

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE İSİM

**Hazırlayan
Filiz Meltem ERDEM UÇAR**

**Danışman
Prof. Dr. Çetin PEKACAR**

Doktora Tezi

**Temmuz 2011
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE İSİM
(Doktora Tezi)**

**Hazırlayan
Filiz Meltem ERDEM UÇAR**

**Danışman
Prof. Dr. Çetin PEKACAR**

**Temmuz 2011
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Filiz Meltem ERDEM UÇAR

Çağatay Türkçesinde İsim adlı Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Filiz Meltem ERDEM UÇAR

Danışman
Prof. Dr. Çetin PEKACAR

Türk Dili ve Edebiyatı ABD Başkanı
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

Prof. Dr. Çetin PEKACAR danışmanlığında Filiz Meltem ERDEM UÇAR tarafından hazırlanan “Çağatay Türkçesinde İsim” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.

27/07/2011

JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Çetin PEKACAR

Üye : Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Üye : Prof. Dr. Abdülkadir YUVALI

Üye : Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

Üye : Doç. Dr. Hikmet KORAŞ

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 08.08.11 tarih ve 16 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

27/07/2011

ÖN SÖZ

Türk yazı dilinin Doğu kolunun 15. ve 20. yüzyıllar arasındaki devresini oluşturan Çağatay Türkçesi, özellikle Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini alır. Yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin resmî ve edebî dili olarak değil, aynı zamanda XIX. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusyasında yaşayan ve Oğuz grubu dışında kalan Müslüman Türklerin de yazı dili, edebî dili ve diplomasi dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesi, Çağdaş Türk Lehçelerinin oluşmasında da çok önemli bir rol oynar. Bu sebeple Çağatay Türkçesi bünyesindeki isimlerin durumlarının belirlenmesi, eski ile yeni arasındaki bağlantının kurulması ve karşılaştırılması bakımından çok önemlidir.

Bu amaç doğrultusunda hazırlanan çalışmamız, “Giriş”, “İnceleme” ve “Sonuç” olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. “Giriş” bölümünde Çağatay Türkçesi, edebiyatı, dönemin başlıca şahsiyetleri ve dil özellikleri hakkında bilgi verilmiş; Çağatay Türkçesinin ses ve şekil bilgisi özellikleri art zamanlı bir yöntemle sunulmuştur. Çalışmamıza esas olan verileri taradığımız Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserler, “Taranan Eserler” başlığı altında dönem sırasına göre listelenmiştir.

“İnceleme” bölümü iki alt bölümden oluşmaktadır. “Yapıları Bakımından İsimler” adını taşıyan ilk alt bölümde isimler yapısal açıdan incelenmiştir. “İsim Türleri” adlı alt bölümde ise Çağatay dönemine ait eserlerdeki isimler ve isimlerle ilgili dil özellikleri tespit edilmiş ve bunlar değişik araştırma çalışmalarından da faydalanılarak ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Çalışmamızda izlediğimiz yol şu şekildedir: Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerindeki isimler ve isimlerle ilgili dil unsurlarının gösterdiği özellikler üzerine bilim adamlarının daha önce yapmış oldukları değerlendirme ve görüşlere dönem sırasına göre yer verilmiş ve bu unsurlar, art zamanlı yöntem esasına dayalı olarak Köktürkçe, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi ve Kıpçak Türkçesindeki şekilleri ile karşılaştırılmış, karşılaştırma sonucunda elde edilen veriler, adı geçen eserlerden örneklerle tanıklanmıştır. Ayrıca söz konusu dil unsurlarının Çağatay Türkçesinin devamı niteliğinde gelişip şekillenen Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerindeki şekilleri de gösterilmiştir. Art zamanlı incelemelerde, her dönemin belli başlı eserlerinin söz varlığı ve o dönemin eserleriyle ilgili olarak hazırlanmış inceleme niteliğindeki çalışmalar kullanılmıştır. Çağatay dönemine ait taranan eserlerden tespit edilen örnekler doğrultusunda bütün isim çekim ve işletme ekleri, fonetik özellikleri, kullanılış şekilleri ve söz dizimindeki

işlevleri bakımından değerlendirilmiş, eklerin görev ve kullanımlarıyla ilgili ayrıntıların daha iyi görülebilmesi için ekler, mümkün olduğunca geniş tutulan alt başlıklarda verilmiştir. Aynı şekilde art zamanlı bir incelemeye tâbi tutulan yapım ekleri alfabetik olarak sıralanmış ve bu eklerin işlevleri, eserlerden seçilen örneklerle tespit edilmiştir. Basit ve birleşik isimlerin yapı özellikleri ve metinlerdeki kullanımları örneklendirilmiştir.

Sıfat ve zarf görevli kelimeler kökenlerine, yapılarına ve işlevlerine göre; zamirler ise yapılarına ve işlevlerine göre tasnif edilmiş; bunların mevcut olan özel kullanımları ve kendilerine has yapıları örneklerle tespit edilmiştir. Aslında birer isim olan ve cümledeki kullanımına göre sıfat, zamir, zarf görevi kazanan sayı kelimeleri, ayrı bir başlık altında incelenmiş; ancak sıfatlar bölümünde de ele alınmıştır. Ek-fildeki kip ve zaman kavramı da isim türünden kelimeleri yüklem yapma görevi sebebiyle çalışmamıza konu olmuştur. Eserin sonunda ise yapılan çalışmayla ilgili olarak geniş bir kaynakçaya yer verilmiştir.

İsimler ve isimlerle ilgili dil unsurlarının gramer terimi olarak açıklanması sırasında başta Zeynep Korkmaz'ın *Grammer Terimleri Sözlüğü* olmak üzere belli başlı terim sözlüklerinden, David Crystal tarafından hazırlanan *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* adlı dil bilim sözlüğünden yararlanılmıştır.

Çağatay Türkçesi ile Türkiye Türkçesi, Genel Türkçenin farklı kollarını oluşturmalarına rağmen ikisi de temel olarak aynı kurallar üzerine kurulmuştur. Bu düşünceden hareketle isim çekim eklerinin Çağatay Türkçesindeki işlevleri açıklanırken Muharrem Ergin, Zeynep Korkmaz, Ahmet Bican Ercilasun, Talat Tekin, Tahsin Banguoğlu, Doğan Aksan gibi Türkologların Türkiye Türkçesi üzerine yapmış oldukları çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Çalışmamıza esas olan verileri taradığımız eserlerin seçiminde, Çağatay Türkçesinin her üç döneminin de dil özelliklerini tam olarak yansıtan eserler olmasına dikkat edilmiş, bu eserler ve müellifleri hakkında çalışmamızın “Giriş” bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir. Görsel bütünlük olması açısından eserlerden seçilen örneklerde ve diğer alıntılarda ç ve ç işaretleri ç ile; ä ve e işaretleri e ile; ĩ ve ı işaretleri ı ile; ĩ ve i işaretleri i ile; q ve k işaretleri k ile; ŋ, ñ ve ñg işaretleri ŋ ile; š ve š işaretleri š ile; ũ ve ü işaretleri ü ile gösterilmiştir. Bunun dışında örnek kelimeler, taranan eserlerin hazırlayıcıları tarafından transkribe edildiği şekliyle aynen verilmiş, yazım şekillerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Örnek cümleler ve kelimeler, italik olarak yazılmış, özellikle belirtilmek istenen kelime,

kelime grubu ve ekler koyulaştırılmıştır. “Sonuç” bölümünde ise Çağatay Türkçesindeki isimler ve isimlerle ilgili dil özellikleri üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Türk dilinin tarihî gelişiminde önemli bir yere sahip olan Çağatay dönemine ait eserleri inceleyerek elde ettiğimiz malzemeyi bilgilerimiz ölçüsünde değerlendirmeye çalıştık. Bütün çabalarımıza rağmen eksiklerimiz ve hatalarımız mutlaka olmuştur. Bu hataların bizzat çalışmanın yazarına ait olduğunu kabul ederek bağışlanma dilerken çalışmamızın Türkoloji araştırmalarına küçük bir katkı sağlamasını ümit ederiz.

Bu çalışmayı hazırlarken bilgisi ve tecrübesiyle bana yol gösteren; yoğun işleri arasında emeğini ve vaktini harcayan kıymetli hocam Prof. Dr. Çetin Pekacar'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bu tezde ilk danışmanım olan ve İstanbul Beykent Üniversitesindeki görevine gidinceye kadar çalışmalarına yardım eden değerli hocam Prof. Dr. M. Metin Karaörs'e çok teşekkür ederim.

Ayrıca görüş ve önerilerinden yararlandığım değerli hocalarım Prof. Dr. Filiz Kılıç, Prof. Dr. Mustafa Argunşah, Prof. Dr. Nevzat Özkan, Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı, Prof. Dr. Ertuğrul Yaman, Yrd. Doç. Dr. Akartürk Karahan, Yrd. Doç. Dr. Saadet Karaköse, Yrd. Doç. Dr. Feridun Tekin, Yrd. Doç. Dr. Ersin Teres, Doç. Dr. Dilaram Hamraeva, Dr. Sadi Gedik'e; maddi ve manevi desteklerini gördüğüm eşime, oğluma ve aileme; tezimin basımı ve çoğaltılmasında yardımcı olan Mutlu Ögütgen'e teşekkürü bir borç bilirim.

Filiz Meltem ERDEM UÇAR

Kayseri, Temmuz 2011

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE İSİM

Filiz Meltem ERDEM UÇAR

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Temmuz 2011

Danışman: Prof. Dr. Çetin PEKACAR

ÖZET

Türk yazı dilinin Doğu kolunun 15. ve 20. yüzyıllar arasındaki devresini oluşturan ve Çağdaş Türk Lehçelerinin oluşmasında da çok önemli bir rol oynayan Çağatay Türkçesi bünyesindeki isimler ve isimlerle ilgili dil özelliklerinin incelendiği bu çalışma, “Giriş”, “İnceleme” ve “Sonuç” olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır.

Çalışmamızın “Giriş” bölümünde Çağatay Türkçesi, edebiyatı, dönemin başlıca şahsiyetleri ve dil özellikleri hakkında genel bilgiler verilmiştir. “İnceleme” bölümünde Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerden tespit edilen örnekler doğrultusunda, isimler ve isimlerle ilgili dil özellikleri, art zamanlı yöntem esasına dayalı olarak değerlendirilmiş; Çağatay dönemine ait taranan eserlerden elde edilen isim ve isim türünden kelimeler; yapıları, fonetik özellikleri, kullanılış şekilleri ve işlevleri bakımından incelenmiştir. “Sonuç” bölümünde genel bir değerlendirme yapılmış; eserin sonunda ise yapılan çalışmayla ilgili olarak geniş bir kaynakçaya yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, isim, çekim, yapım.

THE NOUN IN CHAGATAI TURKISH

Filiz Meltem ERDEM UÇAR

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

PhD Dissertation, July 2011

Supervisor: Prof. Dr. Çetin PEKACAR

ABSTRACT

This study in which names and language structures of names in Chagatai Turkish which plays a very important role in the development of contemporary Turkish dialects and which makes up the Eastern Part of written Turkish between 15th and 20th centuries are studied consists of three main parts as Introduction, development and Conclusion.

At the introduction part of this study, general information about Chagatai Turkish and literature, leading authors of the era and language features have been given. In analysis part, in accordance with examples determined from the works written in Chagatai Turkish; names and language features of names are studied on the basis of diachronic way. Names and words which are in the name type and which are obtained from scanned Works which belong to Chagatai era, their structures, phonetic features, usage types and functions are also studied. In conclusion part, a general evaluation has been made and at the end of the study a long reference part has been given.

Key Words: Chagatai Turkish, noun, declension, derivational.

İÇİNDEKİLER

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE İSİM

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI.....	ii
KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
ÖN SÖZ	iv
ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR VE İŞARETLER LİSTESİ	xxxı
TABLolar LİSTESİ	xxxiii
TARANAN ESERLER VE KISALTMALARI	xxxv
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ.....	xli
1. GİRİŞ	1
1.1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI: ŞAHSİYETLER VE ESERLER.....	1
1.1.1. Klasik Öncesi Dönem	7
1.1.1.1. Dönemin Başlıca Şahsiyetleri ve Eserleri.....	7
1.1.1.1.1. Sekkâkî.....	7
1.1.1.1.2. Lutfî.....	8
1.1.1.1.3. Atâyî.....	8
1.1.1.1.4. Haydar-ı Tilbe (Haydar-ı Hârezmî).....	9
1.1.1.1.5. Hâfız-ı Hârezmî.....	10
1.1.1.1.6. Yusuf Emîrî	10
1.1.1.1.7. Ahmedî.....	11
1.1.1.1.8. Yakînî	12
1.1.1.1.9. Seyyid Ahmed Mirza	12
1.1.1.1.10. Gedâyî	12
1.1.1.1.11. Çiñgiz Kağan Târihi Çevirisi	13
1.1.1.1.12. Das Buch der Dschingis-Legende (Defter-i Çingiz-nâme) I.....	13
1.1.2. Klasik Dönem	13
1.1.2.1. Dönemin Başlıca Şahsiyetleri ve Eserleri.....	14
1.1.2.1.1. Ali Şir Nevâyî.....	14

1.1.2.1.1.1. Ali Şîr Nevâyî'nin Eserleri	15
1.1.2.1.1.1.1. Divanları.....	15
1.1.2.1.1.1.1.1. Garâ'ibü's-Sıgar.....	15
1.1.2.1.1.1.1.2. Nevâdirü'ş-Şebâb.....	15
1.1.2.1.1.1.1.3. Bedâiyü'l-Vasât.....	15
1.1.2.1.1.1.1.4. Fevâyidü'l- Kiber.....	15
1.1.2.1.1.1.1.5. Farsça Divân.....	16
1.1.2.1.1.1.2. Hamse.....	16
1.1.2.1.1.1.2.1. Hayretü'l Ebrâr.....	16
1.1.2.1.1.1.2.2. Ferhâd ü Şîrîn.....	16
1.1.2.1.1.1.2.3. Leylî vü Mecnûn.....	17
1.1.2.1.1.1.2.4. Seb'a-i Seyyâre.....	17
1.1.2.1.1.1.2.5. Sedd-i İskenderî.....	17
1.1.2.1.1.1.3. Tezkireler.....	17
1.1.2.1.1.1.3.1. Mecâlisü'n-Nefâyis.....	17
1.1.2.1.1.1.3.2. Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve.....	18
1.1.2.1.1.1.4. Dil ve Edebiyat Eserleri.....	18
1.1.2.1.1.1.4.1. Mîzânü'l-Evzân.....	18
1.1.2.1.1.1.4.2. Muhâkemetü'l-Lugateyn.....	18
1.1.2.1.1.1.5. Dinî-Ahlâkî Eserler.....	19
1.1.2.1.1.1.5.1. Münâcât.....	19
1.1.2.1.1.1.5.2. Çihil Hadis.....	19
1.1.2.1.1.1.5.3. Nazmü'l-Cevâhir.....	19
1.1.2.1.1.1.5.4. Lisânü't- Tayr.....	20
1.1.2.1.1.1.5.5. Sirâcü'l-Müslimîn.....	20
1.1.2.1.1.1.5.6. Mahbûbü'l-Kulûb.....	20
1.1.2.1.1.1.6. Tarihî Eserler.....	21
1.1.2.1.1.1.6.1. Târîh-i Enbiyâ vü Hukemâ.....	21
1.1.2.1.1.1.6.2. Târîh-i Mülûk-i Acem.....	22
1.1.2.1.1.1.6.3. “Ali Şîr Nevâyî'nin Zübdetü't-Tevârîh'i Üzerine”.....	22
1.1.2.1.1.1.7. Biyografik Eserler.....	22
1.1.2.1.1.1.7.1. Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Erdeşîr Big Risalesi.....	22
1.1.2.1.1.1.7.2. Hamsetü'l-Mütehayyirîn.....	23
1.1.2.1.1.1.7.3. Hâlât-ı Pehlevan Muhammed.....	23
1.1.2.1.1.1.8. Belgeler.....	23
1.1.2.1.1.1.8.1. Vakfiyye.....	23
1.1.2.1.1.1.8.2. Münşeât.....	24
1.1.2.1.2. Hüseyin Baykara.....	24

1.1.2.1.3. Hâmidî.....	25
1.1.2.1.4. Muhammed Salih.....	25
1.1.2.1.5. Şeybanî (Şiban) Han.....	25
1.1.2.1.6. Ubeydî (Ubeydullah Han).....	26
1.1.2.1.7. Babur.....	28
1.1.2.1.8. Şahî.....	29
1.1.2.1.9. Sıfatü'l Haremeyn.....	30
1.1.2.1.10. Muhammed Bin Ahmedü'z-Zâhid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı	30
1.1.2.1.11. "Sadî Gülistan'ının Bilinmeyen Çağatayca Bir Çevirisi".....	30
1.1.2.1.12. "Seydi Ali Reis'in Çağatayca Gazelleri".....	31
1.1.2.1.13. "Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yûsuf ve Züleyhâ Mesnevîsinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı".....	31
1.1.2.1.14. "Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri".....	31
1.1.3. Klasik Sonrası Dönem.....	32
1.1.3.1. Dönemin Başlıca Şahsiyetleri ve Eserleri.....	33
1.1.3.1.1. Hive Edebiyatı.....	33
1.1.3.1.1.1. Munis-i Harezmî.....	33
1.1.3.1.1.2. Âgehî.....	34
1.1.3.1.1.3. Kâmil-i Hârezmî.....	34
1.1.3.1.1.4. İvaz Otar.....	35
1.1.3.1.2. Hokand Edebiyatı.....	35
1.1.3.1.2.1. Ömer Han.....	35
1.1.3.1.2.2. Fazlî.....	35
1.1.3.1.2.3. Muhammed Alî Han.....	36
1.1.3.1.2.4. Nadire.....	36
1.1.3.1.2.5. Mahzune.....	36
1.1.3.1.2.6. Üveysî (Veysî, Cihan Hatun).....	36
1.1.3.1.2.7. Gülhanî.....	36
1.1.3.1.2.8. Cüneydullah Hâzık.....	36
1.1.3.1.2.9. Molla Şîroğlu Mahmud.....	37
1.1.3.1.2.10. Mukimî.....	37
1.1.3.1.2.11. Zakircan Furkat.....	37
1.1.3.1.2.12. Ubeydullah Salih.....	39
1.1.3.1.2.13. Osman Hoca Zarî.....	39
1.1.3.1.2.14. Namanganlı Şevkî.....	39
1.1.3.1.3. Buhara Edebiyatı.....	39

1.1.3.1.3.1. Sûfî Allâhyâr	39
1.1.3.1.3.2. Îşân Şâh Meşreb	41
1.1.3.1.3.3. Ebu'l-Gazi Bahadır Han	41
1.1.3.1.3.4. Saykalî	42
1.1.3.1.3.5. Baba Rahim Meşreb'in Kitâb-ı Mebde-i Nûr Mesnevisi	43
1.1.3.1.3.6. Bozoğlan (Yûsuf Bég ve Ahmed Bég) Destanı	44
1.1.3.1.3.7. Meyveler Münazarası	44
1.1.3.1.3.8. Mûsâ-Nâme	44
1.1.3.1.3.9. Üss-i Lisân-ı Türkî	45
1.1.3.1.3.10. "Eyyûb ve Çağatayca Şiirleri"	45
1.2. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ	45
1.2.1. Ses Bilgisi Özellikleri	45
1.2.1.1. Çağatay Türkçesine Ait Ses Bilgisi Özellikleri	46
1.2.1.1.1. Çağatay Türkçesine Ait Ünlüler ile İlgili Ses Bilgisi Özellikleri	46
1.2.1.1.1.1. İlk Hecede <i>e</i> > <i>é</i> Değişikliği	46
1.2.1.1.1.2. İlk Hece Ünlüsünün Yuvarlaklaşması (Gerileyici Benzeşme)	46
1.2.1.1.1.3. Ek Ünlüsünün ve Yardımcı Ünlülerin Yuvarlaklaşması (İlerleyici Benzeşme)	47
1.2.1.1.1.4. Ek Ünlüsünün Düzleşmesi	47
1.2.1.1.1.5. Ek Ünlüsünün Kalınlaşması	47
1.2.1.1.1.6. Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi	47
1.2.1.1.2. Çağatay Türkçesine Ait Ünsüzler ile İlgili Ses Bilgisi Özellikleri	48
1.2.1.1.2.1. <i>-p-</i> > <i>-f-</i> Değişmesi	48
1.2.1.1.2.2. <i>-w-</i> > <i>-v-</i> Değişmesi	48
1.2.1.1.2.3. <i>-d-</i> > <i>-y-</i> Gelişmesi	48
1.2.1.1.2.4. <i>+AğU</i> > <i>+Av</i> Değişmesi	48
1.2.1.1.2.5. Tonsuzlaşma	48
1.2.1.1.2.6. İkizleşme	49
1.2.1.1.2.7. Zamir <i>n</i> 'sinin Durumu	49
1.2.1.2. Çağatay Türkçesindeki Oğuz ve Kıpçak Unsurları	51
1.2.1.2.1. Çağatay Türkçesindeki Ünlüler ile İlgili Oğuz ve Kıpçak Unsurları	51
1.2.1.2.1.1. Yuvarlaklaşma	51
1.2.1.2.2. Çağatay Türkçesindeki Ünsüzler ile İlgili Oğuz ve Kıpçak Unsurları	51
1.2.1.2.2.1. Bol- / Ol- Meselesi	51
1.2.1.2.2.2. <i>t-</i> > <i>d-</i> Değişikliği	52
1.2.1.2.2.3. <i>-k-</i> > <i>-ğ-</i> Değişikliği	52

1.2.1.3. Çağatay Türkçesindeki Eski Türkçeye Ait Dil Özellikleri.....	52
1.2.1.3.1. -d- ve -z- seslerinin korunması.....	52
1.2.1.3.2. -b- sesinin korunması.....	53
1.2.2. Şekil Bilgisi Özellikleri.....	53
1.2.2.1. Çağatay Türkçesine Ait Şekil Bilgisi Özellikleri.....	53
1.2.2.2. Çağatay Türkçesine Ait Oğuz ve Kıpçak Unsurları.....	55
1.2.2.2.1. -em, -n şahıs eki.....	56
1.2.2.2.2. -A istek eki.....	56
1.2.2.3.1. -gli, -ğlı sıfat-fiil eki.....	56
1.2.2.3.2. -yU zarf-fiil eki.....	57
2. İNCELEME: ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE İSİM.....	58
2.1. YAPILARI BAKIMINDAN İSİMLER.....	58
2.1.1. İSİMLERİN YAPILARINA GÖRE SINIFLANDIRILMASI.....	58
2.1.1.1. Basit İsimler.....	60
2.1.1.2. Türemiş İsimler.....	60
2.1.1.2.1. İsim Yapım Ekleri.....	61
2.1.1.2.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri.....	61
2.1.1.2.1.1.1. +A.....	61
2.1.1.2.1.1.2. +Aç.....	61
2.1.1.2.1.1.3. +AGU.....	62
2.1.1.2.1.1.4. +AK.....	63
2.1.1.2.1.1.5. +AlA(sI).....	63
2.1.1.2.1.1.6. +An.....	63
2.1.1.2.1.1.7. +Av.....	64
2.1.1.2.1.1.8. +AvlA(n), +AvlA(gü).....	64
2.1.1.2.1.1.9. +çA.....	64
2.1.1.2.1.1.10. +çAK.....	66
2.1.1.2.1.1.11. +çI.....	67
2.1.1.2.1.1.12. +Cuk.....	69
2.1.1.2.1.1.13. +dam.....	70
2.1.1.2.1.1.14. +DAş.....	70
2.1.1.2.1.1.15. +dIrIK.....	71
2.1.1.2.1.1.16. +dUz.....	72
2.1.1.2.1.1.17. +eş.....	72
2.1.1.2.1.1.18. +ğa, +ke.....	72
2.1.1.2.1.1.19. +ğaç, +kaç.....	72
2.1.1.2.1.1.20. +GI, +KI.....	73
2.1.1.2.1.1.21. +GInA, +KInA.....	74

2.1.1.2.1.1.22. +I	75
2.1.1.2.1.1.23. +I, +II.....	75
2.1.1.2.1.1.24. +lağ, +lağ	76
2.1.1.2.1.1.25. +II, +IU.....	76
2.1.1.2.1.1.26. +IIG, +IUG	77
2.1.1.2.1.1.27. +IIK, +IUK.....	78
2.1.1.2.1.1.28. +Um	80
2.1.1.2.1.1.29. +men.....	80
2.1.1.2.1.1.30. +mtul, +ImtUl, +UmtUl.....	81
2.1.1.2.1.1.31. +(A)muğ.....	81
2.1.1.2.1.1.32. +nç, +Inç, +Unç, +nçi, +Inçi, +Unçi.....	81
2.1.1.2.1.1.33. +rAK	81
2.1.1.2.1.1.34. +rü	82
2.1.1.2.1.1.35. +se	82
2.1.1.2.1.1.36. +sı.....	82
2.1.1.2.1.1.37. +suğ.....	82
2.1.1.2.1.1.38. +sIz, +sUz	83
2.1.1.2.1.1.39. +Iş, +Uş.....	84
2.1.1.2.1.1.40. +t	85
2.1.1.2.1.1.41. +z, +Iz, +Uz	85
2.1.1.2.1.1.42. Alıntı Ekler.....	86
2.1.1.2.1.1.42.1. +bān (+vān).....	86
2.1.1.2.1.1.42.2. +dān.....	86
2.1.1.2.1.1.42.3. +dār	86
2.1.1.2.1.1.42.4. +engīz.....	86
2.1.1.2.1.1.42.5. +gān.....	86
2.1.1.2.1.1.42.6. +ger	86
2.1.1.2.1.1.42.7. +gīn	86
2.1.1.2.1.1.42.8. +gīr	86
2.1.1.2.1.1.42.9. +gūy	87
2.1.1.2.1.1.42.10. +ī	87
2.1.1.2.1.1.42.11. +kār.....	87
2.1.1.2.1.1.42.12. +keş	87
2.1.1.2.1.1.42.13. +kūş.....	87
2.1.1.2.1.1.42.14. +mend.....	87
2.1.1.2.1.1.42.15. +nāk.....	87
2.1.1.2.1.1.42.16. +pāş	87
2.1.1.2.1.1.42.17. +rīz	88

2.1.1.2.1.1.42.18. +sāz	88
2.1.1.2.1.1.42.19. +vār	88
2.1.1.2.1.1.42.20. +veş	88
2.1.1.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri	88
2.1.1.2.1.2.1. -A	88
2.1.1.2.1.2.2. -AK	89
2.1.1.2.1.2.3. -Aş	89
2.1.1.2.1.2.4. -ç	89
2.1.1.2.1.2.5. -çAK, -çuk	90
2.1.1.2.1.2.6. -Du	90
2.1.1.2.1.2.7. -G, -IG, -UG	90
2.1.1.2.1.2.8. -GA, -KA	91
2.1.1.2.1.2.9. -GAK, -KAK	92
2.1.1.2.1.2.10. -GAn	93
2.1.1.2.1.2.11. -GI, -GU, -KI, -KU	93
2.1.1.2.1.2.12. -gıç, -güç	94
2.1.1.2.1.2.13. -GUçI	94
2.1.1.2.1.2.14. -ğun, -kūn	95
2.1.1.2.1.2.15. -ğur, -kūr	95
2.1.1.2.1.2.16. -I, -U	96
2.1.1.2.1.2.17. -IcI	96
2.1.1.2.1.2.18. -K, -IK, -UK	96
2.1.1.2.1.2.19. -I, -II, -UI	97
2.1.1.2.1.2.20. -m, -Im, -Um	98
2.1.1.2.1.2.21. -mA	98
2.1.1.2.1.2.22. -mAç	99
2.1.1.2.1.2.23. -mAK	100
2.1.1.2.1.2.24. -mAn	101
2.1.1.2.1.2.25. -mur	101
2.1.1.2.1.2.26. -n, -In, -Un	101
2.1.1.2.1.2.27. -iñ	102
2.1.1.2.1.2.28. -sI	102
2.1.1.2.1.2.29. -ş, -Iş, -Uş	102
2.1.1.2.1.2.30. -t, -It, -Ut	103
2.1.1.2.1.2.31. -v	103
2.1.1.2.1.2.32. -vul, -avul	103
2.1.1.2.1.2.33. -z	103
2.1.1.3. Birleşik İsimler	104

2.1.1.3.1. Yapılarına Göre Birleşik İsimler	104
2.1.1.3.1.1. İsim Tamlaması Yapısındaki Birleşik İsimler	105
2.1.1.3.1.2. Sıfat Tamlaması Yapısındaki Birleşik İsimler	105
2.1.1.3.2. Kökenlerine Göre Birleşik İsimler	105
2.1.1.3.2.1. Türkçe Kökenli Birleşik İsimler.....	105
2.1.1.3.2.2. Yabancı Kökenli Birleşik İsimler	105
2.1.1.3.2.2.1. Farsça Kökenli Birleşik İsimler	105
2.1.1.3.2.2.2. Arapça-Farsça Kökenli Birleşik İsimler.....	106
2.1.1.3.2.2.3. Türkçe-Farsça Kökenli Birleşik İsimler.....	106
2.2. İSİM TÜRLERİ	106
2.2.1. İSİMLER (ASIL İSİMLER)	113
2.2.1.1. İsim Çekimi	115
2.2.1.1.1. Çokluk	118
2.2.1.1.1.1. Çokluk Ekinin Fonetik Özellikleri	124
2.2.1.1.1.2. Çokluk Ekinin Kullanılış Özellikleri	125
2.2.1.1.1.2.1. Çokluk Ekinin İsimlerde Kullanılışı	125
2.2.1.1.1.2.1.1. Çokluk Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı.....	125
2.2.1.1.1.2.1.2. Çokluk Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	125
2.2.1.1.1.2.1.3. Çokluk Ekinin Hâl Eki Almış İsimlerde Kullanılışı	126
2.2.1.1.1.2.1.3.1. Çokluk Ekinin Yalın Hâldeki İsimlerde Kullanılışı.....	126
2.2.1.1.1.2.1.3.2. Çokluk Ekinin İlgi Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı.....	127
2.2.1.1.1.2.1.3.3. Çokluk Ekinin Yükleme Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı.....	127
2.2.1.1.1.2.1.3.4. Çokluk Ekinin Yönelme Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı.....	127
2.2.1.1.1.2.1.3.5. Çokluk Ekinin Bulunma Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı.....	127
2.2.1.1.1.2.1.3.6. Çokluk Ekinin Çıkma Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı.....	127
2.2.1.1.1.2.1.3.7. Çokluk Ekinin Vasıta Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı.....	127
2.2.1.1.1.2.1.3.8. Çokluk Ekinin Eşitlik Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı.....	127
2.2.1.1.1.2.2. Çokluk Ekinin Zamirlerde Kullanılışı.....	128

2.2.1.1.1.2.2.1. Çokluk Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı.....	128
2.2.1.1.1.2.2.2. Çokluk Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı.....	128
2.2.1.1.1.2.2.3. Çokluk Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı.....	128
2.2.1.1.1.2.2.4. Çokluk Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı.....	128
2.2.1.1.1.2.3. Çokluk Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı.....	128
2.2.1.1.1.2.4. Çokluk Ekinin Aitlik Eki ile Kullanılışı.....	129
2.2.1.1.1.2.5. Çokluk Ekinin Sıfatlarla Kullanılışı.....	129
2.2.1.1.1.2. Çokluk Ekinin İşlevleri	129
2.2.1.1.2. İyelik	131
2.2.1.1.2.1. İyelik Eklerinin Fonetik Özellikleri	134
2.2.1.1.2.1.1. I. Teklik Şahıs İyelik Eki.....	134
2.2.1.1.2.1.2. II. Teklik Şahıs İyelik Eki	135
2.2.1.1.2.1.3. III. Teklik Şahıs İyelik Eki	135
2.2.1.1.2.1.4. I. Çokluk Şahıs İyelik Eki	136
2.2.1.1.2.1.5. II. Çokluk Şahıs İyelik Eki.....	136
2.2.1.1.2.1.6. III. Çokluk Şahıs İyelik Eki	137
2.2.1.1.2.1.7. İyelik Eklerinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu... 137	
2.2.1.1.2.1.7.1. Kalınlık-İncelik Uyumu	137
2.2.1.1.2.1.7.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu	137
2.2.1.1.2.2. İyelik Eklerinin Kullanılış Özellikleri.....	138
2.2.1.1.2.2.1. İyelik Eklerinin İsimlerde Kullanılışı	139
2.2.1.1.2.2.1.1. İyelik Eklerinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı.....	139
2.2.1.1.2.2.1.2. İyelik Eklerinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	139
2.2.1.1.2.2.1.3. İyelik Eklerinin Hâl Eki Almış İsimlerde Kullanılışı	140
2.2.1.1.2.2.1.3.1. İyelik Eklerinin Yalın Hâldeki İsimlerde Kullanılışı.....	141
2.2.1.1.2.2.1.3.2. İyelik Eklerinin İlgi Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı.....	141
2.2.1.1.2.2.1.3.3. İyelik Eklerinin Yükleme Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı.....	141
2.2.1.1.2.2.1.3.4. İyelik Eklerinin Yönelme Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı.....	142
2.2.1.1.2.2.1.3.5. İyelik Eklerinin Bulunma Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı.....	143
2.2.1.1.2.2.1.3.6. İyelik Eklerinin Çıkma Hâlindeki İsimlerde	

Kullanılışı.....	144
2.2.1.1.2.2.1.3.7. İyelik Eklerinin Vasıta Hâlindeki İsimlerde	
Kullanılışı.....	145
2.2.1.1.2.2.1.3.8. İyelik Eklerinin Eşitlik Hâlindeki İsimlerde	
Kullanılışı.....	145
2.2.1.1.2.2.1.3.9. İyelik Eklerinin Sınırlama Hâlindeki İsimlerde	
Kullanılışı.....	146
2.2.1.1.2.2.2. İyelik Eklerinin Zamirlerde Kullanılışı.....	146
2.2.1.1.2.2.2.1. İyelik Eklerinin Dönüştürülük Zamirlerinde	
Kullanılışı.....	146
2.2.1.1.2.2.2.2. İyelik Eklerinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı	146
2.2.1.1.2.2.3. İyelik Eklerinin Fiilimsilerde Kullanılışı.....	147
2.2.1.1.2.2.3.1. İyelik Eklerinin İsim-Fiillerde Kullanılışı.....	147
2.2.1.1.2.2.3.2. İyelik Eklerinin Sıfat-Fiillerde Kullanılışı.....	147
2.2.1.1.2.2.4. İyelik Eklerinin Aitlik Eki ile Kullanılışı.....	147
2.2.1.1.2.2.5. İyelik Eklerinin Kelime Gruplarında Kullanılışı.....	148
2.2.1.1.2.2.6. İyelik Eki Yığılması.....	148
2.2.1.1.2.3. İyelik Eklerinin İşlevleri.....	149
2.2.1.1.3. Hâl.....	149
2.2.1.1.3.1. Yalın Hâl.....	159
2.2.1.1.3.1.1. Yalın Hâlin Kullanılış Özellikleri.....	164
2.2.1.1.3.1.1.1. İsimlerin Yalın Hâlde Kullanılışı.....	164
2.2.1.1.3.1.1.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinin Yalın Hâlde Kullanılışı	
.....	164
2.2.1.1.3.1.1.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerin Yalın Hâlde	
Kullanılışı.....	164
2.2.1.1.3.1.1.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerin Yalın Hâlde	
Kullanılışı.....	165
2.2.1.1.3.1.1.2. Zamirlerin Yalın Hâlde Kullanılışı.....	166
2.2.1.1.3.1.1.2.1. Şahıs Zamirlerinin Yalın Hâlde Kullanılışı.....	166
2.2.1.1.3.1.1.2.2. İşaret Zamirlerinin Yalın Hâlde Kullanılışı.....	167
2.2.1.1.3.1.1.2.3. Dönüştürülük Zamirlerinin Yalın Hâlde	
Kullanılışı.....	167
2.2.1.1.3.1.1.2.4. Soru Zamirlerinin Yalın Hâlde Kullanılışı.....	167
2.2.1.1.3.1.1.2.5. Belirsizlik Zamirlerinin Yalın Hâlde Kullanılışı	167
2.2.1.1.3.1.2. Yalın Hâlin İşlevleri.....	168
2.2.1.1.3.2. İlgi Hâli.....	176
2.2.1.1.3.2.1. İlgi Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri.....	184

2.2.1.1.3.2.1.1. İlgi Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu	185
2.2.1.1.3.2.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu	185
2.2.1.1.3.2.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu	185
2.2.1.1.3.2.2. İlgi Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri	186
2.2.1.1.3.2.2.1. İlgi Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı	186
2.2.1.1.3.2.2.1.1. İlgi Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı	186
2.2.1.1.3.2.2.1.2. İlgi Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı	186
2.2.1.1.3.2.2.1.3. İlgi Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı	187
2.2.1.1.3.2.2.2. İlgi Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı	187
2.2.1.1.3.2.2.2.1. İlgi Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı	187
2.2.1.1.3.2.2.2.2. İlgi Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı	188
2.2.1.1.3.2.2.2.3. İlgi Hâli Ekinin Dönüşlülük Zamirlerinde Kullanılışı	188
2.2.1.1.3.2.2.2.4. İlgi Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı	188
2.2.1.1.3.2.2.2.5. İlgi Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı	188
2.2.1.1.3.2.2.3. İlgi Hâli Ekinin Aitlik Eki ile Kullanılışı	189
2.2.1.1.3.2.2.4. İlgi Hâli Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı	189
2.2.1.1.3.2.2.5. İlgi Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı	189
2.2.1.1.3.2.2.6. Eksiz İlgi Hâli	190
2.2.1.1.3.2.2.6.1. Eksiz Belirtili İlgi Hâli	191
2.2.1.1.3.2.2.6.2. Eksiz Belirtisiz İlgi Hâli	191
2.2.1.1.3.2.3. İlgi Hâli Ekinin İşlevleri	192
2.2.1.1.3.3. Yükleme Hâli	196
2.2.1.1.3.3.1. Yükleme Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri	205
2.2.1.1.3.3.1.1. Yükleme Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu	205
2.2.1.1.3.3.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu	205
2.2.1.1.3.3.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu	206
2.2.1.1.3.3.2. Yükleme Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri	206
2.2.1.1.3.3.2.1. Yükleme Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı	206
2.2.1.1.3.3.2.1.1. Yükleme Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı	206
2.2.1.1.3.3.2.1.2. Yükleme Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde	

Kullanılışı.....	206
2.2.1.1.3.3.2.1.3. Yükleme Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	207
2.2.1.1.3.3.2.2. Yükleme Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı.....	208
2.2.1.1.3.3.2.2.1. Yükleme Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı.....	208
2.2.1.1.3.3.2.2.2. Yükleme Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı.....	208
2.2.1.1.3.3.2.2.3. Yükleme Hâli Ekinin Dönüşlülük Zamirlerinde Kullanılışı.....	209
2.2.1.1.3.3.2.2.4. Yükleme Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı.....	209
2.2.1.1.3.3.2.2.5. Yükleme Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı.....	209
2.2.1.1.3.3.2.3. Yükleme Hâli Ekinin Edatlarda Kullanılışı.....	210
2.2.1.1.3.3.2.4. Yükleme Hâli Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı.....	210
2.2.1.1.3.3.2.4.1. Yükleme Hâli Ekinin İsim-Fiillerde Kullanılışı.....	210
2.2.1.1.3.3.2.4.2. Yükleme Hâli Ekinin Sıfat-Fiillerde Kullanılışı.....	210
2.2.1.1.3.3.2.5. Yükleme Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı.....	210
2.2.1.1.3.3.2.6. Eksiz Yükleme Hâli.....	211
2.2.1.1.3.3.2.6.1. Eksiz Belirtili Yükleme Hâli.....	211
2.2.1.1.3.3.2.6.2. Eksiz Belirtisiz Yükleme Hâli.....	212
2.2.1.1.3.3.3. Yükleme Hâli Ekinin İşlevleri.....	213
2.2.1.1.3.3.4. Yükleme Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanılması	214
2.2.1.1.3.3.5. Yükleme Hâli Eki Yerine Diğer Hâl Eklerinin Kullanılması	216
2.2.1.1.3.4. Yönelme Hâli.....	216
2.2.1.1.3.4.1. Yönelme Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri.....	224
2.2.1.1.3.4.1.1. Yönelme Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu.....	226
2.2.1.1.3.4.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu.....	226
2.2.1.1.3.4.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu.....	227
2.2.1.1.3.4.2. Yönelme Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri.....	227
2.2.1.1.3.4.2.1. Yönelme Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı.....	227
2.2.1.1.3.4.2.1.1. Yönelme Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı.....	227

2.2.1.1.3.4.2.1.2. Yönelme Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	227
2.2.1.1.3.4.2.1.3. Yönelme Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	227
2.2.1.1.3.4.2.2. Yönelme Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı.....	228
2.2.1.1.3.4.2.2.1. Yönelme Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı.....	228
2.2.1.1.3.4.2.2.2. Yönelme Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı.....	230
2.2.1.1.3.4.2.2.3. Yönelme Hâli Ekinin Dönüşlülük Zamirlerinde Kullanılışı.....	230
2.2.1.1.3.4.2.2.4. Yönelme Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı.....	230
2.2.1.1.3.4.2.2.5. Yönelme Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı.....	231
2.2.1.1.3.4.2.3. Yönelme Hâli Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı.....	231
2.2.1.1.3.4.2.3.1. Yönelme Hâli Ekinin İsim-Fiillerde Kullanılışı	231
2.2.1.1.3.4.2.3.2. Yönelme Hâli Ekinin Sıfat-Fiillerde Kullanılışı	232
2.2.1.1.3.4.2.4. Yönelme Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı.....	232
2.2.1.1.3.4.3. Yönelme Hâli Ekinin İşlevleri.....	232
2.2.1.1.3.4.4. Yönelme Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanılması.....	237
2.2.1.1.3.4.5. Yönelme Hâli Eki Yerine Diğer Hâl Eklerinin Kullanılması.....	239
2.2.1.1.3.5. Bulunma Hâli.....	241
2.1.1.3.5.1. Bulunma Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri.....	246
2.2.1.1.3.5.1.1. Bulunma Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu.....	247
2.2.1.1.3.5.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu.....	247
2.2.1.1.3.5.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu.....	247
2.2.1.1.3.5.2. Bulunma Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri.....	247
2.2.1.1.3.5.2.1. Bulunma Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı.....	247
2.2.1.1.3.5.2.1.1. Bulunma Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı.....	248
2.2.1.1.3.5.2.1.2. Bulunma Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	248
2.2.1.1.3.5.2.1.3. Bulunma Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde	

Kullanılışı.....	248
2.2.1.1.3.5.2.2. Bulunma Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı.....	249
2.2.1.1.3.5.2.2.1. Bulunma Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı.....	249
2.2.1.1.3.5.2.2.2. Bulunma Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı.....	249
2.2.1.1.3.5.2.2.3. Bulunma Hâli Ekinin Dönüşlülük Zamirlerinde Kullanılışı.....	249
2.2.1.1.3.5.2.2.4. Bulunma Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı.....	250
2.2.1.1.3.5.2.2.5. Bulunma Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı.....	250
2.2.1.1.3.5.2.3. Bulunma Hâli Ekinin Aitlik Eki ile Kullanılışı.....	250
2.2.1.1.3.5.2.4. Bulunma Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı	250
2.2.1.1.3.5.3. Bulunma Hâli Ekinin İşlevleri	251
2.2.1.1.3.5.4. Bulunma Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanılması	257
2.2.1.1.3.5.5. Bulunma Hâli Eki Yerine Diğer Hâl Eklerinin Kullanılması	258
2.2.1.1.3.6. Çıkma Hâli	259
2.2.1.1.3.6.1. Çıkma Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri	267
2.2.1.1.3.6.1.1. Çıkma Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu	268
2.2.1.1.3.6.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu	268
2.2.1.1.3.6.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu.....	268
2.2.1.1.3.6.2. Çıkma Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri.....	268
2.2.1.1.3.6.2.1. Çıkma Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı.....	268
2.2.1.1.3.6.2.1.1. Çıkma Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı.....	269
2.2.1.1.3.6.2.1.2. Çıkma Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	269
2.2.1.1.3.6.2.1.3. Çıkma Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	269
2.2.1.1.3.6.2.2. Çıkma Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı.....	270
2.2.1.1.3.6.2.2.1. Çıkma Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı	270
2.2.1.1.3.6.2.2.2. Çıkma Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı	

.....	271
2.2.1.1.3.6.2.2.3. Çıkma Hâli Ekinin Dönüşlülük Zamirlerinde Kullanılışı.....	271
2.2.1.1.3.6.2.2.4. Çıkma Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı.....	271
2.2.1.1.3.6.2.2.5. Çıkma Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı.....	271
2.2.1.1.3.6.2.3. Çıkma Hâli Ekinin Aitlik Eki ile Kullanılışı.....	272
2.2.1.1.3.6.2.4. Çıkma Hâli Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı.....	272
2.2.1.1.3.6.2.4.1. Çıkma Hâli Ekinin İsim-fiillerde Kullanılışı.....	272
2.2.1.1.3.6.2.4.2. Çıkma Hâli Ekinin Sıfat-Fiillerde Kullanılışı ...	272
2.2.1.1.3.6.2.5. Çıkma Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı	272
2.2.1.1.3.6.3. Çıkma Hâli Ekinin İşlevleri	274
2.2.1.1.3.6.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanılması.....	284
2.2.1.1.3.6.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Diğer Hâl Eklerinin Kullanılması.....	285
2.2.1.1.3.7. Vasıta Hâli	285
2.2.1.1.3.7.1. Vasıta Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri.....	295
2.2.1.1.3.7.1.1. Vasıta Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu	296
2.2.1.1.3.7.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu	296
2.2.1.1.3.7.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu.....	296
2.2.1.1.3.7.2. Vasıta Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri.....	296
2.2.1.1.3.7.2.1. Vasıta Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı	296
2.2.1.1.3.7.2.1.1. Vasıta Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı.....	296
2.2.1.1.3.7.2.1.2. Vasıta Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	296
2.2.1.1.3.7.2.1.3. Vasıta Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	297
2.2.1.1.3.7.2.2. Vasıta Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı.....	297
2.2.1.1.3.7.2.2.1. Vasıta Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı.....	297
2.2.1.1.3.7.2.2.2. Vasıta Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı.....	297
2.2.1.1.3.7.2.3. +n Vasıta Hâli Ekinin +AvlA Eki ile Kullanılışı.....	297
2.2.1.1.3.7.2.4. Vasıta Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı	298

2.2.1.1.3.7.3. Vasıta Hâli Ekinin İşlevleri	298
2.2.1.1.3.7.4. Vasıta Hâli Eki Yerine Diğer Hâl Eklerinin Kullanılması	300
2.2.1.1.3.7.5. + <i>IA</i> Vasıta Hâli Eki	301
2.2.1.1.3.7.5.1. + <i>IA</i> Vasıta Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri	302
2.2.1.1.3.7.5.1.1. + <i>IA</i> Vasıta Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı	302
2.2.1.1.3.7.5.1.1.1. + <i>IA</i> Vasıta Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı	302
2.2.1.1.3.7.5.1.1.2. + <i>IA</i> Vasıta Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı	302
2.2.1.1.3.7.5.1.1.3. + <i>IA</i> Vasıta Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı	302
2.2.1.1.3.7.5.1.2. + <i>IA</i> Vasıta Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı..	303
2.2.1.1.3.7.5.2. + <i>IA</i> Vasıta Hâli Ekinin İşlevleri	303
2.2.1.1.3.8. Eşitlik Hâli	303
2.2.1.1.3.8.1. Eşitlik Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri	309
2.2.1.1.3.8.1.1. Eşitlik Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu	310
2.2.1.1.3.8.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu	310
2.2.1.1.3.8.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu	310
2.2.1.1.3.8.2. Eşitlik Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri	310
2.2.1.1.3.8.2.1. Eşitlik Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı	310
2.2.1.1.3.8.2.1.1. Eşitlik Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı	310
2.2.1.1.3.8.2.1.2. Eşitlik Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı	310
2.2.1.1.3.8.2.1.3. Eşitlik Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı	311
2.2.1.1.3.8.2.2. Eşitlik Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı	311
2.2.1.1.3.8.2.2.1. Eşitlik Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı	311
2.2.1.1.3.8.2.2.2. Eşitlik Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı	312
2.2.1.1.3.8.2.2.3. Eşitlik Hâli Ekinin Dönüşlülük Zamirlerinde Kullanılışı	312
2.2.1.1.3.8.2.2.4. Eşitlik Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı	312
2.2.1.1.3.8.2.2.5. Eşitlik Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde	

Kullanılışı.....	313
2.2.1.1.3.8.2.3. Eşitlik Hâli Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı	313
2.2.1.1.3.8.2.3.1. Eşitlik Hâli Ekinin İsim-Fiillerde Kullanılışı....	313
2.1.1.1.3.8.2.3.2. Eşitlik Hâli Ekinin Sıfat-Fiillerde Kullanılışı ...	313
2.2.1.1.3.8.3. Eşitlik Hâli Ekinin İşlevleri.....	314
2.2.1.1.3.8.4. Eşitlik Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanılması	317
2.2.1.1.3.9. Sınırlama Hâli	318
2.2.1.1.3.9.1. Sınırlama Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri	322
2.2.1.1.3.9.1.1. Sınırlama Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu	322
2.2.1.1.3.9.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu	322
2.2.1.1.3.9.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu	323
2.2.1.1.3.9.2. Sınırlama Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri.....	323
2.2.1.1.3.9.2.1. Sınırlama Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı.....	323
2.2.1.1.3.9.2.1.1. Sınırlama Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı.....	323
2.2.1.1.3.9.2.1.2. Sınırlama Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	323
2.2.1.1.3.9.2.1.3. Sınırlama Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı.....	323
2.2.1.1.3.9.2.2. Sınırlama Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı.....	324
2.2.1.1.3.9.3. Sınırlama Hâli Ekinin İşlevleri	324
2.2.1.1.3.10. Yön Gösterme Hâli.....	326
2.2.1.1.3.10.1. Yön Gösterme Hâli Eklerinin Fonetik Özellikleri	333
2.2.1.1.3.10.1.1. Yön Gösterme Hâli Eklerinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu	334
2.2.1.1.3.10.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu	334
2.2.1.1.3.10.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu	334
2.2.1.1.3.10.2. Yön Gösterme Hâli Eklerinin Kullanılış Özellikleri.....	334
2.2.1.1.3.10.2.1. Yön Gösterme Hâli Eklerinin İsimlerde Kullanılışı	334
2.2.1.1.3.10.2.1.1. Yön Gösterme Hâli Eklerinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı	334
2.2.1.1.3.10.2.1.2. Yön Gösterme Hâli Eklerinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	335
2.2.1.1.3.10.2.2. Yön Gösterme Hâli Eklerinin Aitlik Eki ile Kullanılışı	335

2.2.2.3.1.1.3. Aşırılık Derecesi	355
2.2.2.3.1.2. Sıfatlarda Pekiştirme	356
2.2.2.3.1.3. Sıfatlarda Küçültme	356
2.2.2.3.1. Belirtme Sıfatları	356
2.2.2.3.1.1. İşaret (Gösterme) Sıfatları	356
2.2.2.3.1.1.1. Bu	356
2.2.2.3.1.1.2. Şol	357
2.2.2.3.1.1.3. Ol	357
2.2.2.3.1.1.4. Uş, Uşal, Uşbu, Uşol, Uşul	357
2.2.2.3.1.2. Sayı Sıfatları	357
2.2.2.3.1.2.1. Asıl Sayı Sıfatları	358
2.2.2.3.1.2.2. Sıra Sayı Sıfatları	358
2.2.2.3.1.2.3. Kesirli Sayı Sıfatları	358
2.2.2.3.1.2.4. Üleştirme Sayı Sıfatları	359
2.2.2.3.1.2.5. Topluluk Sayı Sıfatları	359
2.2.2.3.1.3. Soru Sıfatları	359
2.2.2.3.1.4. Belirsizlik Sıfatları	359
2.2.3. ZAMİRLER	360
2.2.3.1. Yapıları Bakımından Zamirler	361
2.2.3.1.1. Basit Zamirler	361
2.2.3.1.2. Türemiş Zamirler	361
2.2.3.1.3. Birleşik Zamirler	361
2.2.3.2. İşlevleri Bakımından Zamirler	362
2.2.3.2.1. Şahıs Zamirleri	362
2.2.3.2.1.1. I. Teklik Şahıs Zamiri	362
2.2.3.2.1.2. II. Teklik Şahıs Zamiri	366
2.2.3.2.1.3. III. Teklik Şahıs Zamiri	367
2.2.3.2.1.4. I. Çokluk Şahıs Zamiri	369
2.2.3.2.1.5. II. Çokluk Şahıs Zamiri	370
2.2.3.2.1.6. III. Çokluk Şahıs Zamiri	371
2.2.3.2.2. İşaret Zamirleri	372
2.2.3.2.2.1. Bu	372
2.2.3.2.2.2. Ol, Alar	374
2.2.3.2.2.3. Diğer İşaret Zamirleri	375
2.2.3.2.3. Dönüştürme Zamirleri	375
2.2.3.2.3.1. Öz	375
2.2.3.2.3.1.1. “Öz” Dönüştürme Zamirinin İyelik Ekleri ile Kullanılışı	375
2.2.3.2.3.1.2. “Öz” Dönüştürme Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	376

2.2.3.2.4. Soru Zamirleri	377
2.2.3.2.4.1. Asıl Soru Zamirleri.....	377
2.2.3.2.4.1.1. Kim.....	377
2.2.3.2.4.1.2. Né.....	378
2.2.3.2.4.1.3. Diğer Soru Zamirleri	378
2.2.3.2.5. Belirsizlik Zamirleri	379
2.2.3.2.5.1. Barça	380
2.2.3.2.5.2. Barı.....	381
2.2.3.2.5.3. Ba'zı	381
2.2.3.2.5.4. Fülân.....	382
2.2.3.2.5.5. Hemme	382
2.2.3.2.5.6. Kamu	382
2.2.3.2.5.7. Kimi(si)	383
2.2.3.2.5.8. Kimse	383
2.2.3.2.5.9. Köpi.....	383
2.2.3.2.5.10. Néçe.....	384
2.2.3.2.5.11. Néme/némerse	384
2.2.3.2.5.12. “Her” ile Yapılan Belirsizlik Zamirleri	384
2.2.3.2.5.12.1. Her bir	384
2.2.3.2.5.12.2. Her kıysı	384
2.2.3.2.5.12.3. Her kim/kimse/kimerse	385
2.2.3.2.5.12.4. Her né/némerse	385
2.2.3.2.5.13. “Hıç” ile Yapılan Belirsizlik Zamirleri.....	385
2.2.3.2.5.14. Sayı İsimlerinin Sonuna İyelik Eklerinin Gelmesiyle Oluşan Belirsizlik Zamirleri	385
2.2.3.2.5.14.1. Birev	386
2.2.3.2.5.14.2. Biri	386
2.2.3.2.6. Bağlama Zamiri.....	387
2.2.4. ZARFLAR	388
2.2.4.1. Kökenleri Bakımından Zarflar	389
2.2.4.1.1. Türkçe Kökenli Zarflar	389
2.2.4.1.2. Yabancı Kökenli Zarflar	390
2.2.4.1.2.1. Farsça Kökenli Zarflar	390
2.2.4.1.2.2. Arapça Kökenli Zarflar	391
2.2.4.1.2.3. Moğolca Kökenli Zarflar	391
2.2.4.1.3. Karışık Kökenli Zarflar	391
2.2.4.1.3.1. Farsça-Arapça	391
2.2.4.1.3.2. Farsça-Türkçe.....	392

2.2.4.2. Yapıları Bakımından Zarflar.....	392
2.2.4.2.1. Basit Zarflar	392
2.2.4.2.2. Türemiş Zarflar	393
2.2.4.2.2.1. İsimden Türeyen Zarflar	393
2.2.4.2.2.1.1. İsimden İsim Çekim Ekleri ile Türeyen Zarflar	393
2.2.4.2.2.1.1.1. İsimden + <i>karı</i> , + <i>karu</i> , + <i>rA</i> Yön Gösterme Hâli Ekleri ile Türeyen Zarflar	393
2.2.4.2.2.1.1.2. İsimden + <i>n</i> , + <i>In</i> , + <i>Un</i> Vasıta Hâli Eki ile Türeyen Zarflar	393
2.2.4.2.2.1.1.3. İsimden + <i>lA</i> Vasıta Hâli Eki ile Türeyen Zarflar	394
2.2.4.2.2.1.1.4. İsimden + <i>çA</i> Eşitlik Hâli Eki ile Türeyen Zarflar	394
2.2.4.2.2.1.1.5. İsimden + <i>DIn</i> Çıkma Hâli Eki ile Türeyen Zarflar	394
2.2.4.2.2.1.1.6. İsimden + <i>DA</i> Bulunma Hâli Eki ile Türeyen Zarflar	395
2.2.4.2.2.1.1.7. İsimden + <i>GA</i> , + <i>KA</i> , + <i>A</i> Yönelme Hâli Eki ile Türeyen Zarflar	396
2.2.4.2.2.1.1.8. İsimden + <i>lAr</i> Çokluk Eki ile Türeyen Zarflar	396
2.2.4.2.2.1.1.9. İsimden + <i>Dİr</i> , + <i>DUR</i> Bildirme Ekiyle Türeyen Zarflar	396
2.2.4.2.2.1.2. İsimden İsim Yapım Ekleri İle Türeyen Zarflar	397
2.2.4.2.2.1.2.1. İsimden + <i>A</i> Ekiyle Türeyen Zarflar	397
2.2.4.2.2.1.2.2. İsimden + <i>GInA</i> , + <i>KInA</i> Ekiyle Türeyen Zarflar	397
2.2.4.2.2.1.2.3. İsimden + <i>İl</i> , + <i>IU</i> Ekiyle Türeyen Zarflar	397
2.2.4.2.2.1.2.4. İsimden + <i>İl</i> , + <i>IU</i> / + <i>sİz</i> , + <i>sUz</i> Ekleriyle Türeyen Zarflar	397
2.2.4.2.2.1.2.5. İsimden + <i>rAK</i> Ekiyle Türeyen Zarflar	398
2.2.4.2.2.1.2.6. İsimden + <i>sİz</i> , + <i>sUz</i> Ekiyle Türeyen Zarflar	398
2.2.4.2.2.1.2.7. Ön Hecenin Tekrarlanmasıyla Türeyen Zarflar	398
2.2.4.2.2.2. Fiilden Türeyen Zarflar	398
2.2.4.2.2.2.1. Fiilden - <i>A</i> Ekiyle Türeyen Zarflar	398
2.2.4.2.2.2.3.2. Fiilden - <i>GA</i> , - <i>KA</i> Ekiyle Türeyen Zarflar	399
2.2.4.2.2.2.3. Fiilden + <i>n</i> , + <i>In</i> , + <i>Un</i> Vasıta Hâli Ekiyle Türeyen Zarflar	399
2.2.4.2.2.2.4. Fiilden Zarf-Fiil Ekleriyle Türeyen Zarflar	399
2.2.4.2.3. Kelime Grubu Yapısındaki Zarflar	399
2.2.4.2.3.1. İkileme Yapısındaki Zarflar	399
2.2.4.2.3.2. İsim Tamlaması Yapısındaki Zarflar	400
2.2.4.2.3.3. Sıfat Tamlaması Yapısındaki Zarflar	400

2.2.4.2.3.4. Edat Grubu Yapısındaki Zarflar	401
2.2.4.2.3.5. Zarf-Fiil Grubu Yapısındaki Zarflar	402
2.2.4.2.3.6. Kısaltma Grupları Yapısındaki Zarflar	402
2.2.4.2.3.7. İsnat Grubu Yapısındaki Zarflar	403
2.2.4.2.3.8. Birleşik Kelime Yapısındaki Zarflar	403
2.2.4.3. İşlevleri Bakımından Zarflar	403
2.2.4.3.1. Zaman Zarfları	403
2.2.4.3.2. Durum (Nitelik) Zarfları	406
2.2.4.3.3. Yer ve Yön Zarfları	411
2.2.4.3.4. Azlık-Çokluk (Miktar) Zarfları	412
2.2.4.3.5. Soru Zarfları	413
2.2.5. SAYI İSİMLERİ	414
2.2.5.1. Asıl Sayı İsimleri	414
2.2.5.2. Sıra Sayı İsimleri	419
2.2.5.3. Üleştirme Sayı İsimleri	420
2.2.5.4. Topluluk Sayı İsimleri	421
SONUÇ	423
KAYNAKLAR	429
ÖZ GEÇMİŞ	444

KISALTMALAR VE İŞARETLER LİSTESİ

Kısaltmalar

AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
Alm.	: Almanca
bk.	: Bakınız
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
DTCF	: Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
ed.	: Editör
Far.	: Farsça
Fr.	: Fransızca
hızl.	: Hazırlayan
İng.	: İngilizce
MEB Yay.	: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları
Moğ.	: Moğolca
Nu.	: Numara
ÖE	: Özbek Edebiyatı
ör.	: Örneğin
s.	: Sayfa
S	: Sayı
SÜ	: Selçuk Üniversitesi
TDAY-B	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDED	: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDTEA	: Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Ansiklopedisi
TKAE	: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
vd.	: Ve devamı, ve diğerleri
vs.	: Vesaire
yy.	: Yüzyıl

İşaretler

- > : Bu şekle gider.
< : Bu şekilden gelir, bir dilden başka bir dile geçiş.
~ : Değişken şekil.
- : Gramer tahlilinde fiil kökü ve fiil köküne gelen ek.
+ : Gramer tahlilinde isim kökü ve isim köküne gelen ek.
A, I, U : Gramer tahlilinde sırasıyla a/e, ı/i, u/ü ünlü değişimlerini gösterir.
D, G, K : Gramer tahlilinde sırasıyla d/t, g/ğ , k/ķ ünsüz değişimlerini gösterir.
// : Fonem parantezi
* : Tanımlanamayan şekil
? : Şüphe belirtir.
Ø : İşaretsiz

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Çokluk Ekleri	123
Tablo 2. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde İyelik Ekleri.....	134
Tablo 3. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde İlgi Hâli Ekleri.....	183
Tablo 4. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Yükleme Hâli Ekleri.....	204
Tablo 5. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Yönelme Hâli Ekleri.....	224
Tablo 6. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Bulunma Hâli Ekleri	246
Tablo 7. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Çıkma Hâli Ekleri.....	567
Tablo 8. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Vasıta Hâli Ekleri.....	291
Tablo 9. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Eşitlik Hâli Ekleri.....	309
Tablo 10. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Sınırlama Hâli Ekleri.....	321
Tablo 11. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Yön Gösterme Hâli Ekleri	333
Tablo 12. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Soru Ekleri.....	337
Tablo 13. I. Teklik Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	363
Tablo 14. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde I. Teklik Şahıs Zamiri.....	366
Tablo 15. II. Teklik Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	367
Tablo 16. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde II. Teklik Şahıs Zamiri.....	367
Tablo 17. III. Teklik Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	367
Tablo 18. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde III. Teklik Şahıs Zamiri	368
Tablo 19. I. Çokluk Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	369
Tablo 20. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde I. Çokluk Şahıs Zamiri	370
Tablo 21. II. Çokluk Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	370
Tablo 22. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde II. Çokluk Şahıs Zamiri.....	371
Tablo 23. III. Çokluk Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	371
Tablo 24. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde III. Çokluk Şahıs Zamiri.....	372
Tablo 25. “Bu” İşaret Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	372
Tablo 26. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Bu” İşaret Zamiri.....	373
Tablo 27. “Ol, Alar” İşaret Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	374
Tablo 28. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Ol, Alar” İşaret Zamirleri	374
Tablo 29. Diğer İşaret Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	375
Tablo 30. “Öz” Dönüştürme Zamirinin İyelik Ekleri ile Kullanılışı.....	375

Tablo 31. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Öz” Dönüşlülük Zamirinin İyelik Ekleri ile Kullanılışı	376
Tablo 32. “Öz” Dönüşlülük Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	376
Tablo 33. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Öz” Dönüşlülük Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	377
Tablo 34. “Kim” Soru Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	377
Tablo 35. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Kim” Soru Zamiri.....	378
Tablo 36. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Ka” Kökünden Yapılmış Soru Zamirleri	379
Tablo 37. “Barça” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	380
Tablo 38. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Barça” Belirsizlik Zamiri	380
Tablo 39. “Barı” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	381
Tablo 40. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Barı” Belirsizlik Zamiri.....	381
Tablo 41. Tarihî Türk Lehçelerinde “Kamu” Belirsizlik Zamiri.....	383
Tablo 42. “Kimse” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	383
Tablo 43. “Köpi” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	383
Tablo 44. “Her Bir” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	384
Tablo 45. “Her kıysı” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	384
Tablo 46. “Her kim/kimse/kimerse” Belirsizlik Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	385
Tablo 47. “Birev” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	386
Tablo 48. “Biri” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı.....	386
Tablo 49. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Biri” Belirsizlik Zamiri.....	387

TARANAN ESERLER VE KISALTMALARI

Bu çalışma hazırlanırken Çağatay Türkçesine ait yaklaşık 45 eser ve bazı makaleler içerisinde yayımlanmış mesnevi, gazel türünde metinler taranmıştır. Çalışmamızın birinci bölümünde taranan eserler ve bu eserlerin şair ve yazarları hakkında bilgi verildiği için bu bölümde sadece eserlerin künyelerine yer verilecektir.

Klasik Öncesi Dönem Eserleri

AD = Tekin, F. (2001). *Agehi Divanı (Ta'vizü'l Aşikin)'in Dil Özellikleri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum.

AŞN II = Levend, Agâh Sırrı (1966). *Ali Şir Nevaî, Divanlar II*. Ankara: TDK Yayınları.

AŞN III = Levend, Agâh Sırrı (1967). *Ali Şir Nevaî, Hamse III*. Ankara: TDK Yayınları.

AŞN IV = Levend, Agâh Sırrı (1968). *Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV*. Ankara: TDK Yayınları.

AŞNOŞE = Çetindağ, Yusuf (2006). *Ali Şir Nevai'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ATD = Karaköse, S. (1994). *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Malatya.

BÇ = Alpay, G. (1972). "Yusuf Emiri'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası", *TDAY-Belleten*, 1973, 103-125.

BÇŞŞD = Eckmann, J. (2003b). Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şâhî ve Divanı, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 287-310). (hzl. O. F. Sertkaya) Ankara: TDK Yayınları.

BD = Yücel, Bilâl (1995). *Bâbü'r Dîvânı*. Ankara: AKM Yayınları.

BOD = Arslan-Erol, Hülya (2008). *Bozoğlan (Yûsuf Bég ve Ahmed Bég) Destanı/İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: Akçağ Yayınları.

BV = Türkay, Kaya (2002). *Alî Şîr Nevâyî, Bedayiu'l-Vasat (Üçüncü Dîvân)*. Ankara: TDK Yayınları.

- ÇFK** = Erbay, F. (2003). *Muhammed Bin Ahmedü'z-Zâhid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı (inceleme-metin-sözlük)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya.
- ÇH-AŞN IV** = Levend, A. S. (1968). “Çihil Hadis”. *Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV* içinde (s. 17-24). Ankara, TDK Yayınları.
- ÇKT** = Kaçalın, M. (1990). *Çiñggiz Kağan Târihi Çevirisi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- ÇŞAG** = Eraslan, K. (1992). “Çağatay Şâiri Atayî'nin Gazelleri”. *TDAY-Belleten 1987*, 113-164.
- ÇZTKUÖB** = Seyhan, T. O. (2007). “Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”. *Modern Türklük Araştırma Dergisi*, 4 (2), 116-145.
- DC** = Ivanics M. ve M. A. Usmanov. (2002). *Das Buch der Dschingis-Legende (Defteri i Çingiz-nâme) I*. Szeged.
- EÇŞ-TDA 5** = Kargı Ölmez, Z. (1995). “Eyyûb ve Çağatayca Şiirleri”. *Türk Dilleri Araştırmaları 5*, 105-170.
- E-TDA 6** = Kargı Ölmez, Z. (1995). “Eyyûb ve Çağatayca Şiirleri'ne Ek”, *Türk Dilleri Araştırmaları 6*, 167-173.
- FN** = Sarıca, B. (1996). *Allâhyâr Sûfi'nin Fevzü'n-Necât'ı (İnceleme, Metin, Sözlük)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Van.
- FŞ** = Alpay-Tekin, Gönül (1994). *Ali Şir Nevaî, Ferhâd ü Şîrîn*. Ankara: TDK Yayınları.
- FK** = Kaya, Önal (1996). *'Âli Şîr Nevâyî, Fevâidü'l- Kiber*. Ankara: TDK Yayınları.
- GD** = Eckmann, J. (2003b). Gedai Divanı'ndan Parçalar, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 343-388). (hzl. O. F. Sertkaya) Ankara: TDK Yayınları.
- GS** = Kut, Günay (2003). *Ali Şir Nevâyî, Garâ'ibü's-Sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- HBD** = Yıldırım, Talip (2010). *Hüseyin Baykara Dîvânı, İnceleme-Metin-Dizini-Tıpkıbasım*. İstanbul: Hat Yayınevi.
- HBDS** = Eraslan, Kemal (1987). *Hüseyin-i Baykara Divanından Seçmeler*. Ankara:

Kültür Bakanlığı Yayınları.

- HE-AŞN III** = Levend, A. S. (1967). “Hayretü'l Ebrâr”. *Ali Şir Nevâî Hamse III* içinde (s. 15-95). Ankara, TDK Yayınları.
- HHD** = Toparlı, Recep (1998). *Hârezmlî Hâfîz'ın Divanı, İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK Yayınları.
- HHM** = Karacan, Turgut (1974). *Nevî-zâde Atâyî, Heft Hân Mesnevisi*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- HM** = Abik, Ayşehan Deniz (2006). '*Alî Şîr Nevâyî Hamsetü'l-Mütehâyirîn, Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- HSHB-AŞN IV** = Levend, A. S. (1968). “Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Big”. *Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV* içinde (s. 57-60). Ankara, TDK Yayınları.
- HPM-AŞN IV** = Levend, A. S. (1968). Hâlât-ı Pehlevan Muhammed”. *Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV* içinde (s. 121-124). Ankara, TDK Yayınları.
- KMNM** = Gedik, S. (2010). *Baba Rahim Meşreb'in Kitâb-ı Mebde-i Nûr Mesnevisi (İnceleme-Metin-Gramer-Dizin)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- LD** = Karaağaç, Günay (1997). *Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- LM** = Çelik, Ülkü (1996). *Alî-şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn*. Ankara: TDK Yayınları.
- LT** = Canpolat, Mustafa (1995). *Ali Şir Nevayî, Lisânü't- Tayr*. Ankara: TDK Yayınları.
- M-AŞN IV** = Levend, A. S. (1968). “Münâcât”. *Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV* içinde (s. 9-13). Ankara, TDK Yayınları.
- MBŞHBÜŞ** = Karasoy, Y. (2003). “Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Han'ın Bilinmeyen Üç Şiiri”. *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (13), 105-114.
- MDF** = Seyhan, Tanju Oral (2004). *Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza, Mübeyyen Der Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ME** = Eraslan, Kemal (1993b). *Alî-şîr Nevâyî Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- MEMÜ** = Abik, Ayşehan Deniz (2005). *Meyveler Münazarası Doğu Türkçesi*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- MK-AŞN IV** = Levend, A. S. (1968). “Mahbûbü'l-Kulûb”. *Ali Şir Nevaî, Divanlar ile*

- Hamse Dışındaki Eserler IV* içinde (s. 229-276). Ankara, TDK Yayınları.
- ML** = Barutçu Özönder, F. Sema (1996). *'Alî Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn, İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- MN** = Aşçı, Ufuk Deniz (2010). *Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerîm Mûsâ-nâme, İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*. Konya: Palet Yayınları.
- MN I** = Eraslan, Kemal (2001). *Âlî Şîr Nevâyî, Mecalisü'n-Nefâyis I, II*. Ankara: TDK Yayınları.
- MSD** = Eraslan, Kemal (1999a). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: TDK Yayınları.
- MÜNŞ-AŞN IV** = Levend, A. S. (1968). "Münşeât". *Ali Şîr Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV* içinde (s. 89-100). Ankara, TDK Yayınları.
- MZE** = Gözütok, Avni (2008). *Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr (Gramer-Metin-Dizin-tıpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- NA-CAB** = İz, F. (1962). "Yakini's 'Contest of the Arrow and the Bow". *Németh Armağanı*. (hızl. J. Eckmann, A.S. Levend, M. Mansuroğlu) Ankara: TTK Yayınları. 267-287.
- NC-AŞN IV** = Levend, A. S. (1968). "Nazmü'l-Cevâhir". *Ali Şîr Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV* içinde (s. 39-42). Ankara, TDK Yayınları.
- NMŞF** = Eraslan, Kemal (1996). *Alî-şîr Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- NŞ** = Karaörs, Metin (2006). *Alî Şîr Nevâyî, Nevâdirü'ş-Şebâb*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÖH** = Tanç, M. (2003). "Son Dönem Çağatay Türkçesi ve Ömer Han". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. (15), 111-118.
- SARÇG** = Eraslan, K. (1968). "Seydi Ali Reis'in Çağatayca Gazelleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XVI*, 41-54.
- SASA** = Mahdûm, A. N. (1993). *Sûfî Allâhyâr ve Sebâtü'l-Âcizîn'i*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- SGBÇÇ** = Eckmann, Janos; "Sadî Gülistan'ının Bilinmeyen Çağatayca Bir Çevirisi", Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (hızl. Osman Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 2003b, s. 273-285.
- SH** = Demir, Necati (2005). *Abdülazîz Bin Mahmûd el-İsfahanî, Sıfâtu'l-Haremeyn (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sİ** = Tören, Hatice (2001). *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî, (İnceleme-Metin)*. Ankara:

TDK Yayınları.

- SM** = Seyhan, T. O. (2005). “Ali Şir Nevayi-Sirâcü’l-Müslimîn 1 (Giriş-Karşılaştırmalı Metin)”. *Modern Türklük Araştırma Dergisi*, 2 (4), 88-120.
- SS-AŞN III** = Levend, A. S. (1967). “Seb'a-i Seyyâre”. *Ali Şir Nevaî Hamse III* içinde (s. 289-407). Ankara, TDK Yayınları.
- ŞHD** = Karasoy, Yakup (1998). *Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- ŞMM** = Fidancı, M. (1994). *Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- ŞT** = Kargı Ölmez, Zuhâl (1996). *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.
- ŞTÜ** = Vural, H., A. O. Solmaz ve R. Karaatlı. (2010). “Şecere-i Türk'ten Seçmeler”. *Çağatay Türkçesi* içinde (s. 165-169). Tokat, Taşhan Kitap.
- TEH-AŞN IV** = Levend, A. S. (1968). “Târîh-i Enbiyâ vü Hukemâ”. *Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV* içinde (s. 45-46). Ankara, TDK Yayınları.
- TMA-AŞN IV** = Levend, A. S. (1968). “Târîh-i Mülûk-i Acem”. *Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV* içinde (s. 49-53). Ankara, TDK Yayınları.
- UHATH** = Kaya, Ö. (2001). “Doğu Türk Yazı Dili Araştırmaları III: 'Ubeydu'llâh Han: Arapça ve Türkçe Hikmetler”. *Türkoloji Dergisi*, 14 (1), 27-60.
- UHEP** = Eckmann, J. (2003b). Ubeydullah Han'ın Eserlerinden Parçalar, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 407-438). (hzl. O. F. Sertkaya) Ankara: TDK Yayınları.
- ÜLT** = Sadık, M. (2006). *Üss-i Lisân-ı Türkî*. (hzl. R. Toparlı, A. Ilgın) Ankara: TDK Yayınları.
- V-AŞN IV** = Levend, A. S. (1968). “Vakfiyye”. *Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV* içinde (s. 27-36). Ankara, TDK Yayınları.
- YED** = Köktekin, Kâzım (2007). *Yusuf Emirî Divânı, Giriş-İnceleme-Tenkitleli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- YZ-HBÇYZ** = Korkmaz, Z. (1995). Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yûsuf ve Züleyhâ Mesnevîsinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı, *Türk Dili*

Üzerine Araştırmalar I içinde (s. 304-342). Ankara: TDK Yayınları.

ZFEM I = Dinçer, H. (2008). *Zakircân Furkat Eserler Mecmuası I (275-378. s.) (Metin-İnceleme-Sözlük)*. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Tokat.

ZFM = Öztürk, E. (1999). *Zakircân Furkat Mesnevîler (Çeviri Yazılı Metin-Gramatikal Dizin)*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon.

ZFMM = Vural, H. (2002). “Son Dönem Çağatay Şairlerinden Zakircan Furkat'ın Manzum Mektupları”. *TDAY-Belleten. II*, 147-180.

Diğer Eserler

AY = Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.

ÇSY = Teres, E. (2009). *Çağataycada Söz Yapımı*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.

DLT = Atalay, Besim (1943). *Divanü Lûgat-it-Tercümesi I-IV*. Ankara: TDK Yayınları.

GT = Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1989). *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türki)*. Ankara: TDK Yayınları.

HKÇTÜA = Eckmann, Janos (2003b). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (hzl. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: TDK Yayınları.

KB = Arat, Reşit Rahmeti (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.

KHŞDH = Hacıeminoğlu, Necmettin. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: TDK Yayınları.

OA = Ergin, Muharrem (1992). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

TS = Türkçe Sözlük (2005). Ankara: TDK Yayınları.10. Baskı.

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Harfin Adı	Ses Değeri	Transkripsiyon Alfabeti	Söz Başında	Söz Ortasında	Söz Sonunda
elif	â, a, e, i	ā, a, e, i	ا, آ	ا	ا
be	b, p	b, p	ب	ب	ب
pe	p	p	پ	پ	پ
te	t	t	ت	ت	ت
se	s	s	س	س	س
cim	c, ç	c, ç	ج	ج	ج
çim	ç	ç	چ	چ	چ
ha	h	ḥ	ح	ح	ح
hı	h	ḥ	ح	ح	ح
dal	d	d	د	د	د
zel	z	z	ذ	ذ	ذ
ra	r	r	ر	ر	ر
ze	z	z	ز	ز	ز
sin	s	s	س	س	س
şin	ş	ş	ش	ش	ش
sad	s	s	س	س	س
dad	d, z	ḍ, ḏ	ط	ط	ط
tı	t	ṭ	ط	ط	ط
zı	z	ẓ	ظ	ظ	ظ
ayın	-	'	ء	ء	ء
gayın	g	ğ	غ	غ	غ
fe	f	f	ف	ف	ف
kaf	k	ḵ	ق	ق	ق
kef	k, g	k, g	ك	ك	ك
lam	l	l	ل	ل	ل
mim	m	m	م	م	م
nun	n	n	ن	ن	ن
nazal n	ŋ	ṅ	-	ڭ	ڭ
vav	v	v	و	و	و
	o, ö, u, ü	o, ö, u, ü			
	ô, û	ō, ū			
he	h, e	h, e	ه	ه	ه
lam-elif	la, le, lâ	la, le, lā	لا	لا	لا
ye	y/i, ı, î	y/i, ı, î	ي	ي	ي
hemze	-	'	-	ء	-

1. GİRİŞ

1.1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI: ŞAHSİYETLER VE ESERLER

Çağatay Türkçesi, XI. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden Orta Asya Türk-İslam yazı dilinin üçüncü dönemini oluşturur. Hakaniye (Karahanlı) ve Harezm-Altınordu yazı dillerinin bir devamı olarak Timurlular zamanında zengin bir edebî dil yaratan Çağatay Türkçesi, özellikle Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini alır. Yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin edebî ve resmî dili değil, aynı zamanda XIX. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusyasında yaşayan ve Oğuz grubu dışında kalan Müslüman Türklerin de yazı dili, edebî dili ve diplomasi dili olarak kullanılır. Rusların Buhara (1868), Hive (1873) ve Hokand (1876) işgallerinden sonra, Türkistan'da “Sart” adıyla kullanılan Türk yazı dili de aslında Çağatay Türkçesinin Özbeklerin konuşma dilinin etkisiyle değişmiş şeklidir. 1921'de Çağatay yazı dilinin yerini alan Özbek yazı dilinde bugün de Çağatay Türkçesi ile ilgili unsurlar yaşamaktadır (Eckmann, 2003b: 109-132).

“Çağatay” kelimesi, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'dan gelir. “Çağatayca, kelimenin en geniş manası ile, Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altınordu imparatorluklarının medeni merkezlerinde XIII.-XV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde, bilhassa XV. asırda klasik bir mahiyet alarak zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesidir.” Ali Şir Nevâyî ile onu takip eden Orta Asya Türk şairlerinin kullandığı dil ve bu dilin mahsullerine “Çağatay” adını verme konusunda bazı fikir ayrılıkları olmakla birlikte araştırmacılar genellikle hemfikirdirler. Ancak söz konusu terimin hangi yüzyıllar için kullanıldığı, hangi sahada yazılan eserlere bu adın verilebileceği konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır (Köprülü, 1989, 82-83).

Başlangıçta Çağatay Hanlığı'nı ve bu hanlığın kurduğu devleti ifade eden “Çağatay” adı, daha sonra Çağatay hanlarının askerî kuvvetini oluşturan Maverâünnehir'deki

Türklere ve Türkleşmiş göçebelere de verilir. Devletin doğusunda yaşayan göçebelere ise “Moğol” denilir (Eckmann, 2003b: 133-144). Göçebe Çağataylar, Çağatay hanedanının hâkimiyeti sona erdikten sonra da adlarını korur ve XV. yüzyılda Timurlular Devleti yıkıldıktan sonra göçebe Özbeklere karışırlar. Kırgız (=Kazak), Karakalpak ve Özbekler arasında Çağatay kabilelerinin bulunması, “Çağatay” adının Timurlulardan sonra da kaybolmadığını gösterir (Kargı Ölmez, 2007, 173-219).

Timurlular zamanında, Timurlular devletinde ortaya çıkan Türk yazı dili anlamını kazanan “Çağatay tili” ve “Çağatay Türkîsi” terimleri, XV. ve XVI. yüzyıla kadar yazar ve şairler tarafından genellikle bu anlamda kullanılmaz; bunun yerine “Türkî”, “Türk(i) tili”, “Türk elfâzı”, “Türkçe”, “Türkçe til” gibi terimler tercih edilir (Kargı Ölmez, 2007, 173-219).

Ali Şir Nevâyî, *Muhâkemetü'l-Luğateyn*'de “Türkî”, “Türkçe” ve “Türk tili” gibi terimleri kullanır: *Ammâ Sart ulusınıñ erzâlidin eşrâfiğaça ve 'âmîsidin dânişmendîğaça hîç kıysı Türk tili bile tekellüm kıla almaslar.* “Sart halkının en aşağısından en ileri gelenine, ümmîsinden bilginine kadar hiçbirisi **Türk dili** ile konuşamaz.” (ML 169/11).

Diğer taraftan Nevâyî, *Mizânü'l-Evzân* adlı eserinde “Çağatay lafzı” terimini de kullanır: *'Acem şu'arâsı ve Fûrs fuşahâsı her kıysı uslûbda kim söz 'arûsîğa cilve vü nümâyiş birip irdiler; Türk tili bile kalem sürdüm ve her niçük kâ'idede kim ma'nî ebkârîğa zîb ü arâyiş körgüzüp irdiler; Çağatay lafzı bile raqam urdum, ...* “Acem şairleri ve Fars fasihleri hangi üslupta eser vermişlerse ben de **Türk dili** ile kalem oynatarak yazdım ve hangi kaidede mana güzellerini süslemişlerse **Çağatay sözleri** ile ben de süsledim.” (ME 11/BN 269b).

XVII. yüzyıl yazarlarından Ebu'l-Gazi Bahadır Han da *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk* adlı eserlerinde “Türkâne”, “Türkî” ve “Türk tili” terimlerini kullanır: *Barça bilîñ kim bizdin burun Türk târîh aytқанlar Arabî luğâtlarnı koşup tururlar ve Farsîni hem koşup tururlar Türkîni hem sec' kılip tururlar. Özleriniñ hünerlerin ve üstâdlıklarını halkğa ma'lûm kılmak için biz munlarnıñ hîç kıysısını kılmaduğ. Anıñ için bu kitâbnı oquğıçı ve tınlağıçı elbette Türk bolğusı turur. Bes Türklerge Türkâne aytmak kerek tâ olarnıñ barçası fehm kılgaylar.* “Bizden önce **Türkçe** tarih anlatanların, halka

hünerlerini ve üstatlıklarını göstermek için Arapça ve Farsça kelimeler kattıklarını; **Türkçe** seci yaptıklarını hepimiz bilin. Bu kitabı okuyan ve dinleyen Türkler olacağı için, biz bunların hiçbirini yapmadık. Gerçekten de hepsinin anlayabilmesi için Türklerle **Türkçe** söylemek gerekir.” (ŞT 66a-15).

Senglâh, *Abuşka* gibi Çağatay sözlüklerinde “Çağatay Türkçesi” terimi tercih edilir. Zaten *Abuşka* sözlüğünün diğer adı *al-luğāt an-navā'iyā va'l-istişhādāt al-çağatā'iyā'dır*. *Senglâh*'ın “Mabâni'l-luğat” başlıklı ön sözünde “luğat-i Turk”, “luğat-i Turki” terimlerinin yanı sıra “luğat-i Çağatay” terimi de kullanılır (Kargı Ölmez, 2007, 173-219).

“Çağatay” kelimesi, Vámbéry'nin 1867'de *Çagataische Sprachstudien* adlı eserini yayımlamasıyla Batılı bilim adamları tarafından da yaygın olarak kullanılmaya başlar. Vámbéry söz konusu çalışmada, Çağatay Türkçesini sadece belli dönemler içinde yer alan tarihî bir yazı dili olarak değil, Batı ve Doğu Türkistan'daki eski ve yeni yazı dillerini, özellikle de Özbek Türkçesini de içine alan bir yazı dili olarak değerlendirir (Canpolat, 2002, 769-776).

Fransız Doğu bilimcilerinden E. Marc Quatremere, Çağatay Türkçesi sözlüğü hazırlamış olan Pavet de Courteille ve Doğu Türkçesi sözlüğü hazırlamış olan Alman bilim adamı Zenker “Doğu Türkçesi” terimini tercih eder (Kargı Ölmez 2007, 173-219).

E. E. Bertel's, M. A. Şçerbak, A. N. Baskakov, V. V. Reşetov gibi Sovyet Türkologları ise İkinci Dünya Savaşı'ndan beri “Çağatay Türkçesi” yerine Orta Asya İslami Türk yazı dilinin Çağatay döneminden önceki devirlerini de içine alan “Eski Özbekçe” terimini kullanmaya başlamışlardır. Reşetov, “Eski Özbekçe” yanında “Kadim Özbekçe” terimini de kullanır.

Bunun yanında V. D. Artamoşina, G. F. Blagova, E. N. Nadzib gibi Sovyet Türkologları “Timurlular Devrinin Orta Asya edebî Türk dili”, “Çağatay dili”, “Çağatayca” gibi terimleri tercih ederler (Eckmann, 2003a: 15-16).

Kullanılan terimlerde görülen farklılıkların yanı sıra, “Çağatay Türkçesi” terimi ile kastedilen dönemin sınırları konusunda da görüş ayrılıkları bulunur. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Rusya'da yaşayan yerli ve yabancı Türkologlar

“Çağatay” kelimesinin anlamını daraltırlar. W. Radloff ve F. E. Korş gibi Türkologlar, “Çağatay Türkçesi” ile Uygur Türkçesi ve daha sonraki Orta Asya Türkçesi dil malzemelerini; “Doğu Türkçesi” terimi ile de yaşayan Türk lehçelerini kastederler (Eckmann, 2003a: 133-144). Radloff, “Çağatay dediğimiz dil, Uygurca temelinde gelişmiştir ve canlı dille alakası yoktur. Babur'un ve onun en iyi araştırmacısı Vambery'nin bizi iknaya çalıştıkları gibi Doğu Türkçesi veya Çağatay dili, Orta Asya dili değildir. Bu, tıpkı Osmanlı yazı dili gibi, suni bir yazı dilidir, tarihî şartlar neticesinde meydana gelen bu dil, bugün çeşitli şivelerle konuşan Doğu Türklerinin edebî dilidir.” açıklamasını yapar (Barutçu Özönder, 1996, 8).

A. K. Borovkov, Çağatay Türkçesini Uygur Türkçesinin İslami kültürün etkisiyle gelişen bir devamı olarak görmenin yanlış olduğunu şu sözleriyle dile getirir: “Doğu ve Batı Türkistan'ı birleştiren Çağatay ulusunda Uygurların edebî geleneğinin muhafazasını temin eden durum meydana gelmiş bulunuyordu; fakat Timur ve Timurlular devletinde yeni medeniyet merkezleri kurulmuş ve batı ve güneyden gelen yeni edebî gelenekler hâkim olmuştu. Zaten Uygur dilinde hakiki bir edebiyat yoktu ve onun yapacağı tesir Klasik İran Şiirinin tesiriyle mukayese edilemez.” Borovkov, Orta Asya İslami Türk yazı diline ait bütün dil malzemelerini “Eski Özbekçe”; XIV.-XV. yüzyıllardaki Çağatay ulusunun edebî dilini “Çağatayca” olarak adlandırır (Borovkov, 1954, 59-96).

M. A. Şçerbak, X. yüzyıldan başlattığı “Eski Özbek” dilini üç döneme ayırır: 1) İlk Devir (10.-13. yüzyıllar): Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının alınması. Moğol istilası bu gelişmeye son vermiştir. 2) İkinci Devir (14.-17. yüzyıllar): Suni dil. “Çağatayca” terimini sadece bu devire ait kılmak mümkündür. 3) Üçüncü Devir (17.-18. yüzyıllar): Mahallî dil unsurlarının edebî dile girmesi. (Eckmann, 2003a: 16).

A. N. Samoyloviç'in bu konudaki görüşleri dikkate değerdir. Ona göre Orta Asya İslami Türk yazı dili şu devirlere ayrılır: 1) Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi veya Kâşgar Türkçesi (XI.-XII. yüzyıllar), 2) Kıpçak-Oğuz Türkçesi (XIII.-XIV. yüzyıllar), 3) Çağatay Türkçesi (XV.-XX. yüzyıl başları), 4) Özbek Türkçesi (XX. yüzyıl) (Eckmann, 2003b: 133-144).

“Çağatay” ismini sadece XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden Orta Asya Türk yazı diline veren Samoyloviç, Çağatay edebî dilini de dört döneme ayırır: 1)

İlk Çağatayca ya da Nevâyî'den önceki Çağatayca devri (XV. yüzyıl başlarından Nevâyî'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar), 2) Klasik Çağatayca devri (1465-XVI. yüzyılın ortalarına kadar), 3) Klasik devirden sonraki Çağatayca devri (XVII. yüzyılın sonuna kadar), 4) Son Çağatayca devri (XVIII. ve XIX. Yüzyıllar) (Kargı Ölmez 2007, 173-219). Görüldüğü üzere Samoyloviç, Çağatay Türkçesi için bugün artık yaygınlaşmış olan görüşün temelini atmıştır.

Bu tasnife en büyük itiraz Fuat Köprülü'den gelir. Köprülü, “Barthold-Samoyloviç nazariyesi” adını verdiği bu görüşe karşı kendi sınıflandırmasını yapar (Ercilasun, 2005, 405). O, Çağatay kelimesinin anlamını daha da genişleterek XIII.-XIX. yüzyıllar arası olarak kabul ettiği bu dönemi beşe ayırır: 1) İlk Çağatay devri (XIII. ve XIV. yüzyıllar), 2) Klasik Çağatay devrinin başlangıcı (XV. yüzyılın ilk yarısı-Nevâyî'ye kadar), 3) Klasik Çağatay devri (XV. yüzyılın son yarısı-Nevâyî devri), 4) Klasik devrin devamı (XVI. yüzyıl-Babur ve Şeybanlılar devri), 5) Gerileme ve çökme devri (XVII.-XIX. yüzyıllar) (Köprülü, 1989, 90-91).

Köprülü, XI.-XII. yüzyılda, bütün Orta Asya Türklerinin edebî dili olan Karahanlı Türkçesinin, Moğol istilasından sonra, çeşitli sahalarda, çeşitli yerel lehçeler ile ve özellikle de Oğuz-Kıpçak unsurları ile karışmasından meydana gelen ve bu sebeple birtakım ayrılıklar gösteren eserlerini “İlk Çağatay Devri” eserleri olarak telakki eder. XII. yüzyıl Karahanlı Türkçesi ile XV. yüzyıl Klasik Dönem Çağatay Türkçesini birbirine bağlayan bu uzun dönemi, bir geçiş, bir hazırlık devresi olarak görür. (Köprülü, 1989, 93-115).

Herat ve Semerkand gibi iki önemli sanat merkezinde, Sekkâkî, Haydar-ı Hârizmî, Lütî, Atâyî, Mukîmî, Yakînî, Emîrî ve Gedâyî gibi şairlerin eser verdiği XV. yüzyılın ilk yarısını ise klasik dönemin başlangıcı olarak belirtir (Köprülü, 1989, 116-137).

Kendi adıyla da adlandırılan Klasik Çağatay devrinde (XV. yüzyılın son yarısı), Nevâyî'nin Çağatay Türkçesini klasik bir kültür dili hâline getirdiğini dile getiren Köprülü, XVI. yüzyılda, Şeybanlılar devrinin, Mâverâünnehr ve Hârezm'de, Nevâyî-Baykara dönemindeki edebî faaliyetleri devam ettirdiğini, dolayısıyla XVI. yüzyılın genel çizgileri ile Klasik dönemin bir devamı olarak telakki edilmesi gerektiğini ifade eder. Diğer taraftan, XVI. yüzyılın ilk yarısında, Hindistan'da, başta Babur olmak üzere, Nevâyî ve Babur etkisi altında yetişen prenslerden ve büyük emirlerden bazılarının

Türkçe şiirler yazdıklarını, Baburlular sarayında Çağatay lügat ve gramerlerinin tertip edildiğini belirtir (Köprülü, 1989, 137-177).

Köprülü, Çağatay Türkçesinin bu kadar geniş sahalarda, kültür dili olarak kullanılmasına rağmen, XVII.-XIX. yüzyıllarda hiçbir büyük şahsiyet yetiştiremediğini, verilen eserlerle eski üstatları taklitten öteye gidilemediğini dile getirerek bu dönemi gerileme ve çökme devri olarak adlandırır (Köprülü 1989, 177-192).

Aslında Köprülü ile Samoyloviç arasındaki fark bir isimlendirme farkıdır. XIII. ve XIV. yüzyılları her ikisi de ayrı bir devir olarak kabul eder. Köprülü'nün farkı, bu devri Çağatayca içinde mütalâa etmesidir. Köprülü'nün Barthold-Samoyloviç nazariyesine itiraz etmesinin asıl sebebi, bu edebî dilin doğduğu muhitte ilgilidir. Barthold ve Samoyloviç, edebî dilin önce Altın Ordu'da doğduğunu ve oradan Türkistan sahasına yayıldığını ifade ederler. Köprülü ise edebî dilin İlhanlı, Çağatay ve Harezmi sahasında doğduğunu, daha sonra Altın Ordu sahasına intikal ettiğini ileri sürer. İlk devri Çağatayca içinde mütalâa etmesinin sebebi de budur (Ercilasun, 2005, 405-406).

Eckmann, Orta Asya İslami Türk yazı dilini üçe ayırır: 1) Karahanlı Türkçesi veya Hakaniye Türkçesi (XI.-XIII. Yüzyıllar), 2) Harezmi Türkçesi (XIV. yüzyıl), 3) Çağatay Türkçesi (XV. yüzyıl-XX. yüzyılın başlangıcı). Eckmann, Çağatay Türkçesini de kendi içinde üç döneme ayırır: 1) Klasik öncesi devir (XV. yüzyıl başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar), 2) Klasik devir (1465-1600), 3) Klasik sonrası devir (1600-1921) (Eckmann, 2003a: 17).

Orta Asya İslami Türk yazı dili ve Çağatay Türkçesi için genellikle Eckmann tarafından yapılan bu sınıflandırma kabul görür. Ancak farklı değerlendirmeler de vardır. Örneğin, Eraslan, Çağatay edebiyatını Köprülü gibi beş dönem ayırarak incelerken (Eraslan, 1993a, 168-176); Mustafa Canpolat, Eckmann gibi üç döneme ayırarak inceler (Canpolat, 2002, 769-776).

Bu çalışmada, Eckmann'ın tasnifinde olduğu gibi Çağatay Türkçesi ve edebiyatı üç döneme ayrılarak incelenmiştir.

1.1.1. Klasik Öncesi Dönem

XV. yüzyıl başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar devam eden dönemin başlıca temsilcileri Sekkâkî, Lutfî, Yusuf Emirî, Atâyî, Haydar-ı Tilbe, Seyyid Ahmed Mirza, Gedâyî, Yakînî, Ahmedî'dir. Bu dönem, Harezm-Altınordu Türkçesi ile Nevâyî dili arasında geçiş özelliği taşır (Canpolat, 2002, 769-776).

Timur'un ölümünden sonra (1405) başlayan taht kavgaları sebebiyle imparatorluk zayıflar ve giderek dağılma noktasına gelir. Ancak Semerkant, Herat gibi merkezler bu karışıklıklardan uzak kaldığı için sanat ve edebiyat gelişimine devam eder ve dönemin iki önemli sanat merkezi haline gelir. Bu merkezlerde gelişen Türk edebiyatı ve ortaya çıkan edebî ürünlerin XV. yüzyıldaki edebiyatın oluşmasında büyük etkisi olur (Eraslan, 1993a, 168-176).

Çağatay edebiyatının teşekkülünü hazırlamış olan Klasik Öncesi Dönem şairleri, klasik divan şiirinin ilk örneklerini ortaya koyarlar. Bu dönemde meydana getirilen divanlar, düzen bakımından klasik devirdeki kadar gelişmiş değildir. Bu divanlarda yer alan şiirler genellikle münâcât, na't, kaside, gazel, muhammes, tuyuğ ve müfredlerdir. Bazı divanlarda ise daha çok gazel tarzında şiirler yer alır. Kullanılan vezinler genellikle aruzun remel, hezec ve recez bahirlerinin yaygın olan ölçüleridir (Eraslan, 1993a, 168-176).

1.1.1.1. Dönemin Başlıca Şahsiyetleri ve Eserleri

1.1.1.1.1. Sekkâkî

Çağatay edebiyatının ilk temsilcilerinden olan Mevlana Sekkâkî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı ve ömrünün büyük bir kısmını Semerkand'da geçirmiş olduğu tahmin edilmektedir (Eraslan, 1999a, 14).

Güçlü bir şair olan Sekkâkî, ustalıkla kullandığı Çağatay Türkçesini klasik bir ifade ve üsluba kavuşturur. Hacim bakımından küçük, içerik bakımından çok önemli olan divanı, Klasik Orta Asya edebiyatının gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Divanında yer alan şiirler, onun Çağatay edebî dilini ustalıkla kullandığını, klasik edebiyatın bütün inceliklerini bildiğini, Türk edebiyatı yanında Fars edebiyatına da vâkıf olduğunu, İslam ve tasavvuf kültürüne aşina bulunduğunu gösterir. Şiirlerinde halk dilinden deyim ve

atasözlerine de rastlanır (Eraslan, 1999a, 21). Divanı Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır (Eraslan, 1999a).

Mevlâna Sekkâkî Divanı, Klasik Orta Asya edebiyatının gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Eserin iki nüshası bulunmaktadır. Nüshalardan biri Londra'daki British Museum Ör. 2079'da diğeri de Özbekistan Fenler Akademisinde kayıtlıdır. Her iki nüshada da on üçü kaside, elli yedisi gazel olmak üzere yetmiş şiir bulunmaktadır. Yetmiş şiirin toplam beyit sayısı sekiz yüz beştir (Eraslan, 1999a, 21-26). Tezimizde Eraslan tarafından yayımlanan çalışma esas alınmıştır.

1.1.1.1.2. Lutfî

Çağatay edebiyatının Nevâyî'den önce yetişmiş en güçlü şairi olan Lutfî, Çağatay şiirinin gelişmesinde önemli rol oynar. Doğum ve ölüm tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte, XV. yüzyılın ikinci yarısının başlarında öldüğü tahmin edilmektedir (Karaağaç 1997, XIV-XV). Lutfî'nin Herat'a bağlı Kenar köyünde gömülü olduğu bilinir (Eraslan, 1993a, 168-176).

Kendisinden sonra gelen birçok şairi etkileyen Lutfî'nin elde bulunan divanı ile dokuz nüshası bulunan *Gül ü Nevruz* adlı mesnevisi onun önemli bir şair olduğunu, Çağatay dilini ustalıkla kullandığını, klasik edebiyatın teknik ve inceliklerine vâkıf bulunduğunu gösterir (Eraslan 1993a, 168-176).

Nüshaları Londra British Museum, Paris Bibliotheque Nationale ve İstanbul Süleymaniye kütüphanelerinde bulunan *Lutfî Divanı*, bir tevhid, bir na't, dört kaside, üç yüz altmış bir gazel, yüz on üç tuyuğ ve elli yedi müfret ihtiva etmektedir. Bu eser üzerine Günay Karaağaç doktora tezi hazırlamış ve bu çalışma yayımlanmıştır (Karaağaç, 1997). Tezimizde de bu çalışma esas alınmıştır.

1.1.1.1.3. Atâyî

XV. yüzyıl Çağatay şairlerinden olan Atâyî'nin hayatı hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Doğum ve ölüm tarihi belli olmayan Atâyî'nin XIV. yüzyılın ikinci yarısında Belh'te doğduğu, Uluğ Bey'in oğlu Abdüllatif Han zamanında saray şairi olarak Semerkand'da yaşadığı bilinir.

Atâyî, yaygın şöhretine rağmen Lutfî ayarında bir şair değildir. Sekkâkî'nin şiirlerini

andırdığı şiirlerinden onun Türkçeyi iyi kullandığı, klasik edebiyatın mazmun ve inceliklerine hâkim olduğu, genellikle din dışı konularda yazdığı anlaşılır. Samoyloviç, Atâyî'nin dili için “XIV. yüzyılda, Uygurcanın değişmesiyle biçimlenmiş XIV. yüzyıl Orta Asya edebî dilidir.” der ve gazellerde rastlanan arkaik unsurların büyük ölçüde Lutfî'de, az da olsa Nevâyî ve Babur'da görüldüğünü bildirir. Atâyî'nin 260 gazelden oluşan divanının bir nüshası Leningrad Asya Müzesi'ndeki el yazmalar koleksiyonu içinde korunmaktadır (Eraslan, 1992, 113-164). Çalışmamızda Saadet Karaköse'nin *Nev'î-zâde Atâyî Divânı* adlı doktora tezi çalışmasından yararlanılmıştır (Karaköse, 1994).

Eraslan ve Samoyloviç tarafından Arap harfleriyle yayımlanan on yedi gazeli, transkripsiyonlu metni, bugünkü dile aktarması ve sözlüğü ile yayımlanmıştır (Eraslan, 1987, 113-164). Tezimizde bu çalışmadan da yararlanılmıştır.

Atâyî'nin Nizamî'nin *Heft Peyker*'ine nazire olarak yazdığı *Heft Hân Mesnevisi* ise destan başlıklı otuz sekiz bölüm ve yedi hikâyeden oluşan bir eserdir. Atâyî'nin en güzel mesnevisi sayılmaktadır. Eser 3000 beyitten oluşur ve tasavvufî mahiyet taşır. *Heft Hân Mesnevisi*, konuları ve işleniş tekniği bakımından *Heft Peyker*'den tamamen farklı olduğu için yerli ve orijinal bir eserdir. *Heft Hân* üzerinde Turgut Karacan'ın çalışmasından başka (Karacan, 1974) mezuniyet tezleri de vardır (Karaköse, 1994: XIII). Bizim çalışmamızda Turgut Karacan'ın çalışması esas alınmıştır.

1.1.1.1.4. Haydar-ı Tilbe (Haydar-ı Hârezmî)

Türkîgûy “Türkçe söyleyen” lakabıyla da tanınan Haydar-ı Tilbe'nin asıl adı *Mîr Haydar*'dir. Hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Timur'un torunlarından İskender b. Ömer Şeyh Mirza adına kaleme aldığı *Mahzenü'l-Esrâr* adlı mesnevisi, onun XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşadığını gösterir. Ali Şir Nevâyî, *Muhakemetü'l Lugateyn*'de Hârezmli olduğunu kaydeder. Haydar-ı Tilbe'nin Mevlana Lutfî'den sonra XV. yüzyılın en güçlü şairi olduğu kabul edilir.

Mahzenü'l-Esrâr, Nizâmî'nin aynı adlı mesnevisine nazire olarak yazılmıştır. Nazım tekniği ve ifade bakımından oldukça başarılı olan eser, on makaleden oluşur. Her makalenin sonunda konuyla ilgili bir hikâyeye yer alır. Mesnevinin Türkiye ve dünya kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunmaktadır (Eraslan, 1993, 168-176). Eserin

ilmî neşri Avni Gözütok tarafından yapılmıştır (Gözütok, 2008). Tezimizde bu çalışmadan faydalanılmıştır.

1.1.1.1.5. Hâfız-ı Hârezmî

Asıl adı Abdürrahim Hafız olan Hâfız-ı Hârezmî, XV. yüzyılın önemli Çağatay şairlerinden biridir. Hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur. Mahlasından Hârezmli olduğu anlaşılır. Timur 1379-1388 yılları arasında Ürgenç üzerine yürüyüp buraları yağmalayınca Hârezmî de Şîraz'a göç eder. Uzun yıllar Şîraz'da yaşayıp burada öldüğü tahmin edilen Hârezmî, divanında Hârizm halkının değerini bilmediğinden şikâyet eder.

Hârezmî'nin divanı, Nevâyî'nin divanından sonra Çağatay edebiyatının en mükemmel ve hacimli divanı olup dil tarihi bakımından da büyük bir değer taşır. Tek nüshası Haydarâbâd'da Salarçang Müzesi'ndedir. 1975 yılında Hamit Süleymanov tarafından bulunan ve Kiril harfleriyle iki cilt hâlinde yayımlanan (Eraslan, 1993a, 168-176) eser, Recep Toparlı tarafından da çalışılmıştır (Toparlı, 1998). Tezimizde bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.1.1.6. Yusuf Emîrî

Hayatı hakkında detaylı bir bilgiye sahip olmadığımız Yusuf Emîrî, XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, 1433 yılında vefat etmiştir. Timur'un dördüncü oğlu ve hanedanın ilk hükümdarı olan Şahruh Bey'in oğlu Baysungur'un yanında bulundurduğu edip nedimlerindenidir (Köktekin, 2007, 2-3).

Çağatay Türkçesinin oluşumunda önemli bir yeri olan Yusuf Emîrî, Çağatay edebiyatına *Divan*, *Deh-name* ve *Beng ü Çağır* adlı üç eserle katkıda bulunur. Yaşadığı devirde Farsça yazma geleneğiyle bağlantılı olarak Farsça ve Türkçe şiirler yazar, ancak Farsça şiirlerinde daha başarılı olur (Köktekin, 2007, 3). Nevâyî de *Muhâkemetü'l-Luğateyn* adlı eserinde Sekkâkî, Atâyî, Hâfız-ı Hârizmî, Mukîmî, Yakînî ve Gedâyî ile birlikte Yusuf Emîrî'den de bahsederek Lutfî dışında bu şairlerin şiirlerini beğenmediğini ifade eder (Barutçu Özönder, 1996, 223-224).

Kâzım Köktekin tarafından yayımlanan *Yusuf Emîrî Dîvanı* (Köktekin, 2007)'nin bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan biri İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe El Yazmaları Bölümünde 2850 numarada kayıtlı bir mecmuanın içinde, diğeri de 5452 numarada kayıtlı bir mecmuanın içinde bulunmaktadır. İki nüshada da Çağatayca ve

Farsça şiirler karışık bir şekilde yer almıştır. Şiirler nazım şekillerine göre değil, kafiyelerine göre tertip edilmiştir. Üç yüz seksen bir şiirden oluşan *Divan*'da kaside, muhammes, müseddes, müsemmen, tahmis, rubai gibi nazım şekilleriyle kaleme alınmış şiirler de bulunmakla birlikte, gazellerin daha çok olduğu görülmektedir. Üç yüz seksen bir şiirin sadece beşinde hece vezni kullanılmış, diğerleri ise aruz vezniyle yazılmıştır (Köktekin, 2007, 6-10). Tezimizde Köktekin tarafından yayımlanan çalışma esas alınmıştır.

Yusuf Emirî'nin önemli eserlerinden biri olan *Beng ü Çağır* ise münazara türünde bir eserdir. Nazım ve nesir karışıktır. Yusuf Emirî, eserinin giriş bölümünde o zaman kadar bu alanda eser verilmediğini söylemektedir. (Alpay, 1972, 103-125). Tek yazma nüshası Londra British Museum'da bulunan eser, Gönül Alpay tarafından yayımlanmıştır (Alpay, 1972, 103-125). Tezimizde de bu çalışmadan da yararlanılmıştır.

1.1.1.1.7. Ahmedî

Ahmedî, çeşitli telli sazlar arasında geçen bir atışmayı konu edinen, hacim bakımından küçük, fakat edebî değeri büyük olan mesnevisiyle tanınır. Hayatı hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Ölüm tarihi hakkında bilgi bulunmamakla beraber Ahmedî'nin Klasik Öncesi Dönem Çağatay şairlerinden olduğu, eserinin üslup ve muhtevassından anlaşılır. Buna göre Ahmedî'nin XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilir. Yine eserinden değerli bir şair olduğu, kuvvetli bir ifadeye ve sağlam bir musiki kültürüne sahip olduğu anlaşılır.

Belirli bir isim vermediği eserinde o devrin Orta Asya Türk musikisinde kullanılan *tanbure*, *ud*, *çeng*, *kopuz*, *yatuğan*, *rebap*, *gıçek* ve *kingire* gibi telli sazlar birbiriyle atıştır. Bu sebeple esere *Telli Sazlar Münazarası* adını vermek uygun olur. Eser nesir halindeki kısa bir mukaddime dışında 130 beyitlik bir mesnevidir. İfadesinin canlılığı ve güzelliği kadar konusunun çekiciliği ve dayandığı temel görüş bakımından da büyük bir değer taşır (Eraslan, 1993a, 168-176). Bilinen tek nüshası British Museum'da bulunan mesnevi, Eraslan tarafından yayımlanmıştır: Eraslan, K. (1986). "Ahmedî, Münazara (Telli Sazlar Atışması)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV-XXV, 129-204.

1.1.1.1.8. Yakînî

Heratlıdır. Türk emîrlerinden olup Türkçe şiirler yanında Farsça şiirler de yazar. Eldeki yegâne eseri, bilinen tek nüshası British Museum'da bulunan *Ok Yayning Münazarası*'dır. Nesir halindeki eser okçuluğa dair olup o devirde aristokrat zümre arasındaki okçuluk merakını aksettirir (Eraslan, 1993a, 168-176). Arap harfleriyle metni ve İngilizce tercümesi Fahir İz tarafından yayımlanmıştır (İz, 1962, 267-287). Tezimizde de bu çalışma esas alınmıştır.

1.1.1.1.9. Seyyid Ahmed Mirza

XV. yüzyıl şairlerinden olup Timur'un torunlarından Mîrân Muhammed Şah'ın oğludur. Şâhruh Mirza zamanında Horasan valiliği yapmış olan Ahmed Mirza daha ziyade *Taaşşuknâme* adlı mesnevisiyle şöhret kazanmıştır. 320 beyit olan mesnevinin bilinen tek nüshası British Museum'da bulunmaktadır. 1435 yılında Şâhruh Mirzaya sunulan eser şairin ifadesine göre yedi günde bitirilmiştir (Eraslan, 1993a, 168-176). Eser, Köktekin tarafından yayımlanmıştır: Köktekin, Kâzım (2000). *Seyyid Ahmed Mirza, Taaşşukname (İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

1.1.1.1.10. Gedâyî

XV. yüzyılda yaşamış belli başlı Çağatay şairlerindedir. Asıl adı bilinmeyen Gedâyî'nin hayatı hakkında pek az bilgi bulunmaktadır. Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâis*'inin üçüncü meclisinde Gedâyî'nin Ebülkasım Babur (1452-1457) zamanında büyük bir şöhret kazandığını, doksan yaşını geçtiği hâlde hâlâ hayatta olduğunu kaydeder. Eckmann, *Mecâlisü'n-Nefâis*'in 897 (1491-1492)'de meydana getirildiğini, bu durumda Gedâyî'nin de 1404-1405 yıllarında doğmuş olabileceğini ifade eder (Eckmann, 2003b: 343-388).

Divanındaki şiirlerinden Gedâyî'nin usta bir şair olduğu, aruzu çok iyi kullandığı anlaşılır. Dili oldukça sadedir ve yer yer Oğuz Türkçesi özellikleri taşır. Şiirlerinin konusu genellikle ümitsiz aşk, sevgilinin güzelliği ve cefasıdır. Ancak yer yer sûfiyâne duygu ve düşüncelere de rastlanır. “Gedâ” ve “Gedâyî” mahlaslarını kullanması da bu yüzdendir. Divanının bilinen tek nüshası, Bibliotheque Nationale'de kayıtlı bir mecmuada bulunmaktadır (Eraslan, 1993a, 168-176). *Gedâyî Divanı* J. Eckmann tarafından metin, sözlük ve tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır: Eckmann, Janos (1971).

The Dîvân of Gadâ'î. Bloomington. Ayrıca yine Eckmann tarafından yayımlanan “Gedai Divanı'ndan Parçalar” adlı makalede (Eckmann, 2003b: 343-388) *Dîvan*'dan elli şiir alınmıştır. Biz de tezimizde bu şiirlerden faydalandık.

Ayrıca tezimizde Klasik Öncesi Dönem içinde gösterilebilecek iki çalışmadan daha yararlanılmıştır.

1.1.1.1.11. Çiñgiz Kağan Târihi Çevirisi

Mustafa Kaçalın tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış bu çalışma (Kaçalın, 1990), yüz elli altı sayfadır. Sayfalardaki satır sayıları sekiz ile on beş arasında değişmekte olup pek çok sayfada on üç, tamamında 2020 sayfa bulunmaktadır. Tezimizde de faydalandığımız metin, Farsça kaynaklardan Arap harfleriyle Çağatay Türkçesine çevrilmiş, oradan Uygur harflerine çekilmiş, ardından da Arap harflerine aktarılmıştır. Eserin sonu eksik olduğu için çevireni, çevrildiği yer ve yıl hakkında bilgi bulunmamaktadır (Kaçalın, 1990).

1.1.1.1.12. Das Buch der Dschingis-Legende (Defter-i Çingiz-nâme) I

Dünya tarihini etkilemiş nadir hükümdarlardan biri olan Cengiz Han'ın hayatını ve mücadelelerini anlatan epik hikâyelere “Cengiznâme” adı verilir (Şişman, 2008, 434-470). Cengiznâmeler üzerine en son çalışmayı Maria Ivanics ve Mirkasym A. Usmanov yayımlamıştır. *Das Buch der Dschingis-Legende (Defter-i Çingiz-nâme) I* olarak adlandırılan bu çalışma, *Önsöz, Giriş, Kaynakça, Transkripsiyonlu Metin, Tatarca-Almanca Sözlük ve Faksimile metin* olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır. Eserin *Önsöz* ve *Giriş* bölümleri Almanca olarak kaleme alınmıştır. *Das Buch der Dschingis-Legende (Defter-i Çingiz-nâme) I* adlı kitapta *Defter-i Çingiz-nâme*'nin dört nüshası karşılaştırılmış; üç nüshasının faksimile metni eserin sonuna konulmuş ve en doğru olduğu kabul edilen nüsha, transkripsiyon harfleriyle verilmiştir (Ivanics ve Usmanov, 2002). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

1.1.2. Klasik Dönem

XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısını kapsayan bu dönem, 1469-1506 yılları arasında hüküm süren, Herat'ı siyasi merkez olması yanında, devrin sanat ve kültür merkezi hâline getiren Hüseyin Baykara ile onun himayesindeki Ali Şir

Nevâyî'nin başlattıkları dönemdir. Bu sebeple bu dönem “Nevâyî-Baykara dönemi” olarak da bilinir. Bu dönemde saraylarda resmî dil ve kültür dili olarak Farsça kullanıldığı hâlde Hüseyin Baykara döneminde Türkçe şiir yazma eğilimi artar. Böylece Türkçe ile de büyük sanat eserleri ortaya konulabileceği gösterilir. Dönemin başlıca şahsiyetleri arasında Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara, Hâmidî, Muhammed Salih, Şeybanî, Ubeydî ve Babur sayılabilir (Eraslan, 1993a, 168-176).

Hüseyin Baykara, 1507'de Özbeklere karşı yapılan savaşta ölünce klasik Çağatay edebiyatı, Şeybanîler tarafından Orta Asya'da, Babur ile de Hindistan'da devam eder (Canpolat, 2002, 769-776).

1.1.2.1. Dönemin Başlıca Şahsiyetleri ve Eserleri

1.1.2.1.1. Ali Şir Nevâyî

Uygur Türklerinden olan Nizâmü'd-dîn Ali Şir Nevâyî, 9 Şubat 1441 tarihinde Herat'ta dünyaya gelir. Babası Ebu'l-Kasım Babur'un sarayında önemli bir yere sahip olan Gıyâsü'd-din Kiçkine Bahâdır'dır (Eraslan, 1996, XXV).

Çocukluk ve gençlik yıllarında iyi bir tahsil gören Nevâyî, ilerleyen yıllarda Horasan tahtının başına geçecek olan Sultan Hüseyin Baykara ile birlikte okur. Erken yaşlarda başlayan bu dostluk, Hüseyin Baykara'nın tahta geçmesi ile daha da pekişir ve Nevâyî'nin 3 Ocak 1501 tarihinde Herat'ta ölümüne kadar devam eder (Vural; Solmaz; Karaatlı, 2010, 35-36).

“Mir Ali Şir Nevaî, XV. yüzyılda Doğu'da gelişmeye başlayan Türk dili ve edebiyatını en yüksek kata ulaştırmış, eserlerinin Türk kültür dünyasında uyandırdığı geniş yankı ve kendinden sonra gelen şairler üzerinde yaptığı sürekli etki ile, Türk edebiyatı tarihinde en önemli yeri almaya hak kazanmıştır.” (Levend, 1965, 1).

Şiir ve sanat dünyamızın büyük üstadı Nevâyî, aynı zamanda Fars edebiyatının Türkistan'da en yaygın bulunduğu, gençlerin başarıyı Farsça şiirler söylemekte aradığı bir devirde, Türk dilinin Farsçadan daha zengin olduğunu ileri sürerek Türkçeyi savunan ve gençlere yeni ufuklar gösteren milliyetçi bir Türk, uyarıcı bir fikir adamıdır. Yazdığı manzum ve mensur eserlerle gençlere örnek olmuş, çağına ışık tutar (Levend, 1965, 1).

Klasik Çağatay edebiyatının teşekkülünde önemli bir yeri olan Nevâyî'nin divan, tarih, mesnevi, tezkire, dil, musiki, aruz gibi çeşitli tür ve konularda otuz kadar eser vermesi, onun büyük bir sanatkâr olduğunu, geniş kültürünü, zamanın ilimlerine vakıf olduğunu açıkça gösterir. Bu bakımdan Nevâyî, devrinin olduğu kadar, Türk sanat ve fikir hayatının da en önemli şahsiyetidir (Eraslan, 1996, XXVII).

1.1.2.1.1.1. Ali Şir Nevâyî'nin Eserleri

Klasik Çağatay edebiyatının oluşumunda önemli bir yeri olan Nevâyî'ni divan, tarih, mesnevi, tezkire, dil, musiki, aruz gibi çeşitli konularda otuz kadar eser vermiş ve neredeyse bütün eserleri üzerinde çalışılmıştır. Bunların büyük bir çoğunluğu da tez çalışması şeklindedir. Aşağıda Nevâyî'nin eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

1.1.2.1.1.1.1. Divanları

1.1.2.1.1.1.1.1. Garâ'ibü's-Sıgar

Nevâyî, 8-20 yaşları arasında kaleme aldığı şiirlerinden oluşan divana Garâ'ibü's-Sıgar adını vermiştir. Pek çok nüshası bulunan eser, Türkiye'de Günay Kut tarafından yayımlanmıştır (Kut, 2003). Tezimizde bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.2.1.1.1.1.2. Nevâdirü'ş-Şebâb

Nevâyî'nin 20-35 yaşları arasında yazdığı şiirlerinin bir araya getirildiği ikinci divanıdır. Bu eser üzerine Türkiye'de Metin Karaörs bir doktora tezi hazırlamış ve eser TDK tarafından yayımlanmıştır (Karaörs, 2007). Biz de tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

1.1.2.1.1.1.1.3. Bedâiyü'l-Vasât

Nevâyî'nin 35-40 yaşlarında yazdığı şiirlerinin bir araya getirildiği divandır. Bu eser üzerine Kaya Türkay bir doktora tezi hazırlamış ve bu çalışma TDK tarafından yayımlanmıştır (Türkay, 2002). Tezimizde bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.2.1.1.1.1.4. Fevâidü'l- Kiber

Nevâyî'nin 45-60 yaşları arasında yazdığı şiirleri içerir. Bu eser üzerine Önal Kaya bir doktora tezi hazırlamış ve bu çalışma, TDK yayınları arasında yayımlanmıştır (Kaya, 1996). Tezimizde de bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.2.1.1.1.5. Farsça Divân

“Fânî” mahlasını kullandığı Farsça Divânının üç nüshası bilinmektedir: Nuruosmaniye Kitaplığı, numara: 3850; Türk İslam Eserleri Müzesi, numara: 1952; Süleymaniye Kitaplığı, Hekimoğlu Ali Paşa, numara: 632. Nevâyî, *Muhâkemetu'l-lugateyn* adlı eserinde bu divanın 600 beyit olduğundan bahseder (Kargı Ölmez, 2007, 173-219).

1.1.2.1.1.1.2. Hamse

1.1.2.1.1.1.2.1. Hayretü'l Ebrâr

Hayretü'l Ebrâr, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-Esrâr* adlı eserine cevap olarak kaleme alınmıştır. Eser, başlangıç, tahmit, dört münâcât, beş na't, Nizâmî ile Husrev'e övgü, Câmî'ye övgü, söz hakkında iki manzume, Baykara'ya övgü, gönül hakkında, hayret başlığı altında tasavvufî üç manzume, Hoca Bahaü'd-din Nakşibendî'ye övgüden sonra doğruluk, iman gibi çeşitli konularda yazılmış hikâyelerden oluşmaktadır. Nevâyî ele aldığı konuları işlerken çağını göz önünde tutmuş ve çevresinden örnekler almıştır. Yanlış yolda olanları uyarmış, onlara öğütler vermiştir (Levend, 1965, 84-91).

Eser üzerinde Muhammed Sabir doktora tezi hazırlamıştır: Sabir, M. (1961). *Hayretü'l-Ebrâr (İnceleme-Metin-İndeks)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul. Tezimizde Ağâh Sırrı Levend'in *Ali Şîr Nevaî* adlı eserinin III. cildinde yer alan *Hayretü'l Ebrâr* ile ilgili bölümden yararlandık (Levend, 1967, 15-95).

1.1.2.1.1.1.2.2. Ferhâd ü Şîrîn

1484'te yazılmış olan eser, Nizâmî'nin *Husrev ü Şîrîn* adlı mesnevisinden esinlenerek yazılmıştır. Ancak asla ona benzemez. Hikâye, konunun merkezinde yer alan ana kahramanlardan Hüsrev yerine Ferhad üzerine kurulmuştur (Kargı Ölmez, 2007, 173-219).

Gönül Alpay Tekin, *Ferhâd ü Şîrîn*'in edisyon kritikli bir metnini hazırlamış ve bu eseri Nizâmî'nin ve Emîr Husrev'in aynı adlı eserleriyle karşılaştırarak Nevâyî'nin orijinal bir eser ortaya koyduğunu göstermiştir (Alpay-Tekin, 1994). Tezimizde de bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.2.1.1.1.2.3. Leylî vü Mecnûn

Nevâyî'nin aslına mümkün olduğu kadar sadık kalarak kimi motiflerini değiştirdiği bu mesnevisi 3500 beyittir. 1484 yılında yazıldığı tahmin edilen mesnevi, 38 bölümden oluşmaktadır. Her bölümde farklı sayıda olmak üzere toplam 3622 beyit vardır (Çelik, 1996, 21). Tezimizde yararlandığımız bu eser, Ülkü Çelik tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve TDK tarafından yayımlanmıştır (Çelik, 1996).

1.1.2.1.1.1.2.4. Seb'a-i Seyyâre

Seb'a-i Seyyâre, Nizamî'nin *Heft Peyker* ve Emir Husrev'in *Heşt Bihişt* mesnevilerine cevaptır. Nevâyî, konuyu Nizamî'den almak ve Emir Husrev'den yararlanmakla birlikte olayları ve olayları birbirine bağlayan sebepleri oldukça değiştirmiş; aynı çerçeve içinde kendi düşüncesine uygun yepyeni bir eser meydana getirmiştir. Behram Şah'ın cariyesi ile olan macerayı anlatan hikâyeye, 5000 civarında beyitten oluşan elli babdan müteşekkildir (Levend, 1965, 126-150).

Bu eser üzerine Güzin Tural doktora tezi hazırlamıştır: Tural, G. (1993). *Seb'a-i Seyyare*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara. Biz tezimizde Agâh Sırrı Levend'in *Ali Şir Nevali* adlı eserinin III. cildinde yer alan *Seb'a-i Seyyâre* ile ilgili bölümden yararlandık (Levend, 1967, 289-407).

1.1.2.1.1.1.2.5. Sedd-i İskenderî

Sedd-i İskenderî, *Hamse*'nin *Hayretü'l-ibrâr*, *Ferhâd ü Şîrîn*, *Leylî vü Mecnûn*, *Seb'a-i Seyyâre*'den sonra gelen beşinci mesnevisidir. Eserin Türkiye'deki yazma nüshaları on dört tanedir. Konusu kaynağı itibariyle Şehnâme'ye dayansa da, Nevâyî, bu hikâyede Nizâmî'yi esas almıştır (Tören, 2001, 8-9). Tezimizde Hatice Tören tarafından yapılan çalışma esas alınmıştır.

1.1.2.1.1.1.3. Tezkireler

1.1.2.1.1.1.3.1. Mecâlisü'n-Nefâyis

Eser, Türk diliyle yazılmış ilk şairler tezkiresi olduğu kadar, içeriği bakımından da çok önemlidir. Türkiye ve Türkiye dışındaki kitaplıklarda pek çok yazma nüshaları bulunan

eser, “meclis” adı verilen sekiz bölümden oluşmaktadır. Sekizinci bölüm Nevâyî'nin yakın dostu hükümdar-şair Hüseyin Baykara'ya ayrılmıştır. Her eserini belli bir amaç doğrultusunda kaleme alan Nevâyî, bu eserinde de Türk edebî hayatını tanıtmak, Molla Câmî'nin *Bahâristân*'ı ile *Devlet Şâh* tezkiresinde yer almayan Türkçe yazan şairleri unutulmaktan kurtarmak, Türkçe yazmayı teşvik etmek ve yeni yetişenlere öncülük etmek amacını gütmüştür. Eserde kırk üç Türk şairi hakkında bilgi verilmiştir. Eser Eraslan tarafından iki cilt hâlinde TDK tarafından yayımlanmıştır (Eraslan, 2001). Tezimizde de bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.2.1.1.1.3.2. Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve

Gerek din ve kültür tarihi gerekse Çağatay nesir dili bakımından oldukça önemli bir eser olan *Nesâyimü'l-Mahabbe*, Câmî'nin *Nefâhatü'l-Üns min Hazarati'l-Kuds* adlı Farsça sûfi veliler tezkiresinin ilâveli olarak Çağataycaya tercümesidir. Özellikle Türk sûfilerinin büyük bir kısmına ait şifahî kültüre dayanarak verdiği bilgileri başka yerde bulmak mümkün değildir. Bu sebeple kültür gelişmesinde önemli bir devreye ışık tutmaktadır. Yedi nüshası bulunan eser, sade bir dille kaleme alındığı için zengin bir kelime kadrosuna ve dil hususiyetlerine sahiptir (Eraslan, 1996, XXIX-XXXI). Eser üzerinde Eraslan doktora tezi hazırlamış ve bu eser TDK tarafından yayımlanmıştır (Eraslan, 1996). Tezimizde yararlandığımız çalışma da bu çalışmadır.

1.1.2.1.1.1.4. Dil ve Edebiyat Eserleri

1.1.2.1.1.1.4.1. Mîzânü'l-Evzân

Mîzânü'l-Evzân, Nevâyî'nin Câmî'nin *Arûz Risâlesi*'ne nazire olarak yazdığı önemli bir eseridir. Vezin kurallarını öğretmek amacıyla yazılan eser, hem devrinin nazım türleri hakkında bilgi vermesi hem de aruz gibi son derece karmaşık bir sistemi, hacim itibariyle oldukça küçük bir risâlede anlaşılır şekilde ortaya koyması bakımından değerli ve faydalıdır (Eraslan, 1993b, 6-10). Eser üzerine Eraslan çalışmış ve bu çalışma, TDK tarafından yayımlanmıştır (Eraslan, 1993). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

1.1.2.1.1.1.4.2. Muhâkemetü'l-Lugateyn

Bilinen dört yazma nüshası olan eserin Türk dili, edebiyatı ve kültür tarihi araştırmaları açısından özel bir yeri vardır. Nevâyî, bu eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırarak Türkçenin edebiyat dili olarak Farsçadan üstün olduğunu ifade eder. Ayrıca Farsça

yazan gençlere sitem ederek onlara Türkçe yazmaları gerektiğini öğütler (Barutçu Özönder, 1996, 1-10). Eser üzerinde bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Batıdaki ilk çalışmalar, M. Quatremer ve A. Vambéry'ye aittir. Osmanlı sahasında yapılan ilk çalışma ise Necip Asım'ın ön sözü, Veled Çelebi'nin Osmanlı Türkçesine çevirisiyle neşredilmiş olan çalışmadır: *Muhâkemetü'l-lugateyn*, İkdâm Külliyyatı, İstanbul 1315. Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde ilk önemli çalışma İ. Refet Işıttan tarafından yapılmıştır (Barutçu Özönder, 1996, 3). Biz de tezimizde TDK tarafından yayımlanan F. Sema Barutçu Özönder'in çalışmasından faydalandık (Barutçu Özönder, 1996).

1.1.2.1.1.1.5. Dinî-Ahlâkî Eserler

1.1.2.1.1.1.5.1. Münâcât

Mensur “yakarış” eserlerinin en güzellerindedir. Nevâyî'nin mensur eserleri arasında dil ve üslûp bakımından en kusursuzu sayılan *Münâcât*'ta Allah'ın isimleri ve sıfatları anlatılır. Eser, Topkapı ve Fatih Kitaplıklarındaki *Külliyat* nüshalarının başında yer alır (Levend, 1968, 1). Agâh Sırrı Levend, *Ali Şir Nevaî* adlı eserinin IV. cildinde *Münâcât*'ı neşretmiştir. (Levend, 1968, 9-13). Tezimizde bu çalışmadan yararlanılmıştır. Ayrıca Vahit Türk, “Ali Şir Nevaî'nin Münacatı” adlı çalışmasıyla eseri tekrar yayımlamıştır: Türk, V. (2001). “Ali Şir Nevaî'nin Münacatı”. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (Üzbek Bayçura Özel Sayısı)*, (10).

1.1.2.1.1.1.5.2. Çihil Hadis

Camî'nin *Erbain-Hadis*'inin Çağatay Türkçesine çevirisi olan bu eser, Nevâyî'nin küçük yaştan beri kaleme aldığı dağınık şiirleri dışında ilk eseridir. Eser, önce Hafız Mehmet Zühtü tarafından Camî'nin Farsça ve kendisinin Türkçe çevirileriyle *Zübdetü'l-Efide* adı altında yayımlanmış (Trabzon, 1324); sonra da Necip Asım tarafından Camî'nin, Nabî'nin ve Münif'in çevirileriyle birlikte yayımlanmıştır (*Millî Tettebbu'lar Dergisi* 2 (4), 1331) (Levend, 1968, 1). Tezimizde Agâh Sırrı Levend'in *Ali Şir Nevaî* adlı eserinin IV. cildinde yer alan *Çihil Hadis* ile ilgili bölümden yararlandık (Levend, 1968, 17-24).

1.1.2.1.1.1.5.3. Nazmü'l-Cevâhir

Halife Ali'nin *Nesrî'l-Leal* adı altında toplanmış olan sözlerinin rubâîler hâlinde çevirisidir. Eserin asıl özelliği, Hüseyin Baykara'nın Nevâyî'yi öven *Risale*'si üzerine şairin kaleme almış olmasındandır (Levend, 1968, 1). Tezimizde Agâh Sırrı Levend'in

Ali Şir Nevaî adlı eserinin IV. cildinde yer alan *Nazmü'l-Cevâhir* ile ilgili bölümden yararlandık (Levend, 1968, 39-42).

1.1.2.1.1.1.5.4. Lisânü't- Tayr

Lisânü't- Tayr, büyük İran şairi Feridüddin Attar'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eserine naziredir. Nevâyî her ne kadar *terceme* kelimesini kullansa da bu eseri olduğu gibi aktarmamış, gereksiz bulduğu bazı bölümleri bırakmış, yeni hikâyeler eklemiş, esere tamamen kendi kişiliğinin ve çağının damgasını vurmuştur. Türkiye kitaplıklarında iki nüshası bilinen eserin konusu, tasavvuf düşüncesinin temeli olan Allah'ın kişide belirmesidir. Eser mesnevi nazım şekliyle yazılmış ve 3598 beyitten oluşmuştur. Nevâyî, ömrünün son yıllarında yazdığı ve Baykara'ya takdim ettiği bu eserinde sanatının doruğuna çıkmıştır (Canpolat, 1995, 2-14). *Lisânü't- Tayr* üzerinde Canpolat çalışmış ve eser TDK tarafından yayımlanmıştır (Canpolat, 1995). Tezimizde bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.2.1.1.1.5.5. Sirâcü'l-Müslimîn

905 (1500) yılında kaleme alınmış olan *Sirâcü'l-Müslimîn*, 213 beyitlik küçük bir akâid kitabıdır. İlk otuz sekiz bölüm *Giriş* ve kitabın yazılış sebebinin anlatıldığı bölümdür. Semerkand'da Hoca Ubeydullah'ın sohbetlerinde bulunduğunu, onun emriyle İslâm ehline, Türk milletine faydalı olma düşüncesiyle risaleyi yazdığını açıklayan Nevâyî, bu eserinde namaz ibadeti ağırlıkta olmak üzere İslâmın beş şartını manzum olarak anlatmıştır. Eserin birinci bölümü Tanju Oral Seyhan tarafından yayımlanmıştır (Seyhan, 2005, 88-120). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

1.1.2.1.1.1.5.6. Mahbûbü'l-Kulûb

Bir ahlâk kitabı olan eser, üç bölümden oluşur. Nevâyî, eserin kırk fasıldan oluşan birinci bölümünde, padişahlardan başlayarak vezirler, devlet adamları, şeyhülislâmlar, kadılar, müftüler, müderrisler, tabipler, şairler, kâtipler, öğretmenler, imamlar, hafızlar, münecimler, tacirler, askerler, bekçiler, ekinciler, çalgıcılar, dilenciler, kuşçular, hizmetçiler, kâhyalar, şeyhler, harâbatîler ve dervişler üzerinde durmuş ve bunlar tablo hâlinde tasvir etmiştir. İkinci bölümde, iyi ve kötü huyları ele almıştır. Nevâyî, *Müteferrika Fevâid ü Emsâl Sûreti* başlığı altındaki üçüncü bölümü, ayrıca bölümlere ayırarak “tenbih” başlıklarıyla çeşitli ahlâkî konular üzerinde durmuştur. Bu bahse

eklenen beyitler, kıtalar, rubâîler, birer atasözü ve deyim niteliği taşımaktadır. Eserin asıl önemi, birinci bölümdeki tasvirlerdir. Nevâyî'nin devrinin iki yüzlü, kötü ve asalak tiplerini büyük bir ustalıkla anlattığı bu eserinde cümleler kesik kesiktir. Çoğu fiilsiz olup “seci”lere dayanmaktadır. Nevâyî'nin ölümünden biraz önce kaleme aldığı son eseridir (Levend, 1968, 4-5).

906 (1500–1501) yılında yazılan ve Türkiye kitaplıklarında ve yurt dışındaki çeşitli kütüphanelerde yirmi altı nüshası bulunan eserle ilgili ilk çalışma Kononov'a aittir. 1985 yılında Güzin Çöktü tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır: Çöktü, G. (1985). *Ali Şir Nevai, Mahbubü'l-Kulüb*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Zühal Kargı Ölmez'in eserin on iki nüshasını karşılaştırarak yaptığı ve metin, notlar, gramer incelemesi ve dizinin yer aldığı doktora tezi, eser üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmadır: Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbubü'l-kulub (inceleme-metin-sözlük)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara. Tezimizde Agâh Sırrı Levend'in *Ali Şir Nevai* adlı eserinin IV. cildinde yer alan *Mahbûbü'l-Kulûb* ile ilgili bölümden yararlandık (Levend, 1968, 229-276).

1.1.2.1.1.1.6. Tarihî Eserler

1.1.2.1.1.1.6.1. Târîh-i Enbiyâ vü Hukemâ

Eserde Âdem Peygamberden Hz Muhammed'e kadarki peygamberlerle ve belli başlı hâkimler hakkındaki olaylar anlatılmaktadır. Nevâyî, bu eseri Şerefü'd-din Ali Yezdî'nin *Zafername*'sinden ve İbnü Abbas'ın tefsirinden yararlanarak yazmıştır (Levend, 1968, 1). Eser üzerine Deniz Abik doktora tezi hazırlamıştır: Abik, D. (1993). *Ali Şir Nevâyî'nin Risaleleri, Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat, Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara. Biz ise tezimizde Agâh Sırrı Levend'in *Ali Şir Nevai* adlı eserinin IV. cildinde yer alan *Târîh-i Enbiyâ vü Hukemâ* ile ilgili bölümden yararlandık (Levend, 1968, 45-46).

1.1.2.1.1.1.6.2. Târîh-i Mülûk-i Acem

Bu eserde, İran'ın efsaneleşmiş eski tarihi, dört tabakaya ayrılan hükümdarların sırasına göre özetlenmiştir. Yer yer iki beyitlik şiirlere de rastlanır. Nevâyî bu eseri hazırlarken *Nizâmü't-Tevârih*, *Camiü't-Tevarih*, *Benaketî* ve *Taberî Tarihleri* ile Gazalî'nin *Nasihatu'l-Mülûk*, Şeyh Ebu Ali Miskeveyh'in *Adabü'l-Arab ve'l-Fürs*, Hamdu'llah-ı Müstevfî'nin *Güzide* adlı eserlerinden yararlanmıştır (Levend, 1968, 1-2). Bu eser de *Târîh-i Enbiyâ vü Hükemâ* ile birlikte Abik tarafından çalışılmıştır: Abik, D. (1993). *Ali Şîr Nevâyî'nin Risaleleri, Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat, Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara. Biz ise tezimizde Agâh Sırrı Levend'in *Ali Şîr Nevaî* adlı eserinin IV. cildinde yer alan *Târîh-i Mülûk-i Acem* ile ilgili bölümden yararlandık (Levend, 1968, 49-53).

1.1.2.1.1.1.6.3. “Ali Şîr Nevâyî'nin Zübdetü't-Tevârih'i Üzerine”

Araştırmacılarca Nevâyî'nin elimize geçmeyen eseri olarak kaydedilen *Zübdetü't-Tevârih* ne Nevâyî külliyatlarında ne Nevâyî mecmualarında ne de bağımsız olarak vardır. Nevâyî'nin eseri olduğuna dair tek dayanak Nevâyî'nin iki kez *Zübdetü't-Tevârih* adını anmasıdır. Bugün *Zübdetü't-Tevârih*'in nasıl bir eser olduğu üzerine iki görüş bulunmaktadır. Biri eserin Türk sultanları (İlhanlı ve Timurlu) tarihine ve Sultan Hüseyin Baykara'ya dair bir eser olduğudur. Diğer görüş ise eserin *Târîh-i Enbiyâ vü Hükemâ* ile *Târîh-i Mülûk-i Acem*'in birleşmiş hali olduğu yolundadır. Rus ve Özbek araştırmacılar genellikle bu eser *Târîh-i Enbiyâ vü Hükemâ* ile *Târîh-i Mülûk-i Acem* 'in birleşiminden oluşmuş bir eser olarak değerlendirmektedirler. Eser üzerine Abik *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı Belleten*'de bir makale yayımlamıştır (Abik, 1999, 1-6). Biz de bu çalışmadan yararlandık.

1.1.2.1.1.1.7. Biyografik Eserler

1.1.2.1.1.1.7.1. Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Erdeşîr Big Risalesi

Bu eser, Nevâyî'nin babası gibi sevip saydığı Hasan Erdeşir'in ölümü üzerine kaleme aldığı bir anıdır. Eserde Erdeşir'in resmî ve özel hayatı, üstün karakteri, olgunluğu anlatılmıştır (Levend, 1968, 2). Risale, Eraslan tarafından Türkiyat Mecmuası'nda yayımlanmıştır: Eraslan, K. (1971). “Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Big Risalesi”.

Türkiyat Mecmuası. 16, 89-110. Biz tezimizde Agâh Sırrı Levend'in *Ali Şir Nevaî* adlı eserinin IV. cildinde yer alan *Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Big* ile ilgili bölümden yararlandık (Levend, 1968, 57-60).

1.1.2.1.1.1.7.2. Hamsetü'l-Mütehayyirîn

Nevâyî'nin Câmî'nin ölümünden sonra onunla aralarındaki yakınlığı dile getirmek, onun niteliklerini anlatmak için kaleme aldığı eserdir. Nevâyî, Câmî ile ilgili olarak anlattıklarının şaşırtıcı olması sebebiyle eserine *Hamsetü'l-Mütehayyirîn* adını verdiğini belirtir. Beş bölümden oluşan eser, iki sanatçının ilişkileri ve eserleri hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca dönemin diğer şahsiyetleri hakkında da bilgi sahibi olmamız sağlanmıştır (Abik, 2006, 7). Eser Abik tarafından yayımlanmış (Abik, 2006), tezimizde de bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.2.1.1.1.7.3. Hâlât-ı Pehlevan Muhammed

Bu eser, Nevâyî'nin yakın dostu Pehlevan Muhammed'in ölümü üzerine kaleme aldığı bir anıdır. Eserde Pehlevan'ın kişiliği ve onunla ilgili anılar ve fıkralar anlatılmaktadır (Levend, 1968, 3). Eser, dönemin sosyal ve kültürel yönlerine de ışık tutmaktadır. İstanbul kitaplıklarında üç, Paris'te de bir yazma nüshası bulunan eser, Eraslan tarafından *Türkiyat Mecmuasında* yayımlanmıştır: Eraslan, K. (1980). "Ali Şir Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risalesi". *Türkiyat Mecmuası*, 19, 99-164. Biz tezimizde Agâh Sırrı Levend'in *Ali Şir Nevaî* adlı eserinin IV. cildinde yer alan *Hâlât-ı Pehlevan Muhammed* ile ilgili bölümden yararlandık (Levend, 1968, 121-124).

1.1.2.1.1.1.8. Belgeler

1.1.2.1.1.1.8.1. Vakfiyye

Nevâyî'nin kendisinin ve yakın dostu Baykara'nın yaptırdığı vakıfları anlattığı eseridir. Nevâyî, eseri önce Farsça kaleme almış, daha sonra da Türkçe olarak özetlemiştir. Aslen mensur olan eserde yer yer şiir parçalarına da rastlanmaktadır. Bugüne kadar eser üzerine ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Eser, Ersin Teres tarafından yayıma hazırlanmaktadır (Teres, 2009: 25). Tezimizde Agâh Sırrı Levend'in *Ali Şir Nevaî* adlı eserinin IV. cildinde yer alan *Vakfiyye* ile ilgili bölümden yararlandık (Levend, 1968, 27-36).

1.1.2.1.1.8.2. Münşeât

Nevâyî'nin mektuplarından toplanmış eseridir. Devrin sosyal yapısını göstermesi bakımından önemli olan bu mektuplar arasında Hüseyin Baykara ve Bediüzzaman'a yazdığı mektuplar da vardır. Mektuplardan önce mevsimlerin tasviri yer almaktadır (Levend, 1968, 2). Eser Türkiye'de Abik tarafından *Târîh-i Enbiyâ vü Hukemâ ve Târîh-i Mülûk-i Acem* ile birlikte doktora tezi olarak çalışılmıştır: Abik, D. (1993). *Ali Şir Nevâyî'nin Risaleleri, Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeât, Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara. Biz ise tezimizde Agâh Sırrı Levend'in *Ali Şir Nevaî* adlı eserinin IV. cildinde yer alan *Münşeât* ile ilgili bölümden yararlandık (Levend 1968, 89-100).

1.1.2.1.2. Hüseyin Baykara

1469-1506 yıllarında Horasan tahtında (Herat) oturan Temürlü hükümdarıdır. 1438'de doğmuş, 1507 başlarında ölmüştür (Ercilasun 2005, 421). Hüseyinî mahlasıyla şiirler yazan Hüseyin Baykara, şair olarak önemli bir varlık göstermez. Ancak yine de Klasik Çağatay şiirinin Nevâyî'den sonra gelen ilk simasıdır. Devrinde bilim ve sanat adamlarını Herat sarayında toplayarak onlara itibar gösterir. Özellikle Nevâyî'nin eserlerinin edebiyatımıza kazandırılmasında Baykara'nın rolü büyüktür. Gazellerini o dönemde Câmî ve Nevâyî tarafından çok kullanılan *fâilâtün/fâilâtün/fâilâtün/fâilün* vezniyle yazmıştır. Baykara'nın lirik gazellerini bir araya getirdiği *Divan*'ının sekizi Türkiye'de, on üçü ise yurt dışında olmak üzere toplam yirmi bir nüshası bulunmaktadır. İstanbul Ayasofya Kütüphanesindeki nüsha, İsmail Hikmet Ertaylan tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. *Hüseyin Baykara Divanı* üzerine en kapsamlı ilk çalışma Talip Yıldırım tarafından doktora tezi olarak yapılmıştır. Divanının tamamının incelendiği bu çalışmada Hüseyin Baykara'nın gerek hükümdarlığı gerekse kişiliği *Giriş* kısmında ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada metnin yazı çevrimi, dil incelemesi ve dizin yer alır (Yıldırım, 2010). Eraslan tarafından hazırlanan *Hüseyin Baykara Divanından Seçmeler* adlı çalışma ise Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır (Eraslan, 1987). Tezimizde bu iki çalışmadan da yararlanılmıştır.

1.1.2.1.3. Hâmidî

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Hâmidî, Baykara devri şairlerindedir. Farsçadan çevirdiği *Yusuf ve Züleyha* mesnevisini 1469'da yazar ve Hüseyin Baykara'ya ithaf eder. 2726 beyitten oluşan eserin birçok nüshası vardır (Eraslan, 1993a, 168-176). Dilek Elçin, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak yaptığı yüksek lisans tezinde (1984) mesnevinin transkripsiyonlu metnini vermiştir (Ercilasun, 2005, 421).

1.1.2.1.4. Muhammed Salih

Hüseyin Baykara'nın hizmetinde iken sonradan Şiban Han'ın hizmetine girer ve onun "emîrû'l-ulemâ ve melikü's-şuarâ"sı olur. 1534 (1535) yılında Buhara'da ölür. Muhammed Salih daha çok manzum bir tarih olan ve Şeybânî Han'ın zaferlerini anlatan *Şeybânî-nâme* adlı eseriyle tanınır. Oldukça kuru ve subjektif bir ifadeyle kaleme alınan eser, Şeybânî Han'ın devrine ve faaliyetlerine ışık tutması bakımından önemlidir. *Şeybânî-nâme*, önce Almanca tercümesiyle birlikte Vambéry tarafından, daha sonra da Melioranskiy ve Şamoyloviç tarafından yayımlanır. 2003 yılında da Yıldız Kocasavaş tarafından yayımlanır: Kocasavaş, Yıldız (2003). *Muhammed Salih, Şeybânî-nâme (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme)*. İstanbul. Babur, hatıratında Muhammed Salih'in başka şiirleri olduğunu söylerse de bunlar şimdiye kadar ele geçmemiştir (Eraslan, 1993a, 168-176).

1.1.2.1.5. Şeybanî (Şiban) Han

Cengiz soyundan ve Cuci ulusundandır. 1451-1510 yılları arasında yaşar. Babası Şah Budak'ın Moğul Han Yûnus tarafından yenilip idam edilmesi üzerine Özbek emîrlerinden biri tarafından büyütülür. Şeybânî Han, Arapça ve Farsçayı bilen, âlim ve sanatkâr bir kişidir. Musiki ve hattan anlardı. Sert yaratılışlı olmasına rağmen âlim ve sanatkârları korurdu. İdaresi altındaki şehirlerde pek çok medrese yaptırmış ve ilmî faaliyetleri teşvik etmiştir. Özbek geleneklerine ve Cengiz yasasına sıkı sıkıya bağlıdır. Onun zamanında Özbek hâkimiyeti ve kudreti zirvesine ulaşmıştır. Şiirlerinde "Şibânî" mahlasını kullanan Şeybânî Han, divan tarzı şiirlerinin yanında Ahmed Yesevî'ye büyük bir saygı ile bağlılığı sebebiyle hikmet tarzında hece vezniyle dördlükler halinde şiirler de yazmıştır. Klasik tarzdaki şiirlerinde dili sade, mecazları basittir (Eraslan, 1993a, 168-176).

Dilinin sadeliği, tarihî olayların şiirle yansması gibi özellikleriyle Çağatay edebiyatında ayrı bir yere sahip olan *Şiban Han Dîvânı*, şiirlerindeki sanat gücünden ziyade, tarihî bilgiler ve kelime kadrosu ile büyük bir öneme sahiptir. Şiban Han, şiirlerin arasına sıkıştırdığı mensur kısımlarda kendi başından geçen olayları samimî ve akıcı bir dille anlatmaktadır. Klasik tarzda tanzim edilen *Dîvân*'da gazel, kaside, rubâî vb. nazım şekillerinden oluşan toplam dört yüz on altı manzume vardır. Bu manzumelerin büyük bir çoğunluğunu gazeller oluşturmaktadır (Karasoy, 1998, V). Bilinen tek nüshası Topkapı Müzesi 3. Ahmed Kitaplığı 2436 numarada kayıtlı olan eser üzerine Özey Akbıyık yüksek lisans, Yakup Karasoy doktora tezi yapmıştır (Karasoy, 1998). Tezimizde Karasoy'un çalışmasından yararlanılmıştır.

Mihmân-nâme-i Buhârâ ise Şiban Han'ın 1508-1509 yıllarında başından geçen olayları anlattığı eseridir. Özbek tarihi ile ilgili çok önemli bilgilerin bulunduğu eser, Şeybânîler dönemi Maverâünnehr ve Türkistan'ın coğrafyası, günlük yaşamı, gelenekleri, sanat, din ve kültür yapısı, boylar hakkındaki bilgiler açısından birinci el kaynak niteliğindedir (Alışık, 2004, 118-140). Eserde birçok Farsça manzume ve beytin yanı sıra Şiban Han'a ait bir kaside ve iki de gazel yer almaktadır. Eserin müellif nüshası, Taşkent'te Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde 1414 numarada kayıtlıdır. İstanbul nüshası Süleymaniye (Nuruosmaniye) Kütüphanesinde 3431 numarada kayıtlıdır. Karasoy, "Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Han'ın Bilinmeyen Üç Şiiri" adlı çalışmasında söz konusu eseri ve bu eserde Şiban Han'a ait olan üç manzumeyi değerlendirmiştir (Karasoy, 2003, 105-114). Tezimizde bu çalışmadan faydalandık.

1.1.2.1.6. Ubeydî (Ubeydullah Han)

Şeybânî Han'ın küçük kardeşi Mahmud Han'ın oğludur. Gençliği amcası Şeybânî Han'ın yanında geçer ve onunla seferlere katılır. 1532 yılında Ebû Saîd'in vefatı üzerine Buhara'da tahta oturur. Çağatay edebiyatında önemli bir yere sahip olan Ubeydullah Han, Arapça ve Farsçayı bu dillerde şiir yazacak kadar iyi bilir, ayrıca tefsir, hadis, kıraat ve fıkıh gibi İslâmî ilimlerle de meşgul olurdu. Hattat, nakkaş ve musikişinastı. Nakşibendî tarikatına mensup olan Ubeydullah Han, bilhassa din âlimlerine büyük önem verirdi. Ahmed Yesevî'ye derin bir bağlılığı vardı; Yesevî tarzındaki şiirleriyle hikmet geleneğini canlandırmıştır. Hece vezniyle ve dörtlükler halinde yazılan bu

şiiirlerde başarılı olduğu görölür. Divanındaki şiiirlerin bir kısmı dinî-tasavvufî, bir kısmı ise din dışıdır. Özellikle din dışı şiiirlerinde büyük bir başarı göstermiştir. Ubeydullah'ın dinî olmayan şiiirlerinin büyük çoğunluğunu gazeller oluşturmakla birlikte kaside, rubâî, muhammes ve müseddesler ve bir sâkînâmesi de bulunmaktadır. Aşk, şarap ve dünyanın faniliğini anlattığı bu şiiirlerinde şiiir tekniğini ve aruzun çeşitli kalıplarını yanlışsız kullanır. Gazelleri Nevâyî'ninkileri andırsa da Nevâyî'nin sanatkârlığı yoktur. Ubeydullah din ve tasavvuf konuları üzerine de pek çok hikmet, gazel, mesnevi, tercî-i bend (bir tane) gibi eserler yazmıştır. Kul Ubeydî mahlasını kullandığı bu eserlerinin dili daha sade ve samimidir, bir kısmını hece vezni ile yazmıştır (Eckmann, 2003b:407-438).

Ubeydullah Han, divan tarzındaki şiiirlerinde de Ubeydî mahlasını kullanmıştır. Toparlı, *Ubeydullah Han*'ın eserleri üzerine bir çalışma hazırlamıştır: Toparlı, Recep (1986). *Ubeydullah Han'ın Şiiirleri üzerinde Bir Gramer Denemesi ve Şiiirlerinden Örnekler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 113 s. Divanında Arapça, Farsça şiiirleriyle *Gayretnâme*, *Sabrnâme*, *Şevknâme* adlı mesnevileri ve *Şalavâtnâme* adlı bir müseddesi yer almaktadır. Eserlerinin yazma nüshaları dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır (Eraslan, 1993a, 168-176). Ubeydullah Han Divan'ı üzerine mezuniyet tezi hazırlanmıştır: Alparslan, N. (1968). *Ubeydullah Han (Ubeydî) ve Divanının Edisyon Kritiği*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Mezuniyet Tezi. İstanbul.

Ubeydullah Han'ın hikmetleri üzerine ise Önal Kaya çalışmıştır: Kaya, Önal (2000). *Doğu Türk Yazı Dili Araştırmaları I, Kul 'Ubeydi (XVI. yüzyıl) ve Kul Şerif (XVII. Yüzyıl)*. Ankara Üniversitesi. Doçentlik Çalışması. Kaya'nın "Doğu Türk Yazı Dili Araştırmaları III: 'Ubeydu'llâh Han: Arapça ve Türkçe Hikmetler" adlı çalışmasında, Nuruosmaniye Kütüphanesi 5000/2 numarada kayıtlı, 'Ubeydi'nin şiiirlerinin bulunduğu yazmadaki Arapça beş hikmet ile Türkçe üç elif-nâme, iki matla, beş rubâî, bir kıt'a ve bir terci' yer almıştır. Genellikle mısra başındaki kelimelerin ilk harflerinin eliften ye'ye kadar alfabetik bir tarzda alt alta sıralanmasından meydana gelen elif-nâmeler, dörtlükler şeklinde olup otuz ikişer mısradan ibarettir. Hikmetlerin dili, XVI. yüzyıl Çağatay yazı dilinin özelliklerini aksettirmekte; ayrıca Oğuz yazı dili özellikleri de görölmektedir (Kaya, 2001, 27-60). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Ayrıca Eckmann “Ubeydullah Han'ın Eserlerinden Parçalar” adlı makalesinde Ubeydullah'ın İstanbul kütüphanelerindeki yazmalarından bazı örnek şiirlerine yer vermiştir (Eckmann, 2003b: 407-438). Tezimizde bu örneklerden de yararlanılmıştır.

1.1.2.1.7. Babur

XVI. yüzyıl Türk tarihinin önemli bir siması olan Babur, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da 1858'e kadar hüküm süren büyük bir imparatorluk kurmuştur. Babur Şah, büyük bir devlet adamı, şair, tarih ve hatıra yazarı, edebiyat teorisyeni ve bahçe mimarı bir botanikçidir. Köprülü tarafından Çağatay edebiyatının Nevâyî'den sonra gelen en önemli şahsiyeti kabul edilen Babur'un beş eseri vardır: *Vekayi*, *Divan*, *Aruz Risalesi*, *Mübeyyen*, *Risâle-i Vâlidiyye* (Ercilasun, 2005, 422-423).

Gerek içerdiği tarihî, siyasi kültürel ve sosyal bilgiler gerekse dili ve üslûbundaki sadelik ve akıcılık bakımından Çağatay nesrinin dikkate değer örneklerinden biri olan (Güzelova, 2001: 276) Bâbürnâme, 1857'de Kazan'da N. İlimskiy tarafından basılmış, 1871'de Paris'te Pavet de Courteille tarafından “Memoires de Baber” adıyla Fransızca tercümesi yayımlanmıştır. Annette Susannah Beveridge, 1905'te Londra'da “The Babur-nama” adıyla Haydarabad nüshasının tıpkıbasımını; 1922'de “The Babur-nama in English” adıyla İngilizce tercümesini yayımlamıştır. Reşit Rahmeti Arat da eseri Türkiye Türkçesine aktarmıştır: Gazi Zahîrüddin Muhammed Babur, *Vekayi*, Babur'un Hatıratı I, TTK, Ankara, 1943; II, TTK, Ankara, 1946. 1969'da Jean-Louis Bacqué-Grammont, *Fergana* bölümünün tenkitli metnini ve Fransızca tercümesini doktora tezi olarak hazırlamıştır. Mesut Şen, eser üzerinde doktora tezi yapmıştır: Şen, M. (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur-Baburname, Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan bölümleri)-Açıklamalı Dizin*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul.

Bâbü Dîvânı'nda Risale-i Vâlidiyye Tercümesi, yüz on dokuz gazel, on sekiz mesnevi, iki yüz on rubâî, elli yedi muamma, on dokuz kıta, on beş tuyug, yetmiş dokuz matla, yedi masnu şiir, on altı nâtamam gazel, üç nazm, on altı musarra beyit, beş müfred, dört yerde de mensur parça bulunmaktadır. Ayrıca iki Farsça gazel, on iki rubâî, sekiz kıta, on yedi matla ve bir mensur parça vardır. *Dîvân*'da aşk, tabiat, güzellik, toplumsal hayat, ahlak ve tasavvufla ilgili şiirler yer alır. Her ne kadar Nevâyî'nin takipçisi olsa da özgün nitelikli şiirleriyle güçlü bir şair olduğunu ortaya koyar (Kargı Ölmez, 2007, 173-219).

Birçok nüshası bulunan *Bâbü'r Divânı*, 1910'da Sir Denison Ross ve 1917'de Samoyloviç tarafından yayımlanmıştır (Ercilasun, 2005, 423). Eserin Türkiye'deki ilmî yayını ise Bilal Yücel tarafından yapılmıştır (Yücel, 1995). Tezimizde de bu çalışmadan yararlanılmıştır.

Mübeyyen Der Fıkh adlı eser ise Babur'un oğulları Hümâyûn ve Kâmran'a ithaf ederek bütün Müslümanlara Hanefîlik mezhebinin inançlarını, kurallarını öğretmek amacıyla yazdığı bir fıkıh kitabıdır. Her ne kadar didaktik bir eser olup sanat bakımından önem taşımaya da sade ve içten bir dille yazılması, Hanefî mezhebine ait meselelere ışık tutması, Babur'un kurduğu imparatorlukta uygulanan vergi sistemini ortaya koyması gibi sebeplerle önem taşımaktadır. Beş nüshası bulunan eser mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır (Seyhan, 2003, 91-112).

Altı bölümden oluşan bu eserin giriş bölümünde Babur Şah'ın inanç dünyası, dılıcılığı üzerinde durularak eserin yazma nüshaları üzerinde yapılan çalışmalar ortaya konmuştur. İkinci bölümde eserin yazma nüshalarının özellikleri anlatılmış, üçüncü bölümde eserin yazım ve dil bilgisi özellikleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Dördüncü bölümde mümkün olduğu kadar aslına uygun çevrim yazılı karşılaştırılmalı metin oluşturulmuştur. Beşinci bölümde eserdeki bütün kelimeler ve ekli şekillerin dizini verilmiştir. Nihayet altıncı bölümde karşılaştırılmalı metne esas alınan Ali Şir Nevayî Müzesindeki yazma nüshanın tıpkıbasımı verilmiştir. Eser üzerinde Tanju Oral Seyhan çalışmıştır (Seyhan, 2004). Tezimizde de bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.2.1.8. Şahî

Temürlü hanedanından Ebu Sait Mirza'nın torunudur. Şahî mahlasıdır. Asıl adı Sultan Mes'ud Mirza'dır. Semerkand'ın doğusundaki Hisar bölgesinde sultanlık etmiş; fakat saltanat kavgaları yüzünden rahat edememiştir. 1506'da gözlerine mil çekilmiş, 1506'da Özbekler tarafından öldürülmüştür. Şahî, Baykara ile aynı seviyede bir şairdir. Şiirlerinin ana konusu aşktır. Şahî tasavvuf şairi değildir. Aruz kurallarını iyi bilir ve şiirlerini çeşitli vezinlerle yazar. Divanındaki şiirlerini bir vezinle yazan Hüseyin Baykara'dan bu noktada ayrılır (Eckmann, 2003b: 273-285; Ercilasun, 2005, 421).

Şahî'nin Londra'da India Office Kitaplığında iki nüshası bulunan divanı, Eckmann tarafından bulunmuş ve tanıtılmıştır. "Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şahî ve Divanı"

adlı bu makalede örnek olarak bazı gazellerine yer vermiştir (Eckmann, 2003b: 287-310). Tezimizde de bu çalışmadan yararlanılmıştır.

Tezimizde, Klasik Dönem özellikleri gösteren aşağıdaki çalışmalardan da faydalanılmıştır.

1.1.2.1.9. Sıfatü'l Haremeyn

Mekke ve Medine'deki kutsal toprakları anlatan *Sıfatü'l Haremeyn*, devrin Osmanlı padişahı Kanunî Sultan Süleyman'a sunulmuştur. Eser, bizzat padişaha sunulduğu için şekil ve içerik bakımından mükemmel denecek kadar güzeldir (Demir, 2005, 13-14). Bilinen tek nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesinde olan eser üzerinde Necati Demir çalışmıştır (Demir, 2005). Tezimizde de *Giriş, Dil İncelemesi, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım* olmak üzere beş kısımdan oluşan bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.2.1.10. Muhammed Bin Ahmedü'z-Zâhid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı

Dinî ve öğretici bir eser olan *Çağatayca Fıkıh Kitabı*'nın bilinen tek nüshası, Bursa Haraççioğlu El Yazmaları Kütüphanesi 553 numarada kayıtlıdır. Yüz otuz dört varaktan oluşan eserin her sayfasında yirmi bir satır vardır ve kendi içinde de altmış dokuz bölüme ayrılmıştır. Eser üzerine Fatih Erbay yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Çalışma *Giriş, İmlâ Özellikleri, Metin ve Sözlük* olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır (Erbay, 2003). Tezimizde de bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.2.1.11. “Sadî Gülistan'ının Bilinmeyen Çağatayca Bir Çevirisi”

Sadî Gülistan'ının 793/1391'de Seyf-i Sarayî tarafından Memlûk Kıpçakçasına yapılan çevirisinin tek yazma nüshası Leiden (Hollanda) Üniversite Kitaplığındadır. Bu çeviriyi bilim dünyasına ilk tanıtan Macar Türkolog J. Thúry'dir. Bu çeviriden yedi yıl sonra eserin Çağatay Türkçesine bir çevirisi daha yapılmıştır ki bu çevirinin tek yazma nüshası British Museum'dadır. Yazma, bugünkü şekliyle yüz on yapraktır. Nerede, ne zaman, kim tarafından istinsah edildiğine dair bir kayıt bulunmamakla birlikte yazı şeklinden yazmanın XVI. yüzyılda Orta Asya'da meydana getirildiği düşünülmektedir (Eckmann, 2003b: 273-285). Eckmann “Sadî Gülistan'ının Bilinmeyen Çağatayca Bir Çevirisi” adlı makalesinde çeviriden bazı alıntılara yer vermiştir (Eckmann, 2003b: 273-285). Tezimizde bu alıntılardan yararlanılmıştır.

1.1.2.1.12. “Seydi Ali Reis'in Çağatayca Gazelleri”

Şiirlerinde “Kâtibî” mahlasını kullanan Seydî Ali Reis, 16. yüzyılın yetiştirdiği değerli denizcilerimizdendir. Denizciliği kadar deniz coğrafyasına dair eserleri de dikkat çekicidir. Onun “Hesab” ve “Hey'et” bilimlerine ait de önemli eserleri vardır. Şiirleri ise *Mir'âtü'l-Memâlik*'te ve şiir mecmualarında bulunan mahdut parçalar ile şuara tezkirelerinde tespit edilen birkaç beyitten ibarettir. Şiir mecmualarındaki şiirleri neşredilmiştir: Tarlan, A. N. (1968). “Şiir Mecmualarında XVI. ve XVII. Asır, Divan Şiiri”. seri 1, fasikül 3, 83-95. Ayrıca şiirleri gemici diline ait örnekler tespiti için taranmıştır: Tietze, A., “XVI. Asır Türk Şiirinde Gemici Dili”, *Türkiyat Mecmuası IX*, 113-118. Bu makalede Seydî Ali Reise ait Çağatayca gazeller, *Mir'âtü'l-Memâlik*'in Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesinde kayıtlı bulunan nüshasından alınmıştır. Çağatayca yazdığı şiirlerinde orijinal söyleyişlere rastlanmamakla birlikte Çağatay Türkçesini ustalıkla kullandığı görülmektedir. Şiirleri yer yer Anadolu Türkçesinin ses hususiyetlerini de taşımaktadır (Eraslan, 1968, 41-54). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

1.1.2.1.13. “Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yûsuf ve Züleyhâ Mesnevîsinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı”

Hüseyin Baykara adına yazılmış ve eserdeki bir mısranın yanlış yorumu sebebiyle uzun süre Nevâyî'ye atfedilmiş olan Çağatayca manzum *Yûsuf ve Züleyhâ* hikâyesinin üç nüshası üzerinde durulmuştur. Ancak bilim dünyasının dikkatinden kaçmış bir nüshası daha bulunmaktadır. Bu nüsha Berlin Yazmalar Kataloğunda (*Sprenger 1650*) kaydı ile yer almaktadır. Zeynep Korkmaz'ın bu çalışmasında eserin yazılışı ile ilgili bazı özellikler ve şairi hakkında bilgi verilmiş ve mesneviden örnekler aktarılmıştır (Korkmaz, 1995, 304-342). Tezimizden bu örneklerden yararlanılmıştır.

1.1.2.1.14. “Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”

Tanju Oral Seyhan'ın bu makalesinde, esas itibariyle Timur Han dönemi için kaynak eser niteliği taşıyan Şerefeddin Ali Yezdî'nin Darî Farsça ile kaleme aldığı Urumbayev tarafından 1972'de tenkitli metin neşri yapılan *Zafernâme* adlı eserin karşılaştırmalı olarak ilk Özbekler zamanında Doğu Türkçesine yapılan iki tercümesi üzerinde

durulmuştur. Ayrıca Bâbü'r Şah'ın *Hâtîrât'ı* ile *Mübeyyen* adlı eserleri Şerîfî'nin *Nâm-ı Hakk'ı* ve Ubeydullah Han'ın *Mesâilü's-Salât* adlı risalesindeki uzunluk ölçüleri ile ilgili bölümlerden yararlanılmıştır. Çalışmanın hareket noktasını teşkil eden *Zafernâme* adlı eser, günümüzde Timur Han dönemi için başvuru eseri niteliğindedir (Seyhan, 2007, 116-145). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

1.1.3. Klasik Sonrası Dönem

Orta Asya'nın çeşitli adlar altında süren iki yüz elli yıllık siyasi birliği XVI. yüzyılın sonlarında Şeybanî hükümdarı Abdullah Han'ın ölümü ile sona erer ve Şeybanî Hanlığı Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları olmak üzere üçe ayrılır. Bu hanlıklar arasındaki iç savaşlar, kültür hayatında da etkisini gösterir; güçlü şair ve yazarların yetişmemesi sebebiyle Çağatay edebiyatı gerilemeye başlar, zamanla yerini Özbek diline bırakır (Eckmann, 2003b: 208-243).

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Klasik Sonrası Dönem Çağatay edebiyatına bakıldığında; Buhara ve Hive'de edebî faaliyet görülür. Buhara çevresinde Kul Şerif, Meşreb, Sûfî Allahyâr, Huveyda ve Saykalî dinî, mistik ve öğretici eserler verirken Ebu'l-Gazi Bahadır Han tarihçilikte; Hasan Kulî İhsanî ve Muhammed Tahir İşan Harezmi dinî-mistik nitelikteki eserleriyle göze çarpar (Eckmann, 2003b: 208-243; Alpay, 1974, 253-263).

XIX. yüzyılda ise Çağatay edebiyatı Hive ve Hokand etrafında toplanır. Hive'de Nevâyî geleneğini sürdüren Munis-i Harezmi, Muhammed Rıza Âgâhî ve Kâmil-i Harezmi; Hokand'da Ömer Han, Nadire, Mahzune, Uveysî, Gülhanî, Mukîmî, Furkat gibi şairler vardır (Eckmann, 2003b: 208-243; Alpay, 1974, 253-263).

Nevâyî ve çağdaşlarının dili, Çağatay Türkçesinin klasik yazı dilidir. Kültürel bakımdan yüksek durumda olan bölge ve merkezlerin dili ayrıcalıklı dil konumuna yükselerek ortak dil olan yazı dilini oluşturur. Yazı dilleri standart dillerdir. Bu standartlaşma (ölçünleşme) belli dönemlerde gerçekleşir ve yazı dili, bu ölçülerin dışına çıkılmasına izin vermez. Ancak, ayrıcalıklı bölgenin diline zamanla başka bölgelerin dillerinin de karışmasıyla bu dil giderek karma bir dil hâline gelir (Saussure, 1978, 64).

Çağatay Türkçesi için en son ölçünlülüğün XVII. yüzyılda oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu tarihte, yazı dilinde birtakım değişikliklerin olduğu gözlenir. Örneğin Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın eserlerinde ve Sûfi Allahyâr'ın *Sebâtü'l-Âcizîn*'inde Klasik Dönem eserlerindeki *dağı* “dahi” yerine *tağı* sözü kullanılır (Abik, 2005, 14). **Tağı** *mahlūk irür fi'li ve kavlı* (SASA 30/164). Morfolojide en çok göze çarpan değişikliklerden biri *+nİ* ilgi hâli eki yerine *+nI* ekinin kullanılmasıdır: *Bahārda açılır bağnı gülleri* “Baharda açılır bağın gülleri.” (BOD 84a/9), *Felekni cevridin hîç kimseler bolğay mu hursendî* “Feleğin eziyetinden hiç kimse tok gözlü olacak mı?” (ZFEM I 336/11)

Bu dönemde yazarların ele aldıkları konuya karşı davranışları da dikkate değerdir. Eski konulardan bahsedilen eserlerde divan edebiyatının söz varlığı kullanılırken yeni konuların ele alındığı eserlerde Özbekçe hatta Rus işgalinden sonra Rusça kelimeler kullanıldığı görülür (Eckmann, 2003b: 208-1920).

1.1.3.1. Dönemin Başlıca Şahsiyetleri ve Eserleri

Çalışmamızda bu döneme ait edebî faaliyetler ve dönemin şahsiyetleri, Janos Eckmann'ın “Çağatay Edebiyatının Son Devri” adlı makalesinden yola çıkılarak *Hive*, *Hokand* ve *Buhara Edebiyatı* olmak üzere üç döneme ayrılarak incelenmiştir.

1.1.3.1.1. Hive Edebiyatı

1.1.3.1.1.1. Munis-i Harezmî

Munis-i Harezmî (1778-1829), Hive yakınındaki Kıyat köyünde doğar. Hive medresesinde öğrenimini tamamlar ve Hive hanı İvaz Inak tarafından saraya alınır. Bir süre saray hizmetinde bulunur. Munis'in gazeller, muhammesler, müstezadlar ve rübailerden meydana gelen *Mu'nisü'l-Uşşâk* adlı bir divanı vardır. Nevâyî'yi kendi üstadı olarak kabul eden Munis'in eserlerinde klasik edebiyatın ortak şiir konuları yanında sosyal problemlere de yer verilir. Munis, yalnız bir şair değil, aynı zamanda seçkin bir tarihçidir de. İltüzer Han ve kardeşi Muhammed Rahim Han'ın emriyle *Firdevsü'l-ikbâl* adlı Hive hanlığına ait bir tarih yazar. Eser, yeğeni Âgehî tarafından tamamlanır (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.1.2. Âgehî

Âgehî (1809-1874) de Hive yakınındaki Kıyat köyünde doğar. Asıl adı Muhammed Rıza'dır. Şair ve tarihçi Munis-i Harezmi'nin yeğeni olan Âgehî, küçük yaşta babasını kaybettiği için Munis tarafından büyütülür. Hive medresesinde öğrenimini tamamlar, Arapça ve Farsça öğrenir, İran ve Çağatay edebiyatının klasik şairlerini okur ve klasik edebiyatı bütünü ile kavrar. Çok genç yaşta şiir yazmaya başlayan Âgehî, bu şiirlerini *Ta'vîzü'l-âşıkîn* adlı divanında toplar. Dokuz adet el yazma ve iki adet taş basma nüshası bulunan bu divanda, klasik şiirin bütün türlerinde şiirler mevcuttur. Şiirlerinin başlıca konusu aşk ve tasavvufur. Eserin sonunda ise Hive hanlarının tahta çıkışı, ölümü ve bazı büyük şahsiyetlerin ölüm tarihleri, XIX. asırda Harezmi'deki bazı binaların ve Harezmi surlarının kuruluşu ile ilgili bazı tarihî bilgiler vardır (Tekin, 2008: 199-210). Âgehî'nin divanı üzerinde Feridun Tekin doktora tezi hazırlamıştır (Tekin, 2001). Biz de tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Âgehî şair olmaktan daha çok tarihçidir. Devrine ait en önemli tarih eserini o yazar. Munis Harezmi'nin yarım bıraktığı *Firdevsü'l-ikbâl* adlı kitabı tamamlar. Bu eserin 1813'ten 1825'e kadar olan olayları içine alan bölümü Âgehî'ye aittir. Ayrıca çağdaşları olan Hive hanları tarihini beş kitap hâlinde yazar: *Riyâzu'd-devlet*, *Zübdetü't-tevârîh*, *Câmi'u'l-vuķû'âti's-sultânîye*, *Gülşen-i devlet*, *Şâhidü'l-ikbâl*. Bu beş eser, Orta Arya'nın ve özellikle Hive hanlığının XIX. yüzyıldaki tarihinin belli başlı kaynağı olduğu için çok önemlidir. Âgehî'nin ayrıca Farsça'dan Çağatay Türkçesine çevirileri de vardır (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.1.3. Kâmil-i Hârezmî

Kâmil-i Hârezmî (1825-1899), Hive'de doğar. Asıl adı Niyaz Muhammed veya Pehlevan Niyaz Muhammed'dir. Medresede Arapça ve Farsça öğrenir. İran ve Çağatay edebiyatının klasik şairlerini özellikle Nevâyî ve Câmî'yi okur. Aynı zamanda yetenekli bir hattat, ressam ve besteci olan Kâmil-i Hârezmî lirik bir şairdir. Gazel, muhammes, mesnevi, rübâî, muamma ve tarihlerden oluşan divanı, Hive ve Taşkent'te taşbasması olarak çıkmıştır ve yaklaşık 3680 beyittir. Şiirlerinin konusu aşk, dostluk, ahlak ve eğitim ile ilgili düşünceler, hükümdara öğütler, ikiyüzlü ve halka zulmeden devlet memurlarına saldırış gibi klasik edebiyatın içine giren konulardır (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.1.4. İvaz Otar

İvaz Otar (1884-1919), Hive'de doğar, babası saray berberidir. Daha medrese öğrencisi iken Nevâyî yolunda gazeller yazmaya başlar. Daha sonra “Ceditçilik” akımına katılan İvaz, sosyal problemlerle daha çok ilgilenir ve çoğunlukla eski şiir kalıplarının içerisinde milletin geriliği, halkın fakirliği, memurlarla mollaların zulmü ve para hırsı, kültürün yükseltilmesinin gerekliliği gibi konuları işler (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2. Hokand Edebiyatı

1.1.3.1.2.1. Ömer Han

Ömer Han (1810-1822), çağdaş tarihçiler tarafından dindar ve âdil bir hükümdar olarak bilinir. Devrinde Ömer Han zamanı, Hüseyin Baykara zamanı ile kıyaslanmıştır. Edebiyatı seven Ömer Han, şairleri korur ve onları sarayına toplar. Kendisinin de Emîr mahlası ile Nevâyî tarzında yazılmış pek çok şiiri vardır. Çağatayca ve Farsça şiirlerini içine alan divanında gazel, muhammes, müseddes ve müsemmenlerle yirmi dört tuyuğ vardır. Şiirlerinin başlıca konusu aşk ve şaraptır. Ömer Han, zamanında klasik edebiyatı anlamış ve bu yolda çok güzel şiirler yazmış şairlerden biridir (Eckmann, 2003b: 208-243).

Ömer Han'ın İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde biri orijinal diğeri istinsah olmak üzere iki nüshası bulunan divanı üzerine Mustafa Tanç yüksek lisans tezi hazırlamıştır: Tanç, M. (1994). *Ömer Han Divanı (İnceleme-Metin)*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van. Muhammeslerinin çoğu Nevâyî, Fuzûlî, Nâbî'nin gazellerinin tahmisinden oluşmaktadır. Tanç, bizim de tezimizde yararlandığımız “Son Dönem Çağatay Türkçesi ve Ömer Han” adlı makalesinde şairin Fuzûlî'nin meşhur .... *olandan sor* redifli gazelinin tahmisine ve Nâbî'nin bir şiirinin tahmisine yer vermiştir (Tanç, 2003, 111-118).

1.1.3.1.2.2. Fazlî

Fazlî, *Mecmū'atü's-şu'arā-i Fazlî* veya *Mecmū'a-i 'Ömer Hān* adıyla bilinen beş yüz sayfalık bir antoloji meydana getirir. Ömer Han'ın da dâhil olduğu bu antolojide, Fazlî'nin çağdaşı olan yetmiş beş Ferganalı şair ile Mahzune ve Nadire'nin şiirleri vardır (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2.3. Muhammed Alî Han

Muhammed Alî Han (1822-1842), Ömer Han'ın oğludur. *Leylâ u Mecnun* adlı mesnevisi tamamlanmadan kalmıştır (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2.4. Nadire

Nadire (1790-1842), Ömer Han'ın eşidir. Asıl adı Mahiler'dir. Seçkin bir şair olan Nadire'nin Farsça ve Çağatay Türkçesiyle yazılmış iki divanı vardır (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2.5. Mahzune

Mahzune de değerli bir şairdir. Fazlî, onun şiirlerine çok değer vermiş ve bu şiirlerden birkaçını antolojisine koymuştur (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2.6. Üveysî (Veysî, Cihan Hatun)

Üveysî verimli bir şairdir. Gazel, müstezad, murabba, muhammes, müseddes, rübai ve çistan (edebî bilmece) ile birlikte içinde dört yüz kadar şiirin bulunduğu divanı, *Vâki'a-i Muhammedîye* ve *Kerbelâ* adlı iki mesnevisi vardır. Aşk ve devrinin genel durumuna karşı duyduğu hoşnutsuzluk şiirlerinin başlıca konusunu oluşturur. Şiirlerinden klasik Çağatay dilini ve aruzu iyi bildiği anlaşılır (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2.7. Gülhanî

Gülhanî, Ömer Han'ın sarayında yaşamış önemli şairlerden biridir. Bir köylü ailesinin çocuğu olarak XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Karategin'de doğmuş, XIX. yüzyılın ortalarında ölmüştür. Gülhanî kabiliyetli bir şairdir. Türkçe ve Farsça yazdığı lirik ve satirik şiirleri sade ve kolay anlaşılır bir üslupla yazılmıştır. Başlıca eseri *Darbülmesel* veya *Yapalakkuş Hikâyesi* adını taşır. Aslında mensur olan bu eserin içinde birçok manzum parçalar bulunmaktadır. Bu eser, son Çağatay nesrinin en güzel örneği olarak gösterilebilir (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2.8. Cüneydullah Hâzık

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Herat'ta doğar. Öğrenimini Herat'ta yapar ve Herat

sanat çevresi içinde edebî kişiliğini kazanır. Ancak medresede tıp öğrenir ve hekim olur. Bu yüzden Hâzık Tabib mahlasını kullanır. Hâzık'ın Çağatayca ve Farsça birer divanı ve *Yûsuf u Zelîhâ* adlı Farsça bir mesnevisi vardır (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2.9. Molla Şîroğlu Mahmud

XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında yaşar. Mahlası Mahmur'dur. İlk şiirleri Nevâyî tarzında şiirlerdir. Ama asıl Fazlî başta olmak üzere mollalar, tabipler, kadılar vb. ile alay ettiği yergileri ile ünlüdür. Bunlar arasında *Hepelek* adlı şiirinin edebiyatta ayrı bir yeri vardır. Mahmur, şiirlerinde klasik şekilleri ve aruzu muhafaza eder. Gerçek hayatı aksettiren yergileri ise konu bakımından bir yeniliktir. Ayrıca şair, şiirlerinde Özbek Türkçesine ait kelimeleri kullandığı için dili de artık klasik bir dil sayılmaz (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2.10. Mukimî

Mukimî (1851-1903), Hokand'da doğar. Hokand, Taşkent ve Buhara medreselerinde öğrenimini tamamlar. Gazeller, murabba ve muhammesler, namerler ve mesnevileri içine alan bir divanı vardır. Şiirlerinin büyük bir kısmı, divan şiiri tarzındadır. Mukimî'nin Rus ve yerli memurları, zengin ve mollaları tenkit eden yergileri, diğer şiirlerinden daha önemlidir. Bu yergiler, mesnevi ve muhammes şeklinde yazılmıştır. *Seyâhatnâme* adlı manzum eserinde Hokand civarına ve Fergana vadisine yaptığı gezileri ve bu gezilere ait intibalarını anlatır. Mukimî'nin dili sadedir. Az kelime ile çok şey ifade eder. Eserlerinde atasözleri ve deyimlerden yararlanır. Gerektiğinde yeni kavramlar için yeni kelimeler yaratır. Dostlarına gönderdiği mektuplarına eklediği çok sayıda Farsça şiirleri, şairin biyografisi bakımından da önemlidir (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2.11. Zakircan Furkat

Asıl adı Zakircan olan Furkat (1858-1909), Hokand'da doğar. Babası edebiyatı ve güzel sanatları seven bir adamdır. Hokand medresesinde okuyan Furkat, Hokand'ta modern düşüncülü şairler grubuna katılır ve bu grupta bulunan Mukimî ile yakın dost olur. 1889-1891 yıllarında Taşkent'te yaşayan Furkat, gimnaziye (lise), tiyatro, gözlemevi, basımevi gibi Rus kültür kurumlarını yakından görür ve Rus edebiyatı ile de ilgilenir. Fakat 1981 Mayıs'ında Grandük Nikolay'ı yeren ve Rusların Türkistan politikasını tenkit eden bir şiiri yüzünden Türkistan'ı terk etmek zorunda kalır. Bir süre İstanbul'da

yaşadıktan sonra Mısır, Arabistan, İran, Afganistan, Hindistan ve Keşmir yoluyla 1893 Eylülünde Yarkend'e gelerek buraya yerleşir ve 1909'da bu şehirde ölür. Asıl yurdunu hiçbir zaman unutamayan şair, sıla hasretiyle dolu birçok şiir yazar. Furkat'ın şiirleri bir divan hâlinde toplanmamıştır. Bu şiirler, *Beyaz* adı verilen antolojilerde ve “*Türkistân Vilâyetiniñ Gazetası*”nda yayımlanarak günümüze kadar gelir. Lirik bir şair olan Furkat, çok sayıda gazeller, birkaç muhammes, müseddes, murabba ve bir müstezad yazmıştır. Klasik tarzda, Arapça ve Farsça kelimelerle karışık bir dille yazılmış şiirlerinin başlıca konusu aşktır (Eckmann, 2003b: 208-243).

Zakircân Furkat Mesnevîler (Çeviri Yazılı Metin-Gramatikal Dizin) adlı yüksek lisans çalışmasında üzerinde çalışılan metin, Zakircân Furkat'ın sağlığında yayımlanan, daha sonra diğer şiirleriyle birleştirilerek *Asarlar Mecmuası* adı altında neşredilen mesnevilerinden oluşmaktadır. Çağatay dilinden Modern Özbek Türkçesine geçiş dönemi özelliklerini taşıması bakımından büyük önem taşıyan bu eser, Taşkent Özbek Bilimler Akademisi Kütüphanesinin Kol Yazmalar Bölümü'nde 10072 numarayla kayıtlıdır. Tezimizde de yararlandığımız bu çalışmanın birinci bölümünde Çağatay dili ve edebiyatı hakkında bilgi verilip metnin dil özelliklerinden söz edilmiştir. İkinci bölümde Arap alfabesinden Latin alfabesine transkribe edilen metnin üçüncü bölümde gramatikal dizini yapılmıştır (Öztürk, 1999).

Tezimizde yararlandığımız *Zakircân Furkat Eserler Mecmuası I (275-378. s.) (Metin-İnceleme-Sözlük)* adlı yüksek lisans çalışmasında Halid Resul tarafından *Eserler Mecmuası* adı ile toplanan divanın birinci cildinin 275 ile 378. sayfalarındaki şiirler, Arap alfabesinden günümüz Türkçesine transkribe edilerek aktarılmış, metin dil özellikleri bakımından incelenmiş ve bir sözlük oluşturulmuştur (Dinçer, 2008).

Furkat'ın, hayatı için dikkate değer birer kaynak olan yirmi mektubu mevcuttur. Tezimize kaynak olan “Son Dönem Çağatay Şairlerinden Zakircân Furkat'ın Manzum Mektupları” adlı çalışmada ise altı adet manzum mektubu ve 2. ciltte yer alan *Furkat Tercümesi* bölümünden iki mensur mektubu incelenmiştir. Vural, yazısında “Zakircân Furkat'ın manzum mektuplarını dönemin Çağatay Türkçesini ve edebiyatını örneklendirmek ve şairin bir bakıma 'sürgün' duygularını irdelemek için” konu edindiğini dile getirir (Vural, 2002, 147-180).

1.1.3.1.2.12. Ubeydullah Salih

Şiirlerinde Zevkî mahlasını kullanan Ubeydullah Salih (1853-1921), Hokand'da doğar. Zevkî, kendi kendini yetiştirerek Çağatay, Azeri ve İran edebiyatlarını, klasiklerini okur ve halk edebiyatı ile de ilgilenir. Hokand hanını, Ruslara hizmet eden Türkistanlı memurlarını konu alan yergileri vardır (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2.13. Osman Hoca Zarî

Hayatı ve eserleri tam olarak araştırılmamıştır. Şiirlerinde yeni konular ele almaz. Şiirlerinin başlıca konusu aşktır. Ahenkli gazelleri, muhammes ve müseddesleri halk arasında yaygındır. Zarî, Mukimî'nin etkisinde yergiler de yazmıştır (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.2.14. Namanganlı Şevkî

Asıl adı Molla Şemsî olan Namanganlı Şevkî hakkında çok fazla bilgi yoktur. Doğum ve ölüm tarihleri de bilinmemektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Şevkî mahlasını kullanan birçok şair vardır. Ayrıca Şevkî'nin şiirleri de *Beyaz* adlı antolojide yayımlanmamıştır. Bu sebeple şiirleri tam olarak tespit edilememiştir. Namanganlı Şevkî'nin olduğu kesin olarak bilinen iki manzum eser vardır: *Ceng-nâme-i Hudâyâr Hân* ve *Pendnâme-i Şevkî*. *Ceng-nâme-i Hudâyâr Hân* mesnevisi yalnız edebiyat bakımından değil, tarih bakımından da önemlidir. Eserde derin savaş tekniği, göçebelerin yaşam tarzı ve Türk kabileleri arasındaki münasebetler hakkında dikkate değer bilgiler vardır (Eckmann, 2003b: 208-243).

1.1.3.1.3. Buhara Edebiyatı

1.1.3.1.3.1. Sûfî Allâhyâr

Sûfî Allâhyâr, XVII.-XVIII. yüzyıllarda yaşamış meşhur bir mutasavvıf şairdir. Ünü, yaşadığı Buhara çevresi ile sınırlı kalmamış, İdil boylarına kadar geniş bir coğrafi sahada etkili olmuştur. Eserlerini Türkçe, Tacik ve Fars dillerinde de yazmış olması ve eserlerinin Taşkent, İstanbul, Kazan vb. yerlerde basılmış olması, onu bu şöhrete götüren önemli sebepler olarak gösterilebilir.

Sûfî Allâhyâr, yaşadığı kültür ve beşerî konum dolayısıyla karışık bir kültür içinde yer

alır. Farsçanın çok rağbet gördüğü bu dönemde Allâhyâr, Farsçanın üstün bir edebiyat dili olarak Asya'da yaygın bir kullanıma sahip olduğunu inkâr etmez. Ancak kendi dilinin güzelliğini, memleket ve millet hasletlerinin öne çıkması gerektiğini savunur. Kendi dilini “Çağatay” değil, “Türkî” veya “Türkî til” olarak niteler. Allâhyâr'ın şiirlerini yazmaktaki asıl amacı öğretmek, bilgi vermektir. Özellikle dinî eserlerin kolay anlaşılması gerektiğini düşünür. Ancak yer yer sanatlı söyleyişlere de başvurur. (Sarıca, 1996: 17-26).

Sûfî Allâhyâr, sadece şair değil, aynı zamanda fakih ve mutasavvıftır da. Eserlerinden *Meslekü'l Müttekîn* onun fıkhıdaki hâkimiyetini gösterirken *Muradu'l-ârifîn* tasavvuftaki derinliğini ortaya koyar. Ayrıca bir Farsça divanı ile *Mahzeni'ül-mütîn* adlı kitabı vardır. Türkçe olarak yazdığı tek eser olan *Sebâtü'l-Âcizîn*'den başka rubai, gazel ve müstezadlardan oluşan birkaç müteferrik şiirleri vardır (Mahdûm, 1993:2-3).

Sûfî Allâhyâr'a ait olan *Fevzü'n-Necât* adlı eserin bilinen iki ismi vardır: *Fevzü'n-Necât* ve *Sirâcü'l-Âcizîn*. Dinî, tasavvufî bir eser olan *Fevzü'n-Necât*, İslâm dininin emir ve yasaklarının mesnevi nazım türünde anlatıldığı manzum bir ilmihâldir. XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın ilk on beş yılı içerisinde yazıldığı tahmin edilen eser, 2945 beyitten oluşur. Aslında mesnevilerde tek bir vezin kullanılır. Ancak böylesine uzun ve geniş çaplı bir eserde tek bir vezin kullanmanın eseri yeknesak bir hâle düşüreceği endişesiyle şair farklı vezinler kullanmıştır (Sarıca, 1996: 15-31). *Fevzü'n-Necât* üzerine Bedri Sarıca tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Sarıca, 1996). Biz de tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Birçok ülkede basılıp neşredilmiş olan *Sebâtü'l-Âcizîn'in* Arapça ve Türkçe şerhleri de yapılmıştır. Didaktik bir eser olmakla birlikte yer yer mecazlı söyleyişlere, lirik ifadelere yer verilmiştir. Ancak şair bu tür ifadeleri sınırlı kullanmayı tercih etmiştir. Allahü Teâlâ'ya hamd ve sena, Peygamber Efendimize salâvat ve selâm, sebab-i te'lif sıralaması ile başlayan kitap, tevhit bilgileri, Allahü Teâlâ'nın sıfatları, melekler gibi çeşitli konularda devam eder (Mahdûm, 1993: 1-10). Eser üzerinde Abid Nazar Mahdûm yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Mahdûm, 1993). Tezimizde bu çalışmadan da yararlanılmıştır.

1.1.3.1.3.2. Îşân Şâh Meşreb

Çağatay edebiyatının gerilemeye başladığı ve çökmeye yüz tuttuğu, Özbekçe unsurların Çağataycaya karıştığı geçiş devri şairlerinden Îşân Şâh Meşreb (1640-1711), cezbe hâlindeyken söylediği şiirleriyle büyük bir şöhrete kavuşur, şiirleri dilden dile dolaşır. İlahî aşkı konu edinen şiirleriyle şair, Ahmed-i Yesevî ve halifelerinin yolunu seçer. Şeyh ve dervişlere verilen “sûfî, müttakî, velî” anlamındaki “îşân” unvanıyla anılması da bu yüzdendir.

Mistik bir şair olan Şâh Meşreb, şairliği bakımından Ali Şir Nevâyî'nin etkisindedir. Ondaki farkı şiirlerini derin ve engin bir mistisizmle yazmasıdır. Şiirlerinin asıl değeri de şairin kendisinden geçerek cezbe hâlindeyken söylenmiş olmasıdır. Bu durum, şairin halk arasında deli, meczup gibi sıfatlarla tanınmasına sebep olmuştur. Meşreb, klasik divan şiirinin çerçevesi içinde şiirler yazmıştır. Kullandığı dil, mazmunlar ve söz sanatları hep divan şiirinin dünyasındadır. Divan şiirinin geleneğine uygun olarak Türkçe ve Farsça olarak yazdığı şiirlerinde en çok gazel, musammat, muhammes, müstezad ve rubâî şeklini kullanmıştır. Aruz vezninin değişik kalıplarıyla yazdığı şiirlerinin yanında hece vezniyle yazılmış şiirleri de vardır (Fidancı, 1994: XII-XXIII).

Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi Şâh Meşreb'in hayatını ve şiirlerini tanıtmaktadır. Dil özellikleri bakımından eserde tam bir bütünlük söz konusu değildir. İmlâ, ses ve şekil yapısı bakımından birbiriyle çelişen örnekler yan yana kullanılmıştır (Fidancı, 1994, I). Eser üzerine Mahmut Fidancı, *giriş, dil özellikleri, metin, sözlük, ibareler, Farsça şiirlerin tercümesi* bölümlerinden oluşan doktora tezi hazırlamıştır (Fidancı, 1994). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

1.1.3.1.3.3. Ebu'l-Gazi Bahadır Han

Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1603-1663), Şiban Özbek hanlarından bir hükümdar ve tarihçidir. 1603 yılında, o zamanlar Harezm'in başkenti olan Ürgenç'te dünyaya gelir. On altı yaşına kadar Ürgenç'te yaşar. Edebiyat ve tarihle uğraştığı hâlde, kendisini her şeyden önce bir asker ve kumandan sayan Ebu'l-Gazi, 1643'te Harezm hanı olur, Hive'yi kendine başkent yapar. Yirmi bir yıl aralıksız hükümdarlık yapar. İyi derecede Farsça ve Arapça bilen ve temel Türk tarihi bilgisine sahip olan Ebu'l-Gazi'nin *Şecere-i Terākime* ve *Şecere-i Türk* adlı iki önemli eseri vardır (Kargı Ölmez, 1996, 21-22).

1659-1660 yıllarında kaleme alınan *Şecere-i Terâkime*, Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın ikinci eseridir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han bu eseri yazarken Türkmen boyları arasındaki rivayetlerden ve hocaların, beylerin ellerindeki şecerelerden ve Reşideddin'in *Camiü't-tevârih* adlı eserindeki Oğuznâme'den yararlanmıştır. Eserin 7 nüshası bulunmaktadır. *Şecere-i Terâkime* üzerine ilk çalışma Tumanskiy tarafından yapılmıştır. Bu çalışma eserin Rusça çevirisidir. Eser Türkçeye Muharrem Ergin tarafından çevrilmiştir ve *Tercüman 1001 Temel Eser* arasında yayımlanmıştır (Kargı Ölmez, 1996, 24-36). Eser üzerine ayrıntılı çalışma Zühal Kargı Ölmez tarafından yapılmıştır. Çalışma, eserin Taşkent ve Leningrad nüshasının karşılaştırılmasıyla kurulmuştur. Eser, metnin yazı çevirimi, Türkiye Türkçesine çevirisi, dil bilgisi incelemesi, sözlük ve açıklamalardan meydana gelmektedir (Kargı Ölmez, 1996). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Şecere-i Türk ise Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın ölümü üzerine oğlu Enûşe tarafından tamamlanan eseridir. XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Harezmi'de hüküm süren Yedigâroğlu Şibân Özbek hanlarının tarihini ve soylarını belirlemek amacıyla yazılmıştır. Eser, aynı zamanda Türk ve Moğol tarihine ait bilgiler aktarması açısından da önemlidir. *Şecere-i Türk* 1717'de Strahlenberg tarafından Tobol yakınlarında bulunmuştur. Eser üzerine Türkiye'deki ilk çalışma Dr. Rıza Nur'a aittir. Rıza Nur, 1925 yılında *Şecere-i Türk*'ü Arap harfleriyle Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Eser üzerine en önemli çalışma Zuhul Kargı Ölmez tarafından yapılmaktadır. Eserin bir bölümü 2003 yılında “*Şecere-i Türk'e göre Moğol Boyları*” adı altında yayımlanmıştır: Kargı Ölmez, Zuhul (2003). *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*. İstanbul: Kebikeç. Biz ise çalışmamızda Hanifi Vural, Ali Osman Solmaz ve Recep Karaatlı tarafından hazırlanan *Çağatay Türkçesi* adlı kitabın *Şecere-i Türk'ten Seçmeler* adlı bölümünden yararlandık (Vural; Solmaz; Karaatlı, 2010, 165-169).

1.1.3.1.3.4. Saykalî

Saykalî (1730-1789), Hisar'da doğar. *Hisriy* mahlasıyla eserler veren Saykalî'nin hayatı hakkında bilgiler azdır. *Kitabi Saykalî*'de bu eserin 1796'da yazıldığı belirtilmiştir. Taş baskısı olarak yayımlanan *Devanı Saykalî*'deki gazeller, mesneviler, muhammesler Fuzulî edasında yazılmıştır. Sovyet döneminde Saykalî'nin eserleri geniş bir şekilde öğrenilir. 1945 yılında yayımlanan *Özbek Edebiyatı Hrestomatiyası* “Özbek Edebiyatı Dersliği”nin ikinci cildinde eserlerinden örnekler verilmiştir. *Behram ve Gülendam* adlı

destanı 1960 yılında Rahim Aliyev tarafından yayımlanır (TDTEA, ÖE 14-15-15)

Ayrıca çalışmamızda Klasik Sonrası Dönem özellikleri taşıyan aşağıdaki eserlerden de yararlanılmıştır.

1.1.3.1.3.5. Baba Rahim Meşreb'in Kitâb-ı Mebde-i Nûr Mesnevisi

Eser, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden yola çıkılarak yazılmıştır. *Kitâb-ı Mebde-i Nûr*'da Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden alınmış kırk iki Farsça beyit bulunmaktadır. Eser, bu beyitlerin şerhi gibi görünmekle birlikte, beyitlerdeki duygu ve düşüncelerin çok ötesine geçilerek hikâye ve gazellerle telif bir eser niteliği kazanmıştır. Dinî-tasavvufî ve didaktik bir eser olan *Kitâb-ı Mebde-i Nûr*'u şair, hikmetli düşünceler ve ahlâkî öğütlerle zenginleştirmiştir. Türkiye Kütüphanelerinde iki taş baskı ve bir el yazma olmak üzere üç nüshası tespit edilen eserle ilgili yapılan en önemli çalışma, Hacı İsmetullah Abdullah'a aittir: Abdullah, Hacı İsmetullah (1994). *Babarahim Meşreb, Mebde-i Nur*. Taşkent: Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyası Fen Neşriyatı. Özbekistan'da yapılan diğer bir çalışma, G. Niyazov ve K. Ahmedov'a aittir: Niyazov, G. ve K. Ahmedov. (1994). *Babarahim Meşreb Mebdeyi Nur Saylanma (gazeller ve müstezadlar)*. Taşkent: Fen Neşriyatı. (Gedik, 2010: 12-18). Türkiye'de ise bu eser üzerine bizim de tezimizde yararlandığımız bir doktora tezi ve iki makale yayımlanmıştır. Makalelerin ikisi de İsmail Güleç'e aittir: Güleç, İ. (2003). “Meşreb'in Kitâb-ı Mebde-i Nur'u Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin Şerhi midir?”. *İlmî Araştırmalar Dil ve Edebiyat İncelemeleri 16*, 135-142; (2006). “The Influence of the Classics on Cultural Relations”, *Offprint from Kinship In Altaic World Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference, Moscow 10-15 July 2005, Wiesbaden*.

Tezimizde yararlandığımız çalışma ise Sadi Gedik tarafından yapılan doktora tezidir. Çalışma, giriş bölümünün yanı sıra üç bölümden oluşmaktadır. “Giriş” bölümünde Baba Rahim Meşreb ve *Mebde-i Nûr* ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. İnceleme bölümü olan birinci bölümde eserin yazım ve dil özellikleri, tertibi ve içeriği hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümün metin, üçüncü bölüm ise dizin ve sözlük bölümüdür (Gedik, 2010).

1.1.3.1.3.6. Bozoğlan (Yûsuf Bég ve Ahmed Bég) Destanı

Bugün Türkmen, Özbek, Kazak, Uygur ve Karakalpak Türkleri arasında zevkle anlatılıp dinlenen bir destan olan *Bozoğlan (Yûsuf Bég ve Ahmed Bég) Destanı*'nın Türkiye'de iki nüshası bulunmaktadır. Bu çalışmada incelenen nüsha, tahminen XVIII. yüzyılda yazıya geçirilmiştir. Nüsha, Çağatay Türkçesinin son dönem ses özelliklerine hâkim olmakla birlikte günümüz Özbek Türkçesinin ses ve şekil özelliklerini de yansıtmaktadır. Eser, aynı zamanda yer yer Kıpçak, nadiren de Oğuz lehçesi özelliklerini barındırmaktadır. Destan üzerine ilk çalışma Vambery tarafından yapılmıştır. Vambery, metnin Arap harfli çevirisini ve metinden bazı kelimelerin sözlüğünü yayımlamıştır (Arslan Erol, 2008, 9). Tezimize Hülya Arslan Erol'un çalışması kaynak teşkil etmiştir. Bu çalışma, temel olarak *giriş, inceleme, metin, dizin ve sonuç* bölümlerinden oluşmaktadır (Arslan Erol, 2008).

1.1.3.1.3.7. Meyveler Münazarası

Mive Ceng Kitab, Nazm-ı Beyt-i Mücadele-i Bahs gibi isimleri de bulunan bu eser, meyvelerin sırasıyla üstünlüklerini, diğer meyvelerin değersizliklerini anlattıkları bir münazaradır. Gunnar Jarring, koleksiyonunda yer alan yazmayı 1936'da yayımlamıştır. Bu eser 116 beyitten oluşan bir mesnevidir. Eser Deniz Abik tarafından da yayımlanmıştır. Bu çalışma, metin, metin çevirisi, meyve isimlerinin incelenmesi, metindeki birtakım kullanımlardan yola çıkılarak dil özelliklerinin tarihi ve eş zamanlı olarak değerlendirilmesine dayanan açıklamalar ve dizinden oluşmaktadır (Abik, 2005). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

1.1.3.1.3.8. Mûsâ-Nâme

Hız. Musa'nın Tûr Dağı'nda Allah ile konuşmasının konu edinildiği manzum bir mesnevi olan *Mûsâ-nâme*, dil özellikleri bakımından son devir Çağatay edebiyatı ile Çağdaş Türk Lehçeleri edebiyatları arasında bir geçiş metni konumundadır. Kırk altı sayfadan oluşan, her sayfasında on beş mısra bulunan *Mûsâ-nâme*'nin yazarı Mirza Ahmed bin Mirza Kerim hakkında elde edilen bilgiler çok sınırlıdır (Aşçı, 2010, 11-22).

Eser üzerinde Ufuk Deniz Aşçı çalışmıştır. Bu çalışma, *Giriş, İnceleme, Transkripsiyonlu Metin, Türkiye Türkçesine Aktarma, Dizin ve Tıpkıbasım* bölümlerinden oluşmaktadır (Aşçı, 2010). Tezimizde bu çalışmadan yararlanılmıştır.

1.1.3.1.3.9. Üss-i Lisân-ı Türkî

Üss-i Lisân-ı Türkî, Mehmet Sadık tarafından 1895'te İstanbul'da yazılmış bir gramer kitabıdır. Doğu Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak yazılması sebebiyle aynı dönemde yazılmış diğer gramer kitaplarından daha fazla önem arz etmektedir. Eser, 1902 yılında Martin Hartmann tarafından bazı eklemelerle Almancaya çevrilmiştir. Tezimizde yararlandığımız ve Recep Toparlı ve Ali Ilgın tarafından hazırlanan çalışma, altı bölüm ve küçük bir lügatten oluşmaktadır. Eserin baş kısmında Ahmet Mithat Efendi'nin takrizi yer almakta, daha sonra ise Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış mukaddime bölümleri gelmektedir. Eserdeki gramer terimleri *Terimler Dizini* bölümünde sıralanmış ve asıl metinde geçtikleri sayfa numaraları yanlarında gösterilmiştir (Toparlı ve Ilgın, 2006, VII-VIII).

1.1.3.1.3.10. “Eyyûb ve Çağatayca Şiirleri”

Zuhal Kargı Ölmez'in bu çalışmasında yer alan şiirler, ismi yazdığı şiirlerden belirlenen ve kaynaklarda kim olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunamayan bir şaire aittir. Şiirlerin biri dışında hepsi gazel nazım şekliyle yazılmıştır. Beşer mısradan oluşan bir şiir ise *muhammes-i müzdevic* tarzında yazılmıştır. Şiirler, yazım, ses ve şekil özellikleri bakımından Çağatay yazı dilinin özelliklerini taşımaktadır. Ancak Çağatay Türkçesine ait diğer eserlerde olduğu gibi bu şiirlerde de yer yer Oğuzca özelliklere rastlanır (Kargı Ölmez, 1995, 105-170; Kargı Ölmez, 1996, 167-173). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

1.2. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Klasik şeklini Nevâyî ile bulan Çağatay Türkçesine ait eserlerde, Çağatayca'yı ayrı bir yazı dili hâline getiren dil özelliklerinin yanı sıra, Nevâyî'nin ilk divanına kadar (1465) gittikçe azalan derecede, Eski Türkçenin dil özellikleri ile Oğuz ve Kıpçak unsurları da görülür (Karaağaç, 1997, XXII). Çalışmamızın bu bölümünde Çağatay Türkçesinin dil özellikleri “Ses Bilgisi Özellikleri” ve “Şekil Bilgisi Özellikleri” olmak üzere iki temel başlık altında incelenecektir.

1.2.1. Ses Bilgisi Özellikleri

Çağatay Türkçesinin ses bilgisi özellikleri çalışmamızda “Çağatay Türkçesine Ait Ses Bilgisi Özellikleri”, “Çağatay Türkçesindeki Oğuz ve Kıpçak Unsurları” ve “Çağatay

Türkçesindeki Eski Türkçeye Ait Dil Özellikleri” olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir.

1.2.1.1. Çağatay Türkçesine Ait Ses Bilgisi Özellikleri

Eski Türkçenin ses özelliklerini bazı gelişmelerle aynen muhafaza eden Çağatay Türkçesini ayrı bir yazı dili hâline getiren başlıca ses bilgisi özellikleri aşağıda verilmiştir:

1.2.1.1.1. Çağatay Türkçesine Ait Ünlüler ile İlgili Ses Bilgisi Özellikleri

1.2.1.1.1.1. İlk Hecede $e > é$ Değişikliği

Karahanlı Türkçesinde ilk hecede bulunan e sesi, genellikle XIV. yüzyıl ortalarına kadar Harezmi Türkçesinde de muhafaza edilir, fakat daha sonraları $ɛ$ ile gösterilen bir sese dönüşmeye başlar. Bu işaret, e ve i 'nin her ikisinden de farklı, yarı açık bir e 'yi ($é$) temsil eder. Bu ilk hece, ya modern Kazan Türkçesi telaffuzuna uygun şekilde i olarak (*ir, ışık, kis-, kil-, min vb.*) ya da Orta Asya Türk lehçelerinde olduğu gibi $é$ olarak (*ér, éşik, kés-, kél-, mén vb.*) okunur (Eckmann, 2003a: 32): *béglérine* “beylerine” (ŞT 143/2), *dédi* “dedi” (NMSF 163/329), *égip* “eğip” (YED 96/3), *élleri* “elleri” (SH 27a/538), *éşikçi* “kapıcı” (MSD 149), *kéçeler* “geceler” (HBDS XXXVII/3), *kéldi* “geldi” (BD 115/1), *kérek* “gerek” (MZE 305), *mén* “ben” (LD 424/2), *né* “ne” (BÇ-TDAY-B 334a), *yér* “yer”(GD-ÇT 19/3).

1.2.1.1.1.2. İlk Hece Ünlüsünün Yuvarlaklaşması (Gerileyici Benzeşme)

Çağatay Türkçesinin özellikle Klasik Dönem eserlerinde yoğun olarak görülen ve ikinci hecenin yuvarlak ünlüsünün etkisiyle oluşan $a > o$ ve $e(i) > ö$ değişikliği, Klasik Öncesi ve Sonrası Dönem eserlerinde de ortaya çıkan ses olayıdır: *ocun* “dünya” (LD 6/5), *ösruk* “sarhoş” (ÇŞAG VI/2), *örük* “kaysı” (MEMÜ 46/15), *ösrütti* “sarhoş etti” (LD 246/5), *tülkü* “tilki” (ŞHD 247/1).

1.2.1.1.1.3. Ek Ünlüsünün ve Yardımcı Ünlülerin Yuvarlaklaşması (İlerleyici Benzeşme)

Karahanlı Türkçesinde izlerine rastlanan ve Harezmi-Altın Ordu Türkçesinde sistematik bir hâl alan bu benzeşme, Çağatay Türkçesinde geniş ölçüde ortadan kalkar. “*labial dissimilation*” olarak da adlandırılan bu ses olayı, düz ünlülü kelimelerde dudak ünsüzünden sonra (Dudak ünsüzü sondan önceki de olabilir.) yardımcı ünlü ile ek ünlüsünün yuvarlaklaşmasıdır (Eckmann, 2003b: 133-144). İlerleyici benzeşme olarak da ifade edilebilen bu ses olayı, Çağatay Türkçesinde şu hâllerde ortaya çıkar:

a) -v ile sona eren fiillerden sonra: *Ḳavup-min* “Kovmuşum.” (ŞHD 16/5), *sevünüp* “sevinip” (ŞHD 363).

-v ile biten isimlerden sonra genellikle yuvarlaklaşma olmaz: *ivimde* “evimde” (NMSF 50/81).

b) -v ile sona eren veya -av (au) diftongunu ihtiva eden Arapça isimlerden sonra: *devründe* “(senin) devrinde (zamanında)” (HPM-AŞN IV 121), *şevkumnu* “şevkimi” (NŞ 156/3).

1.2.1.1.1.4. Ek Ünlüsünün Düzleşmesi

Türkçenin genel düzleşme eğilimi, Çağatay Türkçesinde de zaman zaman kendini göstermektedir: *tola* “dolu” (LD 165/4); (NŞ 192/3); (FŞ 284/66).

1.2.1.1.1.5. Ek Ünlüsünün Kalınlaşması

Arapça ve Farsça kökenli kelimelere kalın ünlülü ek getirilmesi, Çağatay Türkçesinin önemli bir özelliğidir (Karaağaç, 1997, XXXIV): *meclisḳa* “meclise” (FŞ 324/45), *secdeḡa* “(senin) secdene” (LM 38/II-110), *zülfiḡa* “(senin) saçına” (MSD 624).

1.2.1.1.1.6. Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi

Vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de sık karşılaşılan bir ses olayıdır: *köḡline* “(onun) gönlüne” (GD-HKÇTUA 12/6), *anıḡ oḡlu* “onun oḡlu” (MN I 348/T156), *ornıda* “(onun) yerinde” (*orun* “yer”) (LM 127/XIII-973).

1.2.1.1.2. Çağatay Türkçesine Ait Ünsüzler ile İlgili Ses Bilgisi Özellikleri

1.2.1.1.2.1. -p- > -f- Değişmesi

Çağatay Türkçesinde *toprağ* > *tofrağ*, *yaprağ* > *yafrağ*, *oprağ* > *ofrağ* “elbise” olmak üzere üç kelimedede *p* > *f* değişmesi vardır: *tofrağka* “toprağa” (HM T766b/20), *yafragı* “yaprağı” (MK-AŞN IV 271/1).

1.2.1.1.2.2. -w- > -v- Değişmesi

Karahanlı Türkçesindeki çift dudak *v*'si (*w*) Çağatay Türkçesinde kelime ortasında ve sonunda diş-dudak *v*'si olmuştur: *év* “ev”, *tavar* “davar” (Ercilasun, 2005, 430), *av* “av” (ÇFK 43b/4), *évrülgey* “dönecek” (HM T768b/25), *téve* “deve” (ŞHD 382). “*Su*” kelimesindeki *w* sesi ise tamamen kaybolmuştur: *su* “su” (NMŞF 376/602).

1.2.1.1.2.3. -d- > -y- Gelişmesi

Eski Türkçedeki diş arası *d* sesi, Karahanlı Türkçesi eserlerinden itibaren *y* sesine dönüşmeye başlar Ancak bu gelişmeye Harezmi Türkçesi eserlerinde Karahanlı Türkçesine göre daha sıklıkla rastlanmasına karşın ikili şekiller çoğunlukta olmuştur. Çağatay Türkçesinde ise *d* > *y* gelişmesi Klasik Öncesi Dönem eserlerindeki bazı istisnalar dışında tamamlanır (Canpolat, 2002, 769-776): *ayağımğa* “ayağıma” (ML 172/25), *béyik* “büyük” (NMŞF 59/100).

1.2.1.1.2.4. +AğU > +Av Değişmesi

“*ırağ* > *ırav*, *bireğü* > *birev*, *altağ* > *altav* “altısı birden”, örneklerinde de görüldüğü üzere Eski Türkçesinden itibaren +AğU şeklinde varlığını sürdüren ek, Çağatay Türkçesinde +Av şekline değişir: *birev* “birisi, her biri” (Sİ 473/6358), *törtev* “dördü” (FK 531/3).

1.2.1.1.2.5. Tonsuzlaşma

Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki *g* ve *ğ* seslerinin tonsuzlaşarak *k* ve *ğ* olması Çağatay Türkçesinin en belirgin özelliklerinden biridir: *uluğ* > *uluğ*, *sarığ* > *sarığ*, *katığ* > *katığ*, *boyluğ* > *boyluğ* vb. Ancak Çağatay Türkçesinde incelenen eserlerden tespit edilen örneklerde bu ses değişikliği konusunda bir karışıklığın olduğu görülmüş; *ğ* ve *k*'li örneklerin yanında *ğ* ve *ğ*'li örneklere de yaygın olarak rastlanılmıştır. Bu durum,

başlıca görevi sıfat yapmak olan isimden isim yapma eki *+lğ*, *+lig*, *+luğ*, *+lüg* ekinin soyut isim yapan *+lİK*, *+lUK* ekiyle karışmasına da sebep olmuştur. (Karaağaç, 1997, XXXV). *açlık* ~ *açlığ* “açlık”, *boyluğ* ~ *boyluk* “boylu” vb.

Çağatay döneminin incelenen eserlerinden tespit edilmiş gerek *g > k* ve *ğ > k* değişikliğine gerekse diğer seslerin tonsuzlaşmasına ilişkin örnekler şunlardır: *ağrıık* “hastalık” (ÇKT 77a/10), *çıkmas* “çıkamaz” (LD 189/3), *dağlıık könlüm* “yaralı gönlüm” (YED 68/9), *āh érmes* “âh değil” (HBDS X/4), *kuruk* “kuru” (Sİ 365/4757).

1.2.1.1.2.6. İkizleşme

Özellikle sayı isimlerinde görülen ünsüz ikizleşmelerine Çağatay Türkçesinin her döneminde rastlanır: *ikki* “iki” (ŞT 162/16), *yétti* “yedi” (BOD 100a/1), *toıkkuz* “dokuz” (LD 61/2).

1.2.1.1.2.7. Zamir *n*'sinin Durumu

Çağatay Türkçesi ve onun devamı sayılan Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri dışında bütün Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde çekim eklerinden önce beliren *zamir n*¹'sinin isim çekiminde ortaya çıkması durumu, ilk kez Çağatay dönemi eserlerinde farklılık gösterir ve *zamir n*'si özellikle mensur eserlerde görülmemeye başlar (Eckmann, 2003b:133-144).

Çağatay Türkçesinde III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri ile *+ğa*, *+ge* yönelme hâli eki arasına çoğunlukla *zamir n*'si gelmez: *içige* “(onun) içine” (NŞ 191/2), *uluğdın kiçikiğe diginçe* “büyükten küçüğüne kadar” (ML 169/9), *vişāliñ közgüsige* “sevgiliye kavuşma aynasına” (NŞ 322/8), *aç yalañ köziğe* “açların, yoksulların gözüne” (MEMÜ 44/5).

Sınırlı sayıdaki bazı örneklerde III. teklik şahıs iyelik eki ile *+ğa*, *+ge* eki arasına *zamir n*'si gelmiştir: *biringe* “birine”(BOD 83b/3), *cān yarasınğa* “can yarasına” (HHD 121a 369/7), *nūrınğa* “(onun) nuruna” (SH 12b/226).

¹Tekin, III. şahıs iyelik ekinin isim çekiminde kendisinden sonra bir *n* sesi türettiğini, bu durumun III. kişi iyelik ekinin kökeni ile ilgili olduğunu ve Ramstedt'in de işaret ettiği gibi bu ekin aslında Ana Altaycadaki *i(n)* “o” zamirinden başka bir şey olmadığını ifade eder (Tekin, 2003b: 131-138).

Ancak +A ekinin III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri ile kullanımında araya mutlaka *zamir n'si* gelmektedir. Eckmann, bu durumu yönelme hâli ekinin +nA şekli olarak değerlendirmekle birlikte biz çalışmamızda buradaki *n* sesini *zamir n'si* olarak kabul ediyoruz: *Analarına keldiler*. “Analarına geldiler.” (DC f. 11v/5), *béglerine bakıp* “beylerine bakıp” (ŞT 77a/2), *şeref burcına* “şeref köşesine” (MZE 100).

Çağatay Türkçesinde, mensur eserlerde, teklik ve çokluk III. şahıs iyelik ekleri ile bulunma ve çıkma hâli ekleri arasında genellikle *zamir n'si* gelmez: *aralarında* “aralarında” (ML 171/14), *arasıda* “arasında” (ÇZTKUÖB 307b/8), *Türk élide* “Türk halkında” (ML 169/9), *karılık bābıda* “ihtiyarlık hakkında” (MN I 296/T128); *Türkçesidin* “Türkçesinden” (MN I 123/T74), *uslūbıdın* “üslūbundan” (MN I 101/T62), *yanıdın* “yanından” (ŞMM 3/14).

Çağatay Türkçesine ait incelenen mensur metinlerde *zamir n'si* almış örneklere de rastlanmıştır: *Beng ü Çağır arasında* “afyon ve şarap arasında” (BÇ 108), *artlarında* “arkalarında” (DC f. 16v/18), *atamız tahtında* “atamızın tahtında” (ŞT 65b/3), *tağların kavağında* “dağların kovuğunda” (ŞT 67b/14), *başında* “başında” (DC f. 15v); *acularındın* “acılarından” (DC f. 14v), *arasındın* “arasından” (ŞHD 154/a), *birbirindin* “birbirinden” (DC f. 12v/1).

Çağatay döneminin manzum eserlerinde III. şahıs iyelik eki ile bulunma hâli eki arasında daha çok vezin gereği *zamir n'si* gelir: *işk yolunda* “aşk yolunda” (NŞ 197/5), *Téñri yolunda* “Tanrı yolunda” (YZ-HBÇYZ 7b/64); *heybetindin* “heybetinden” (FN 4/16), *éyesindin* “sahibinden” (MZE 619), *bir zerresindin* “bir zerresinden” (ŞHD 130/2).

Bu döneme ait incelenmiş manzum eserlerde *zamir n'si* almamış örnekler de çok sık görülmektedir: *ķavm arasında* “kavimler arasında” (LT 128/LXXX 1570), *ķurşīd çeşmeside* “hurşit çeşmesinde” (BV 262/1), *eṯrāfıda* “etrafında” (BV 194), *ölüm hālıda* “ölüm halinde” (HBDS VII/6), *şehir içide* “şehir içinde” (YZ-HBÇYZ 6b/22). *din yolıda* “din yolunda” (YZ-HBÇYZ 7a/59); *ağzıdın* “ağzından” (NŞ 138/1), *içidin* “içinden” (HSHB-AŞN IV 60), *mācerāsıdın* “macerasından” (HBDS XLVII/1).

Çağatay Türkçesinde III. teklik şahıs iyelik eki ile eşitlik eki arasında genellikle *zamir n'si* gelir. Ancak *zamir n'si* gelmemiş örnekler de nadir olarak görülmektedir: *Anıñ buyruğınca* yürümediler “Onun emrinde yürümediler.” (DC f. 48r/10), *barçanıñ*

derdinçe “herkesin derdi **kadar** ” (YED 47/2), *her küni bu dünyāniñ ellig miñ yılunca bolğay*. “Her günü, bu dünyanın elli bin yılı **kadar** olacak.” (ÇFK 2a/20), *kıl uçıça kılmadı te’ şīr aña* “Ona kıl ucu **kadar** etki etmedi.” (LT 116/LXXIX-1395).

1.2.1.2. Çağatay Türkçesindeki Oğuz ve Kıpçak Unsurları

Çağatay Türkçesindeki belli başlı Oğuz ve Kıpçak unsurları aşağıda açıklanmıştır:

1.2.1.2.1. Çağatay Türkçesindeki Ünlüler ile İlgili Oğuz ve Kıpçak Unsurları

1.2.1.2.1.1. Yuvarlaklaşma

Eski Türkçeden sonra izlerine rastlanan, Harezm, Altın Ordu ve özellikle de Eski Anadolu Türkçesinde bir sistem hâlini alan yuvarlaklaşma eğiliminin Çağatay Türkçesinde büyük ölçüde ortadan kalktığından yukarıda bahsedilmişti. Ancak özellikle Klasik Öncesi Dönem Çağatay şairlerinin dilinde bir Oğuz tesiri olarak aşağıda belirtilen durumlarda yuvarlaklaşma eğilimi görülür (Karaağaç 1997, XXIX-XXXI):

a) *-p* zarf-fiil ekinin yardımcı ünlüsünde: *aşup* “aşıp” (LD 157/2), *tapup* “bulup” (Eckmann, 2003b:140).

b) I. ve II. teklik şahıs iyelik eklerinin yardımcı ünlülerinde: *āhum* “ahım” (LD 446/2), *şabr-um* “sabırım” (Eckmann, 2003b: 140); *münāsebetüñ* “(senin) ilgin” (HHM 170/653), *kerem-ünjüz* “kereminiz” (Eckmann, 2003b: 140).

c) Görülen geçmiş zaman çekiminin I. ve II. teklik şahıslarında: *ayırduķ* “ayırдық” (MZE 274).

Klasik Dönem Öncesi Çağatay şairlerinin dilinde Oğuzcannın etkisiyle görülen sınırlı sayıdaki yuvarlaklaşma örnekleri, Çağatay Türkçesinin Nevâyî ile başlayan klasik devrinden itibaren ortadan kalkar; yalnız *v* sesini taşıyan isim ve fiil kök veya gövdelerinden sonra devam eder (Karaağaç, 1997, XXX): *sévünüp* “sevinip” (LD 26/6).

1.2.1.2.2. Çağatay Türkçesindeki Ünsüzler ile İlgili Oğuz ve Kıpçak Unsurları

1.2.1.2.2.1. Bol- / Ol- Meselesi

Çağatay Türkçesi, Türk lehçelerinin tasnifinde belli başlı ölçülerden biri olan *bol-/ol-* fiillerinden *bol-*’ı tercih eder. Ancak özellikle Klasik Öncesi Dönem eserlerinde *bol-* fiili

yanında sık sık *ol-* fiili de kullanılır. Bu durum, Nevâî'ye kadar azalarak devam eder, ancak tamamen ortadan kalkmaz (Karaağaç, 1997, XXII): *ol-* “olmak” (MSD 8); (LT 171/CXXII-2140); (LD 392/2).

1.2.1.2.2.2. *t- > d-* Değişikliği

Çağatay Türkçesi, *t- > d-* değişikliği hususunda Eski Türkçeye bağlı kalmakla birlikte; bu dönem eserlerinde Oğuzcanın etkisiyle *d*'li şekillere de rastlanmaktadır (Karaağaç 1997, XXIII). Şu kelimelerde *t- > d-* değişmesi olmuştur: *taḳı > daḡı* “ve, dahi”, *tég > dék* “gibi”, *tégürü > dégrü/tégrü* “-A kadar”, *déginçe/dégünçe* “-A kadar”, *turur > -dur/durur*. Fakat *turmaḳ*. Çalışmamızda incelediğimiz eserlerden tespit edilen örnekler ise şunlardır: *bar durur* “vardır” (HE-AŞN III 43/7), *uluḡdın kiçikige déginçe* “Fakat büyükten küçüğüne kadar” (ML 169/9), *ḡonçe dék* “gonca gibi” (NŞ 191/2).

1.2.1.2.2.3. *-ḳ- > -ḡ-* Değişikliği

Batı Türkçesinin ilk devresinde ortaya çıkan ve daha sonra Batı Türkçesinin Azerî ve Osmanlı sahaları arasındaki belirli ses farklarının başında yer alan bu ses değişikliğine Çağatay Türkçesinde de sınırlı bir şekilde rastlanır (Karaağaç, 1997, XXXI): *oḡşamas* “benzemez” (MZE 540), *yaḡsı* “güzel” (ŞT 158/8).

1.2.1.3. Çağatay Türkçesindeki Eski Türkçeye Ait Dil Özellikleri

Çağatay dönemi eserlerinde görülen Eski Türkçeye ait dil özellikleri aşağıda özetlenmiştir:

1.2.1.3.1. *-d-* ve *-z-* seslerinin korunması

Daha XI. yüzyılda Türk lehçeleri arasında ayırıcı bir unsur durumuna geldiği anlaşılan bu ses gelişmesinin izlerine Çağatay Türkçesinin özellikle Klasik Öncesi Dönem eserlerinde rastlanır (Karaağaç 1997, XXXI-XXXII): *adaḳıḡa* “(senin) ayağına” (LD 353/6), *aḡaḳını* “(onun) ayağını” (LD 51/5), *ıdlandı* “koktu” (LD 110/2),

“Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine” adlı makalesinde *adaḳ* kelimesinin Çağatay Türkçesinde *d* ile yaşıyor olmasını eskicilik örneği olarak görmeyen Mehmet Ölmez, şu açıklamalarda bulunur: “Bu dönemde ET'nin *d* ünsüzünün Çağataycada çoktan *y* olması gerekirdi. Burada eski biçimi koruma söz konusu olmasa gerek. Her iki sözcüğün de

Moğolcadan ödünçleme yoluyla Çağataycanın söz hazinesine girdiğini sanıyorum. Sözcük ilk önce *adağ* olarak Moğolcaya girmiş, buradan da tekrar Orta Asya ve Güney Sibiry Türk dillerine yayılmış olmalı.” (Ölmez, 2003, 135-142).

1.2.1.3.2. -b- sesinin korunması

Köktürkçenin karakteristik bir özelliği olan söz içi ve söz sonu *b* sesi, Uygur Türkçesinde *v*'ye değişmiştir: *yabız* > *yawız* “kötü”, *eb* > *ew* “ev”, *sebin-* > *sewin-* “sevinmek”, *sub* > *suw* “su” gibi (Tekin, 2003, 20, 26). Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde de korunan çift dudak *v*'si (*w*), Kıpçak Türkçesine ait eserlerde diş-dudak *v*'sine (*v*) dönüşür: *yalvar-* “yalvarmak” (BM 40b), *karavaş* “köle” (TZ 3b13) vb. (Karamanlıoğlu, 1994, 15). -b- > -w- > -v- değişikliği Çağatay Türkçesinin karakteristik bir ses özelliğidir. Ancak daha Uygur Türkçesi döneminde ortaya çıkan bu değişikliğin izlerini yansıtan bu tür örnekler de Çağatay dönemi eserlerinde rastlamak mümkündür: *télbe* “deli” (NŞ 311/3), *yalbardı* “yalvardı” (LD 206/7), *yubka* “ince” (LD 257/2),

1.2.2. Şekil Bilgisi Özellikleri

Burada Çağatay Türkçesinin isim konusu dışındaki şekil bilgisi özelliklerine değinilecektir. Çünkü isim, zaten bu tezin konusunu oluşturmaktadır.

1.2.2.1. Çağatay Türkçesine Ait Şekil Bilgisi Özellikleri

a) Önceki dönemlere ait metinlerde görülen *-daçI* ve *-gli*, *-gli* isim-fiil ekleri kullanımdan düşmüş; *-miş* eki, çekimli fiil şekilleri dışında hemen hemen kullanılmaz olmuş; *-duğ*, *-dük* eki de nadir olarak kullanılmıştır. Bu eklerin işlevleri Çağatay Türkçesinde çoğunlukla *-ğan*, *-gen* eki ile karşılanmıştır: *buyurğan emri* “(onun) buyurduğu emir” (SASA 33/185), *Yaratkanğa* “Yaradan'a” (FŞ 212/92).

b) Eski *-yU* zarf-fiil eki *-y* şeklinde kısalır. Yüklem belirleyicisi olan yani doğrudan doğruya mantıkî esas fiile bağlanan *-yU*, *-A*, *-I*, *-U* zarf-fiil eki, Eski Türkçede yaygın olarak kullanılırken (*iyü* “iyiyerek”) (Gabain, 2000: 85); ek, Çağatay Türkçesine *-y* olarak geçmiştir.

Bu çağda anı Uluğ tağ ve Kçük tağ déy tururlar. “Bu devirde ona Ulu Dağ ve Küçük Dağ derler.” (ŞT 121/8)

Ancak ek zaman zaman karşımıza Eski Türkçenin bir uzantısı olarak *-yU* şeklinde de çıkabilmektedir: *Köz yaşı yığlayu tüşeyin dér adaķıña* “Gözyaşı, **ağlayarak** ayağına düşeyim, der.” (LD 353/6)

c) Eski *-ğınça*, *-ginçe* zarf-fiil eki, ek ünlüsünün yuvarlaklaşması ve *zamir n*'sinin kalkması gibi sebeplerle *-ğunça*, *-günçe* “1. -ncaya kadar, 2. -maktansa” şeklinde yuvarlaklaştıktan sonra *-ğuça*, *-güçe* “-acak kadar” ekiyle karışır (Eckmann, 2003b: 115-126).

Köz yumup açğınça kıtur kaçd-ı cān “Göz yumup açınca cana kast eder.” (MZE 568)

İştıyāķda ölüm hālidadur mén ey ecel/Cān fedā éyley saña kélğünçe kılsañ yār meks “Ey ecel, (sevgilinin) arzusuyla ölüm halindeyim; sevgili geldiğinde biraz duraklasan (beklesen, hemen canımı almasan) sana canımı feda edeceğim.” (HBDS VII/6)

Buşkuça kıldı éligin zaķm-dār “Elini incitmiş gibi yaralı yaptı.” (MZE 215)

Tañ atkuça uykusızlıķ öltürdi méni “Tan atınca beni uykusuzluk öldürdü.” (GS 856-CXIII)

ç) Eski *-mAdIn* zarf-fiil ekinin yerine Çağatay dönemi eserlerinde *-mAyIn* ve *-mAy* ekleri geçer (Eckmann, 2003b: 109-132).

Ol közi otluķnı sévdüñ öz haddiñni bilmeyin “O gözü ateşliyi haddini bilmeden sevdin.” (GD-ÇT 5/3)

Hîç kıaysısı uruşmaķnı münāsib körmey leşkerni her vilāyetlerģa yiberib kıobal, kıarār birip kıaytdı. “Hiçbirisi savaşmayı uygun görmeden askeri bütün şehirlere gönderip karar verip geri döndü.” (ŞTÜ-ÇT 99/11)

d) III. şahıs emir çekiminde *-sUn*, *-sUnlar* (*-sU* kalkar.) ekleri yanında bilhassa Nevâyî'de *-dik*, *-dikler* eki görülür: *al-dik* “alsın”, *iç-dik* “içsin”, *sor-dikler* “sorsunlar”, *biti-dikler* “yazsınlar” (Eckmann, 2003b: 109-132).

e) Görülen geçmiş zamanın çokluk 1. şahsında *-dImIz*, *-dUmUz* eki kalkar ve yerine *-duķ*, *-dük* eki kullanılır (Eckmann, 2003b: 109-132).

Ne kördük fânî dünyāda “Ne gördük fâni dünyada?” (BOD 56a/2)

f) Çağatay dönemi eserlerinde *-sA men* kalıbındaki şart kipi şekli kalkar ve *-sAm*'lı şart kipi genelleşir (Eckmann, 2003b: 109-132).

Émdi ümīdim bar, öçüm alsam mén andın bir yolu “Şimdi ondan öcümü alacağıma ümidim var.” (MSD 126)

g) Bu dönem eserlerinde *-A/-y+dur+şahıs eki* yapısında şimdiki zaman kipi görülür (Eckmann, 2003b: 109-132).

Alar bişürgen ta'āmdın hem yémeydür-mén. “Onların pişirdiği yemekten de yemiyorum.” (NMŞF 373/598)

ğ) Bu dönem eserlerinde *-(X)p+(dur/tur)+şahıs eki* yapısında geçmiş zaman kipi görülür (Eckmann, 2003b: 109-132).

Bir pāre kişi cāsūsılığa kélip turur. “Bir kısım kişi casusluk için gelmiştir.” (ŞTÜ-ÇT 97/16)

h) Bu dönem eserlerinde *-(X)p+i(r)di / -mAy+dur+irdi* kuruluşunda öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi oluşur (Eckmann, 2003b: 109-132).

Köpleriniñ közi hīre bolup iridi. “Herkesin gözünü kamaştıran bir ışık çıkmıştı.” (ÇKT 3a/8)

ı) Çağatay Türkçesinde yeterlilik fiili *al-* ve *bil-* fiilleri ile kurulur (Ercilasun, 2005, 431).

Bére almas hīç kıaysdın cevāb “Hiç kimseden cevap alamaz.” (LT 218/CLIX-2790)

Susız olan kim çéke almas nefes “Susuz olan nefes alamaz.” (SH 11b/211)

1.2.2.2. Çağatay Türkçesine Ait Oğuz ve Kıpçak Unsurları

Çağatay Türkçesinde görülen Oğuz ve Kıpçak Türkçesine ait şekil bilgisi özellikleri aşağıda verilmiştir:

1.2.2.2.1. -em, -n şahıs eki

Geniş zaman ile duyulan geçmiş zamanın olumlu ve olumsuz çekimlerinin I. teklik şahsında, zamir kökenli şahıs ekinin yanında Oğuzcanın etkisiyle iyelik kökenli şekilleri de görülür (Karaağaç, 1997, XXIV).

*Ol cādū bu ikisine **bilmen** né fen étti* “O cadı (gözlerin) **bilmem** bu ikisine ne fen etti (oyun oynadı).” (MSD 676)

*Kaş üçün cān **bérürem** dōstlar* “Dostlar, kaş için can **veririm**.” (LD 47/4)

1.2.2.2.2. -A istek eki

Eski Türkçenin gelecek zaman eki -ğay, -gey ve -ğa, -ge, Batı Türkçesine gelecek zamandan çok istek ifade eden -A şekliyle geçer. Ek, Klasik Öncesi Dönem şairleri tarafından yeni şekil ve ifadesiyle Nevâyî'ye kadar azalan derecede kullanılır. Nevâyî'den sonra ise ekin bu şekli tamamen terk edilip eski şekil ve ifadesiyle kullanılır (Karaağaç 1997, XXVI).

Yā rab ki icābet bula bu bende du'āsı “Ya Rab, bu kölenin (esir) duası kabul edile (edilsin).” (LD 278/4)

İşāret saça sēn “İşaret veresin.” (LD 479/1)

1.2.2.3. Çağatay Türkçesinde Eski Türkçeye Ait Şekil Bilgisi Özellikleri

Çağatay Türkçesinde Eski Türkçeye ait şekil bilgisi özellikleri aşağıda özetlenmiştir:

1.2.2.3.1. -gli, -gh sıfat-fiil eki

Eski Türkçede “faili, işi yapmanı bildiren” bir sıfat-fiil eki olan -gli, -gh eki Çağatay Türkçesinde nadiren görülür.

*Érenler içre **bérigli*** “Erenlerin arasına veren” (BOD 94b/9)

Bilgiler ayıtp tururlar. “Bilenler konuşurlar.” (ŞT 83b/15)

1.2.2.3.2. -yU zarf-fiil eki

Eski Türkçede yaygın olarak kullanılan bu ek, Çağatay Türkçesine -y olarak geçmekle birlikte zaman zaman karşımıza Eski Türkçenin bir uzantısı olarak -yU şeklinde de çıkabilmektedir: *Köz yaşı yığlayu tüşeyin dér adaķıña* “Gözyaşı, **ağlayarak** ayağına düşeyim, der.” (LD 353/6)

2. İNCELEME: ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE İSİM

2.1. YAPILARI BAKIMINDAN İSİMLER

Çalışmamızda Çağatay Türkçesindeki isimler, yapıları bakımından “İsimlerin Yapılarına Göre Sınıflandırılması” ve “İsim Yapım Ekleri” olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.

2.1.1. İSİMLERİN YAPILARINA GÖRE SINIFLANDIRILMASI

Yapı özelliği bakımından eklemeli bir dil olan Türkçede kökler ve eklerin belirli kurallar çerçevesinde bir araya gelmesiyle binlerce yeni kelime ortaya çıkmış ve dilin söz varlığını oluşturmuştur. Bu kelimelerin büyük bir bölümü, somut veya soyut nesne ve kavramların isimleridir (Korkmaz, 2007a, 5-6). Söz varlığımızın önemli bir bölümünü oluşturan bu isimler, dildeki anlam ve görevleri yanında, yapıları açısından taşıdıkları ayrılıklara göre de sınıflandırılmaktadır (Korkmaz, 2007a, 219).

Türk dili üzerine yapılmış gramer çalışmalarında isimlerin yapılarına göre tasnifi ile ilgili farklı görüşler yer almaktadır. Çağatay Türkçesindeki isimlerin yapıları bakımından sınıflandırılmalarına geçmeden önce bu görüşlerden belli başlılarına bakmak gerekir.

Ahmet Cevat Emre, kelimeleri *yalın*, *birleşik* ve *türeme* kelimeler olarak üç gruba ayırır (Emre, 1945, 79).

Ergin kelimeleri yapıları bakımından dokuz gruba ayırır: 1) *İsim kökü*, 2) *İsimden yapılmış isim gövdesi*, 3) *Fülden yapılmış isim gövdesi*, 4) *İsim kökünün çekimli şekli*,

5) *İsimden yapılmış isim gövdesinin çekimli şekli*, 6) *Fiilden yapılmış isim gövdesinin çekimli şekli*, 7) *Fiil kökünün çekimli şekli*, 8) *İsimden yapılmış fiil gövdesinin çekimli şekli*, 9) *Fiilden yapılmış fiil gövdesinin çekimli şekli* (Ergin, 1990, 138-145). Ayrıca Ergin birleşik isimleri “Kelime Grupları” başlığı altında değerlendirir (Ergin, 1990, 353-364).

Banguoğlu, farklı bir yaklaşımla sözlükteki yalın şekilleriyle kullanılan kelimeleri *lûgat kelimeler* olarak; söz içinde onlara çekim ekleri getirilerek oluşturulan biçimlerini *gramer kelimeleri* olarak; *üretim* ekleri ile uzatılmış kelimeleri de *kökenler* olarak adlandırır. Ayrıca kelime dağarcığımızda bulunan kelimeleri, kaynakları bakımından *kök* kelimeler, *üreme* kelimeler, *birleşik* kelimeler ve *alıntı* kelimeler olarak dört gruba ayırır (Banguoğlu, 2000, 144-153).

Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesinde oluşma biçimine, yapım özelliklerine ve kökene bağlı olarak dil varlığımızı oluşturan sözleri altı başlık altında toplar: 1) Basit (yalın) kelimeler (kök kelimeler), 2) Türemiş kelimeler, 3) Birleşik kelimeler, 4) Kalıplaşmış kelimeler, 5) Deyimleşmiş sözler, 6) Alıntı kelimeler (Korkmaz, 2007a, 30-189).

Türkiye Türkçesi üzerine yapılmış diğer gramer kitaplarında ise isimler, yapıları bakımından *basit (yalın)*, *türemiş* ve *birleşik isimler* olmak üzere üç grup altında incelenir (Gencan, 1979, 209-248; Bilgegil, 1984, 164-172; Zülfikar, 1991, 32-47; Koç, 1996, 160; Biray, 1999, 3-8).

Çağdaş Türk lehçeleri üzerine yapılmış çalışmalar incelendiğinde *Özbek Tili Grammatikası I Tom Morfologiya*'da kelimelerin *sadde* ve *goşma sözler* olarak ikiye ayrıldığı görülür. *Sadde sözler* de kendi aralarında *tüb söz* ”kök halindeki kelime” ve *yasama söz* ”türemiş kelime” olarak sınıflandırılır (Abdurahmanov; Şaabdurahmanov; Hacıyev, 1975, 28-46).

Hazirgi Özbek Adabiy Tili adlı çalışmada kelimeler yapılarına göre üç gruba ayrılır: *sadde sözler* ”basit kelimeler”, *koşma sözler* ”birleşik kelimeler” ve *cüft sözler* (Şaabdurahmanov; Askarova; Hacıyev vd. 1980, 206-210).

Özbek Tili Ameliy Grammatikası adlı çalışmada isimler, yapılarına göre *koşma isimler*, ”birleşik isimler”, *kıskartma isimleri* ”kısaltma isimleri” ve *cüft isimler* ”çift isimler”

olarak üç başlık altında incelenir (Abdurahmanov; Rafiyev; Şadmankulova, 1992, 123-125).

Özbek Türkçesi Grameri'nde Volkan Coşkun kelimeleri *sâddâ söz* “basit kelime”, *yäsälgän söz* “türemiş kelime” ve *koşmä söz* “birleşik kelime” olarak üç ana başlık altında toplar (Coşkun, 2000a, 30-71).

Bu çalışmada ise Çağatay Türkçesinin söz varlığının önemli bir bölümünü oluşturan isimler, yapıları bakımından basit, türemiş ve birleşik isimler olmak üzere üç grupta değerlendirilmiştir.

2.1.1.1. Basit İsimler

İsim yapım ekleri ile genişlememiş ve birleşik olmayan; anlam ve yapı bakımından daha küçük parçalara ayrılamayan isimlerdir. Türkçedeki basit isimlerin önemli bir bölümünü, başka dillerden alınmış olan kelimeler oluşturur. Türkçe kökenli basit isimler, “kök” durumundaki kelimelerden meydana gelir. Korkmaz, alıntı kelimelerin geldikleri dillerin kurallarına göre türemiş kelime olsa bile dilimizin yapım ekleri ile genişlemedilerse basit kelime sayılmaları gerektiğini ileri sürer (Korkmaz, 2007, 219).

Burada Çağatay Türkçesindeki basit yapılı isimlere konunun anlaşılmasına yetecek kadar örnek verilmekle yetinilmiştir: *al* “leke” (MEMÜ 44/7), *aş* “aş” (ŞT 71b/12), *ay* “ay” (ŞT 70a/10), *el* “halk” (ŞT 102a/11), *et* “et” (ŞT 69b/3), *ev* “ev” (ŞT 73b/8), *koy* “koyun” (ŞT 86b/8), *kök* “gök” (YED 7/4), *tag* “dağ” (ŞT 70a/8), *ok* “ok” (NA-CAB 269), *ev* “ev” (HSHB-AŞN IV-59), *su* “su” (ŞT 68b/4).

Çağatay Türkçesindeki yabancı dilden geçen (ödüncleme) basit isimlerin belli başlı örnekleri ise şunlardır: *cihän* “dünya” (SS-AŞN III 392/6), *deşt* “çöl” (ŞMM 28/8), *dost* “dost” (ZFEM I 313/19), *haber* “haber” (MZE 171), *halk* “halk” (BD 4/101), *mey* “şarap” (NŞ 185/9), *şart* “şart” (ÇFK 82a/9), *şehr* “şehir” (ŞT 76b/8).

2.1.1.2. Türemiş İsimler

Türemiş isimler, isimlere ve fiillere isim yapım ekleri getirilmek suretiyle oluşturulan yeni anlamlı isimlerdir. Basit isimler, dilimizdeki bütün kavramları, nesnelere tam olarak karşılayamaz. Bu sebeple isim ve fiil tabanlarından yeni kelimeler türetmek, kelimelerin

anlamını genişletmek için yapım eklerine ihtiyaç duyulur. Çağatay Türkçesindeki isim yapım ekleri ve işlevleri aşağıda ayrıntılı olarak incelenmiştir.

2.1.1.2.1. İsim Yapım Ekleri

Kelime kök ve gövdelerine eklenerek yeni kavramların yansıtılmasını, kavramlara karşılık yeni kelimeler yapılmasını sağlayan eklere yapım ekleri adı verilir. (Korkmaz, 2007b, 240). Çağatay Türkçesindeki yapım ekleri de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi dört başlık altında incelenir: 1) İsimden isim yapım ekleri, 2) İsimden fiil yapım ekleri, 3) Fiilden fiil yapım ekleri, 4) Fiilden isim yapım ekleri.

Çalışmamızda, konumuz gereği Çağatay Türkçesinde kullanılan yapım eklerinden sadece isim yapım ekleri üzerinde durulmuştur.

2.1.1.2.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

İsimden İsim yapım eklerinin Çağatay Türkçesindeki işlevleri ve gösterdiği özellikler aşağıda ayrıntılı olarak incelenmiştir.

2.1.1.2.1.1.1. +A

Tekin, +A ekini eski verme-bulunma hâli eki olarak gösterir ve şu örnekleri verir: *üze* “üstte, yukarıda” (KT G 1) < *üz* “üst, üst taraf”, *kiçe* “akşamleyin” (MÇ D 1) < *kēç* “geç, geç vakit” (Tekin, 2003a, 80).

Ekin Çağatay Türkçesindeki örnekleri ise şunlardır: *kéçe* “gece” (NŞ 203/2), *yağa* “yaka” (ŞT 88a/16).

2.1.1.2.1.1.2. +Aç

Gabain, +°ç ekinin küçültme, sevgi ve okşama bildiren bir ek olduğunu ifade ederek ek için *ögüçüm* “anneciğim”, *ataçım* “babacığım” gibi örnekleri verir (Gabain, 2000: 43). –

Tekin, Köktürkçede küçültme ve sevgi kelimeleri türeten +°ç için şu örnekleri verir: *ataç+ım* “babacığım” (O 12) < *ata* “baba”, *içiç+ım* “ağabeyciğim” (Uyuk-Turan 6) < *eçi*, *içi* “ağabey” vb. (Tekin, 2003a, 80-81).

Erdal, ekin daima akrabalık isimlerine eklenerek kullanıldığını ifade eder: *ata+ç oğul* “en büyük oğul gibi, ailenin babasıymış gibi davranan kişi”, *ana+ç* “anne gibi davranan kız”, *oluçum* “sevgili oğlum” vb. (Erdal, 1991, 44-45).

Hacıeminoğlu, +ç şeklinde aldığı bu ekin genellikle eklendiği isimlere büyüklük ifadesi kattığını bazı kelimelerde ise küçültme, sevgi gibi müstakil anlamda kelimeler türettiğini belirtir: *anaç* < *ana+ç* “küçükken büyük anlayış gösteren kız” (DLT I, 52-24), *aşıç* < *aş+ı+ç* “topraktan yapılmış çömlük” (DLT I, 52-8) gibi (Hacıeminoğlu, 2008, 13).

Nalbant, Karahanlı Türkçesinde işlek olan ekin DLT'de de genellikle sevgi ve küçültme bildirdiğini dile getirir. Nalbant'ın ek için verdiği örneklerden bazıları şunlardır: *ana+ç*, *eke+ç* “Herkesin anasıymış gibi kendini sevdiren, küçüklüğünde büyük anlayış gösteren kız çocuk” (DLT, C I, 52), *ata+ç* “Halkın büyüğüymüş gibi büyüklük taslayan çocuk” (DLT, C I, 52) (Nalbant, 2008, 63).

Ek, Çağatay Türkçesinde daha çok küçültme işleviyle kullanılmıştır. Sevgi ve acıma işlevlerine pek rastlanmaz (Teres, 2009: 43): *karluğaç* / *karluvaç* “kırlangıç” (Eckmann, 2003a: 43). Bazen anlamı değiştirmeden de kullanılır (Eckmann, 2003a: 43): *yalıñaç* “çıplak, yalın” (ÇFK 4a/13).

2.1.1.2.1.1.3. +AGU

Tekin, +*AgU(n)* şeklinde gösterdiği ekin topluluk sayıları oluşturduğunu ifade eder ve bu eki “Sayılar” bölümünde “Topluluk Sayıları” alt başlığı altında ele alır: *ikegü* “iki parça”, (< *ekegü*), *üçegü* “üçü birlikte”, *üçegün* “üçü(müz) birlikte” (Tekin, 2003a, 132-133).

Gabain, “Ortaklık Sayıları” başlığı altında şu örnekleri verir: *birügü*, “her biri”, *ikigü*, *ikegü* “her ikisi”, *béşegü*, *yüzegü* “yüzlerce” vs. (Gabain, 2000: 75).

Erdal, bu ekin çokluk ifade eden isim ve sıfatlar yapan çok işlek bir ek olduğunu belirtir (Erdal, 1991, 93).

a) Ek, Çağatay Türkçesinde birden ona kadar olan sayılara gelerek onlara topluluk anlamı katar (Teres, 2009: 91): *biregü* “birileri” (ŞHD 168a), *ikegü* “ikisi” (ŞHD 84/1).

b) Zarf türünden kelimeler türetir: *Naġu tüşti?* “Nasıl düştü?” (< né + **aġu**) (şHD 71/6).

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymakla birlikte düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak uymaz. Ekin +Av’lı biçimi de ayrıca incelenmiştir.

2.1.1.2.1.1.4. +AK

Tekin, bu ek için şu örneklere yer verir: *çorak* “çorak, tuzlu ve kuru toprak” (BK GD) < İran. *şör* “tuz”, *irkek* “erkek” (IB 24, 41) < *irk* “koç” (Tekin, 2003a, 80).

Erdal, ekin, çok işlek olmadığını, daha çok kırsal kesimle ilgili kelimeler türettiğini belirtir: *yul+aķ*, *yol+aķ*, *boyn+aķ* vb. (Erdal, 1991, 40).

Nalbant, DLT’de +^oķ ekinin eklendiġi kelimenin anlamını az da olsa gerçek anlamından uzaklaştırdığını ifade eder: *yol+aķ* “küçük yol” (DLT, C III, 17), *yul+aķ* “küçük su pınarı” (DLT, C III, 17), *çöp+ik* “çer çöp” (DLT, C I, 390), *botu+ķ* “deve yavrusu” (DLT, C III, 218). Nalbant, ekin DLT’de hayvan adları yaptığını da belirtir: *oġl+aķ* “oġlak” (DLT, C I, 119), *ağır+aķ* “kulakları beyaz, vücudu siyah olan geyik” (Nalbant, 2008, 62).

Eski Türkçedeki +GAK küçültme ve kuvvetlendirme ekiyle ilişkili olan ve genellikle tek heceli kelimelere eklenen bu ek (Korkmaz, 2007a, 35), Çaġatay Türkçesinde çok işlek değildir. Benzetme ve küçültme işleviyle az sayıda isimler türetir: *bařaķ* “başak” (Nş 154/2), *ķıraķ* “sahil” (LT 213/CLVI-2725), *kölek* “dalga” (Sİ 468/6277), *yaņaķ* “yanak” (şHD 56/4), *yolaķçı* “yol gösterici” (şMM 191/7).

2.1.1.2.1.1.5. +AIA(sI)

Çaġatay Türkçesinde topluluk sayıları yapan bu ek, ünlü uyumlarına uymaktadır:

ikkelesi “ikisi” (MN I 337/T151), *üçlesi* “üçü” (MN I 439/T195), *törtelesi* “dördü” (LD 201/5), *toķķuzalası* “dokuzu” (ME 26/BN 272a).

2.1.1.2.1.1.6. +An

Gabain, +An ekinin sadakat ifadesi ve kuvvetlendirme (nadiren; yahut eski çokluk?) bildirdiğine işaret eder: *eren* (UIII 45, 8) “er, erkek, yiġit”, *oġlan* “küçük çocuk, oġlan”

(*oğul* “oğlan, oğul”), *örten* “alev, alevler” (*ört* “alev”) vb. (Gabain, 2000: 44).

Tekin, +*An* eki için *yegren* “kestane rengi (at donu)” (KÇ D 3, 9) < *yegir* “ceylan” (KÇ D 6); krş. Hak. *çigren* “kestane rengi”, Tat. *ciren ay*, *Yak. Sier ay.* < *yegir* örneklerini verir (Tekin, 2003a, 80).

Erdal, oldukça eski olan bu ekin artık çok işlek olmadığını ifade eder. *Oğlan* ve *eren* kelimeleri en belirgin iki örneğidir (Erdal, 1991, 91).

Hacıeminoğlu, bu ekin isimden fiil yapan +*A* eki ile fiilden isim yapan -*n* ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmış bir ek olduğunu düşünür ve “yiğit” anlamındaki *eren* kelimesini *er+e-n* şeklinde açıklar: *ere-* “erleşmek, yiğitleşmek”, *eren* “yiğit” (DLT I, 35-27), *oğlan* < *oğul+a-n* “oğul, oğullar” (DLT I, 74-4) (Hacıeminoğlu, 2008, 14).

Çağatay Türkçesinde bazı kelimelerde görülen bu ek, anlamı belirginleştirme, kuvvetlendirme vazifesi görür: *érenler* “erenler” (ÇKT 56a/6), *oğlan* “oğlan” (ŞT 73b/16).

2.1.1.2.1.1.7. +Av

Eckmann'ın +*ağu*, +*egü* ekine dayandırdığı (Eckmann, 2003a: 82-83) bu ek de Çağatay Türkçesinde topluluk ifade eden sayılar oluşturur (bk. +*ağu*, +*egü*): *birev* “birileri” (Sİ 473/6358), *ikev* “ikisi” (Sİ 342/4411), *törtev* “dördü” (FK 531/3), *yittev* “yedisi” (FK 531/6), *sékizev* “sekizi” (ŞHD 246/8), *toğuzav* “dokuzu” (ŞHD 246/9).

2.1.1.2.1.1.8. +AvIA(n), +AvIA(gü)

Çağatay Türkçesinde topluluk sayıları oluşturan bir ektir: *ekavlagüs* “ikisi” (DC f. 39r/13), *ikevlen* “ikisi” (GS 31/1). Son örnekte *AvIA* eki, +*n* vasıta hâli eki ile kullanılmıştır. (bk. +*n* Vasıta Hâli Ekinin +*AvIA* Eki ile Kullanılışı). Ek tekrarı olarak nitelendirilen ve ekin mevcut anlamına güç kazandırmak veya onun artık aşınmaya yüz tutmuş olan anlamını yeniden tazelemek için yapılan bu tarz kullanıma bu dönem eserlerinde sıklıkla rastlanır.

2.1.1.2.1.1.9. +çA

Gabain, +*çA* ekini küçültme ve kuvvetlendirme ifade eden ek olarak açıklar: *ança*

“biraz, o kadar”, *azrakça* “çok az”, *barça* < *bar-ır+ça* “bütün, hep” gibi (Gabain, 2000: 43).

Hacıeminoğlu, Karahanlı dönemi eserlerinde ekin kullanımı ile ilgili şu açıklamaları yapar: “İsim hâl eklerinden eşitlik hâli eki olan bu ek, bazı kelimelerin üzerinde kalıplaşarak yapım eki fonksiyonu yüklenmiştir. Küçültme ve kuvvetlendirme bildirir.” (Hacıeminoğlu, 2008, 13).

Nalbant, DLT'de dört kelimedede bu ekin yapım eki olarak kullanıldığını belirtir: *bar+ça* “hepsi” (DLT, C I, 47), *ka+ça* “kapacak” (DLT, C I, 50), *karın+ça* < *karınça* “karınca” (DLT, C I, 501), *ne+çe* “kaç” (DLT, C III, 220) (Nalbant, 2008, 63-64).

Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesinde eşitlik hâli ve küçültme eki olaran *+çA* eki ile kaynaşarak yeni bir söz durumuna gelmiş kelimelere şu örnekleri verir: *barça* (CC 132, 1), *burğuça* “küçük trompet, boru” (CC 89, 22), *neçe* (CC69, 19) vb. (Karamanlıoğlu, 1994, 23).

Korkmaz, *+CA* eki ile ilgili şu açıklamayı yapar: “*+ça* ekinin gelişmesinde görülen üçüncü merhale, bünyesindeki eşitlik ve mukayese vasıflarının çekim eklerine mahsus olan geçici münasebetler kurmaktan çıkarak yeni türetmeler meydana getirecek bir yapım eki özelliği kazanmasıdır. Böylece ek, artık belirli bir anlama delâlet etmek üzere, belirli şartları taşıyan kelimelere eklenebilmekte; küçültme, tahsis vb. isim ve sıfatları türetmektedir.” (Korkmaz, 1995: 12-84).

Kelimeler arasında geçici münasebetler kurmaktan çıkarak yapım eki özelliği kazanan ekin Çağatay Türkçesinde tonlu şekli yoktur. İşlevleri aşağıda açıklanmıştır:

a) Eklendiği kelime ile başka bir kelime arasında çekim eki olarak görev yapan *+çA* eki, bu kullanılışı sırasında yanındaki kelime ile yapıcı kaynaşmaya, eski anlamından biraz farklı yeni kavramlar teşekkül etmeye başlar. Bu tarzda bir kalıplaşma ile meydana gelen kelimelerden biri, “var olduğu kadar, ne kadar varsa, hepsi, bütün” anlamlarına gelen “*barça*”dır (Korkmaz, 1995: 12-84). Çağatay Türkçesinde bu kelime, sıfat, zamir ve zarf görevlerinde kullanılır: *Ƙuvvetim barçadın küçluğ* “**Herkesten** güçlüyüm.” (MEMÜ 66/112)

c) Ek, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de dil, lehçe ismi yapar: *Türkçe* “Türkçe” (ML 170/9).

ç) İncelenen eserlerde bazı kelimelerde +çA eki yerine *î nispet eki* kullanılmıştır: *Fārsīde* “Farsçada” (ML 171/15).

2.1.1.2.1.1.10. +çAK

Gabain +çAK ekinin küçültme ifade ettiğini belirtir ve şu örnekleri verir: *bıçak*, *biçek* “çakı” (*bı* “bıçak”), *kolıçak* “kolcuk” (*kol* “kol”) (Gabain, 2000: 43).

Erdal, +°ç +°k veya +çAk yapısındaki bu ekin, İran'dan ödünçleme yoluyla gelmiş olabileceğini ifade eder (Erdal, 1991, 39).

Nalbant, bu eki, DLT'de birkaç kelimedede saptadıklarını belirtir: *kuğu(ru)+çak* “kuyruk sokumu” (DLT, C III, 179), *pür+çek* “insanın kâkülü, perçemi, atın perçemi” (DLT, C I, 476), *bağır+çak* “semer” (DLT, C I, 502), *kubur+çak* “tabut” (DLT, C I, 501) (Nalbant, 2008, 64).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde küçültme ekleri arasında gösterilen bu ek, nesne ismi ve sıfat görevinde kelimeler meydana getirir: *ağırçak* (TZ 11a 1), *kökçek* “güzel” (TZ 30b 5), *yakınçak* “yakınca” (TZ 46a 10), *sapçak* “bakır kulplu kova” (EH 56), *salınçak* “at eğrinin kayışı” (EH 60) (Karamanlıoğlu, 1994, 23-24).

Korkmaz, Eski Türkçe döneminden beri küçültme ve sevgi bildiren isimler yapan bu ekin *ça+oç* ek ve pekiştirme edatının kaynaşmasından oluştuğunu ileri sürer. Ayrıca Korkmaz, bazı +çak eklerinin ise ses değişmesi sonunda +çık vb. eklerden gelmiş olabileceğini belirtir (Korkmaz, 1995: 12-84).

V. Kılıçoğlu, +cik ve +cek eklerinin birbirinden farklı iki ek olmadığını, anlam farkı olmaksızın iki ekin de aynı kelimedede kullanılabileceğini belirterek şu açıklamalarda bulunur: “Kelimenin sonundaki *k* veya *ç* sesi kaldırıldıktan sonra dar vokal kalırsa veya kelimenin son hecesi dar vokalle bitiyorsa +cik küçültme eki +cek'e döner: *büyü+cek*, *küçü+çek*, *yavru+cak*, *balı+cak*, *sucu+cak*, *kuyu+cak*, *en+cek* “enikcik” gibi.” Ayrıca Kılıçoğlu, -dik sıfat-fiil ekiyle kullanılan +cik ekinin de +cek ekine döndüğünü ifade eder: *sev+dik+cek+im* “sevdiğim” gibi (Kılıçoğlu, 1951, 260-275).

Gencan, kelimelerle kaynaşıp kalıplaştığı için işlekliliğini yitiren bu eki alan sıfatlarda *ilişkinlik*, *özgünlük* andıran anlamlar bulunduğunu belirtir: *gerçek* (aslı: *görçek*) “hakiki, zahir”, *sıcak* (aslı: *ısı+cak*), *oyuncak* “oyuna özgü”, *salıncak* “salınmaya özgü nesne” gibi (Gencan, 1979, 207).

Türkçede başlangıçtan beri kullanılan fakat işlekliliği gittikçe azalan bu ekin sevgi ve küçültme ifade ettiğini belirten Muharrem Ergin, *+cIK*, *+cUK* ekinin *+cAK* ekinden türemiş olabileceğini düşünür. Eskiden *+cAK*’lı olan örneklerin şimdi *+cIK*, *+cUK* ’lu olması da bunu göstermektedir. *+cIK*, *+cUK* ekinin işlekliliğinin gittikçe artmasına karşılık *+cAK* ekinin kullanım alanı iyice daralmış ve *kuzu+cak*, *yavru+cak*, *yumur+cak* (< yumru+cak), *demin+cek*, *sevdi+ceğ+i+m* (< sev-dik+cek+im) gibi bazı örneklerde canlılığını koruyabilmiştir. Ergin, *+cAK* ekinin yapım eki olarak işlekliliğinin gittikçe azalıp çekim fonksiyonunun kuvvetlendiğini, bazı örneklerde *+CA*’nın yerine kullanılarak “*olarak*”, “*birlikte*” anlamlarını ifade eden çekim görevini üstlendiğini dile getirir: *ev+cek*, *aile+cek* gibi (Ergin, 1990, 156-157).

Çağatay Türkçesinde de ekin başlıca işlevi küçültme ifade etmektir (Teres, 2009: 44): *békçek* “küçük bey”, *çuğurçak* “küçük çukur, çukurcuk” (Eckmann, 2003a: 44).

Ek alet isimleri de türetir: *alınçak* “atın alın süsü” (Eckmann, 2003a: 44), *yançak* “atın yanlarına bağlanan zırhlı” (MN I 407/T180).

2.1.1.2.1.1.11. +çI

Meslek sahibini gösteren ya da bir işi sürekli yapan anlamında isimler türeten bu ek, hareket isimlerine, inanç ile ilgili isimlere, huy ve karakter bildiren isimlere eklenerek yapanı, edeni bildiren isimler türetir (Teres, 2009: 108).

Tekin, *+çI* ekinin meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında isimler türettiğini belirterek şu örneklere yer verir: *sığıtçı* “yas tutucu, ağlayıcı” (KT K 11) < *sığıt* “yas, matem”, *ebçi* “eş, zevce” (Bay Bulun I 2) < *eb* “ev” vb. (Tekin, 2003a, 81).

Gabain, *+çI* ekini yapanı bildiren ek olarak açıklar ve *añçı* “avcı” (*añ* “av hayvanı”), *yadçı* “büyücü, yağmur büyücüsü” (*yad* “yağmur taşı”) gibi örnekleri verir (Gabain, 2000: 43).

Erdal, Eski Türkçeden beri çok işlek olarak kullanılan bu ekin, *kuşçı*, *iğaççı* “marangoz”, *temirçi* gibi örneklerde de görüldüğü üzere insanların günlük uğraşlarını veya mesleki aktivitelerini gösteren kelimeler türettiğini belirtir. Ekin insan dışındaki varlıklar için kullanımının ise sadece bir örneği olduğunu ifade eder: *kançı kurt* “kan içen kurt (Maue 1981, 115)” (Erdal, 1991, 110-118).

Hacıeminoğlu, *+çI* ekinin Karahanlı Türkçesinde Türkçe ve yabancı kökenli isimlerin üzerine gelerek meslek ya da durum ifade ettiğini, ayrıca bugün yazı dilimizde kullanılan *-An*, *-AcAk* ekleri ile yapılmış sıfat-fiillerin anlamını veren isimler türettiğini belirtir: *alçı* < al+çI “hilekâr, hile yapan” (KB 2327), *avçı* < av+çI “avcı” (KB 427), *ködğuçi* < ködğu+çI “terk eden” (KB 1620) vb. (Hacıeminoğlu, 2008, 13).

Nalbant, DLT’de bu ekin hareket isimlerine, inanç ile ilgili isimlere, huy ve karakter bildiren isimlere gelerek yaparı bildiren isimler yaptığını ifade eder: *alım+çI* “alıcı” (DLT, C I, 75), *berim+çI* “verici” (DLT, C I, 75), *et+çI* “kasap” (DLT, C II, 48), *umdu+çI* “dilenci” (DLT, C I, 125) gibi (Nalbant, 2008, 73-74).

Karamanlıoğlu *+çI* ekinin Kıpçak Türkçesinde meslek ve devamlı meşguliyet ifade ettiğini belirtir: *aşçı* (EH 105), *bitikçi* “kâtip” (T 60) gibi (Karamanlıoğlu, 1994, 24).

Çağatay Türkçesinde çok işlek olan ek, sadece düz ünlülüdür. Ek ünsüzü çoğunlukla tonsuzdur. Bir örnekte tonlu şekli görülmüştür: *yolcığa* “yolcuya” (HE-AŞN III 63/3). Ekin Çağatay Türkçesindeki işlevleri ve kullanılış şekilleri aşağıda ifade edilmiştir:

a) *+çI* ekinin Çağatay Türkçesindeki en önemli işlevi, meslek ve o meslekle ilgili şahısları bildiren isimler yapmasıdır (Eckmann, 2003a: 44): *ahtaçılar* “seyisler” (LD 4/7), *avçı* “avcı” (ZFM 27/10), *bitigçi* “yazıcı” (ŞT 65a/8), *etmaççı* “fırıncı” (DC f. 10v), *témirçi* “demirci (DC f. 10v), *kaşşabçı* “kasap” (DC f. 10v), *hıdmetçi* “hizmetçi” (ŞHD 120/7), *éşikçi* “kapıcı” (MSD 149), *karakçı* “dilenci” (DC f. 32r/9), *körümçi* “falçı” (LD 53/4), *kurçı* “atlı asker, silahlı muhafız” (MSD 241), *kapuççı* “kapıcı”, (MSD 241), *udçı* “sığır çobanı” (MSD 241), *soruççı* “sorgucu, sorguya çeken” (LD 3/6), *tilçi* “sözcü” (BOD 82a).

b) Ek; bir işi davranış biçimi hâline getirmeyi, alışkanlık, huy edinmeyi ifade eder: *atımçı* “nişancı” (ÇŞAG IV/4), *uykuçu* “uykucu” (LD 10/4), *yağmaçı* “yağmacı” (ŞHD 133/2), *yalgançı* “yalancı” (BD 413).

c) Geçici olarak meşgul olunan işi belirtir: *yolaççı* “yol gösterici” (ŞMM 191/7), *yolçı* “yolcu” (MZE 418).

ç) Ek, fiilden isim yapan *-GU*, *-KU* ekiyle birleşerek meslek ya da durum bildiren isimler türetir (bk. *-GUÇI*): *añlağucu* köz “anlayıcı (anlayan) göz” (MZE 139), *aytkuçu* “söyleyici, söyleyen” (MN I 461/T255), *buyurğucu* “buyurucu” (MK-AŞN IV 247), *su katğucu* “su katıcı” (MZE 342), *kān tökküçi* “kan dökücü” (GD-HKÇTÜA XLVIII/4), *okuğucu* ve *tıñlağucu* “okuyucu ve dinleyici” (ŞT 66b/4).

d) İsimden isim yapan *+IİK*, *+IUK* eki ile meslek ifade eden isimler yapar: *timürçilik* “demircilik” (NMŞF 38/53).

e) *+IİK*, *+IUK* eki ile birlikte zaman ifade eden isimler türetir: *biş künçilik yol* “beş günlük yol” (FŞ 256/61), *miñ yılçılık* “bin yıllık” (HBD F12a/5), *yüz yılçılık yol* “yüz yıllık yol” (GS 653/7).

2.1.1.2.1.1.12. +Cuķ

Küçültme ifade eden bu ek için Nalbant, DLT'de *baķa+cuķ* “bakanın (*baka*: kurbağa) küçültmesi. Bu ege kemiği ile kol arasındaki et parçasıdır.” (DLT, C III, 226) örneğini vermiştir (Nalbant, 2008, 64).

Kıpçak Türkçesi gramerlerinde bu ekle ilgili şu örneklerle yer verilir: *arslançuk* (TZ 46b 4), *bunçuk* (EH 105) vb. (Karamanlıoğlu, 1994, 25).

Getirildiği isimlere küçültme anlamı katan *+CUķ* eki, Türkçede eskiden beri görülen ve fonksiyonu küçültme ifade etmek olan *+cAK* ekinden türemiştir. Ek, Eski Türkçede bulunmamaktadır (Ergin, 1990, 155-156).

Çağatay Türkçesinde de küçültme, alet isimleri ve sıfatlar yapan (Teres, 2009: 47) ek ünsüzü sadece yuvarlak şekillidir. Genellikle tonsuz şekli olup tonlu şekline çok rastlanmamaktadır. İşlek bir ek değildir. Görüldüğü örnekler sınırlıdır: *ķaracuk naķş*

“**kara nakış**” (NŞ 337/4), *yarımçuk peşşe nîşi* “**yarım** (çok az) sivrisinek zehiri” (NŞ 322/6).

2.1.1.2.1.1.13. +dam

Eski Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de çok fazla kullanılmayan +*dam* eki genellikle isimlere eklenerek kalıcı sıfatlar yapar. Bazen işlev olarak fiilin kesinliğine işaret eden zarflar bazen de soyut isimler türetir (Teres, 2009: 70).

Tekin, ekin Köktürkçede yalnızca bir kelimedede görüldüğünü belirtir: *erdem* “erdem, yiğitlik, cesaret” (KÇ B 4) < *er* “erkek” (Tekin, 2003a, 81). Gabain ekin +*ta-m* yapısından oluştuğunu ve +*tag* ve +*taş* ekleriyle karşılaştırılması gerektiğini düşünür: *birdem*, *birtem* “birlik, beraber, bir kere” (*bir* “bir”), *kündem* “güneşli” (*kün* “güneş”) vb. (Gabain, 2000: 46). Erdal da ekin +*dA-(X)m* yapısından meydana geldiğini savunur (Erdal, 1991, 68-70).

Nalbant, seyrek olarak kullanılan ve genellikle isimlere gelerek kalıcı sıfatlar yapan bu ekin DLT'de birkaç kelimedede görüldüğünü ifade eder. Ek kullanımdan düşünce de işlevini +*sIG* eki üstlenir: *birtem* “uzun süre” (DLT, C I, 484), *erdem* “edep, terbiye” (DLT, C I, 107) vb. (Nalbant, 2008, 65-66).

Ek, Çağatay Türkçesinde çok nadir görülmektedir: *ildam* “çabuk, ileri, tez, keskin” (Kunos, 1902, 84), *yıldam* “hızlı” (ŞT 82b/17)

2.1.1.2.1.1.14. +DAş

Bu ek genelde eklendiği isim kök ve gövdelerinin belirttiği oluşturma ortak olan kişilere işaret eder. Kısacası, eşlik ve birlik bildirir (Teres, 2009: 129). Hatiboğlu ve Deny ekin +*DA* bulunma hâli eki ile “eş” kelimesinden oluşmuş olabileceği görüşündedirler (Hatiboğlu, 1974, 331-340).

Tekin, +*DAş* eki için şu örneklere yer verir: *kadış* “kardeş, yakın akraba” (Uyuk-Turan 1), *kağadaş* (kâdaş) ay. (Hem.-Çır. 3) < *kā* “aile” (Tekin, 2003a, 81).

Gabain, beraberlik, ortaklık, yoldaşlık bildiren ek olarak açıkladığı +*DAş* eki için : *kadış* “akraba” (ka “akraba”), *karındaş* “kardeş” (*karın* “karın”) örneklerini verir.

Ayrıca ekin bulunma hâli eki +DA + iş “eş”? Biçiminde açıklanabileceğini ifade eder (Gabain, 2000: 46).

Hacıeminoğlu, “Üzerine getirildiği kelimenin kalın-ince olmasına göre değişmekte olan bu ek, az kullanılmasına rağmen, aynı özelliklere sahip veya bağlı olma durumunu gösterir” açıklamasını yaparak Karahanlı Türkçesinden şu örneklere yer verir: *ƙoldaş* < *ƙol+daş* “arkadaş” (KB 321), *könüldes* < *könül+des* “gönül arkadaşı, dost” (KB 360) (Hacıeminoğlu, 2008, 14).

Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesinde beraberlik ifade eden ++DAş eki için *boydaş* “bir boyda olan” (TZ 86b 9), *kündes* “ortak, zevce” (TZ 23a 7), *yoldaş* “yol arkadaşı” (EH 89) vb. örneklerini verir (Karamanlıoğlu, 1994, 26).

Çağatay Türkçesinde başlıca fonksiyonları beraberlik, ortaklık, bağlılık ifade eden isimler yapmak olan bu ekin daha çok tonlu ve kalın ünlülü şekli kullanılır: *emekdaş* “emektaş” (ŞMM 111/18), *émükdes* “süt kardeşi” (BOD 21b/1), *ƙarındaş* “kardeş” (ZFEM I 329/4), *ƙarındaşlık* “kardeşlik” (ŞT 96b/14), *sırdaş* “sırdaş” (BOD 42b/5), *yoldaş* “yoldaş” (BOD 54a/4). Bir örnekte ekin yuvarlak ünlülü şekline rastlanmıştır: *téñdüş* “yaşıt” (BOD 46b/7).

2.1.1.2.1.1.15. +dIrIK

Farklı işlerde kullanılan alet isimleri türeten bir yapım ekidir (Teres, 2009: 98). Mehmet Vefa Nalbant, değişik işlerde kullanılan ve alet isimleri türeten +DURUK, +DUK ekinin insan vücuduyla vücudun belli bölümleri arasında ilişki kurduğunu belirtir. DLT'de bu ekle türetilmiş kelimelere şu örnekleri verir: *boyun+duruƙ*, “Her iki öküzün birden boynunun üzerine konulan boyunduruk” (DLT, C III, 179), *burun+duƙ* “yular” (DLT, C I, 501), *kömül+dürük* “at göğüslüğü” (DLT, C I, 530) vb. (Nalbant, 2008, 72).

Karamanlıoğlu, Kıpçak metinlerinde +*duruƙ*, +*duƙ* eki için şu örnekleri verir: *burunduƙ* “yular, deve yuları”(T 61), *burunduruƙ* “yular, gem” (EH 29), *kömüldürük* “at göğüslüğü” (EH 84) vb. (Karamanlıoğlu, 1994, 26).

Eckmann, Çağatay Türkçesinde alet isimleri yapan bu ekin faktitif eki –*dur* ile fiilden soyut isimler yapan –*uƙ* ekinin birleşmesinden meydana geldiğini belirtir. *Çağatayca El Kitabı*’nda verilen örnekler şunlardır: *ağızdırık* “yular gemi”, *boyunduruƙ ƙalganduruƙ*

“kalkan sapı”, *sağalduruğ* “ince gerdanlığı tıraş etme âleti” (Eckmann, 2003a: 45)

2.1.1.2.1.1.16. +dUz

Bu ek, Eski Türkçeden itibaren bütün tarihî lehçelerde var olan *kündüz* kelimesinde görülür: *kündüz* “gündüz” (ŞMM 71/4), *yulduzlar* “yıldızlar” (NŞ 264/9).

2.1.1.2.1.1.17. +eş

Talat Tekin, +eş eki için *küneş* “gün ışığı”, güneşli yer, güneşli taraf” (IB 57) < *kün* “gün” örneğini verir (Tekin, 2003a, 85).

+eş eki Çağatay Türkçesinde çok işlek olmayan bir ektir: *kineş* “düşünce” (ÇKT 62b/3), *küneş* “güneş” (ŞHD 41/2).

2.1.1.2.1.1.18. +ğa, +ke

Tekin, +ka ekini verme-bulunma hâli eki olarak gösterip ekin yalnız bir kelimedede görüldüğünü belirtir: *arğa* “arka, geri” (KÇ D 9) < ār; krş. *ārt* “dağ yolu, dağ beli” (IB 10), Mo. *Aru* “geri, arka” (Tekin, 2003a, 82).

Gabain, +ka, +ke ekinin içerdiği sesler bakımından yönelme hâli eki ile aynı olduğunu belirtir ve sadece *başğa* “başka” (*baş* “baş”), *ürke* “daima” (*ür* “uzun müddet”) teşkillerinde bulunduğunu ifade eder (Gabain, 2000: 45).

Çağatay Türkçesinde de çok işlek olmayan bu ek, sadece iki örnekte varlığını sürdürür: *başğa* “başka” (MN I 20/T21), *özgeler* “başkaları” (ML 170/5)

2.1.1.2.1.1.19. +ğaç,+қаç

Eski Türkçeden beri bazı hayvan ve bitki isimlerinde küçültme işlevinde terimler göstermek için kullanılan eklerden biri de +ğaç, +geç ekidir (Teres, 2009: 82).

Tekin, küçültme eki olarak ifade ettiği bu ek için *ığaç* “ağaç” (T 25) < *ı* “orman” (T 4) örneğini verir (Tekin, 2003a, 82).

Erdal, hayvan ve bitki isimleri türeten bu ekin birkaç örneği olduğunu belirtir: *kuşğaç* “serçe”, *ığaç* “ağaç” (Erdal, 1991, 83-85).

Nalbant, bu ekin küçültme ve sevgi anlamı da içeren bitki ve hayvan isimleri türettiğini ifade eder. Ekin DLT’de kullanılan şu örneklerini verir: *karlı+ğaç* “kırlangıç” (DLT, C I, 527), *kus+ğaç* “küçük, kara bir hayvancık, insanı ısırır. Oğuzca.” (DLT, C I, 455), *kuş+ğaç* “serçe” (DLT, C I, 455), *sen+geç?* “Fındık küçüklüğünde bir çeşit elma; tatlıdır, ak ve kırmızı çeşitleri vardır.” (DLT, C I, 455), *yu+ğaç* “ağaç” (DLT, C III, 28) (Nalbant, 2008, 70).

Çağatay Türkçesinde ekin çok az örneği bulunmaktadır: *kuçkaçlar* “küçük kuşlar, serçeler” (MEMÜ 46/18), *Muğaylān yığaçı* “deve diken ağacı” (MN I 36/T28).

2.1.1.2.1.1.20. +GI, +KI

Tekin, Köktürkçede aitlik, ilişkinlik sıfatları türeten +GI, +KI eki için şu örnekleri verir: *içreki* “içerdeki, saraya mensup” (BK K 14), < *içre* “içinde” ~ *içregi* (Tuba III 1), *öñreki* “öndeki, doğudaki” (T 17) < *öñre* “önde, doğuda” (KT D 4), *tabğaçğı* “Çin'deki” (KT D 7), *çölgi* “bozkırdaki” (T 23) vb. (Tekin, 2003a, 82-83).

Gabain, +*ki* (nadiren +*ka*) ekinin aitlik, içinde bulunma, yer ve zaman bakımından mensubiyet bildirdiğini ifade eder. Bu ek, genellikle sıfat, nadiren isim yapar. Bulunma hâli ekinden sonra gelen şekilleri daha çoktur: *ayka* “her ay” (*ay* “ay”), *söki* “eskiden” (*sö* “vakit, zaman”), *içreki* “içeriki, içerdeki” (*iç* “iç”, *içre* “içeri”), *yirdeki* “yerdeki, dünyadaki” (*yir* “yer, dünya”) gibi (Gabain, 2000: 44, 47, 114).

Hacıeminoğlu, bu eki yapım ekleri bölümünde değil, “İsim Çekimi” bölümünde “İsimlerde Aitlik” başlığı altında ele alır. Karahanlı Türkçesinde +*KI* ekinin gerek yalın hâlde bulunan gerekse ilgi ve bulunma hâli eklerini almış isimlere gelerek aitlik ifade ettiğini, özellikle bulunma hâlindeki isimleri sıfat durumuna getirdiğini belirtir: *asraka* < *asra+ka* “alttaki, aşağıdaki” (KB 4527), *evvelki* (KB 793), *kiçeki* < *kiçe+ki* “geceki” (KB 5996) vb. (Hacıeminoğlu, 2008, 32).

Nalbant da aitlik ekini isim çekimi içerisinde değerlendirir. Ancak bu ekin Orhun ve Eski Uygur Türkçesi eserlerinde aitlik bildiren sıfatlar türettiğini, bu hâliyle isim çekimi ekinden çok bir yapım eki özelliği taşıdığını dile getirir. DLT'de hem yalın hâldeki isimlere hem de bulunma hâlindeki isimlere geldiğini ifade eden Nalbant'ın verdiği örneklerden bazıları şunlardır: *kamıka* (DLT, C I, 46), *yaçadaka*, *eligdeki*, *öñdünki*,

kiğinki (DLT, C III, 14) gibi (Nalbant, 2008, 28-29).

+GI (< KI) aitlik ekini isim çekimi bölümünde ele alan Ali Fehmi Karamanlıoğlu, bazen zamir veya edat, bazen de isimden isim yapım eki olarak kabul edilen bu eklin ilgi hâli ekinden sonra gelince “ait olan” anlamını verdiğini, bulunma hâlindeki isimlere eklendiğinde ise “olan” veya “bulunan” anlamını verdiğini belirtir. Zaman ve yer zarfı olarak kullanılan sözlerde kelime ile kaynaşmış durumdadır: *burunđı* “evvelki, birinci” (CC 74, 6), *erteği* “erken” (CC 130, 10), *evdeği* “evdeki” (CC 90, 23), *kökteği* “gökteki” (CC 123, 26), *katınızdağı* “katınızdaki” (TZ 43a) gibi (Karamanlıoğlu, 1994, 76-77).

Eckmann tarafından isimden isim yapan ekler arasında ele alınan (Eckmann, 2003a: 45) aitlik eki, Çağatay Türkçesinde aşağıda açıklanan işlevlerde kullanılır:

a) Aitlik eki, zaman ve yer zarflarına doğrudan eklenerek aitlik ifade eden isimler, sıfatlar yapar (Teres, 2009, 172): *burunđı nâme* “birinci nâme” (FŞ 115/82), *evvelđilar* “öncekiler” (NŞ 238/1), *kündüzki şem* “gündüzki mum (gündüz yanan mum)” (LD 363/1), *sonđı kiçe* “son gece” (NMSF 96/187), *taşđı şüret* “dış görünüş” (ŞHD 293/2).

b) İlgi hâlindeki isim ve zamirlere gelerek iyelik ve aitlik görevi üstlenir: *anunđı* “onunki” (ŞHD 91/3), *bularnunđı* “bunlarınki” (ŞHD 188/3), *nâzük kişilerinđi* “nazik kişilerinki” (LD 135/2), *méninđi* “benimki” (ŞHD 181/7), *özününđi* “kendininki” (NMSF 80/152), *séniki sözlerinđi* “senin sözlerin” (ŞHD 149/79), *yüzününđi nûri* “yüzünüzün nuru” (LD 69/6).

c) Bulunma hâlindeki isimlerle birleşerek aitlik, mensubiyet bildiren isimler, sıfatlar yapar: *érninđeki ol hâl karası* “dudağındaki benin karası” (LD 318/3), *könlümdeki* “gönlümdeki” (BD 127/32), *ortadağı harf* “ortadaki harf” (ME 14-BN 270b), *saçınđaki yollar* “saçındaki yollar” (NŞ 108/3), *yürekimdeki kan* “yüreğimdeki kan” (MSD 583).

2.1.1.2.1.1.21. +GInA, +KInA

Eski Türkçeden itibaren bulunan bu ek, genellikle isim ve sıfatlara gelerek küçültme ifade eden kelimeler türetir (Teres, 2009: 49). Gabain, Eski Türkçede +*kınya* (kitabeler), +*kına* (n ağzı), +*kıya*, +*kıa* (y ağzı), +*kinye*, +*kine*, +*kiye*, +*kie* şekillerinde görülen bu eklin küçültme, kuvvetlendirme ve sevgi kelimeleri teşkil ettiğini ve tamamıyla bir kelime teşkili unsuru olduğunu belirtir. Ayrıca eki yapım ekleri bahsinde

ele almaz, “Edatlar ve Edat Benzeri Ekler” başlığı altında inceler: *birkinye mün* “bir tek günah” (MI 23, 32), *bir+kie amrağ oğlum* “biricik sevgili oğlum” (UIV A 279) (Gabain, 2000: 105).

Ek; Karahanlı Türkçesinde +*KIYA* şeklinde görülür: *sözkiye* “az söz”, *tuzkıya* “çok az tuz” (DLT, C III, 359).

Bu ek, Kıpçak Türkçesinde çok kullanılan bir küçültme ekidir: *kaskaına* (KK 56), *uzunına* (KK 56), *beygine* (CC 150, 1), *eçekkine* (TZ 46b 3, 6) (Karamanlıoğlu, 1994, 27).

+*GInA*, +*KInA* ekinin Çağatay Türkçesindeki işlevleri ve kullanılış özellikleri aşağıda açıklanmıştır:

a) Eklendiği kelimelere küçültme ve sevgi anlamı katar: *cāngınam* “cancağızım ” (FK 583/4), *kuşına* “küçük kuş” (LM 114/XII-851), *bir künkine* “Bir güncük” (LM 111/XI-819), *oğlanına* “oğlancık” (NMŞF 338/555).

b) Bu ek sayı isimlerine, zamirlere ve sıfat ve zarf görevli kelimelere de gelebilir. Sıfatlara gelerek abartma anlamı katar: *birgine* “biricik” (ŞHD 88/5), *buğına meşel* “bu küçük meşel” (MN I 130/T77), *hiçkine ihram* “hiç olmayan örtü” (ŞHD 132/6), *kıldı közümini kökkine* “Gözümü **mavimsi** yaptı.” (FK 583/6), *nāzikkine ayakları* “**nazik** ayakları” (BOD 54a/2), *tüşti elgime ösrükkine* “**Sarhoş bir şekilde** elime düştü.” (FK 583/4), *yahşığına öğrenip* “**iyice** öğrenip” (MN I 112/T67), *yıraıraına bolsa* “daha uzak olsa” (Sİ 301/3796).

c) Ek, geldiği kelimelere küçültme anlamı katabilir (Teres, 2009: 53): *çābükkine* “çabucak” (FK 583/1).

2.1.1.2.1.1.22. +I

Çağatay Türkçesinde çok az kullanılan bu ek için Eckmann, *karı* “endâze, arşın” (SS 192: 46) (krş. Uyg. *kar* “kol”) örneğini verir (Eckmann, 2003a: 46).

2.1.1.2.1.1.23. +I, +II

Tekin, +*I*, +*II* ekini renk isimleri yapan ek olarak gösterir: *kızıl* “kızıl, kırmızı” (T 52) <

kız “sıcak”, *yaşıl* “yeşil” (KT D 17) < *yāş* “yaş, taze, yeşil ot” (IB 18, 54) (Tekin, 2003a, 83).

Gabain, bu eki sıfat yapan ek olarak gösterir: *yaşıl* “yeşil” (*yaş* “yaş”), *kızıl* “kızıl” gibi (Gabain, 2000: 47).

Nalbant, DLT'de *+l*, *+ll* eki ile türetilmiş renk isimlerine şu örnekleri verir: *baş+ul* “*başıl koy* tepesinde beyazı bulunan koyun” (DLT, C I, 392), *boğr+ul* “*boğrul koy* boğazı beyaz olan koyun” (DLT, C I, 481), *boym+ul?* “*boymul at* boynunda beyazlık olan at. Koyun ve koyundan başkasına da denir.” (DLT, C III, 176), *kız+ul* “bir nesneden kızıl olan” (DLT, C I, 394), *yaş+ul* “yeşil” (DLT, C III, 19) gibi (Nalbant, 2008, 78-79).

Çağatay Türkçesinde bu ek ile yapılmış renk isimleri Eski Türkçeden itibaren her dönemde görülen (Küçük, 2010, 556-577) *kızıl*, *yaşıl* “kırmızı yeşil” (FK 404/4) kelimeleridir.

2.1.1.2.1.1.24. +lağ, +lağ

Genel olarak yer ve zaman bildiren bu eki Gabain *+la-ğ* şeklinde açıklar ve şu örnekleri verir: *başlağ* “başlangıç” (*baş* “baş”, *başla-* “başlamak”), *kışlağ* “kışla” (*kış* “kış”, *kışla-* “kışlamak, kışı geçirmek”), *yaylağ* “yaz geçirilen yer, yayla” (*yay* “yaz”, *yayala-* “yazlamak, yazı geçirmek) (Gabain, 2000: 44).

Nalbant, yer ve zaman bildiren bu ekin isimden fiil yapan *+la* eki ile fiilden isim yapan *-g* ekinden oluştuğunu belirtir ve *Dîvânü Luğâti't-Türk Grameri-I İsim* adlı çalışmasında ek için *kış+lağ* “kışlak” (DLT, C I, 464), *kuş+lağ* “Kuşların çok olduğu yerdir, orada av yapılır.” (DLT, C I, 465), *suw+lağ* “hayvan sulanacak yer” (DLT, C I, 464), *öd+lek* “zaman” (DLT, C I, 102) gibi örneklere yer verir (Nalbant, 2008, 73).

Ek, Çağatay Türkçesinde de yer bildiren isimler türetir: *avlağ* “av yerine” (ŞTÜ-ÇT 94/17), *kışlağ* “kışlak” (ZFM 38/8), *tuzlağ* “tuzlak” (ŞT 69b/4), *yaylağ* “yayla” (MSD 318).

2.1.1.2.1.1.25. +II, +IU

Bu ek, *+IIG*, *+IUG* ekinin Batı Türkçesinin etkisiyle sonundaki *ğ/g* ünsüzünü

düşürmesiyle ortaya çıkar. bk. +IIG, +IUG

2.1.1.2.1.1.26. +IIG, +IUG

Genel olarak bulunma, aitlik ve münasebet ifade eden ve Eski Türkçeden beri yaygın olarak kullanılan bu ek, çoğu zaman +IIK, +IUK ekiyle karıştırılır.

Tekin, bu ekin Köktürkçede “sahip olan” anlamında sıfatlar türettiğini ifade eder: *atlıġ* “süvari” (BK G 1) < *at*, *atlıġ* “unvanlı” (BK D 41) < *āt* “ad, unvan”, *başlıġ* “başlı, mağrur” (BK D 3) < *baş* vb. (Tekin, 2003a, 83).

Gabain, +IIG, +IUG ekinin bir şeyle teçhiz edilmiş, bir şeye ait olmayı ifade ettiğini belirtir ve *tinliġ* “canlı” (*tin* “nefes, hayat, can”), *adalıġ* “tehlikeli” (*ada* “tehlike”) vb. örneklere yer verir (Gabain, 2000: 44, 47).

Hacıeminoġlu, getirildiği isimleri sıfat yapan +IIG, +IUG ekinin bugünkü yazı dilimizde bulunan +II ekinin karşılığı olduğunu ifade eder: *azıġlıġ* < *azıġ+lıġ* “cesaretli” (KB 283), *başlıġ* < *baş+lıġ* “yaralı” (DLT II, 172-12) gibi (Hacıeminoġlu, 2008, 15).

Ekin Çaġatay Türkçesindeki işlevleri aşağıda açıklanmıştır:

a) Bulunma, aitlik ve münasebet ifade eden sıfatlar yapar (Eckmann, 2003a: 46): *kayġuluġ könlüm* “kaygılı gönlüm” (NŞ 79/5), *munluġ başım* “sıkıntılı başım” (UHEP-HKÇTÜA 18/1), *otluġ şerer* “ateşli kıvılcım” (KMNM 40/21), *tofraglıġ tikenler* “topraklı dikenler” (NŞ 379/3), *yaralıġ sayd* “yaralı av” (FŞ 248/50).

b) İsimlere sık sık vasıflandırıcı olarak getirilir (Eckmann, 2003a: 46): *serv boyluġ yiġit*. “servi boylu yiġit” (NA-CAB-270).

Çaġatay Türkçesinde ek ünlüsü kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymakla birlikte özellikle Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde bu uyumların işlemediği görülür: *derdlüġ* “dertli” (NŞ 464/3), *mevcluġ su* “dalgalı su” (BV 175/1).

Ek, Batı Türkçesinin etkisiyle sonundaki ġ/g ünsüzünü düşürmüş olarak da karşımıza çıkar. Bu şeklin örnekleri de oldukça yaygındır: *derdlü* “dertli” (ŞHD 292/2), *Yigitleri*

bardur ulla fiçaķlı “Altın bıçaklı yiğitleri vardır.” (BOD 90a/9), *bélinde futāsi mermer saçaķlı* “belinde mermer saçaklı peştamalı” (BOD 90a/9), *üç yurtda bir évli kalmay* “üç yurtda bir evli kalmadan” (ŞT 65b/7), *ķanlı eşkim* “kanlı gözyaşlarım” (YED 26/5), *üsti ķarlı ala tağlar* “üstü karlı ala dağlar.” (BOD 17a), *kizli* “gizli” (ŞHD 31/1), *mühürlü yüzüg* “mühürlü yüzük” (DC f. 16v/15), *öçli ve ķanlı boldılar*. “Düşman oldular.” (ŞT 96a/13), *taş bağırlı köñline* “taş bağırlı gönlüne” (GD-HKÇTÜA 12/6), *tumanlı kün* “dumanlı gün” (ŞT 87a/2).

2.1.1.2.1.1.27. +IİK, +IUK

Tekin, Eski Türkçeden beri yaygın olarak kullanılan +IİK, +IUK ekinin “olmaya layık, olacak olan” anlamlarını ifade ettiğini belirtir ve *beglik* “bey olmaya layık, bey olacak olan” (KT D 7), *eşilik* “hanım olmaya layık, hanım olacak olan” (KT D 7) vb. örnekleri verir (Tekin, 2003a, 84).

Gabain, ekin soyut ve müşahhas isimler, sıfatlar yaptığını ve Moğolcada da durumun aynı olduğunu belirtir: *ağılık* “ambar, hazine” (*ağı* “mal, hazine”), *adğırlık* “hara” (*adğır* “aygır”), *yimişlik* “meyve bahçesi, bahçe” (*yimiş* “yemiş, meyve”), *ķanlılık* “hapishane” (*ķın* “ızdırıp, cefa”), *suwlık* “su kabı” (*suw* “su”) (Gabain, 2000: 44).

Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde ekin Türkçe ve yabancı kökenli isimlerin sonuna getirilerek soyut ve somut isimler yaptığını, durum ve yer bildiren kelimeler türettiğini, bazı kelimelerde de sıfat eki fonksiyonunu üstlendiğini ifade eder: *ağılık* < *ağı-lık* “hazine” (KB 4145), *ajunlık* < *ajun-lık* “dünyalık, dünyaya aitlik” (KB 4878), *çiçeklik* < *çiçek-lik* “çiçek bahçesi” (KB 2436) vb. (Hacıeminoğlu, 2008, 14-15).

Karamanlıoğlu, Kıpçakça gramerlerde her şeyden önce bir mastar eki olarak kullanılan bu ekin soyut isim, alet ve yer isimleri yapmak gibi çeşitli görevlerde kullanıldığını dile getirir: *bolluk* “bolluk” (BM 13), *beylik* “beylik, emirlik” (EH 109), *birlik* (CC 127), *künlük* “günlük” (TZ 35b 5), *bermeklik* “vermek” (TZ 49b 9) vb. (Karamanlıoğlu 1994, 29-31).

Eski Türkçeden beri çok sık kullanılan bu ek ile ilgili olarak Kuznetsov'un görüşü dikkat çekicidir: “+lık ekinin birkaç anlamı vardır. Sıfat yapan +lık eki, hatta yer manası veren +lık eki, +lîg ekiyle birlikte ele alınabilir. Bu bölümde soyut isimler yapan +lık

ekini ele alıyoruz. Borovkov, bu ekin kökenini ararken Yeni Uygurcada kullanılan *lik* “bol, dolgun” kelimesini anıyor. *l* ünsüzü, Türkçede ön ses durumuna gelmediğinden *lik* sözcüğü bir alıntı olacak ki bu gibi sözlerin köken rolüne çıktığını henüz gören olmadı. Başka bir hipotez makbul görülebilir. Ancak böyle görünmesi bir koşula bağlıdır ki henüz sağlanmasına imkân yok. *+lık* ekini *ilik* ismine dayandırmak mümkün olur, hele bu ismin şu anlamları bilinse: 1) Kemiklerin iç boşluklarını dolduran yağlı madde 2) Bir nesnenin içini, merkezini teşkil eden şey 3) Bir şeyin özü, temeli. Ne var ki ikinci ve üçüncü anlamı, birincisinin doğal devamı ve gelişmesi addedilebildiği hâlde - örneğin *güzel ilik* ne ETS'de ne de hatta bugünkü lehçeleri temsil eden sözlüklerde geçmediği için tahminimiz askıda kalıyor.” (Kuznetsov, 1995, 193-262).

Ekin Çağatay Türkçesindeki işlevleri ise aşağıda verilmiştir:

a) Vasıf ifade eden soyut isimler türetir. Bunlardan bazıları kalıcı isimler olarak da kullanılır (Eckmann, 2003a: 46): *açlık* “açlık” (LT 73/LV-795), *birlik* “birlik” (YED 3/3) *çaresizlik* “çaresizlik” (FK 281/7), *dostluk* “dostluk” (BOD 83b/3), *ıranlık* *otu* “ayrılık ateşi” (BOD 39b/1), *kardeşlik* “kardeşlik” (ŞT 96b/14), *kötülük* “kötülük” (FK 592/6), *hırsızlık* “hırsızlık” (ÇKT 7b/11), *sağlık* “sağlık” (ZFMM 2/7), *delilik* “delilik” (NŞ 266/1), *kötülük* “kötülük” (ŞT 93a/10), *yokluk* “yokluk” (ŞMM 115/16).

b) Bir şeyin bol bulunduğu yer isimleri türetir (Eckmann, 2003a: 47): *iki çukurluk* *arası* “iki çukurluk arası” (ÇZTKUÖB 307b/8), *küneşlik* “güneşlik” (NMŞF 62/109).

c) Zaman ifade eden kelimeler türetir: *iki günlük misafir* “iki günlük misafir” (HHM 147/380), *iki yıllık haraç* “iki yıllık haraç” (Sİ 296/3772), *karılıklıda* “yaşlılıkta” (NŞ 316/8), *kiçiklikdin* “küçüklükten (küçük yaştan)” (BOD 101b/1), *üç aylık yer* “üç aylık yer” (ZFM 6/8).

Ek, bu işlevini *+çI* yapım eki ile birlikte kullanılarak da yerine getirebilir: *beş künçilik yol* “beş günlük yol” (FŞ 256/61), *miñ yılçılık* “bin yıllık” (LT 41/XVII-370), *yüz yılçılık yol* “yüz yıllık yol” (GS 653/7).

ç) İş, meslek isimleri yapar: *rehberlik* “rehberlik” (NŞ 203/2). Kimi zaman bu işlevini *+çI* eki ile birlikte yerine getirir: *timürçilik* “demircilik” (NMŞF 38/53).

d) Eşya isimleri yapar: *terlik* “terlik” (NŞ 180/2).

e) Sayı isimlerinden sonra gelir: *ikilik* “ikilik” (LT 215/CLVII-2750).

f) Zamirlerden sonra gelebilir: *ménlik ü sénlik* “benlik ve senlik” (LT CLXXXVIII-3470).

g) *-GU, -mAs* ve *-mAK* fiilden isim yapma eklerinden sonra gelebilir: *bilmeslik* “O, bilmezlik” (Sİ 163/1728), *kitkülük* “gitmek” (Sİ 277/3439), *oꞗumaꞗlık* “okumak” (ÇFK 16a/1).

Çağatay dönemi eserlerinde özellikle de yabancı kökenli kelimelerde ekin ünlüsü, ünlü uyumlarına uymayabilir: *aꞗvellük* “şaşıllık” (LT 215/CLVII-2750), *āsüdelük* “rahatlık” (ZFEM I 313/19), *dīvānelük* “divanelik” (LD 138/3), *ꞗalenderlük* “kalenderlik” (LT 202/CLI-2565), *zāhidlük* “zahitlik” (ÇFK 24b/1).

2.1.1.2.1.1.28. +Um

Çağatay Türkçesinde işlek olmayan bu ek için Eckmann, *küçüm* “güçlü” (B 306:3), *yolum* “yolluk yer, geçit” (Seng. 5B:3) (*vol* “yol”) örneklerini verir (Eckmann, 2003a: 47).

2.1.1.2.1.1.29. +men

Tekin, *+mAn* ekinin küçültme sıfatları türettiğini belirtir: *ataman* “yüksek, baş (unvan)” (BK G 14) (Tekin, 2003a, 84).

Nalbant, işlek olmayan bu ekin genellikle abartma ve benzerlik ifade ettiğini, eklendiği isimlerden benzerlik sıfatları türettiğini dile getirir. Bu ek, DLT'de şu örneklerde saptanmıştır: *Közmen kömdi*. “Çöreği küle gömdü.” (DLT, C II, 27), *köz+men* “közde pişirilen ekmek, közleme” (DLT, C I, 444), *Türk+men* “Oğuzlar” (DLT, C III, 412) (Nalbant, 2008, 66-67).

Çağatay Türkçesinde de çok işlek olmayan bu ek, benzerlik ifade eder: *Türkmenler*² “Türkmenler” (ŞT 65b/16).

²Kaşgarlı, bu kelimeyi “Türk'e benzer” olarak açıklamıştır. (bk. Nalbant, Mehmet Vefa (2008). *Divānū Luġāti 't-Türk Grameri-I İsim*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, s. 66.)

2.1.1.2.1.1.30. +mtul, +ImtUl, +UmtUl

+*mtul*, +*ImtUl*, +*UmtUl* eki, Çağatay Türkçesinde renk isimlerinde kullanılan bir küçültme ekidir: *ağımtul* “akça” (*ağ* “ak”), *kökümtül* “mavimsi” (*kök* “gök, mavi”), *ķaramtul* “siyahımsı” (*ķara* “siyah”), *ķızımtul* “kırmızımsı” (*ķızıl* “kırmızı”), *sarımtul* “sarışın” (*sarığ* “sarı”), *yaşımtul* “yeşilimsi” (*yaşıl* “yeşil”) (Eckmann, 2003a: 47).

2.1.1.2.1.1.31. +(A)muğ

Çağatay Türkçesinde bu ek, daha çok renk isimlerine eklenerek onlardan yeni kelimeler ya da bu renkleri karakterize eden veya onların karakterlerini gösteren nesne ve varlıklar türetmiştir (Teres, 2009: 95). Çağatay dönemi eserlerinde bu ekle türemiş çok fazla kelimeye rastlanmaz: *ķaramuğdek* “buğdayın içindeki siyah taneler gibi.” (BOD 76b/6).

2.1.1.2.1.1.32. +nç, +Inç, +Unç, +nçi, +Inçi, +Unçi

Tekin, +*°nç* ekinin sıra sayıları eki olduğunu belirtir: *törtünç* “dördüncü” (KT K 7) < *tört* “dört”, *bişinç* “beşinci” (KT K 7) < *bēş* “beş” (Tekin, 2003a, 84).

Gabain, bu eki “Sayılar” bölümünde ele alır: *üçünç*, *törtünç*, *bişinç*... (Gabain, 2000: 75).

Nalbant da sıra bildiren bu eki, “Sayılar” bölümünde “Sıralama Sayıları” başlığı altında inceler: *törtünç*, *béşinç* (DLT, C I, 132) gibi (Nalbant, 2008, 121-122).

Çağatay Türkçesinde de sıra bildiren bu ek, kalınlık-incelik uyumuna uymakla birlikte, düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak uymaz, ç ünsüzü daima tonsuzdur: *ikinçi* “ikinci” (FŞ 108/75), *üçünç oğlı* “üçüncü oğlu” (ÇKT 7a/7), *törtünçi* “dördüncü” (SM 112/148), *béşinçi* “beşinci” (ME 52/BN 275a).

2.1.1.2.1.1.33. +rAK

Genellikle sıfat görevinde kullanılan kelimelerden üstünlük ya da karşılaştırma görevinde kelimeler türeten bu ek, Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır (Teres, 2009: 61). Ek, Çağatay Türkçesinde ünlü uyumlarına uyar. Sıfat ve zarf görevindeki kelimelere gelerek karşılaştırma ifade eder. Bazı örneklerde bu işlevini çıkma hâli +*DIn* eki ile birlikte karşılar: *artuğraķ* “daha çok” (ML 175/25), *dürüstrek* “daha doğru”

(ÇFK 17a/20), *Fārsīdīn köprek* “Farsçadan daha çok” (ML 174/11), *uluğraḳ* “daha büyük” (ML 173/8).

2.1.1.2.1.1.34. +rü

Çağatay Türkçesinde çok işlek olmayan bir ektir. Sadece bir kelimedede örneğine rastlanılmıştır: *keñrū* “zengin” (MEMÜ 62/98).

2.1.1.2.1.1.35. +se

Eckmann, ekin bir örneğini verir: *ölükse* “ceset” (Seng. 86B:7) (*ölüg* “ölü”) (Eckmann, 2003a: 47).

2.1.1.2.1.1.36. +sı

Kıpçak Türkçesi Grameri'nde bu ek ile ilgili şu örneklere yer verilir: *avurstı* (CC 61, 6), *ağurstı* (CC 61, 6) “hürmete lâyük, muhterem” (Karamanlıoğlu, 1994, 33).

Çağatay Türkçesinde ek çok işlek değildir. Daha çok eklendiği kelimenin anlamını kuvvetlendirdiği görülür (Teres, 2009: 177): *ağurstı* “saygı, itibar, misafirperverlik” (GN 76b:4) (*ağır* “ağır”) (Eckmann, 2003a: 47), *artuḳsı* “çoğu” (ME 32/BN 272b), *ayruḳsı* “farklı, muhtelif” (Seng. 57B:4) (*ayruḳ* “ayrı, ayrılmış”) (Eckmann, 2003a: 47).

2.1.1.2.1.1.37. +suḳ

Tekin, bu ekin benzerlik sıfatları türettiğini ifade eder: *yılsıḳ* “refah içinde, müreffeh, zengin, mutlu” (KT D 26) (Tekin, 2003a, 84).

Gabain, ekin +sı ve +ḡ eklerinin bir araya gelmesiyle oluştuğunu belirtir. +çığ ve +çig ekini de gibilik, benzerlik ifade eden tali ek olarak değerlendirir: *ḳulsıḳ* “köle gibi, kul gibi”, *begsig* “bey gibi, beye yakışır”, *küsençig* “arzu edilen, istenilen” (Gabain, 2000: 48).

Nalbant, “gibi, benzer” anlamlarına gelen bu ekin DLT’de çok canlı olmadığını dile getirir: *ḳulsıḳ er* “kula benzeyen er”, *bu ḳarı oḳlansıḳ* “Bu ihtiyarın huyu çocuk gibidir.” (DLT, C III, 128) (Nalbant, 2008, 66).

Bu ek, Çağatay Türkçesinde de çok canlı değildir. Genellikle nesne isimleri olan yeni

gövdeler türetir (Teres, 2009: 165): *tañsuḵ* “şaşılacak, acayip” (tañ: şaşkırtıcı şey) (Eckmann, 2003a: 48).

2.1.1.2.1.1.38. +sIz, +sUz

Tekin, +sIz, +sUz ekini yokluk sıfatları türeten ek olarak belirtir ve şu örnekleri verir: *aşsız* “yiyeciksiz, ekmeksiz” (KT D 26) < āş “yiyecek, yemek”, *tons(t)z* “giyeciksiz, fakir” (KT D 26) < *tōn* “üst giyim” vb. (Tekin, 2003a, 84).

Gabain, bu eki, “İsimden Sıfat Yapan Ekler” başlığı altında yokluk bildiren ek olarak açıklar: *yazuḵsuz* “günahsız” (*yazuḵ* “günah, suç”), *ağısız* “değersiz, malsız” (*ağı* “hazine, mal”) vb. (Gabain, 2000: 48).

Kuznetsov, ekin kökeni ile ilgili üç varsayımın ileri sürüldüğünü belirtir: 1) *süz-*, *sız-*, *çüz-*, *çöz-* “ayırarak”, ayırdetmek”, “çözmek” vs. 2) *sı-/mak/+z* (bir nevi isim); 3) Karaçay-Balkar Türkçesinde var olup kökeni bir olan *sık-*, *sıt-*, “çıkarmak”, *sir-* “(birçok) şeysiz kalmak” fiilleri. Kuznetsov bu eki, “erimek”, “sızmak” fiillerine dayandırarak şu açıklamalarda bulunur: “*Divanü-Lûgati't-Türk'teki yağ sızdı* (= 'eridi') cümlesi Türkçenin morfoloji sistemi henüz kurulmak üzereyken *yağ sız* şeklindeydi. Öyle ise *yağ sız kel yok* (= 'gelme') cümlesi, 'yağ sız/mışken/('erimişken') gelme', yani 'yağsız gelme' şeklinde anlaşılabilir. Şu halde *sız* sözcüğünün ilk safhalarda, henüz ek almadan, *yağ*, *kar*, *buz*, *küç* (güç), *tın* ('soluk') vs. gibi erimekle yok olmaya istidadı olan isimlere katıldığı düşünülebilir. Mesela *küç sız kel/tük* “güçsüz geldi” (yani 'gücü kuvveti erimiş (olarak) geldi'). *Sız* fiili ek haline gelirken ne son sesini yitirebildi (nitekim *-sı* eki malum), ne de ön sesini (*-iz* eki de biliniyor); *-sız* şeklinde kaldı.”

Ayrıca Kuznetsov'un bu makalesinden anlaşılmaktadır ki Psyançin, +sIz ekinin III. teklik şahıs iyelik eki +sI ile *-z(-r)* *belirsizlik-çokluk* eklerinin birleşip kaynaşmasıyla oluştuğunu dile getirmekte; Kononov, *-sı/+z* eklerinden geliştiğine inanmakta, ve Böhtlingk de bu eki yansıma bildiren *-s* ve *-z* eklerine dayandırmaktadır (Kuznetsov, 1995, 193-262).

Ekin DLT'de geçen örneklerinden bazıları şunlardır: *ḵut+suz* “işleri ters giden adam” (DLT, C I, 457), *u+suz* “*usuz* kişi: uykusuz kişi” (DLT, C I, 122), *yol+suz* “yolunu azıtan kimse” (DLT, C III, 40) gibi (Nalbant, 2008, 80).

Türkiye Türkçesindeki *+II*, *+IU* ekinin olumsuzu olan ekin Çağatay Türkçesindeki işlevlerine gelince;

a) Ekin Çağatay Türkçesindeki asıl işlevi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yokluk ve olumsuzluk ifade etmektir: *habersiz* “habersiz” (NŞ 175/5), *éyesiz* “sahipsiz” (MN I 410/T183), *öksüz* “öksüz” (DC f. 30v/3), *susuz* “susuz” (SH 11b/211), *vefäsiz* “vefasız” (EÇŞ-TDA 5 5/2), *yarasız* “yarasız” (FK 655/4), *yoğsuzluk* “fakirlik” (NMŞF 454/769).

b) İsimlerin sonuna gelerek sıfat türetir: *hārsız gül dūdsız ot dāğsız lale* “dikensiz gül, dumansız ateş ve dağsız lale” (BV 525/1), *kararsız ten* “kararsız vücut” (NŞ 414/5), *muhabbetsiz gül* “muhabbetsiz gül” (BOD 3b/8).

c) İsimlerin sonuna eklenerek zarf görevinde kelimeler türetir: *Bu dünyādın kiter bir kün heme ermanlı ermansız* “Herkes bir gün bu dünyadan istekli isteksiz gider.” (EÇŞ-TDA 5 16/8), *haťāsuz kēldi* “Hatasız geldi.” (LT 83/LXX-925).

d) Ek, zamirlerden sonra da gelebilir: *mēnsiz* “bensiz” (FK 63/5), *sēnsiz* “sensiz” (ŞMM 78/6), *ansız* “onsuz” (LT 19/II-70), *sizsiz* “sizensiz” (SS-AŞN III 309/9), *bularsız* “bunlarsız” (FŞ 291/32), *alarsız* “onlarsız” (Sİ 237/2839), *barçasız* “kimsesiz” (FK 689/291).

Çağatay Türkçesinde ek ünlüsü kalınlık incelik uyumuna tam olarak uyar. Ancak düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan örnekler, incelediğimiz eserlerde sık sık karşımıza çıkmaktadır: *dūdsız ot* “dumansız ateş” (BV 525/1), *gūlsiz* “gülsüz” (NŞ 267/1), *haťāsuz* “hatasız” (LT 83/LXX-925), *kōñülsiz* “gönülsüz” (NŞ 100/7), *susuz* “susuz” (NŞ 381/3), *ünsiz* “sessiz” (ŞHD 123/5).

2.1.1.2.1.1.39. +Iş, +Uş

Renk isimleri türetir ve eklendiği kelimelere “+li” anlamı katar. Ekin diğer bir işlevi de eklendiği kelimelere küçültme anlamı katmasıdır. Ekin Eski Türkçeden itibaren daha çok küçültme ifade eden örneklerine rastlanır (Teres, 2009: 97): *kōkiş turna* “mavili turna” (KB 75).

Ek, Çağatay Türkçesinde küçültme işleviyle kullanılmıştır: *tumşuk* “gaga” (LM 240/XXV-2142) (< tum + uş +uğ; *tumus* ‘gaga, hayvan burnu; kayak ucu).

2.1.1.2.1.1.40. +t

Tekin, +t ekini eski çokluk eki olarak açıklar: *sıgıt* “yas, matem, ağıt, ağlama” (KT D 4) (Tekin, 2003a, 85).

Gabain, “+t, artık fonksiyonu olmayan eski ve yabancı çokluk ekidir; bundan dolayı; kelime teşkili bölümünde ele alınmıştır.” açıklamasını yapar. Eki, Moğolca +t ekine bağlayan Gabain, Türkçede bu ekin rastgele kullanılıp manasının anlaşılmadığını, bu sebeple bu çokluk ekinden sonra +ler ekinin getirildiğini ifade ederek şu örnekleri verir: *tigit* (Suv. 608, 10) “prensler” (*tigin* “prens”; üstelik +ler de alır!), *süt* “süt” (Moğolca *sün* ile karşılaştırılmalıdır.) vb. (Gabain, 2000: 46).

Erdal ise ekin kökeninin Soğdca olduğu görüşünü ileri sürmüştür (Erdal, 1991, 78).

Nalbant, “Çokluk Kavramı ve Çokluk Ekleri” başlığı altında ele aldığı +t eki için “Bu ek, bilim adamları tarafından Moğolcadaki +d, +ud, +üd ve +t ekiyle karıştırılmakta ve etimolojik olarak bu eke bağlanmaktadır.” açıklamasını yapar, ekin çok az kelimedede kalıplaşmış olarak görüldüğünü ifade eder: *kanat* (KB 1934), *tigit* (KB 1868) gibi (Nalbant, 2008, 23-24).

Çağatay Türkçesinde topluluk ve sosyal tabaka anlamı taşıyan kelimeler türeten ek (Teres, 2009: 78), kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde görülmektedir: *bulıt* “bulut” (MSD 191), *ikit kız* “iki kız” (ZFM 62/10), *kanat* “kanat” (BOD 86b/6).

2.1.1.2.1.1.41. +z, +Iz, +Uz

Gabain, ikilik bildiren +z ekinin artık canlı olmadığını ifade eder: *biz* “biz”, *siz* “siz”, *müyüz* “boynuz”, *tiz* “diz” vb. (Gabain, 2000: 46).

Nalbant, “Çokluk Kavramı ve Çokluk Ekleri” başlığı altında ele aldığı +z ekinin Eski Türkçe döneminden itibaren çokluk anlamından çok ikilik anlamını ifade eden ek olduğunu dile getirir: *ikkiz* (DLT, C I, 143) gibi (Nalbant, 2008, 24).

Ek, Çağatay Türkçesinde kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde görülür: *ikiz* “ikiz” (ŞT 70a/1), *kögüz* “gögüs” (MN 37/5).

2.1.1.2.1.1.42. Alıntı Ekler

İncelenen Çağatay Türkçesine ait eserlerde görülen yabancı kökenli isimden isim yapma eklerinin çoğunlukla Farsça kökenli olduğu görülmüştür. Bu eklerden belli başlıları aşağıda açıklanmıştır:

2.1.1.2.1.1.42.1. +bān (+vān)

Farsça bir ek olup çeşitli anlamlarda sıfatlar türetir: *sāyebān zūlf* “gölgelik gibi olan saç” (HBDS XII/1).

2.1.1.2.1.1.42.2. +dān

İş ve meslek ismi yapan Farsça bir ektir. Çağatay Türkçesindeki +çI ekinin fonksiyonun verir: *nükte-dān* “nükteci” (FŞ 201/68).

2.1.1.2.1.1.42.3. +dār

Eklendiği isme sahiplik anlamı katan Farsça bir ektir. Çağatay Türkçesindeki +çI; +II, +IU ve +IIG, +IUG eklerinin fonksiyonun verir: *haber-dār* “haberdar” (FŞ 124/20), *minnet-dār* “minnettar” (NŞ 377/5).

2.1.1.2.1.1.42.4. +engīz

Farsça olan ek, eklendiği ismi sıfat yapar: *vaḥset-engīz* “korkunç” (FŞ 505/37).

2.1.1.2.1.1.42.5. +gān

Meslek isimleri türeten Farsça bir ektir: *bāzārgānlar* “pazarcılar” (ŞTÜ-ÇT 96/7).

2.1.1.2.1.1.42.6. +ger

Çeşitli anlamlarda sıfatlar türeten, meslek ismi yapan Farsça bir ektir. Çağatay Türkçesindeki +çI ekinin fonksiyonun verir: *cilve-ger* “cilveli” (NŞ 477/4).

2.1.1.2.1.1.42.7. +gīn

Ek Farsça olup eklendiği ismi sıfat yapar: *gam-gīn* “gamlı” (NŞ 240/6).

2.1.1.2.1.1.42.8. +gīr

İşî yapanı ifade eden Farsça bir ektir: *cihān-gīr* “dünyayı zapt eden” (FŞ 501/77).

2.1.1.2.1.1.42.9. +gūy

Farsça bir ek olup “söyleyen” anlamını ifade eder: *Türkī-gūy* “Türkçe konuşan” (ML 172/21).

2.1.1.2.1.1.42.10. +ī

Ek Farsça olup aitlik sahiplik ifade eden isimler türetir: *Türkī-elfāz* “Türkçe sözler” (ME 61/BN 276b).

2.1.1.2.1.1.42.11. +kār

İsimlerden çeşitli anlamlarda sıfatlar türeten Farsça bir ektir: *gūneh-kār* “günâhkar” (FŞ 508/68).

2.1.1.2.1.1.42.12. +keş

İsimlerden çeşitli anlamlarda sıfatlar türeten Farsça bir ektir: *belā-keş* ‘*âşıkım* “bela çeken âşığım” (FK 63/5)

2.1.1.2.1.1.42.13. +küş

İsimlerden çeşitli anlamlarda sıfatlar türeten Farsça bir ektir: *aql-küş* “akıl öldüren” (FŞ 104/27).

2.1.1.2.1.1.42.14. +mend

Ek Farsça olup çeşitli anlamlar ifade eden sıfatlar türetir: *ārzū-mend* “istekli” (FŞ 127/14).

2.1.1.2.1.1.42.15. +nāk

Sıfat türeten Farsça bir ektir: *tarab-nāk* “sevinçli” (Sİ 157/1616).

2.1.1.2.1.1.42.16. +pāş

İşî yapanı ifade eden sıfatlar türetir. Farsça bir ektir: *şarrāf-ı güher-pāş* “değerli taşlar saçan sarraf” (FŞ 289/1).

2.1.1.2.1.1.42.17. +rīz

Sıfat türeten Farsça bir ektir: *Müşg ü ‘anber-rīz* “güzel kokular saçan (sevgili)” (ŞHD 156/3).

2.1.1.2.1.1.42.18. +sāz

Sıfat türeten Farsça bir ektir: *hīle-sāz* “hileci” (NŞ 154/6).

2.1.1.2.1.1.42.19. +vār

Sıfat türeten Farsça bir ektir: *canvarlar* “canlılar” (BOD 86b/6), *canver* “canlı” (ÇZTKUÖB 226b/12).

2.1.1.2.1.1.42.20. +veş

Farsça bir ek olup “gibi” anlamı ifade eder: *meh-veş* “ay gibi, aya benzer” (ME 56/BN 275b).

2.1.1.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri

Fiilden isim yapım eklerinin Çağatay Türkçesindeki işlevleri ve gösterdiği özellikler aşağıda ayrıntılı olarak açıklanmıştır:

2.1.1.2.1.2.1. -A

Tekin, *-A* ekinin zarf-fiil eki olduğunu ifade ederek *ara* “arasında” (KT D 1) < *ār-* “arasından geçmek, çapraz geçmek”, *tapā* “-a doğru” (KT D 35) < *tap-* “bulmak”, *yana* “yine, tekrar” (KT D 10) < *yan-* “dönmek” gibi örneklere yer verir (Tekin, 2003a, 89).

Gabain, çok eski olan bu ekin eş sesli zarf-fiil eki olabileceğini düşünür ve bu ek için *öge* “şöhret” (*ög-* “övmek”), *kutada* “UII 86,38) “kadın adı” (*kut+ad-* “mesut olmak”) gibi örnekler verir (Gabain, 2000: 51).

Nalbant, *+A* ekiyle ilgili olarak *kat-a* “kez, defa” (DLT, C I, 218), *oz-a* “geçmiş zaman” (DLT, C I, 88), *uw-a* (DLT, C I, 90) örneklerini verir (Nalbant, 2008, 83).

Karamanoğlu’nun şu örnekler yer alır: *öte* (CC 151, 8) “öte, geri”, *yağa* (TZ 20b 11) “yaka” (*yağ-* Kaşg. “yaklaşmak, dokunmak”), *yana* (TZ 12a 1) “yön, cihet” vb.

(Karamanlıoğlu, 1994, 34).

Ek, Çağatay Türkçesinde az işlek bir ektir. İncelenen eserlerden tespit edilen belli başlı örnekler şunlardır: *yana* “yine” (SM 106/91), *yarasız* “yarasız” (FK 655/4).

2.1.1.2.1.2.2. -AK

Ergin ve Korkmaz tarafından Eski Türkçedeki -*GAK* ekiyle ilişkilendirilen (Ergin, 1990, 178; Korkmaz, 2007a, 70) bu ekin Çağatay Türkçesindeki işlevleri şu şekilde özetlenebilir:

a) Alet isimleri türetir: *kése~~k~~* “kesek, toprak veya kurumuş çamur parçası” (NŞ 596/3).

b) Bir işin yapıldığı yeri gösteren isimler türetir: *kona~~k~~* “konak” (Sİ 364/4).

2.1.1.2.1.2.3. -Aş

Bu ekin fiillerden hareket ismi yapan -*ş*, -*Iş*, -*Uş* eki ile bir yakınlığı olduğu düşünülebilir. Belki bu isimler eklerin klişeleşerek nesne ismi türettiği kelimeler de olabilir (Koraş, 1998: 212). -*Aş* eki Çağatay Türkçesinde çok işlek değildir: *kuyayş* “güneş” (BD 46/1).

2.1.1.2.1.2.4. -ç

Genelde akıl ya da beden hareketlerini ifâde eden soyut isimler türeten bu ek, Eski Türkçeden beri sıkça kullanılmıştır. Ancak dilciler tarafından genellikle -*nç*, -*Inç*, -*Unç* eki olarak gösterilmiştir.

Tekin, -*°nç* eki olarak aldığı bu ek için *bulğanç* “karışık, isyankar, düzensiz” (T 22) < **bulğa-* “karıştırmak, karışıklık çıkarmak”, *kor~~k~~ınç* “korku” (IB 36) < *kork-* gibi örneklere yer verir (Tekin, 2003, 92).

-*°nç* eki ile -*°nçu* ekini birlikte değerlendiren Gabain, bu iki ekin aynı fiil tabanından birlikte teşkil edilebilen eş anlamlı iki ek olduğunu ifade eder. Bazılarında fiil tabanlarının tevsik edilemediğini, sadece -*n-* dönüşlülük ekinden sonra geldiğine dikkat çeker. *Ögrünç*, *ögrünçü* “sevinç” (*ögir-* “sevinmek, neşelenmek”), *tegzinç* “tomar, bölüm” (*tegzin-* “dönmek, dolanmak”) vb. (Gabain, 2000: 54).

Nalbant da *-nç* biçiminde gösterdiği bu ekin DLT’de hareket bildiren soyut isimler türettiğini belirtir: *kıl-ınç* “ahlak, huy” (DLT, C III, 374), *kül-ünç* “gülünç” (DLT, C III, 374), *um-unç* “umma, umut etmek” (DLT C III, 450) vs. (Nalbant, 2008, 95-96).

Hacıeminoğlu, eki *-ç* şeklinde alır ve ekin *-n* ile genişlemiş fiil gövdelerinden genellikle fiil isimleri yaptığını dile getirir: *basınç* < *bas-ı-n-ç* “baskı, zulüm” (KB 1771), *kılınç* < *kıl-ı-n-ç* “kılıç” (DLT II, 156-4) vb. (Hacıeminoğlu, 2008, 18).

Ek, Çağatay Türkçesinde akıl veya beden hareketleri ifade eden soyut isimler türetir (Eckmann, 2003a: 51). Dönüştürülük ifade eden *-n* eki ile birlikte kullanılır: *inanç* “inanç” (ŞHD 46/4), *korğunç* “Korkularından titrediler.” (ÇKT 33b/4), *söğünç* “azarlama” (ÇŞAG II/2), *ürkünç* “korku” (ZFM 25/10).

2.1.1.2.1.2.5. -çAK, -çuk

Nalbant, DLT’de çok az kullanılan *+çXK* ekinin genellikle alet isimleri türetmek için kullanıldığını, bir örnekte ise sıfat yapma eki olarak görev yaptığını belirtir: *basın-çak* er “zayıf görülen adam, önem verilmeyen kişi.” (DLT, C I, 501), *bilin-çek* “Hırsızın yahut başkasının elinde bulunan her çalınmış malın adı.” (DLT, C I, 510) gibi (Nalbant, 2008, 84).

Çağatay Türkçesinde de nesne ve alet isimleri yapan bu ek, az işlek bir ektir. Örnekleri sınırlı sayıda: *bürünçek* “baş örtüsü” (GS 471/3), *émçek* “emzik” (ÇKT 2b/12) *kabarçuq* “kabarcık” (Sİ 257/3138).

2.1.1.2.1.2.6. -Du

Ek, soyut ve somut isimler türetmek için kullanılır (Teres, 2009: 278). Erdal, bu ekin temel olarak geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin de öznesine işaret eden isimler türettiğini ifade eder (Erdal, 1991, 332). Eski Türkçeden itibaren çok işlek olmayan bu ekin örneğine Çağatay dönemi eserlerinde de nadir olarak rastlanır: *karaltu* “karaltı” (SH 47a/888), *yağdu* “ışık” (BV 536/5), *yahtu* “alev, ışık” (MSD 3).

2.1.1.2.1.2.7. -G, -IG, -UG

Bazı fonetik değişmelerle Eski Türkçe döneminden bugüne kadar gelen ek, genellikle fiilin sonucunu bildiren isimler türetir (Teres, 2009: 180). Talat Tekin, bu ek için *bilig*

“bilgi” (KT G 7) < *bil-*, *bitig* “yazı” (KÇ G 3) < *biti-* “yazmak”, *boluġ* “varlık” (IB 19) < *bol-*, *ölüg* “ölü” (BK D 19) < *öl-* vb. örnekler verir (Tekin, 2003a, 88).

Gabain, ekin yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şeyi bildirdiğini, aktif isimler türettiğini belirtir ve ek için *tapıġ* “hürmet, hizmet, huzur” (*tap-* “tapmak”), *ötüg* “ibadet, rica” (*öt-* “rica etmek, ibadet etmek”), *ög* “akıl” (*ö-* “düşünmek”) gibi örnekler verir (Gabain, 2000: 88).

Nalbant, DLT’de genellikle fiilin sonucunu bildiren isimler, yer isimleri, alet isimleri, soyut isimler türeten bu ekin Karahanlı Türkçesinde çok işlek olduğunu ifade eder: *çek-iġ* “nokta” (DLT, C II, 287), *ül-üg* “pay, kısım” (DLT, C I, 62), *biti-g* “kitap” vs. (Nalbant, 2008, 86).

Çaġatay Türkçesinde tonsuz şekliyle de kullanılan ek, işlek bir ektir. Genellikle fiilin sonucunu bildiren isim ve sıfatlar yapan ekin işlevleri aşağıda özetlenmiştir:

a) Soyut isimler türetir: *aġrıġ* “aġrı” (Bu kelimedenden türetilen bir örnekte: *aġrıġlıġ* “aġrı”) (ÇKT 77a/10), *arıġ* “arı, saf, temiz” (FK 268/7), *bilig* “bilgi” (LT 209/CLIV-2660).

b) Somut isimler türetir: *azuġ* “azık” (ÇKT 7b/9).

c) Sıfatlar türetir: *ısıġ āh* “sıcak āh” (HBDS X/4), *ķuruġ šāh* “kuru dal” (NŞ 297/1), *ölüg* “ölü” (UHEP-HKÇTÜA 7/4), *tirig* “diri” (NŞ 288/4), *yıķuġ dāwār* “yıkık duvar” (FK 508/5).

d) Yer ismi türetir: *ķiyāmetniķ ķarıġı* “kıyametin koptuġu yer” (LD 485) (*ķarıġı/ķ* “kıyı, kenar” (< *ķır-* “bükme”).

2.1.1.2.1.2.8. -GA, -KA

Geçişli ve geçişsiz fiillerden fail isimleri ve geçişli fiil köklerinden nesne isimleri türeten (Teres, 2009: 292) bu ek için Tekin, *bilge* “akıllı” (KT G 6) < *bil-*, *ķısgā* “kısa” (KÇ D 11) < *ķıs-* “kısaltmak, daraltmak” gibi örnekler verir (Tekin, 2003a, 89-90).

Nalbant, Karahanlı Türkçesinde az kullanılan -GA ekinin DLT’de soyut ve somut isimler

ve alet isimleri türettiğini ifade eder: *bil-ge* “bilgili, zeki” (DLT, C I, 428), *köli-ge* “gölge”, *köşi-ge* “gölge” (DLT, C I, 448), *til-ge* “dilim” (DLT, C I, 429) (Nalbant, 2008, 87).

Ünlü uyumlarına uyan ekin Çağatay Türkçesindeki işlevleri aşağıda verilmiştir:

a) Geçişli ve geçişsiz fiillerden fail isimleri türetir (Teres, 2009: 293): *bilge* “bilge” (ŞHD 10/4).

b) Geçişli fiil köklerinden nesne isimleri türetir (Teres, 2009: 294): *yumurtkalar* “yumurtalar” (ŞHD 167a).

c) Soyut isimler türetir: *kölege* “gölge” (ŞHD 263/4).

ç) Fiillerden sıfat görevli kelimeler türetir: *inçke ün* “ince (alçak) ses” (ML 172/19), *kıska âyet okur*: “kısa ayet” (ÇFK 16b/18).

2.1.1.2.1.2.9. -GAK, -KAK

Gabain, Eski Türkçede çok sık kullanılmayan bu ekin “daima yapan” anlamı verdiğini belirtir. Gabain’in verdiği örneklerde ekin yuvarlak ünlülü şekilleri de görülmektedir: *içkek* “vampir” (*iç-* “içmek”), *tirgük* “direk” (< *tire-güki tire-* “diremek, desteklemek”) vb. (Gabain, 2000: 52).

Hacıeminoğlu, “Bu ek, bugünkü yazı dilimizde mevcut olan *-An* sıfat-fiil eki ile *-cl* isimden isim yapım ekinin anlamında fiillerden isim türetir.” açıklamasını yapar: *tezgek* < *tez-gek* “kaçan, çekingen” (DLT II, 289-7), *turğak* < *tur-ğak* “kapıcı, nöbetçi” (KB 608) vb. (Hacıeminoğlu, 2008, 19).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde ekin tonlu ve tonsuz şekillerinin kullanıldığı görülmektedir: *batkak* (TZ 48a 4) “batak”, *kaçkak* (TZ 48a 2) “kaçak” vb. (Karamanlıoğlu, 1994, 37).

Çağatay Türkçesinde düşkünlük ve meyil bildiren bu ek için Eckmann şu örnekleri verir: *aygak* “konuşkan” (Mahb. 170: 15) (*ay-*, *ayt-* “söylemek”), *batkak* “bataklık, batak” (Seng. 119b:16) (*bat-* “batmak”), *kaçkak* “kaçak, firarî” (H 12a:2) (*kaç-* “kaçmak, firar etmek, gözden kaybolmak”) (Eckmann, 2003a: 49).

Ek, ünlü ve ünsüz uyumlarına uyar: *sergek* “sarhoş” (NŞ 323/5), *tamğak* “damak” (MSD 434).

2.1.1.2.1.2.10. -GAn

Bu ek genellikle geçişli ve geçişsiz fiillerden fail isimleri türetir (Teres, 2009: 298).

Tekin, bu ek için *kapğan* (Böğü Kağan’ın unvanı) “kapan, yakalayan” (T 51), *kor(t)ğan* “kale, müstahkem mevki, sığınak” (BK D 31) < *korı-* “korumak” örneklerini verir (Tekin, 2003a, 90).

Gabain, eki *-GIn*, *-Kın*, *-ğan* şekilleri ile ele alır ve *tüzkin* (W 35) “mülteci” (*tez-* “kaçmak”), *tirgin* “kalabalık, dernek” (*tir-* “dermek, toplamak”), *bozğan* (MI 8, 10) “çekiç, basan” (*bas-* “basmak”) örneklerini verir (Gabain, 2000: 52).

Karamanlıoğlu, Karahanlı Türkçesinde *-GAn* sıfat-fiil ekinin, geldiği fiillerle kalıplaşarak yeni isimler türettiğini belirtir: *kalğan* (CC 75) “kalan, artık, bakiyye”, *kudurğan* (TZ 30b 11) “kuduz köpek” gibi (Karamanoğlu, 1994, 37-38).

Hareketin niteliğini bildirmek suretiyle nesnelere karşılayan bir sıfat-fiil eki olan *-GAn* eki, Çağatay Türkçesinde de kalıcı isimler yapar: *témür kurğan* “demir mezar” (GS 250/5), *Uğan* “Tanrı” (MSD 30), *yapuşkan* “yapışkan” (FK 148/6), *yavğan umaç* “yavan ekmek” (Sİ 365/4757).

Geçişli ve geçişsiz fiillerden fail isimleri türetir: *buyurğan* “buyuran” (SASA 33/185), *yaratkan* “yaradan” (FŞ 212/92).

2.1.1.2.1.2.11. -GI, -GU, -KI, -KU

Tekin “eylem ve eyleyici adlar türeten” bu ek için *küregü* “kaçak olmak, yönetilmez olmak” (KT D 23) < *küre-*, *kor(t)ğu* “muhafız” (BK D 41) < *korı-* “korumak” örneklerini verir (Tekin, 2003a, 90).

Gabain, ekin “fail ismi, soyut isimler, alet ismi ve sık sık da sıfat yaptığı” belirterek *belgü*³ “işaret, alamet” *bıçgu* “bıçak, bıçkı” (*bıç-* “bıçmek”), *kutkarku tınlıglar*

³*Belgü* “işaret, alamet” kelimesi hakkında daha fazla bilgi için bk. Özkan, N. (1999). “İsme Gelen Ekleri de Alan Bir Fiil Gövdesi: Belir-”. *TDAY-Belleten 1996*. Ankara: TDK Yay., 213-220.

“kurtarılabilir canlılar, kurtarılması gereken canlılar” (*kutkar-* “kurtarmak”) gibi örnekler verir (Gabain, 2000: 52, 56).

Karahanlı Türkçesinde çok işlek olarak kullanılan ekin tonsuz şekli görülmez. Ek DLT’de soyut isimler, alet isimleri ve sıfatlar türetir (Hacıeminoğlu 2008, 19): *bile-gü* “bileme taşı” (DLT, C I, 447), *sor-ġu* “kan alacak âlet” (DLT, C I, 425) vs. (Nalbant, 2008, 89).

Karamanlıoğlu, “Eski Türkçede sıfat-fiil eki olarak da kullanılan ve nadir olarak *-ku, kü* şeklinde bulunan bu ek, Kıpçakçada yalnız fiilden isim yapma eki olarak kullanılır ve ünsüz uyumuna tamamen uymuş durumdadır.” açıklamasında bulunur: *bitki* (EH 109) “bitki, nebat”, *keskü* (TZ 34a 3) “keski”, *yargu* (CC 48) “hüküm, emir” vs. (Karamanoğlu, 1994, 38).

Çağatay dönemi eserlerinde oldukça işlek olan bu ek, kalınlık-incelik uyumuna uymakla birlikte düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak uymaz. Ek Çağatay Türkçesinde fiil ismi yapar: *içkü* “içki” (BÇ 330b), *sivgü* “sevgi” (NŞ 309/3), *hudā sorgusu* “Allah sorgusu” (Sİ 133/1284), *uyku* “uyku” (NŞ 372/5), *yasaķı* “asker, muhafız” (< Moğ. *yasa-* “düzmek; yapmak, kurmak; hazırlamak, süslemek”) (FK 150/7)

2.1.1.2.1.2.12. -ġıç, -güç

Eski Türkçeden beri *arguç* “insanın aldandığı nesnelere” (DLT I, 95-9), *örküç* “dalga” (DLT I, 95-15) gibi alet isimleri, berkitme sıfatları türeten (Hacıeminoğlu, 2008, 20) bu ek, Çağatay Türkçesinde alet isimleri yapar: *süzgüç* “süzgeç” (FK 470/7), *titregüç* “başlık” (GS 264/4). Çağatay Türkçesinde çok işlek olmayan bu ek için Eckmann da *talġıç* “dalġıç” (Seng. 160b:19) (*tal-* “dalmak, batmak”) (Eckmann, 2003a: 49) örneğini verir.

2.1.1.2.1.2.13. -GUÇI

Eski Türkçeden beri çok sık kullanılan eklerden biri olan bu birleşik ek, fiilde belirtilen işi sık ya da sürekli yapan anlamında isimler, yani eyleyici fail isimleri türetir (Teres, 2009: 290). Bu eki Tekin, eyleyici isimler türeten ek olarak açıklar: *ayġuçı* “kağan danışmanı ve sözcüsü” (T 10, 49) < *ay-* “söylemek, hükmetmek, hakan yerine karar vermek”, *itġüçi* “yapan, eden” (KT K 13) < *it-* < *ēt-* vs. (Tekin, 2003a, 90). Erdal bu

ekin ikinci unsuru +çI olan bir ek dizisi olduğunu ve fail isimleri türettiğini belirtir (Erdal, 1991, 371).

Fiilden isim yapan –GU, –KU eki ile isimden isim yapan +çI ekinin birleşmesinden meydana gelmiş olan –GUçI eki, Çağatay Türkçesinde meslek ya da durum bildiren isimler türetir (bk. +çI): *añlağuçı köz* “anlayıcı göz” (MZE 139), *aytkuçı* “söyleyen” (MN I 461/T255), *buyurğuçı* “buyurucu” (MK-AŞN IV 247), *ķān tökküçi* “kan dökücü” (GD-HKÇTÜA XLVIII/4), *kizlegüçi* “gizleyici” (MZE 171), *oquğuçı* ve *tınlağuçı* “okuyucu ve dinleyici” (ŞT 66b/4), *satğuçı* “satıcı” (MZE 342), *sirkege su katğuçı* “sirkeye su katıcı” (MZE 342), *sözlegüçi* “söyleyen” (MZE 171).

Ekin –IçI, –UçI biçimi ise Çağatay Türkçesine Oğuz etkisi olarak girmiş olmalıdır; bu biçimin çok az örnekte görülmesi de bu görüşü destekler: *satuci* “satıcı” (DC f. 32r/9). Ek, bir örnekte de başındaki ünlüyü kaybetmiş olarak karşımıza çıkar: *dilençi* “dilenci” (LD 40/2).

2.1.1.2.1.2.14. –ğun, –kun

Hacıeminoğlu, bu ek için “Fiil kök ve gövdelerine gelerek genellikle –mIş eki ile yapılmış sfat-fiil anlamını belirten bir ektir.” açıklamasını yapar: *kir-* “girmek”, *kirkin* < *kir-kin* “buğranın ve devenin kızgın zamanı, kiriş, zamanı gelmiş” (DLT I, 443-18), *köç-kün* < *köç-kün* “göç eden” (KB 6112), *tutğun* < *tut-ğun* “tutulmuş, yakalanmış” (DLT I, 194-11) vb. (Hacıeminoğlu, 2008, 20).

Çağatay Türkçesinde meslek ve faaliyet bildiren bu ek, ünlü ve ünsüz uyumuna tam olarak uymaz: *tutkunlar* “esirler” (LM 342/XXXV-3206), *uçğun* “kıvılcım” (ŞHD 53/1), *uçkun* “kıvılcım” (GS 368/2).

2.1.1.2.1.2.15. –ğur, –kur

Genellikle düşkünlük bildiren sıfatlar yapan bu ek, Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde çok rastlanan bir ek değildir. Karahanlı Türkçesinde bir kelimedenden hayvan ismi türettiği görülmüştür: *adğur* “aygır” (KB: 4064) (< *adığır* < **adı-* “ayırma”). Ekin Çağatay Türkçesinde düşkünlük bildiren sıfatlar yaptığı, olumsuz fiil kök ve gövdelerine de getirildiği görülür (Teres, 2009: 312): *tınmağur cismim* “durmayan bedenim” (GS 215/3) (< *tınma-* “durmamak”), *toymağur közüm* “doymayan gözüm”

(LD 63/4) yan' (< *toyma-* “doymamak”), *uçkur* “uçucu” (BOD 48b/4).

2.1.1.2.1.2.16. -I, -U

Erdal bu ekin Eski Türkçede geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin öznesine işaret eden isimler ve sıfatlar türettiğini belirtir (Erdal, 1991, 340). Tekin söz konusu ek için şu örneklere yer verir: *egri* “eğri, hörgüçlü” (< *egir-* “eğdirme, çevirmek”), *kalı* “kalıntı, artık” (< *kāl-* “kalmak”), *takı* “daha” (< *tak-* “eklemek”), *yazı* “ova, bozkır” (< *yaz-* ‘yaymak) (Tekin 2003a, 90). Ek, Karahanlı dönemi eserlerinde de yaygındır: *oğrı* “hırsız” (KB 313) gibi.

Korkmaz, -I, -U ekini kalıplaşmış bir zarf-fiil eki olarak görür ve bu durumun Türk dilinin hemen her dönem ve lehçesinde rastlayabileceğimiz bir genellik gösterdiğini ifade eder (Korkmaz, 1994, 57-68).

-I, -U eki, Çağatay Türkçesinde fiillerden soyut ve somut isimler ve sıfatlar türetir (Teres, 2009: 282): *séndin ayru* “senden ayrı” (LT 189/CXLIII 2385), *égri yollar* “eğri yollar” (LT 59/XXXV-600) (< *égir-* “eğirmek, çevirmek”), *karşu* “karşı” (MSD 718), *koşu* “komşu” (MSD 769).

2.1.1.2.1.2.17. -IcI

Bu ek, -GUÇI ekinin Batı Türkçesinin etkisiyle başındaki ünsüzü düşürmüş biçimidir. bk. -GUÇI

2.1.1.2.1.2.18. -K, -IK, -UK

Eski Türkçeden beri işlek olan bu ek, fiillerden sıfat, soyut isim, alet ve nesne isimleri türetir. Tekin, -(U)k ekinin fiil sonucu isimler ve nitelikler türettiğini belirtir: *barık* “bina, anıt-mezar” (BK K 14) < *barı-* “inşa etmek, yapmak”, *bedük* “büyük” (O 6) < *bedü-* “büyümek”, *artuk* “fazla, çok” (KÇ D 13) < *art-* “artmak, arta kalmak” vs. (Tekin, 2003a, 90-91).

Gabain, -K, -UK eki hakkında “Bu ekin mana bakımından -^oğ ile yapılanlardan farkını kesin olarak tespit etmek mümkün değildir; bu ekle yapılan isimler, bazen edilgenlik, bazen yapılan işin sonucunu bildirir; sıfat olarak ise daha çok kullanılır.” açıklamasını yaparak *közünü* “pencere” (*közün-* “görünmek”, *süzük* “temiz, arı” (*süz-* “süzme,

temizlemek”) vs. örnekleri verir (Gabain, 2000: 54, 58).

Necmettin Hacıeminoğlu, *-K* ekinin fiilden sıfat, soyut isimler, alet ve eşya isimleri türeten çok işlek bir ek olduğunu belirtir: *aç-* “açmak”, *açuk* < *aç-u-k* “açık, açılmış” (DLT I, 64-22), *aksa-k* < *aksa-k* “topal, aksak” (KB 3238) vb. (Hacıeminoğlu, 2008, 20-21).

Kıpçak Türkçesi metinlerinde *-K* eki somut isimler ve sıfat türünde kelimeler türetir: *açuk* (TZ 11b 13) “acıkmış”, *bitik* (T 60) “yazı, kitap”, *otlak* (T 56) “otlak” gibi (Karamanlıoğlu, 1994, 39-40).

Çağatay Türkçesinde ek ünsüzünün tonlu ve tonsuz şekli mevcuttur. Ek ünlüsü kalınlık-incecik uyumuna uyar ancak düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak uymaz. Ekin işlevleri aşağıda özetlenmiştir:

a) Nesne isimleri türetir: *bitik* “kitap” (GS 421/1), *tarak* “tarak” (ŞHD 133/5), *örtük* “örtü” (ÇFK 83b/7), *töşek* “döşek” (ŞT 67a/1), *yalak* “yalak” (ZFEM I 355/14), *yastuk* “yastık” (ŞHD 112/1).

b) Bir hareketin yerini veya sonucunu bildiren isimler türetir: *üçünçi bölük* “üçüncü bölük” (Sİ 109/923).

c) Sıfatlar türetir: *açuk* “açık” (Sİ 364/4), *aksa-k* “aksak, topal” (ÇFK 69a/6), *bozuk könlüm* “bozuk (kırık) gönlüm” (NŞ 293/5), *késik baş* “kesik baş” (FŞ 216/21), *ösruk köz* “sarhoş göz” (ÇŞAG VI/2), *tilük* “delik” (HE-AŞN III 65/7).

2.1.1.2.1.2.19. -I, -II, -UI

Fiilin sonucunu bildiren isimler türeten *-I*, çok sık kullanılan bir ek değildir (Teres, 2009: 275). Gabain bu ekin Moğolcada da aynı olduğunu belirtir ve *mal* “bakan gibi yüksek bir mevki unvanı” (*inan-* “inanmak”), *kısal* “boğaz, vadi” (*kıs-* “kısmak”), *tükel* “bütün, hep” (*tüke-* “tükenmek”), *osal* “ihmalkâr” (*osa-n* Çağatayca “tembel”) örneklerini verir (Gabain, 2000: 53).

Eckmann ise bu ek için Çağatay dönemi eserlerinden şu örneklerle yer verir: *ka-bal* “kuşatma”(Şeyb. Vamb. 102: 35) (*kaba-* “kuşatmak”, *soyurğal* “hediye, armağan;

bağışlama” (Seng. 249b:2) (*soyurğa-* “vermek, bağışlamak, hediye etmek”), *tükel* “bütün, hep” (GN 73b:9) (*tüke-n-* “tükenmek, bitmek”), *yasal* “dizi, düzen, sıra” (Mahb. 20:1) (*yasa-* “yapmak, kurmak, düzenlemek”) (Eckmann, 2003a: 50), *osal kıtur* “**gafil** eder” (BD 33/6).

2.1.1.2.1.2.20. -m, -Im, -Um

Eski Türkçeden beri çok işlek olan bu ek, fiil isimleri, geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin öznesine işaret eden isimler türetir. Kimi zaman da nitelik ve ölçü bildiren isimler türetir (Teres, 2009: 235). Erdal, Eski Türkçede fiil kök ya da gövdelerine eklenen bu ekin genellikle iki heceli isimler türettiğini, bu ekle türetilen bir heceli tek örneğin *ye-m* üç heceli tek örneğin ise *tamuz-um* olduğunu belirtir (Erdal, 1991, 290-291).

Ek, Çağatay Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılır. Ünlü uyumlarına uyan ekin işlevleri aşağıda gösterilmiştir:

a) Fiil isimleri türetir: *atımçı* “atımcı” (LD 7/5), *kéyim* “giyim” (ŞMM 18/5), *ölümlük* “ölümlü” (GD-HKÇTÜA 13/3), *yüz tilim* “yüz dilim” (BV 216/7).

b) Geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin öznesine işaret eden isimler türetir (Teres, 2009: 238): *bir içim şu* “bir içim su” (HHM 196/962), *bir togram it* “bir parça et” (ŞT 69b3), *yarım yıgaç çağlık* “yarım ağaç kadar” (FŞ 215/10).

2.1.1.2.1.2.21. -mA

Eski Türkçeden itibaren az kullanılan bu ek, geçişli fiillerin nesnesine işaret eden isimler türetir (Teres, 2009: 258).

Hacıeminoğlu, “Az kullanılan bir ek olup *-mAK* ekinin hafifletilmiş olarak kabul edilen bu ek, fiillerin ismini yapar. Sıfat-fiil anlamında da kullanılmaktadır.” Açıklamasını yapar: *adma* < *ad-ma* “salıverilen, başıboş” (DLT I, 129-25), *süzme* < *süz-me* “ayran süzmesi, bir çeşit peynir” (DLT I, 433-22), *tügme* < *tüg-me* “düğme” (DLT I, 433-13) vb. (Hacıeminoğlu, 2008, 25).

Karamanlıoğlu, *-mA* ekinin Kıpçak Türkçesinde genellikle somut, nadiren soyut anlamlı

kelimeler türettiğini belirtir: *ķavurma* (EH 176) “kızarmış et”, *sürme* (T 76) “sürme”, *titreme* (T 66) “titreme” gibi (Karamanlıoğlu, 1994, 42).

Ekin Çağatay Türkçesindeki işlevleri aşağıda özetlenmiştir:

a) Ek, Çağatay Türkçesinde kalıcı isimler türetir: *ķalma* “kurumuş çamur parçası” (MEMÜ 52/42).

b) İş isimleri türetir: *işlemege ir kirek* “İşlemek için er gerek.” (MZE 585), *sorma* “bira” (ML 777b10), *sürme* “sürme” (ML 172/26), *titreme* “titreme” (NŞ 353/3), *yağma* “yağma” (Metinde *yağmaı* “yağmaı” şeklinde görülür.) (ŞHD 133/2).

c) Soyut isimler türetir: *girişme* “cilve” (LD 316/1).

) Hastalık ismi türetir: *ısıtma* “sıtma” (GS 619/4).

d) Sıfatlar türetir: *égme kaş* “eğilmiş kaş” (GS 120/3).

2.1.1.2.1.2.22. –mA

Az işlek bir ektir. Eski Türkçede bulunmayıp Karahanlı Türkçesinden itibaren görölmeye başlar. DLT’de yemek ismi olarak birkaç örneği görülür: *ķađur-ma* ~ *ķawur-ma* “kavrulmuş buğday” (DLT, C I, 493), *tut-ma* “Türklerin tanınmiş bir yemeği” (DLT, C I, 452).

Ek, Çağatay Türkçesinde de genellikle yiyecek isimleri türetir: *bulamaç* “bulamaç; bir çeşit un orbası” (Seng. 141A: 19) (*bula-* “bulamak, karıştırmak”), *ķavurma* “kavurma, kavrulmuş et” (Küll. R 234a:23) (*ķavur-* “kavurmak”), *tutma* “şehriye, tel şehriye” (Seng. 169B:12) (*tut-* “tutmak”). (Eckmann, 2003a: 51).

Bir örnekte oyun ismi türetmiştir: *Gülistānda ıķar pīrāheniņni / řabā tég gonçe birle oyna soyma* “Gül bahçesinde gömleğini ıķar ve sabah rüzgārı gibi gona ile soyma (soyunma) oyunu oyna.” (ŞAG V/3).

2.1.1.2.1.2.23. –mAK

Gabain, Moğolcadan ödünç alındığını düşündüğü –mAK ekinin Eski Türkçede başta soyut isimler olmak üzere çeşitli isimler türettiğini belirtir: *uķmak* “akıl, görüş, fikir” (*uķ-* “anlamak”), *tüzülmek* “sükûnet” (*tüzül-* “tüzelmek, bir sıraya gelmek”), *ölmek* “ölme” (*öl-* “ölmek”) vb. (Gabain, 2000: 53).

DLT’de çok işlek olan bu ek, çoğunlukla alet isimleri türetir: *boğ-mak* “1. Gömlek düğmesi 2. Gerdanlık” (DLT, C I, 466), *çak-mak* “çakmak” (DLT, C I, 469), *tür-mek* “dürüm” (DLT, C I, 477) vb. (Nalbant, 2008, 94).

Karamanlıoğlu, ekle ilgili olarak “Bugün de gramerlerde mastar eki olarak zikredilen bu ek, Kıpçakça gramerlerde de ‘fiilin sonunda zamir olmayan emir sigasına gelen başlıca mastar alâmeti’ olarak gösterilmiştir (bk. EH 108, 139, TZ 44b, 88a). Eklendiği fiilin kökünün iş veya hareketini gösteren soyut anlamda ve o fiilin mastarı adı verilen isimlerin yanında, bir iki örnekte somut anlamlı kelimelerde de rastlanmaktadır. Bunun aslında aynı ek olup olmadığını kesin olarak söylemek güçtür.” Açıklamalarında bulunur ve bazı örnekler verir: *almak* “almak” (TZ 49b 5), *kelmek* “gelmek” (EH 108), *ketmek* “gitmek” (TZ 49b 5) vb. (Karamanlıoğlu, 1994, 42-43).

Ekin Çağatay Türkçesinde işlevleri ve kullanılış şekilleri aşağıda açıklanmıştır:

a) Fiillerin hareket isimlerini (mastar) yapar: *yaşanmak bizenmek* “süslenmek bezenmek” (ML 173/3), *kaçmak, kavlamak* “kaçmak kovalamak” (NŞ 311/4), *okumak ve bitimek* “okumak ve yazmak” (MN I 1/T6), *unutmak* “unutmak” (BD 79/1), *yoklamak* “yoklamak” (NŞ 311/1).

b) Ek, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de kalıcı isimler yapar: *çakmak kibi çaktı* “Çakmak gibi çaktı.” (ŞHD 98/4), *yemek keltürdi ve yédiler* “Yemek getirdi ve yediler.” (NMŞF 69/121).

c) Bu eki almış fiil isimleri hâl eklerini alabilir: *bitimekke* “yazmaya” (ÜLT 10/12), *yād éylemekni* “anmayı” (BV 117/2), *bu ‘ahdni sindurmaķnu* “bu yemini bozmayı” (ŞTÜ-ÇT 95/19) *yağdurmaķdın* “yağdırmaktan” (FK 522/2), *yığlamaķta* “ağlamakta, ağlama hususunda” (ML 172/21), *yığlamaķnuj* “ağlamanın” (ML 172/19).

Ç) Bu eki almış fiil isimleri iyelik eklerini alabilir: *kitmekim* “(benim) gitmem” (GS X/4), *ölmekime* “(benim) ölmeme” (ŞMM 78/6)

d) Ek İsimden isim türeten +*IİK*, +*IUK* eki ile kullanılabilir: *su içmeklik* “su içmek” (NŞ 263/2), *éşitmeklik kirek* “iştirmek gerek” (FŞ 347/93), *yaşurmağlık* “gizlemek” (BÇŞŞD-HKÇTÜA 15/7).

2.1.1.2.1.2.24. -mAn

Eklendiği kelimelerden soyut ve somut isimler türeten ve çok işlek olmayan bir ektir. “Ben” zamirinin kalıplaşması yoluyla ortaya çıkan bir ek olduğu ileri sürülür (Teres, 2009: 302). Tarihi Türk lehçelerinde çok fazla örneğine rastlanmayan bu ek, Çağatay Türkçesinde eklendiği kelimelerden soyut ve somut isimler türetir: *tuman* “duman” (ŞT 86b/16) (< *tu-* “kapatmak, tıkamak”), *yaman* “kötü” (< *yav-man*) (MK-AŞN IV 270/8)

2.1.1.2.1.2.25. -mur

Eski Türkçeden beri çok seyrek kullanılan bir ektir. Birkaç örnekte görülür: *yağmur* “yağmur” (*yağ-* “yağmak”), *almur* “hırs, tamah” (*al-* “almak”), *kömür* “kömür” (*köy-mür*; *köy-* “yanmak”) (Gabain, 2000: 53).

Ekin Çağatay Türkçesindeki örnekleri de sınırlıdır: *tamur* “damar” (LD 343/1), *yamğur* “yağmur” (NŞ 179/6) (< *yağmur yağ-mur*, *yağ-* “yağmak”).

2.1.1.2.1.2.26 -n, -In, -Un

Eski Türkçeden beri oldukça işlek olan bu ekin yaptığı isimler, hareketin bitmesinden sonra ortaya çıkan ürünü, fiilin gösterdiği hareketi işleyeni, olanı ve yapılanı belirtir (Teres, 2009: 242). Tekin, -*n* ekini “eylem sonucu adlar türeten ek” olarak açıklar. *Bulun* “tutsak, esir” (KÇ B 5) < *bul-* “elde etmek, ele geçirmek”, *kıyın* “ceza” (T 32) < *kıy-* “cezalandırmak”, *san* “sayı” (BK G 12) < *sā-* “saymak” vb. (Tekin, 2003a, 92).

Gabain, yer yer sıfat yapan bu ekin seyrek kullanıldığını ifade eder. *Tütün* “duman” (*tüt-* “tütme”), *tirin* “kalabalık, cemaat” (*tir-* “dermek, toplamak”) gibi (Gabain, 2000: 54).

Erdal bu ekin iki heceli isimler türettiğini, tek heceli örneğinin *san* ‘sayı’ olduğunu ifade

eder (Erdal, 1991, 300).

Ek, Karahanlı Türkçesinde oldukça işlek bir ektir. İsim, sıfat, edat türünde kelimeler türetir. *Ad-* “ayrılmak”, *adın* < *ad-ı-n* “ayrılmış, başka” (DLT I, 76-11), *ya-* “yaklaşmak”, *yağ-* “yaklaşmak”, *yağın* < *yağ-ı-n* “yakın, yaklaşmış” (DLT III, 22-18) vb. (Hacıeminoğlu, 2008, 26).

Ek, Çağatay Türkçesinde de oldukça işlektir. Fiilin yapılmasından sonra ortaya çıkan ürünü gösterir: *kalın sipāh* “kalabalık ordu” (< *kal-* “yığılmak, birikmek, artmak”) (FŞ 348/T 140-2), *kélin* “gelin” (ŞT 68b/9), *oyun* “oyun” (LT 74/LVI-805), *savun* “haber” (ŞT 86b7), *tütün* “tütün” (MN 36/3), *uzun* “uzun” (SH 27a/538), *yağın* “yağmur” (LT 179/CXXXI-2255).

2.1.1.2.1.2.27. -iñ

Eski Türkçeden itibaren çok sık bir kullanıma sahip olmayan ek, geçişsiz fiillerden eyleyici isimler ve sıfatlar; geçişsiz fiillerden de nesne isimleri ve sıfatlar türetir: *Kanlı irinli kayın oğğa kan bürkürtdüm* “Kayından yapılmış kanlı **irinli** oka kan yürüttüm.” (ŞT 100b/2).

2.1.1.2.1.2.28. -sI

Eckmann, ek için şu örnekleri verir: *ķavursı* “hafif ateşte tütülenmiş, ütülenmiş, yalazlanmış, yün veya keçe” (Seng. 279b:5) (*ķavur-* “kavurmak”), *tütsi* “tütüsü” (Seng. 169b:9) (*tüt-* “tütme, duman çıkarmak”), *yatsı* “yatsı, yatma zamanı” (Seng. 326b:16) (*yat-* “yatmak, uzanmak”) (Eckmann, 2003a: 52).

2.1.1.2.1.2.29. -ş, -Iş, -Uş

Eski Türkçeden beri kullanılan, fiil isimleri yapan çok işlek bir ektir. Ekin Çağatay Türkçesindeki işlevleri ve kullanılış özellikleri şu şekildedir:

a) Hareketi veya hareketin sonucunu ifade eden isimler yapar (Eckmann, 2003a: 52): *baķış* “bakış” (ME 54/BN 275b), *barış kéliş* “varış geliş” (NŞ 257/1), *közünün oħşası* “gözünün **benzeri**” (LD 95/1), *sançışka mecāl ķalmadı* “**Dövüşe** mecal kalmadı.” (ÇKT 46b/3).

b) Kalıcı isimler yapar: *uruş künleri* “savaş günleri” (ŞT 78b/8), *ülüş* “hisse” (ÇKT 20a/1).

c) Bu eklerden sonra hâl ekleri gelebilir: *körünüşde* “görünüşte” (ŞT 77a/2) , *uruşnu* “savaşı” (NŞ 510/7).

2.1.1.2.1.2.30. -t, -It, -Ut

Eski Türkçeden beri yer ve alet isimleri türeten bu ek in örneklerine Çağatay dönemi eserlerinde çok az rastlanmıştır: *kurut* “yağsız bir peynir türü” (ML: 777b9), *uyat* “hayâ” (< *uyat*” utanç”, *uya-l-* “utanmak”) (MSD 718).

2.1.1.2.1.2.31. -v

Eski Türkçede görülmeyen bu ek, Çağatay Türkçesinde de işlek değildir. Ekin Çağatay Türkçesindeki belli başlı örnekleri şunlardır: *bilev* “bileği” (Seng. 149b:9) (*bile-* “bilemek, keskinleştirmek”), *saqlav* “bekçi, gözcü” (Şeyb. Vamb. 120:6) (*saqla-* “tehlikeden korumak”), *yasav* “dizi, sıra; düzen, nizam” (Seng. 332a:4) (*yasa-* “yapmak”) (Eckmann, 2003a: 53).

2.1.1.2.1.2.32. -vul, -avul

Bu ek, fiil kök ve gövdelerine gelerek genellikle topluluk isimleri türeten Moğolca asıllı –*Gul* ekidir. Eski ve Orta Türkçede bulunmayan bu ek daha çok Moğolca kelimelere eklenir. Ancak ekin Türkçe kelimelere getirildiği de görülür. Çağatay Türkçesinde kullanım alanı çok geniş olmayan bu ek in daha çok meslek isimleri türettiği görülür. İstisnalara da rastlanabilir (Teres, 2009: 323).

Eckmann, ek için şu örnekleri verir: *çapavul* “çapul, yağma” (Seng. 204b:2) (*çap-* “koşmak, akın etmek”), *karavul* “karakol; bekçi, nöbetçi asker” (Seng. 271:15) (*kara-* “bakmak”), *yortavul* “akıncı” (Seng. 342b:2) (*yort-* “koşmak, akın etmek”) (Eckmann, 2003a: 53).

İncelenen eserlerde bu ekle ilgili sınırlı sayıda örneklere rastlanmıştır: *karavul* “keşif kolu” (ŞT 96a8), *yasavul* “muhafız” (MSD 241).

2.1.1.2.1.2.33. -z

Eski Türkçeden beri çok sık olmasa da kullanılan bir ektir (Teres, 2009: 265). Marcel Erdal, ekin temel olarak geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin öznesine işaret eden isimler türettiğini ifade eder (Erdal, 1991, 323). Ek, Çağatay Türkçesinde de canlılığını kaybetmiştir: *boğaz* “boğaz” (ÇFK 82a/9), *közüm* “gözüm” (LD 160/3), *söz* “söz” (BD 3/13).

2.1.1.3. Birleşik İsimler

“Birleşik isimler, en az iki kelimededen oluşan ve bu kelimelerin kendi kavramları dışında yeni bir kavramı karşılamak üzere, birleşik kelime kalıbına göre bir araya gelerek meydana getirdikleri isimlerdir.” (Korkmaz, 2007b, 45).

Ergin, birleşik ismi, “bir nesnenin ismi olmak üzere yan yana gelen birden fazla ismin meydana getirdiği kelime grubu” olarak tanımlar. Türkçedeki birleşik isimlerin hep özel isimler olduğunu belirten Ergin, *Afyonkarahisar, Mehmet Kaplan, Ahmet Hamdi Tanpınar, Halide Edip Adivar, Demirtaş, Taşdemir* gibi örneklere yer verir ve şu açıklamalarda bulunur: “Misallerde de görüldüğü gibi cins isimlerden yapılan birleşik isimler, birleşik kelime durumuna geçmektedir. Zaten cins isimlerden birleşik isim yapmak, Türkçede hemen hemen yok gibidir. Onlar da ancak has isim hâline gelmiş cins isimlerden yapılanlardır. Birleşik isim, aynı zamanda Türkçede yalnız has isimlerden yapılan kelime grubudur diyebiliriz.” (Ergin, 1990, 363-364).

Birleşik isim ile birleşik kelimeyi birbirine karıştırmamak gerektiğini belirten Ergin'e göre sadece yer ve şahıs isimleri Türkçenin birleşik isimleridir. Diğerleri ise birleşik kelimelerdir. Birleşik kelime, birleşmiş bir birleşik isim olabileceği gibi; birleşmiş bir isim tamlaması, sıfat tamlaması, unvan grubu gibi kelime grupları da olabilir. Dolayısıyla bizim çalışmamızda birleşik isim olarak kabul ettiğimiz kelimeler, Ergin'e göre birleşik isim değil, birleşik kelime grubuna girmektedir.

Bu bölümde Çağatay Türkçesindeki birleşik isimler, yapılarına ve kökenlerine göre sınıflandırılmıştır.

2.1.1.3.1. Yapılarına Göre Birleşik İsimler

Çağatay Türkçesindeki birleşik isimler, yapılarına göre “İsim Tamlaması Yapısındaki Birleşik İsimler” ve “Sıfat Tamlaması Yapısındaki Birleşik İsimler” olarak iki şekilde

karşımıza çıkar.

2.1.1.3.1.1. İsim Tamlaması Yapısındaki Birleşik İsimler

Çağatay Türkçesinde görülen birleşik isimlerin bir kısmı, isim tamlaması yapısındadır: *Ādem oğlu* “insanoğlu” (ŞMM 145/15), *köz yaşı* “gözyaşı” (FŞ 364/24), *miñbaşılar* binbaşılar” (ZFM 34/1), *yéryüzi* “yeryüzü” (SH 58a/1114).

2.1.1.3.1.2. Sıfat Tamlaması Yapısındaki Birleşik İsimler

Çağatay Türkçesindeki bazı birleşik isimler, sıfat tamlaması yapısındadır: *Boz oğlan* “Bozoğlan” (BOD 90b), *Bozoğ* “Bozok” (ŞT 78b/13), *Üçoğ* “Üçok” (ŞT 78b/14).

2.1.1.3.2. Kökenlerine Göre Birleşik İsimler

Çağatay Türkçesindeki birleşik isimler, kökenlerine göre Türkçe ve yabancı kökenli olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmiştir.

2.1.1.3.2.1. Türkçe Kökenli Birleşik İsimler

Çağatay dönemi eserlerinde görülen birleşik isimlerin bir bölümü Türkçe isimlerden oluşmuştur: *Boz oğlan* “Bozoğlan” (BOD 90b), *Bozoğ* “Bozok” (ŞT 78b/13), *köz yaşı* “gözyaşı” (FŞ 364/24), *Üçoğ* “Üçok” (ŞT 78b/14).

2.1.1.3.2.2. Yabancı Kökenli Birleşik İsimler

Çağatay dönemi eserlerinde görülen bazı birleşik isimler, alıntı kelimelerden oluşmuştur. Bu tür birleşik isimler, birleşigi oluşturan isimlerin alındığı dile göre aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

2.1.1.3.2.2.1. Farsça Kökenli Birleşik İsimler

Bu tür birleşik isimlerde, birleşigi oluşturan kelimeler Farsça kökenlidir: *bed-mihr* “insaniyetsiz” (LT 154/CVI-1915), *dil-rübā* “gönül kapan, gönül alan” (UHEP-HKÇTÜA 16/5), *dür-dāne* “inci tanesi” (BD 90/2), *gül-āb* “gül suyu” (FŞ 411/149), *gül-berg* “gül yaprağı” (NŞ 147/3), *gül-endām* “gül boylu, nazik, güzel endamlı” (BV 22/3), *gül-gūn* “gül renkli” (HBD F225b/2), *şāh-zāde* “şehzade” (SS-AŞN III 333/2).

2.1.1.3.2.2.2. Arapça-Farsça Kökenli Birleşik İsimler

Bu tür birleşik isimlerde, birleşigi oluşturan kelimelerden biri Arapça, diğeri Farsça kökenlidir: *ķalem-tırāş* “kalemtıraş” (ŞMM 224/17), *mātem-nāme* “matem name” (FŞ 443/1), *mātem-serū* “yas evi” (EÇŞ-TDA 5 14/6), *melek-sīmū* “melek yüzlü” (FK 683/1).

2.1.1.3.2.2.3. Türkçe-Farsça Kökenli Birleşik İsimler

Sınırlı sayıdaki bazı birleşik isimlerde de, birleşigi oluşturan kelimelerden birisi Türkçe, diğeri Farsça kökenlidir: *bēg-zād* “beyzade” (BOD 58a/2).

2.2. İSİM TÜRLERİ

Sözlükte, birinci anlamı “Bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz” (TS, 17) olarak ifade edilen isimler, Zeynep Korkmaz’ın *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde şu şekilde tanımlanır: “1. Canlı ve cansız varlıklara, çeşitli somut ve soyut kavramlara ad olan kelime türü. 2) Bir oluş ve kılış bildiren fiilin dışında kalan ve ad gibi çekilebilen kelime sınıflarının tümüne verilen ad; ad, sıfat, zamir, edat bağlaç ve ünlemi içine alan geniş kapsamlı ad; ad soylu söz.” (Korkmaz, 2007b, 7).

Temel olarak böylece tanımlanabilen ismin ve diğerkelime türlerinin sınıflandırılması konusu ilk çağlardan beri dil araştırmacılarının ilgisini çekmiştir. İlk dil incelemeleri, gramer çalışmalarını felsefenin bir kolu olarak gören Yunan filozofları tarafından yapılmıştır (Aydın, 2000, 16).

Dili tarihte gramatikal ve mantıksal bir bakış açısıyla irdeleyen ilk filozof Aristoteles’tir. Aristoteles, dil konusundaki düşüncelerini özellikle *Poetika*, *Peri Hermeneias* ve *Retorik*’te belirtir (Altınörs, 2003, 83).

Aristoteles, *Poetika*’da Eski Yunancayı örnek olarak gramatikal ayrımlar yapar. Ona göre harf, hece, bağlaç, tanım edatı, isim, fiil, hâl ve cümle, dilsel anlatımı meydana getiren öğelerdir. Ardından bu gramatikal öğeleri tek tek ele alarak inceler (Altınörs, 2003, 84).

Sokrates, kendi başlarına anlamları olduğundan isim ve fiilleri dildeki temel birimler

olarak görür. O, kelimeleri isimler ve fiiller olarak ikiye ayırır ve diğer kelime türlerini önemsiz görür (Toklu, 2003, 55).

Techne Grammatike (Dilbilgisi Sanatı) adlı en eski dil bilgisi kitabının yazarı olan Dionyisos Thrax (İ.Ö. I. yy.), kelimeleri “isim, fiil, ortaç, tanımlık (artikel), adıl, ilgeç, belirteç ve bağlaç” olarak sekiz türe ayırır (Toklu, 2003, 58).

Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçeleri üzerine yapılmış gramer çalışmaları dönem sırasına göre incelendiğinde ise Gabain’in kelimeleri 1) İsimler, 2) Fiiller, 3) Ünlemler, Edatlar, Ekler olmak üzere üç ana başlık altında topladığı görülür (Gabain, 2000: 101-105).

Kadimgi Türkiy Til adlı çalışmada kelimeler isim, sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf ve yardımcı sözler olarak sınıflandırılır (Abdurahmanov ve Rüstemov, 1982, 25-41).

Şinasi Tekin, Eski Türkçede kelimelerin isimler ve fiiller olarak ikiye ayrıldığını belirtir ve isim kategorisi içine isim, sıfat, zamir, sayı sözleri, zarf ve edatları dâhil eder (Tekin, 1992: 69-119).

Grönbech de önce bütün Türkçe kelime tabanlarını isim ve fiil olarak iki ana gruba ayırır. Ancak gerek şekil gerekse sentaks bakımından her iki ana gruba da dâhil edilemeyecek kelimelerin varlığından bahseder ki bu kelimeler “çekimsizler” olarak adlandırdığı zarflar ve edatlardır. Fakat Grönbech, konuya gramer öğelerinin kökeni açısından yaklaştığı için bu tür kelimeleri de asıl yapıları açısından isim ya da fiil grubuna dâhil eder (Grönbech, 2000: 18-49).

Karahanlı Türkçesi Grameri’nde kelimeleri isimler, fiiller ve edatlar olarak sınıflandıran ve sıfatları, zamirleri, zarfları isim türünden kelimeler olarak nitelendiren Hacıeminoğlu (Hacıeminoğlu, 2008, 29-112), *Kutb’un Husrev ü Şirin’i ve Dil Hususiyetleri* adlı çalışmasında sıfatları, zamirleri ve zarfları isim soyundan kelimeler olarak değerlendirir. Ancak kullanılış bakımından isme benzeyen zamirlerin diğer kelimelerden farklı olarak çekim esnasında köklerinin değişikliğe uğraması sebebiyle zamirleri, isme benzeyen, fakat kendisine has değişik bünyesi olan ayrı bir grup olarak nitelendirir (Hacıeminoğlu, 2000, 85).

Ayrıca Hacıeminoğlu, “Tek başlarına manaları olmayıp ancak cümledeki diğer kelime ve kelime grupları arasında çeşitli münasebetler kurmaya yarayan alet sözler, vasıtalar” olarak tanımladığı edatların, isimler ve fiiller yanında, fakat onlardan farklı nitelikte üçüncü bir kelime grubu teşkil ettiğini ifade eder (Hacıeminoğlu, 1992, V).

Nalbant, kelimeleri anlamlı, görevli ve görevli-anlamlı kelimeler olmak üzere üç grup hâlinde inceler. Anlamlı kelimelere fiillerden başka isim sınıfına giren sıfatları, sayıları, zamirleri ve zarfları dâhil ederken edatları ve bağlaçları görevli kelimeler olarak nitelendirir. Ünlem ve ses yansımaları kelimeleri de görevli-anlamlı kelimeler olarak inceler (Nalbant, 2008, 99-281).

Karamanlıoğlu, kelimeleri isimler ve fiiller olarak iki ayrı başlık altında toplar; zamir, sıfat, zarf, edat, bağlaç, ünlem ve sayı sözlerini “İsim” başlığı altında inceler (Karamanlıoğlu, 1994, 60-116).

Eckmann, kelimeleri isimler, sıfatlar, sayılar, zamirler, zarflar, son çekim edatları, ön çekim edatları ve fiiller olarak sınıflandırır (Eckmann, 2003a: 7-8). Edatları ise çeşitli fonksiyonlarda kullanılan çekimsiz bir kelime olarak tanımlar (Eckmann, 2003a: 134).

XV-XIX. Asırlar Özbek Tili Morfolojiyası adlı çalışmada kelimeler isim, sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç ve sayı kelimeleri olmak üzere yedi başlık altında incelenir (Rüstemov, 1990, 253-254).

Deny, kelimeleri isimler, fiiller ve edatlar olarak üçe ayırır. Ayrıca o, Türkçedeki isimleri “değişimli isimler” ve “değişimsiz isimler” olarak ikiye ayırarak özel isimleri, zamirleri ve “alem” olarak kullanılan sıfatları “değişimli isimler”e dâhil eder (Deny, 1941:147-149).

Emre, kelimeleri, önce “Anlam Bakımından Kelimeler”, “Yapılış Bakımından Kelimeler” ve “Dizim Bakımından Kelimeler” olmak üzere üç ana başlık altında toplar. “Anlam Bakımından Kelimeler” başlığı altında kelimeleri *ünlemler, yansılamlar, adlar, isimler, fiiller* ve *fiilsiler* olmak üzere altı grupta sınıflandırır. İsimleri kendi arasında *özel isimler* ve *ortak isimler* (tür isimleri) olarak ikiye ayırır; sıfatları ortak isimler olarak değerlendirir. “İsimsiler” başlığı altında da *kişi, işaret, sayı, soru* ve *belirsizlik* isimlerini gösterir (Emre, 1945, 19-46).

Ergin'in kelimeleri anlam veya görev bakımından isimler, fiiller ve edatlar olmak üzere üç gruba ayırarak isimleri ve fiilleri anlamlı kelimeler; edatları ise görevli kelimeler olarak nitelendirdiği görülür. Ayrıca geniş manası ile isim tabirini, fiiller dışında kalan anlamlı kelimelerin hepsi için kullanır. O hâlde Ergin'e göre isim adı altında toplanan kelimeler isimler, sıfatlar, zamirler ve zarflar olmak üzere dört çeşittir (Ergin, 1990, 205-206).

Banguoğlu, çalışmasında öncelikle iki kelime sınıfından söz eder: İsim ve fiil. Ancak kelimelerin söz içindeki işleyişleri göz önüne alındığında onları sadece isim ve fiil olarak ayırmanın yeterli olmayacağını, isim sınıfından sayılan kelimelerin işleyiş bakımından farklılaşmış; cümle içinde farklı görevler edinmiş olduklarını belirterek kelimeleri, *isim*, *sıfat*, zamir, *zarf*, *takı* (edat), *bağlam* (bağlaç), *ünlem* ve *fiil* olmak üzere sekiz gruba ayırır (Banguoğlu, 2000, 151-152). Banguoğlu, fiil dışındaki kelime türlerini isim sınıfından saymaktadır.

Oya Adalı, farklı bir yaklaşımla Türkçedeki *biçimbirimleri* dört bölümde inceler: 1) *Sözlüksel-bağımlı biçimbirimler*, 2) *Sözlüksel-özgür biçimbirimler*, 3) *Görevsel-özgür biçimbirimler*, 4) *Görevsel-bağımlı biçimbirimler*." Adalı, fiilleri *Sözlüksel-Bağımlı Biçimbirimler* grubuna dâhil ederken isim, sıfat ve zarfları "Sözlüksel-Özgür Biçimbirimler" başlığı altında inceler. "Her dilin söz varlığı içinde sayıları sınırlı, belli biçimbirimler" olarak tanımladığı *görevsel-özgür biçimbirimleri* görev ve ilişkileri yönünden *yerdeş öncüller* (*adıl*, *görevsel sıfat*, ve *görevsel belirteç*), *ilgeçler*, *dereceleme öncülleri*, ve *yönverenler* olarak sınıflandırır (Adalı, 2004, 35-43).

Gencan, dildeki bütün kelimeleri, dil bilgisi bakımından *isim*, *sıfat*, *zamir*, *fiil*, *zarf*, *bağlaç* ve *ünlem* olarak sekize; cümle kuruluşundaki görevleri bakımından da *temel kelimeler* (*isimler*, *fiiller*), *uydu kelimeler* (*sıfatlar*, *zarflar*) ve *söz ulakları* (*edatlar*, *bağlaçlar*) olmak üzere üçe ayırır. Ayrıca kelimeleri konuluş anlamlarına göre değil, kullanım durumlarına göre; yani cümledeki görevleri göz önünde tutularak sınıflara ayırmak gerektiğini ileri sürer (Gencan, 1979, 144-145).

Bilgegil'e göre "Üç zamandan birine taallük etmemek şartıyla müstakil bir anlam taşıyan bütün sözler ad sayılır ve bu genişliği ifade etmek üzere hepsine birden isim soyundan kelimeler denir. *İsimler*, *sıfatlar*, *zamirler*, *edatlar*, *bağlaçlar*, *zarflar*,

ünlemler bu dairenin içine girer.” (Bilgegil, 1984, 168).

Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi* adlı çalışmasında kelimeleri, cümledeki görevlerine göre *isim, zamir, sıfat, zarf, edat, bağlaç, ünlem* ve *fiil* olarak sekiz türe ayırmaktadır (Koç, 1996, 164).

Kornfilt, kelimeleri *isim, zamir, fiil, sıfat, edat, sayı ve diğer* başlıkları altında inceler. “Diğer” başlığı altında zarfları ele alır (Kornfilt, 1997, 209-211).

Aksan, kelime türlerini, Türkçedeki örneklerini temel alarak sekiz bölümde toplar: *isim, sıfat, zarf, zamir, edat, bağlaç, ünlem, fiil*. İsim teriminin doğadaki canlı ve cansız varlıkları, düşünce, duygu, olay ve durumları belirlemeye yarayan, bunları adlandıran ögeler için kullanıldığını belirtir (Aksan, 1998, 84-85).

Korkmaz’ın *Grammer Terimleri Sözlüğü*’nde yer alan “**ad**: 1. Canlı ve cansız varlıklara, çeşitli somut ve soyut kavramlara ad olan kelime türü... 2. Bir oluş ve kılış bildiren fiilin dışında kalan ve ad gibi çekilebilen kelime sınıflarının tümüne verilen ad; ad, sıfat, zamir, edat, bağlaç ve ünlemi içine alan geniş kapsamlı ad; ad soylu söz: *ağz, dil, pınar, incelik, acı, tatlı, yürekli, yüreksiz; ben, bizler, siz, sizler; yanında, gerisinde; fakat, ancak; evet, hayır, of, eyvah* vb.” (Korkmaz, 2007, 7) şeklindeki isim tanımına ve bu tanım için verdiği örneklere bakıldığında onun edat, bağlaç ve ünlemleri de isim grubuna dâhil ettiği düşünülebilir.

Ancak Korkmaz, kelimelerin sınıflandırılması konusundaki asıl görüşlerini “Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu” adlı makalesinde şu şekilde dile getirir: “Yerli gramer yazarlarının bir kısmı da konuları Türkçenin yapı ve işleyiş özelliklerine göre değerlendirerek doğrudan doğruya isim (veya ad), sıfat, zamir, zarf, fiil, edat, bağlaç ve ünlem olmak üzere sekiz söz sınıfına ayırmışlardır. Bizce de gerçek durum böyledir. Ancak, daha anlamlı ve işlevlik bir değerlendirme ile gramer ögelerini kendi içinde önce 1) Anlamlı ögeler, 2) Görevli ögeler diye iki temel gruba ayırmak uygun olur. Anlamlı ögeler içinde *ad* ve *ad soylu* sözler ile *fiil* ve *fiil soylu* sözler yer alır. Görevli ögeler içinde ise, işlevce birbirinden çok farklı görevler yüklenmiş olan *edat, bağlaç* ve *ünlem* niteliğindeki sözler yer alır. Bunların, yüklendikleri işlev ayrılıkları dolayısıyla elbette ayrı ayrı adlandırılmaları gerekir.” (Korkmaz, 2005) (<http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/15.php>)

(07.06.2011).

“Sınıf” terimi yerine “tür” ifadesinin kullanılması gerektiğini ve Türkçede kelimelerin iki ana türü olduğunu ileri süren Mustafa Levent Yener ise, konu ile ilgili olarak “Eğer biz sözcükleri sınıflandırmak istersek onların en ortak özellikleri gösterdikleri taşıdıkları varlıklara ve hareketlere karşılık olma özelliklerini göz önünde tutmalı ve sözcükleri statik olarak, tek başlarına ele aldığımızda; A) Ad: Canlı ya da cansız, somut ya da soyut varlıklara dilde karşılık olan sözcükler, B) Eylem: Varlıkların gerçekleştirdikleri ya da varlıklar üzerinde gerçekleştirilen hareketlere dilde karşılık olan sözcükler olarak sınıflandırmalıyız.” Açıklamalarında bulunur ve isim ve fiil dışındaki sıfat, zamir, zarf, edat gibi kelimelerin ancak kullanımlardan ortaya çıkan görevler olduğunu belirtir (Yener, 2007, 606-623).

Karaağaç, “Dil, hem sözlüğü hem de söz dizimiyle bilgilerimizin adlarından oluşan bir bütündür. Sözlük ve söz dizimi topluca değerlendirildiğinde bütün bilgilerimizin ya bir varlık ya da olaydan ibaret olduğu görülür. Söz ve söz öbekleri varlık bilgilerimizin adları iken, cümleler olay bilgilerimizin adlarıdır.” Açıklamasını yapar ve sözlüklerde yer alan bilgilerimizin isimlerini sözlükteki türlerine ve söz dizimindeki işlevlerine göre iki ana gruba ayırır: “Sözlükteki Türlerine Göre Sözcükler” başlığı altında isimleri on iki grupta inceler: “1. İnsan ve ilişkileri: a) İnsan bedeni ve beş duyu: el, kol, ayak, göz, beden vb. b) Hastalık: kanser, grip, kabakulak, sıtma vb. c) Akrabalık: anne, baba, amca, kaynana vb. 2. Bilim ve sanat ile ilgili adlar: müzik, edebiyat, fizik, saz, kaval vb. 3. Araç, eşya adları: kaşık, ayna, makas, perde, kapı vb. 4. Hayvan ve bitki adları: at, inek, lale, ağaç, armut vb. 5. Kavram adları: özgürlük, esaret, düşünce, din, inanç vb. 6. İş ve meslek adları: öğretmen, gemici, avukat, işçi vb. 7. Beslenme adları: a) Yiyecek: elma, ekmek, biber, yoğurt vb. b) İçecek: su, gazoz, meşrubat, ayran, kımız vb. 8. Giyim-kuşam adları: palto, şapka, ceket, çorap vb. 9. Nitelik adları: a) Beğeni: güzel, iyi, çirkin, doğru vb. b) Sayı: bir, yarım, milyon vb. c) Renk: sarı, siyah, beyaz vb. ç) Ebat: büyük, küçük, iri, ufak vb. d) Miktar: az, çok, fazla vb. 10. Mekân ve zaman adları: ay, güneş, ışık, yarın, yıl vb. 11. Soru adları: ne, kim, niçin vb. 12. Hareket adları: yapmak, koşmak, gelmek, oturmak vb.” Karaağaç “Söz Dizimindeki İşlevlerine Göre Sözcükler” başlığı altında sözlükteki isimleri “ad, sıfat, zarf, zamir, eylem, edat, özel ad” olmak üzere yedi grupta sınıflandırır (Karaağaç, 2009, 28-47).

Kelimelerin sınıflandırılması konusunda Çağdaş Türk Lehçeleri üzerine yapılmış çalışmalara, özellikle de Çağatay Türkçesinin devamı niteliğinde gelişip şekillenen Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri hakkında yapılmış çalışmalara da bakılması gerekmektedir.

Özbek Tili Grammatikası I. Tom Morfologiya, Hazirgi Özbek Adabiy Tili ve Özbek Tilining Ameliy Grammatikası adlı çalışmalarda Özbek Türkçesindeki kelimeler *müstakil sözler, yardımçı sözler, modal sözler, undavlar* “ünlemler” ve *taklid sözler* “yansıma kelimeler” olarak beşe ayrılır. *Müstakil sözler* kendi arasında *isim, sıfat, san* “sayı”, *almaş* “zamir”, fiil ve *raviş* “zarf” olarak altıya; *yardımçı sözler, komakçi* “edat”, *bağlavçi* “bağlaç” ve *yükleme sözler* olarak üçe ayrılır (Abdurahmanov; Şaabdurahmanov; Hacıyev, 1975, 123; Şaabdurahmanov; Askarova; Hacıyev vd. 1980, 212-213; Abdurahmanov; Rafiyev; Şadmankulova, 1992, 119).

Sultan Mahmut Kaşgarlı da Ergin ve Korkmaz gibi kelimeleri görev veya anlamları bakımından isimler, fiiller ve edatlar olarak üç ana gruba ayırır. Bunlardan isimleri ve fiilleri anlamlı; edatları da görevli kelimeler olarak nitelendirir. Ayrıca isimleri *asıl isimler, sıfatlar, zarflar ve zamirler* olarak kendi içinde sınıflandırır (Kaşgarlı, 1992, 116-117).

Ferhat Zeynalov, isim terimi içine isim, sıfat, sayı, zamir ve zarfları dâhil eder. Daha sonar kelimeleri *yapıbilimsel* ve *anlambilimsel* özelliklerine dayanarak “Esas Kelime Türleri” ve “Yardımcı Kelime Türleri” şeklinde iki başlık altında ele alır. İsim, sıfat, sayı, zamir, zarf ve fiiller esas kelime türleri grubuna; bağlaç, edat, *goşma* “birleşik kelimeler”, *kipsel sözler* ve *taklidi sözler* ise yardımcı kelime türleri grubuna girer (Zeynalov, 1993: 29-33).

Biray, isimleri ve fiilleri bir nesnenin ve hareketin adı olarak bir tarafta; edatları da görevli kelimeler olarak bir tarafta toplar. Bir kelimenin isim veya zarf olabilmesi için mutlaka kullanışa girmesi gerektiğini, dolayısıyla bir kelimenin sıfat veya zarf olabilmesinin daha sonraki bir durum olduğunu belirtir. Böylece kelimeleri “İsimler”, “Fiiller” ve “Edatlar” olmak üzere üç ana başlık altında toplar (Biray, 1999b, 3-8).

Yukarıda yapılan açıklamalara bakılarak denilebilir ki bazı Türkologlar dildeki kelimeleri isimler, fiiller ve edatlar olarak üç gruba ayırır; isim ve fiilleri anlamlı

kelimeler, edatları görevli kelimeler olarak nitelendirir ve fiil dışındaki bütün anlamlı kelimeleri isim olarak addeder (Ergin, Korkmaz, Hacıeminoğlu, Deny, Grönbech, vb.).

Bir kısmı, kelimeleri isimler ve fiiller olarak ikiye ayırıp edatları da isim türü içine dâhil eder (Bilgegil, Tekin, Banguoğlu, Yener). Bir kısım Türkologlar da dildeki bütün kelimeleri isim, fiil, zarf, zamir, edat, ünlem gibi gruplara ayırarak değerlendirir (Aksan, Gencan, Koç).

Bütün bu görüşlerin ışığı altında ve Ergin, Korkmaz, gibi önemli Türkologların yolundan giderek denilebilir ki kelimeler, “Anlamlı Kelimeler” ve “Görevli Kelimeler” olmak üzere iki ana başlık altında toplanır. İsimler ve fiiller, anlamlı kelimeler grubuna; edatlar görevli kelimeler grubuna dâhil edilir. Geniş anlamı ile isimler, fiil dışında kalan anlamlı kelimelerin hepsi için kullanılır. Cümle içinde çeşitlerine göre farklı görevler üstlendikleri için bu kelime türlerini kendi aralarında sınıflara ayırmak ve her kelime çeşidini ayrı ayrı ele almak gerekir. Varlık ve kavramların adı olarak nesnelere karşılayan kelimelere dar anlamı ile isim; nesnelere niteleyerek ve belirterek karşılayan isimlere sıfat; nesnelere işaret etmek veya temsil etmek suretiyle karşılayan isimlere zamir ve durumları karşılayan isimlere zarf adı verilir. Böylece geniş anlamı ile isim altında toplanan kelimeler; isimler, sıfatlar, zamirler ve zarflar olmak üzere dört gruba ayrılır (Ergin, 1990, 206). Çalışmamızda da konumuz itibarıyla bu dört grup üzerinde durulacaktır.

2.2.1. İSİMLER (ASIL İSİMLER)

Canlı cansız bütün varlıkları, soyut ve somut bütün kavramları tek tek ya da tür olarak karşılayan sözler olan isimleri, niteliklerine, dildeki görevlerine, şekil yapılarına, kullanılış yerlerine ve taşıdıkları diğer özelliklere göre birbirinden farklı biçimlerde sınıflandırmak mümkündür (Korkmaz, 2007a, 195).

İsimlerin anlamları bakımından *özel (has) isimler* ve *tür isimleri (cins isimler)* olarak sınıflandırılması hususunda Türk dili üzerine yapılmış gramer kitaplarının hemen hepsi görüş birliği içindedir. Ayrıca söz konusu gramer kitaplarında isimler, niteliklerine, şekil yapılarına, cümledeki yerlerine ve buna bağlı olarak taşıdıkları görevlerine göre de çeşitli şekillerde gruplandırılır.

Üss-i Lisân-ı Türkî adlı çalışmada isimler hakkında şu açıklamalar yapılır: “‘İsim’ kendinde zaman tasavvur olunmayarak bir manaya delalet eden lafızdır, o da iki kısımdır. Biri ‘ism-i hâs’ diğeri “‘ism-i âm”dır. ‘İsm-i hâs’ yalnız bir şeye itlak olunur. *Buḥārā, Seyḫūn, Ḥasan* gibi. ‘İsm-i âm’ bir şeyin her ferdine söylenir: adam, yurt, ırmak gibi.” (Toparlı ve Ilgın, 2006, 11).

Ergin varlıkları ve mefhumları tek tek karşılayan isimlere *has isim*, cins cins karşılayan isimlere *ortak isim* (cins isim) adını verir (Ergin, 1990, 207-209).

Banguoğlu, duyularımızla kavranır bir gerçekliği olan varlıkların, nesnelerin isimleri *yoğun isimler*; vasıfların, manevî kavramların isimleri de *yalın isimler* olarak ifade eder. Yoğun isimlerden bir tek varlığı veya belli bir topluluğu göstermeye yarayan isimlere *özlük isimler*, yalın kavramlara ya da bir cinsin her bir tekine ad olabilen isimlere *cins isimler* adını verir (Banguoğlu, 2000, 319-322).

Gencan, isimleri varlıklara verilmişlerine göre *özel isim, tür ismi*; varlıkların oluşlarına göre *somut isim, soyut isim*; varlıkların sayılarına göre *tekil isim, çoğul isim* olarak sınıflandırır ve topluluk isimlerini ayrı bir başlık altında inceler (Gencan, 1979, 146-152).

Bilgegil, isimleri “Medlûllerinin İçlem ve Kaplamına Göre” (cins isimler, özel isimler), “Medlûllerinin Varlık veya Nitelik Oluşuna Göre” (madde isimleri, mana isimleri) şeklinde iki ana başlık altında toplar ve ayrıca bu sınıflandırma ilkelerinin dışında kalan isimleri, *zaman, yer, alet, topluluk* ve *küçültme isimleri* şeklinde adlandırır (Bilgegil, 1984, 168-172).

Aksan, isimleri gösterdikleri nesnelerin tek bir kişi, belli bir varlık ya da düşünce oluşuna göre *özel isim* ve aynı türden varlıkların tümünü anlatan *tür ismi* olmak üzere ikiye ayırır. Ayrıca isimleri gösterdikleri kavramlar açısından 1) Gösterdikleri, belirttikleri nesnelerin somut ya da soyut oluşuna göre; a) *Somut isim*; b) *Soyut isim*, 2) *İş ve eylem ismi*, 3) *Araç ismi*, 4) *Yapıcı ismi*, 5) *Topluluk ismi*, 6) *Küçültmeli isim* olarak sınıflandırır (Aksan, 1998, 85-86).

Korkmaz, isimleri, ana nitelikleri bakımından “Somut ve Soyut İsimler”, “Özel İsimler”, “Cins İsimler (Tür İsimleri)”, “Oluş ve Kılış İsimleri” olarak üç ayrı başlık

altında inceler (Korkmaz, 2007a, 195).

Çağdaş Türk Lehçeleri üzerine yapılmış belli başlı gramer çalışmalarına bakıldığında ise; *Hazırgi Özbek Adabiy Tili* adlı çalışmada isimlerin anlamlarına göre önce *atakli isimler* “özel isimler” ve *türdaş isimler* “tür isimleri”; daha sonra *konkret isimler* “somut isimler” ve *abstract isimler* “soyut isimler” olarak sınıflandırıldığı görülür (Şaabdurahmanov; Askarova; Hacıyev vd. 1980, 215-217).

Özbek Tili Grammatikası I. Tom Morfologiya ve Özbek Tilining Ameliy Grammatikası adlı çalışmalarda ise isimler, *türdaş* “cins ismi” ve *atakli* “özel isim” olarak iki grupta incelenir (Abdurahmanov; Şaabdurahmanov; Hacıyev, 1975, 127; Abdurahmanov; Rafiyev; Şadmankulova, 1992, 126-127).

Kaşgarlı, isimleri, *özel (has)* ve *cins (ortak veya umumi) isimler* olarak ikiye ayırır (Kaşgarlı, 1992, 118-119).

Zeynalov, farklı bir yaklaşımla isimleri anlamları bakımından *insan ad ve soya dlarını bildiren isimler, akrabalık münasebetini bildiren isimler, lakap bildiren isimler, hayvan adı bildiren isimler, insan ve hayvan bedeninin uzuvlarını bildiren isimler, sosyal hayatta lazım olan eşyaları bildiren isimler, bitkileri bildiren isimler, muhtelif cisimleri bildiren isimler* vb. şeklinde yirmi dört başlık altında inceler (Zeynalov, 1993: 40-46).

Biray ise isimleri *özel* ve *cins isimler* olarak ikiye ayırır (Biray, 1999a, 3-8).

2.2.1.1. İsim Çekimi

“Çekim” terimi, Zeynep Korkmaz’ın *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde genel anlamıyla “Fiillerde kip, zaman, tarz, şahıs, sayı; ad soylu kelimelerde çokluk, iyelik ve adların birbirleriyle ilişkilerini belirleyen durum kavramlarını göstermek için eklerin getirilmesi.” Olarak tanımlanırken; “isim çekimi”, “Cümlenin çeşitli öğeleri arasında geçici anlam ilişkileri kurmak üzere ad ve ad soylu kelimelerin durum ekleri alarak girdikleri çekim.” Olarak açıklanır (Korkmaz, 2007b, 8, 58).

Türk dili üzerine yapılmış gramer çalışmalarında isim çekim eklerinin anlamı ve kapsamı konusunda birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden belli başlıları aşağıda özetlenmiştir:

Çekim ekini “kök ve gövdeye her türlü işleklik veren, kök ve gövdeyi tek başına bulunmak dışındaki her türlü durum ve münasebetlerini ifade etmek için işler hâle getiren ek” olarak tanımlayan Ergin, bütün çekim eklerinin aynı derecede çekim eki olmadığını ifade eder. Ergin’e göre tam anlamıyla isim çekim eki olma özelliğini gösteren ekler, hâl ekleridir. Çünkü bu ekler, başka eklerle ihtiyaç duymadan bağlı buldukları kelimenin diğer kelime türleri ile münasebetini kurarak cümle oluşumunu sağlar. Çokluk eki, yapım eklerine daha yakındır. Çünkü eklendiği kelimenin diğer kelimelerle anlam ilgisi oluşturmasında herhangi bir görev üstlenmez. Bu ilginin oluşması için diğer çekim eklerine ihtiyaç duyar. İsmi kendi dışındaki kelimelerle bir çeşit münasebetini kuran iyelik ekleri de çekim eki karakterindedir. Ancak bir çeşit münasebet ifade ettikleri için bir ismin iyelik şekli, diğer gramatikal münasebetler için hâl ve soru eklerine ihtiyaç duyar. Soru eki ise isimleri fiillere yalnız soru ilgisiyle bağlar. Bu durumda Ergin’e göre çokluk eki, iyelik ekleri, hâl ekleri ve soru eki, geniş anlamıyla *işletme ekleri* olarak adlandırılırken; bu ekler içerisinde tam anlamıyla çekim eki olma özelliği gösteren hâl ekleri *isim çekim eki* olarak adlandırılır (Ergin, 1990, 122-124).

Banguoğlu, “Adlarda Çekim” başlığı altında şu açıklamalara yer verir: “Adlar, söz içinde başka kelimelerle olan ilişkilerine göre farklı hâllerde bulunurlar. Bu hâller, onlara gelen bazı eklerle belirtilir. Farklı hâllere *adın hâlleri* (cas), bir adın bu türlü ekler almasına ise *adçekimi* (déclinaison) deriz. Yukarıda gördüğümüz gibi adın hiç ek almamasını da bir hâl sayarız. *Adçekimi ekleri* (désinence casuelle) aslında adlara ve zamirlere gelen yapıklardır. Fakat dilimizde sıfat, zarf gibi fiiller dışında başka kelime sınıfları da ad yerini tuttuklarında *adçekimi ekleri* aldıkları için daha geniş anlamda *isim hâlleri* ve *isim çekimi* terimlerini de kullanırız.” (Banguoğlu, 2000, 326).

Lübimov da “çekim” terimi konusundaki bu probleme işaret eder. Lübimov, “İsimlerin Hâl Çekimi Yani İsim Çekimi” alt başlığı altında “İsimler hâl eklerini alarak yeni kelimeler olmazlar, ancak şekillerini ve gramer anlamlarını değiştirirler. İsimlerin hâl ekleri yardımıyla değiştirilmesi, isimlerin hâl çekimi yani isim çekimidir. İyelik eklerini almış isimler, hâl ekleri yardımıyla çekimlenir. İsim çekimi çekim veya hâl ekleri yardımıyla yapılır.” Şeklindeki açıklamalarıyla konuya açıklık getirmeye çalışır (Lübimov, 1960, 408-412).

Eckmann, isim çekimin teklik-çokluk, iyelik ve hâl çekimlerinden oluştuğunu, bu çekimlerin kelime kök veya gövdelerine getirilen çeşitli ekler ile ifade edildiğini belirtir (Eckmann, 2003a: 61).

Korkmaz, “İşletme ekleri, adlar ile adlar veya adlar ile fiiller arasında geçici ilişkiler kuran eklerdir.” (Korkmaz, 2007a, 22) diyerek *işletmeyi çekimden* daha geniş kapsamlı görür ve hâl eklerini gerçek çekim ekleri olarak değerlendirir.

Buran, cümlede kelime ve kelime grupları arasında çeşitli ilgileri sağlayan iyelik, çokluk, soru ve hâl eklerini isim çekim ekleri olarak görmekle birlikte kullanım özellikleri ve işlevleri bakımından asıl isim çekim eklerinin hâl ekleri olduğunu ifade eder (Buran, 1999: 263-277).

Üstünova, “çekim” yerine “işletme / işletim” terimlerini kullandığı *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)* adlı çalışmasında *ad işletimini ad işletme ekleri, ad işletme edatları, ulam ekleri* olarak üçe ayırır ve “İşte durum ekleri, değişik yazarlardan aldığımız görüşlerde de belirtildiği gibi adların kendilerinden sonra gelen sözcüklerle bağlantısını geçici olarak sağlayan, onları ad işletimine sokan eklerdir. Kısaca Türkçede durum ulamı, adların sonuna getirilen eklerle belirlenir.” Açıklamalarında bulunur (Üstünova, 2008, 49-55).

Yukarıdaki görüşlere bakıldığında denilebilir ki Ergin ve Korkmaz, çokluk, iyelik, soru ve hâl eklerini geniş anlamıyla *işletme ekleri* olarak kabul edip hâl eklerini *asıl isim çekim ekleri* olarak değerlendirirler. Buran da çokluk, iyelik ve soru eklerini isim çekim ekleri arasında göstermekle birlikte hâl eklerini asıl isim çekim ekleri olarak kabul etmektedir. Banguoğlu ve Üstünova, *çekim* teriminin kapsamına sadece isim hâl eklerini dâhil eder. Eckmann, çokluk, iyelik ve hâl eklerini “İsim Çekimi” başlığı altında inceler. Lübimov ise iyelik, hâl ve bildirme (yüklem) eklerini “isim çekimi” konusu içinde ele alır.

Biz de bu çalışmamızda Ergin ve Korkmaz’ın görüşlerinden yola çıkarak çokluk, iyelik hâl ve soru eklerini genel anlamıyla “işletme ekleri” olarak; bu ekler içinde tam anlamıyla çekim eki olma özelliği gösteren hâl eklerini de “isim çekim ekleri” olarak değerlendirmeyi uygun gördük.

2.2.1.1.1. Çokluk

Çokluk kavramı, dillerde *sayı* kategorisi içerisinde değerlendirilir. Sayı, “isimlerde adet ifade eden gramer kategorisidir.” (Ergin, 1990, 119).

İsimler, varlık ve kavramların yalnız kendisini değil, aynı zamanda sayısını da gösterir. İsimlerdeki sayı kavramı ya *teklik* ya da *belirli* ve *belirsiz çokluk* biçimindedir. Pek çok dilde yalnız teklik ve belirsiz çokluk bulunurken bazı dillerde ikili, üçlü sayı bildiren belirli çokluk da vardır. Arapçada isimlere eklenen *+eyn* eki, sayıca ikiliği gösterir: *ebeveyn* “ana, baba”, *Haremeyn* “Mekke ve Medine” gibi. Arapçadan başka Yunan ve Sanskrit dillerinde de ikilik gösteren sözler yer almıştır (Korkmaz, 2007a, 255-256).

Türkçede isimler, sayı bakımından *teklik* ya da *çokluk* bildirirler. İsim kök ve gövdelerinin tek bir varlık veya kavramı karşılayan çekimsiz şekli *teklik* ifade ederken birden fazla varlık veya kavramı karşılamak üzere çokluk eki almış şekli *çokluk* ifade eder. O hâlde çokluk eki, ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade eden ektir (Ergin, 1990, 209).

Gramer Terimleri Sözlüğü'nde “(Alm. *Pluralendung, pluralsuffix, pluralzeichen*; Fr. *Désinence du pluriel, suffixe du pluriel*; ng. *Plural ending*; Osm. *Cemi lâhikası*). Adlarda ve zamirlerde aynı türden birden çok varlıkları anlatmak için; fiillerde, fiilin gösterdiği oluş ve kılışı yapanın, yani şahsın çokluk olduğunu göstermek için kullanılan özel ekler: *ağaç+lar*, *çiçek+ler*, *oda+lar*, *bey+ler*, *okul+umuz*, *bahçe+ler+imiz*, *çocuk+lari+miz*, *biz+ler*, *on+lar*, *anlattı-k*, *anladı-nız*, *geliyor-uz*, *gitmeli-y-iz*, *gidecek-ler* vb.” (Korkmaz, 2007b, 62) şeklinde açıklanan çokluk eki ile ilgili Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçeleri üzerine yapılmış gramer çalışmalarında verilen bilgilerden belli başlıları dönem sırasına göre aşağıda özetlenmiştir:

Gabain, “Çokluk; belirli ekler, bazı son çekim edatları, yahut belirli vasıflıklarla ifade edilebilir. Bu, ifade edilmemişse teklik ifadesi tekliği değil, belirsizliği ifade eder. Çokluk eki, tek tek fertlerin, yahut iş ve hareketlerin çokluğu söz konusu ise kullanılır.” Açıklamasını yapar (Gabain, 2000: 62).

Recep Toparlı ve Hanifi Vural tarafından hazırlanan *Harezmi Türkçesi Grameri*'nde isimlerin çokluk şekillerini yapan çekim eki olarak tanımlanan çokluk ekinin, eklendiği

isim ile diğer kelimeler arasında bağlantı kurmadığı için diğer isim çekim eklerinden ayrı olduğu belirtilir (Toparlı ve Vural, 2007, 35).

Ergin, çokluk ekini ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden çok olduğunu ifade eden ek olarak tanımlar ve ekin sonuna geldiği isim ile diğer kelimeler arasında bir ilgi kurmadığını, söz konusu ilginin kurulabilmesi için iyelik, hâl ve soru eklerine ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Bu sebeptendir ki ek, fonksiyonu bakımından yapım eklerine çok yakındır (Ergin, 1990, 209-210).

Banguoğlu, aynı cinsten birden çok varlığı anlatmak için *tekli (singulier)* isimlere +*lAr* eki getirildiğini belirterek bu durumdaki isimleri *çoklu (pluriel) adlar* olarak ifade eder: *ağaçlar, kumlar, kazlar, kadınlar, duygular, görüşler* vb. Banguoğlu, ayrıca, çokluk ekinin sayıca değil de miktarca çokluğu anlatmak, kavramı genişletmek ve *obartmak* için kullanılmış şekillerini de *obartma çokluları (pluriel emphatique)* olarak adlandırır: *baklavalar, börekler, kürkler, şapkalar, ateşler* içinde, *kanlara boyanmış, yerlerde yatmak, havalara sıçramak* vb. (Banguoğlu, 2000, 322-323).

Adalı, *çoğulluk ardılı* olarak ifade ettiği çokluk eki için şu açıklamalarda bulunur: “Türkçede adlar aynı türden varlıkların tekini gösterir. Bunu gösterecek herhangi bir biçimbirim yoktur. Bu, adın doğal yapısı içindedir. Aynı türden, birden çok varlık belirtilmek istendiğinde çoğul ardılı kullanılır.” Ayrıca Adalı, çalışmasında “Öğrenci sınav istemiyor.”, “İşçi bugün çalışmadı.”, “Pazardan patates aldım.” Örneklerinde de görüldüğü üzere kavram olarak düşüncede var olan çokluğun Türkçede her zaman sese dönüşmediğini, bazen de sese dönüşmüş bir çokluk kavramının çokluktan çok pekiştirme anlamı ifade ettiğini belirtir (Adalı, 2004, 66-67).

Dilimizdeki bütün kelimelerin tekil olduğunu, isim soyundan kelimelerle fiillerin üçüncü kişilerinin +*lAr* ekiyle *çoğullandığını* belirten Gencan, +*lAr* ekini alarak birden çok varlığı anlatmaya yarayan isimleri çoğul isim olarak ifade eder: *çiçekler, taşlar, öğrenciler, ülküler, üzüntüler, okullar, tarlalar* vb. (Gencan, 1979, 149).

Aksan yönetiminde hazırlanan *Sözcük Türleri* adlı çalışmada Türkçede ismin birden çok varlığı gösterdiğini belirtmek için +*lAr* ekinin kullanıldığına ve bu ekin ismin hâl eklerinden önce geldiğine işaret edilir: *ev+ler+i, ev+ler+e, ev+ler+de, ev+ler+den, ev+ler+in* vb. (Atabay; Kutluk; Özel, 1983, 50-51).

Türkçede çokluk kategorisinin *+lAr* eki ile karşılandığını, tekliği gösteren bir işaretin ise olmadığını belirten Kornfilt, Türkçede bütün isimlerin teklik-çokluk bakımından benzer özellikler gösterdiklerini dile getirir (Kornfilt, 1997, 265).

Sadettin Özçelik ve Münir Erten'in hazırladığı *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi* adlı çalışmada çokluk eki, eklendiği ismin birden çok olduğunu gösteren ancak o isim ile cümledeki diğer ögeler arasında bağlantı kurmayan ek olarak açıklanır. Bu özelliğinden dolayıdır ki bu ek, hâl ekleri, iyelik ekleri ve soru ekinden önce gelmekte ve çokluk eki alan bir isim, yalın hâldeymiş gibi kullanılabilir. Ancak yapım eki *+gil* ile birlikte ve onun yerine kullanıldığı örneklerde iyelik eklerinden sonra gelebilir: *dayımlar*, *teyzenler*, *babamgiller*, *amcamgiller*, *dedesigiller* gibi (Özçelik ve Erten, 2000, 122).

Hikmet Yılmaz, çokluk kavramını, “Adlarda, ad soylu kelimelerde yansıtılan kavramın; fiillerde ise iş, oluş veya hareketi gerçekleştiren/gerçekleştirecek varlığın birden fazla olduğunu gösterir.” Şeklinde tanımlar (Yılmaz, 2003, 125-130).

Tufan Demir, Türkçede tüm kelimelerin tekil olduğunu, isimlerin birden çok varlığı ya da kavramı anlatmaları için *+lAr* ekinden yararlandığını dile getirir: *kediler*, *kuzular*, *topraklar*, *taşlar*, *duygular*, *atlar*, *çocuklar*, *öğrenciler*... (Demir, 2006, 268).

Korkmaz, *+lAr* çokluk ekinin diğer işletme ekleri gibi isimler ile cümledeki öteki ögeleri arasında ilişki kurmadığını, işlev sınırının yalnızca eklendiği ismin sınırları içinde kaldığını, kapsam alanına yalnızca isimlerin teklik biçimlerini aldığını ifade eder. Bu bakımdan çokluk eki, işletme ekleri içinde kapsamı en dar olan ektir ve cümlede iyelik, soru ve isim çekimi eklerinden önce gelir: *Ev+ler+i+n+den çıktılar*, *sokak+lar+da dolaştılar* gibi (Korkmaz, 2007a, 257).

Üstünova, çokluk ekini “Ad işletme ekleri içinde geldiği dil birimini bir başka dil birimine bağlayamayan, yani biçimsel bağ kurmayan, anlamsal işlevi ise geldiği sözcükle sınırlı olan ekler.” Olarak tanımladığı “ulam ekleri” başlığı altında değerlendirir. Kapsamı dar olan bu ekin isim çekim eklerinden önce geldiğini, geldiği kelimeyi diğer kelimelere ancak hâl ekleri ile bağlayabildiğini belirtir (Üstünova, 2008, 383-391).

Karaağaç, “Çokluk eki, isimlerin çokluk şekillerini yapmak için kullanılan çekim ekidir. Çokluk eki, eklendiği ismi diğer sözlerle ilişkiye sokmaz, sözler arasında bağlar kuran bir ek değildir. Yönünün geriye doğru oluşu da bunu göstermektedir. Bundan dolayı, diğer isim çekim eklerinden ayrılır. Türkçede çokluk eki eskiden beri *-lar/-ler*’dir.” Açıklamasında bulunur (Karaağaç, 2009, 56).

Özbek Tili Grammatikası I Tom Morfologiya adlı çalışmada çokluk kavramı, “gramatik miktar anlamını ifade eden sistem” olarak tanımlanan *sân kategoriyası* “sayı kategorisi” başlığı altında incelenir ve bu kategorinin isimlerde *+lar* eki ile karşılandığı belirtilir: *bâlalar* “çocuklar”, *darahtlar* “ağaçlar” vb. (Abdurahmanov; Şaabdurahmanov; Hacıyev, 1975, 125-126).

Kaşgarlı tarafından hazırlanan *Modern Uygur Türkçesi Grameri*’nde nesnelere birden fazla olduğunu bildiren ek olarak tanımlanan *+LAR* çokluk ekinin kelimeler arası münasebeti değil, aynı kelimenin teklikleri arasında bir iç münasebeti ifade ettiği belirtilir. Bu durumda çokluk eki, “*bir iç münasebet*” ekidir: *yağaçlar* “ağaçlar”, *almılar* “elmalar” vb. (Kaşgarlı, 1992, 74-75).

Biray, Türkçedeki çokluk kavramı için şu açıklamalarda bulunur: “İsimler, varlıkları tek tek karşılayan kelimelerdir. Birden fazla varlığın ifade edilebilmesi için Türkçede iki yol vardır: Bunlardan birincisi, çokluğu ifade edilecek varlığın başına çokluğu belirtecek sıfatlar getirmektir: *on kitap, birçok insan, birkaç öğrenci...* Türkçede çokluğu ifade etmenin ikinci yolu ise, tek bir varlığa delalet eden isimlerin sonuna çokluk ekini ilâve etmektir.” (Biray, 1999a, 207).

Türk yazı dilinin tarihî gelişim seyriinde çokluk kavramını karşılayan eklere bakıldığında Köktürkçede isimlerin genellikle sayı için çekimlenmediği, yalın hâldeki bir ismin hem teklik hem de çokluk görevinde olabileceği görülür: *ol at* “o at” (KT D 33), *at yete* “atları yederek” (T 25) gibi. Ancak sınırlı olmakla birlikte Köktürkçede de çokluk ifade eden birlikler kullanılmaktadır. *Biz* ve *siz* zamirleri, mevcut yegâne çokluk şekilleridir. *+LAR +ğUn, +An, +(X)t +(X)z* ve *+s⁴* ekleri ise çokluk ifade eden eklerdir:

⁴Tekin, ünlü ile III. kişi iyelik eki arasında beliren *s* sesinin kökeni ile ilgili olarak üç ayrı görüşün ileri sürüldüğünü belirtir. Bunlardan birincisi Ramstedt’in ileri sürdüğü ve Pritsak’ın da desteklediği *s* sesinin Moğolcada ünlü ile biten isimlere eklenen çokluk eki *+s* ile aynı olduğu görüşü: *eme+s* “kadınlar, dişiler”, *ere+s* “adamlar, erkekler”. İkincisi Menges’in ileri sürdüğü *+sI* ekinin *+I*’dan tamamen farklı bir

iniygün+üm “erkek kardeşlerim”, (KT G 1), *oğlan+ım* “oğullarım” (KT G 1), *oğlit* “oğullar” (KT D 5), *in(i)s+i* “erkek kardeşleri” (KT D 4). Ancak +*lAr* eki sınırlı sayıdaki kişi ve akrabalık isimlerine ve *beg* kelimesine eklenir: *begler* (Tekin, 2003a, 101-102).

Grönbech, Eski Türklerin düşünce dünyasının temelinde fert değil, cins olduğunu, tek bir varlığın kendi ailesinin, kendi cinsinin canlı bir örneği olduğunu dolayısıyla da varlık gücünü, cinsinin bütününden aldığını dile getirir. Bu durumda bütün isimler beraberliktir. *Oğul* dünyadaki bütün oğulları ifade eder. Söz konusu durumda bu kavramın bir veya daha çok varlığı temsil edip etmediği cümle içindeki kullanımından anlaşılır. Dolayısıyla da Köktürkçede teklik ile çokluk ayrımı çok belirgin değildir. Bu ayrım, Uygur Türkçesinde kendini hissettirmeye başlar. *Kişi oğlī kop ölgeli törümüş. (N 10)* “İnsan oğulları ölmek için doğmuş.” *Oğlīn yotuzīn yulksīn barımīn anda altım (II E 24)* “(Tangut milletinin) oğullarını, karılarını, atlarını ve mallarını orada aldım.” *Anda qalmışī (S 9)* “orada kalanları”. (Grönbech, 2000: 50-52).

Ancak sınırlı olmakla birlikte Köktürkçede de çokluk ifade eden birlikler kullanıldığını dile getiren Grönbech, *biz* ve *siz* zamirlerinin mevcut yegâne çokluk şekilleri olduğunu belirtir. +*lAr* çokluk eki ise Orhun Abideleri’nde *beg* kelimesi ve bazı akrabalık kelimeleri dışında kullanılmaz. Grönbech, ayrıca Eski Türkçede *ulayu iniyigünüm oğlanım biriki oğuşum budunum (S 1)* “(küçük) üvey kardeşlerim, oğullarım, beylerim ve milletim” örneğinde de görülen +*gün* ve +*An* eklerinin de Eski Türkçede çokluk ifade eden ekler olduğunu belirtir. (Grönbech, 2000: 50).

Cengiz Alyılmaz, Köktürkçede isimlerin çokluk şekillerinin ifadesi için büyük ölçüde sentaktik yola başvurulduğunu, bu tarz çokluk yapımında çokluk anlamı taşıyan isimlerden, sıfatlardan, ikilemelerden, tekrar gruplarından vs. istifade edildiğini dile getirir: *yış* “orman, ormanla kaplı dağ” (KT G 4), *uluğ sü* “büyük ordu” (KT D 28), *eb barq* “ev bark” (BK D 37) vb. Alyılmaz, yazıtlarda çokluk kavramının bazı ekler

---

ek olduğu görüşüdür ki bu durumda *s*, kaynaştırma sesi değil, belki de çok eski bir işaret zamirinin ön sesidir ve Ural dillerinde yaşayan III. kişi zamiri ile aynıdır. Son görüş ise Doerfer’e aittir. Ona göre III. kişi iyelik eki aslında yalnızca +*s/*’dir. Bu ekin +*I* türü, *s* ve *z* ile biten isimlere eklenmesi ve ikiz *s* ünsüzünün daha sonra tekleşmesi ile ortaya çıkmıştır: *kes-si* “parçası” > *kes-i*, *köz-si*, “gözü” > *köz-i*. Tekin, bu görüşlerden birincisini kabul eder. Ona göre III. şahıs iyelik ekinden önce türeyen *s*, aslında, Moğolcada olduğu gibi, Ana Türkçede de mevcut olan fakat daha sonra kullanıştan düşen çokluk eki -*s*’nin kalıntısıdır ve ek +(s)I(n) şeklinde yazılmalıdır (Tekin, 2003b, 129-138).

yardımla da yapıldığını belirtir. Çokluk bildiren ekler olarak Tekin'in belirttikleri dışında +^z ekini de gösterir ki bu ek, arkaik bir ektir. Genellikle *ikizlik* (*dualite*) eki olarak kullanılmaktadır: *bi+z* “**biz**” (KT D 20), *ti+z* “**diz**” (KT D 2) (Alyılmaz, 1994: 38-41).

Nalbant, *DLT*'de asıl çokluk ekinin +*lAr* olduğunu belirtir: *Alplar kamuğ tirkeşür* (DLT, C III, 65). Eserde yedi farklı kelimedede +*La* şeklindeki ekin çokluk eki olarak kullanıldığına işaret eder. Ancak bu ekin müstensih tarafından yanlışlıkla mı bu şekilde yazıldığı veya ayrı bir çokluk eki mi olduğu açık değildir: *Beçkem urup atlağa / Uyğurdaki tatlağa / Öğri yawuz itlağa / Kuşlar kebi uçtımız* (DLT, C I, 483). Ayrıca *DLT*'de +*An*, +*Kun*, +*t*, +*z* ekleri de çokluk eki olarak bazı örneklerde karşımıza çıkmaktadır: *eren*, *oğlan* (DLT, C I, 35), *kırğan* (DLT, C II, 110), *tégit* (DLT, C I, 143) (Nalbant, 2008, 20-24).

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere çokluk gösteren *-lAr* ekinin Köktürkçede az ve sınırlı kelimelerde kullanılırken Eski Uygur Türkçesinden itibaren Tarihî Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanıldığı görülür. *-lAr* dışındaki eklerin ise işlevsel olarak çokluk bildirmekten uzak, kalıplaşmış ekler olduğu söylenebilir. Aşağıda çokluk ekinin Tarihî Türk Lehçelerinde, Çağatay Türkçesinin devamı olarak görülen Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde ve Türkiye Türkçesindeki durumu tablo şeklinde gösterilmiştir:

Tablo 1. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Çokluk Ekleri

Tarihî Türk Lehçelerinde Çokluk Ekleri	
Köktürkçe	+ <i>lAr</i> , + <i>gUn</i> , + <i>An</i> , + ^t ve + <i>s</i> , + ^z
Uygur Türkçesi	+ <i>lAr</i>
Karahanlı Türkçesi	+ <i>lAr</i> , + <i>An</i> , + <i>Kun</i> , + ^t , + ^z
Harezmi Türkçesi	+ <i>lAr</i>
Kıpçak Türkçesi	+ <i>lAr</i>
Çağatay Türkçesi	+ <i>lAr</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde Çokluk Ekleri	
Türkiye Türkçesi	+ <i>lAr</i>
Özbek Türkçesi	+ <i>ler</i>
Yeni Uygur Türkçesi	+ <i>lAr</i>

Eklendiği ismin karşıladığı kavramın birden çok sayıda olduğunu ifade eden ek olarak tanımlayabileceğimiz çokluk eki, bugün Türkiye Türkçesinde +*lAr* biçimindedir. Bu ek, öteki işletme ekleri gibi eklendiği isim ile cümledeki diğer unsurlar arasında bağlantı

kurmadığı için kapsamı en dar ek olarak ifade edilir. Bu özelliğiyle kelimedede bütün çekim eklerinden önce gelir: *çocuk+lar+ımız*, *çiçek+ler+in* gibi. Ancak Korkmaz'ın da ifade ettiği gibi “bir aileyi, bir ailenin mensubunu gösteren +*gil* ekinin fonksiyonunu üstlendiği zaman” (Korkmaz, 2007a, 257) iyelik eklerinden sonra gelir: *dayı+m+lar*, *teyze+m+ler*, *baba+m+lar* gibi.

+*lar* eki, Türkçede sayısı bilinmese bile belirli sayıda bir çokluk kastediliyorsa ya da bütünü meydana getiren sınıf gösterilecekse kullanılır. Bu ikinci fonksiyonu daha yaygındır. Çünkü bir varlığın sayısı ya da birden fazla olduğu kastedilecekse genellikle sayı sıfatları ve belirsizlik sıfatlarından yararlanır: *üç öğretmen*, *birkaç öğretmen* gibi (Gülsevin, 2007, 8).

Çokluk eki Çağatay Türkçesinde de +*lar* eki ile karşılaşılır. Janos Eckmann, *enbiyâlar* “nebîler”, *evliyâlar* “velîler”, *ekâbirler* “büyükler” gibi örneklerde görüldüğü üzere Arapça kırık çoklukların da bazen Türkçe çokluk ekini aldığını, *bég* “bey” kelimesinin ise Arapça müennes çokluk eki +*ât*'ı aldığını; buna ayrıca çokluk eki +*lar*'ın da getirilebildiğini ifade eder. *Bég bégât* “bütün beyler”, *bégler* ve *bégâtlar* “bütün beyler”. (Eckmann, 2003a: 61).

Ekin bu dönemde gösterdiği özellikler aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.1.1. Çokluk Ekinin Fonetik Özellikleri

Çağatay Türkçesinde çokluk eki, fonetik bakımından Türkiye Türkçesi ile aynı özelliklere sahiptir; yani ünlü uyumlarına göre ekin –*lar* ve *ler* olarak iki şekli vardır. Ek çoğunlukla ünlü uyumlarına uyar. Ancak yabancı kökenli kelimelerde ünlü uyumlarına uymayan örneklere de rastlanabilir: *ahtaçılar* “seyisler” (LD 4/7), *bāzārgānlar* “pazarcılar” (ŞTÜ-ÇT 96/7), *belîyetlar* “belalar” (FŞ 79/6), *çeşmeler* “çeşmeler.” (FK 535/3), *dürler* “inciler” (SGBÇÇ-HKÇTÜA I/1a), *evliyâlar* “evliyalar” (ŞHD 118/1), *faydalar* “faydalar” (ŞTÜ-ÇT 96/7), *inilerim* “kardeşlerim” (ŞTÜ-ÇT 98/20), *kéçeler* “geceler” (HBDS XXXVII/3), *körklüler* “güzeller” (ŞHD 153/6), *kuççaçlar* “serçeler” (MEMÜ 46/18), *otlar* “ateşler” (NŞ 265/5), *Türk bégler* “Türk beyler” (ML 171/11), “Türkler” (NMŞF 328/530), *yamanlıklar* “kötülükler” (BÇŞŞD-HKÇTÜA 18/6), *yığaçlar* “ağaçlar” (SGBÇÇ-HKÇTÜA 4/93b).

2.2.1.1.1.2. Çokluk Ekinin Kullanılış Özellikleri

Çokluk ekinin Çağatay Türkçesindeki kullanılış özellikleri aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.1.2.1. Çokluk Ekinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde çokluk ekinin gerek kök ve gövde hâlindeki isimlerle gerekse iyelik ve hâl eki almış isimlerle kullanılış özellikleri aşağıda özetlenmiştir.

2.2.1.1.1.2.1.1. Çokluk Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Ek, doğal olarak isim kök ve gövdelerine gelebilir: *ahtaçılar* “seyisler” (LD 4/7), *bāzārgānlar* “pazarcılar” (ŞTÜ-ÇT 96/7), *çeşmeler* “çeşmeler” (FK 535/3), *dürler* “inciler” (SGBÇÇ-HKÇTÜA I/1a), *hūblar* “güzeller” (HBDS XXII/5), *küller* “küller” (NŞ 187/2), *tütünler* “tütünler” (NŞ 187/2), *yafrağlar* “yapraklar” (NŞ 182/7), *yığaçlar* “ağaçlar” (SGBÇÇ-HKÇTÜA 4/93b), *yulduzlar* “yıldızlar” (NŞ 264/9).

2.2.1.1.1.2.1.2. Çokluk Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Çokluk eki, kapsamı en dar olan işletme ekidir. Kapsamına yalnız isimlerin teklik şekilleri girer. Bu sebeple çokluk eki, diğer isim çekim eklerinde olduğu gibi, iyelik eklerinden de önce gelir. İncelenen Çağatay dönemi eserlerinden konu ile ilgili tespit edilen belli başlı örnekler şunlardır: *dīdelerim* “gözlerim” (GD-HKÇTÜA 3/3), *dostlarım* “dostlarım” (NŞ 154/3), *inilerim* “kardeşlerim” (ŞTÜ-ÇT 98/20), *közlerim* “gözlerim” (GD-HKÇTÜA 19/3), *yazuklarım* “günahlarım” (ŞMM 113/2); *bendeleriñ* “kölelerin” (M-AŞN IV 13), *karındaşlarıñ* “kardeşlerin” (DC f. 39r/7), *közleriñ* “gözlerin” (ML 173/1), *tenleriñ* “tenlerin” (HHM 196/968); *atlarımız* “atlarımız” (ŞT 75b/6), *tévelerimiz* “develerimiz” (ŞT 75b/6), *inilerimiz* “kardeşlerimiz” (DC f. 10v); *bilekleriñiz* “bilekleriniz” (LD 36/2), *bilgenleriñiz* “bildikleriniz” (ŞMM 149/9), *dostlarıñız* “dostlarınız” (ÇFK 24a/9), *itleriñiz* “köpekleriniz” (LM 200/XX-1727), *kanatlarıñız* “kanatlarınız”(BOD 86b/6), *yigitleriñiz* “gençleriniz” (BOD 14a/3).

İncelenen metinlerde çokluk ekinin II. teklik şahıs iyelik ekinden sonra gelerek bu ekle birlikte II. çokluk şahıs iyelik ekinin işlevini üstlendiği örneklere de nadir olarak rastlanmıştır.

Sīne birle bağırlarğa taş urdum “Sine ile bağırlarınıza (bağrınıza) taş vurdum.” (BOD

102a/4).

Başuylar késülsün kâfir yezîdler “Baş**ların**ız kesilsin kâfir yezitler.” (BOD 53b/9).

Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de +*lar* çokluk eki ile III. şahıs iyelik eklerinin birlikte kullanıldığı örnekler, üç farklı anlamı yansıtıyor olabilir: 1) isim çokluk, sahibi tekliktir; 2) isim teklik, sahibi çokluktur; 3) hem isim hem de sahibi çokluk olabilir. Aşağıdaki örnekte isim çokluk, sahibi teklik durumdadır.

Uruklarığa icâzet bérîp özi yalguz kaldı. “Kabilelerine izin verip kendisi yalnız kaldı.” (ÇKT 38b/1)

Aşağıdaki örneklerde isim de, sahibi de çokluktur.

Alarınıñ hıdmetleri saña vâcibdür. “Onların hizmet**leri** sana vaciptir.” (ŞMM 13/12).

Ménizleri gül gül müjeleri hâr /Kabağları kêng kêng ağızları tar “Beniz**leri** gül gül kirpik**leri** har; kapak**ları** geniş geniş, ağız**ları** dar.” (ML 173/5).

Ünleri keldi kulağığa meger “Meğer kulağına ses**leri** geldi.” (LT 254/CLXXIV-3315).

Bir kün analarına keldiler. “Bir gün ana**larına** geldiler.” (DC f. 11v/5) örneğinde ise isim teklik, sahibi çokluktur.

2.2.1.1.2.1.3. Çokluk Ekinin Hâl Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Çokluk eki, iyelik eklerinde olduğu gibi hâl eklerinden de önce gelir.

2.2.1.1.2.1.3.1. Çokluk Ekinin Yalın Hâldeki İsimlerde Kullanılışı

Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de çokluk eki almış isimler yalın hâlde bulunabilir.

Çökürler kim séniñ yolunğa tévrelmiş ayağımğa “**Dikenler** ki senin yolunda ayağıma batmış.” (ML 172/25)

Yārınıñ rāzın köñüldin sormanız éy dostlar “Ey dostlar, gönülden yârin sırrını sormayın.”(UHEP-HKÇTÜA 17/3)

2.2.1.1.2.1.3.2. Çokluk Ekinin İlgi Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde çokluk eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ilgi hâli ekinden önce gelir: *anaların ayağı astı* “anaların ayağı altı” (ÇH-AŞN IV 23/7), *Moğolların oturduğu yerde* (ŞTÜ ÇT 96/6), *müselmânların karşularıda* “müslümanların karşısında” (ÇFK 4a/13), *tağların kavağında* “dağların kovuğunda” (ŞT 67b/14), *yığaçların barçası* “ağaçların hepsi” (ŞT 65a/7).

2.2.1.1.2.1.3.3. Çokluk Ekinin Yükleme Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Çokluk eki, yükleme hâli ekinden önce gelmektedir: *uluğ kişelerni* “büyük düşünceleri” (ÇKT 62b/3), *bu künlerni* “bu günleri” (NŞ 440/6), *sözlerni* “sözleri” (BOD 100a/4), *öksüz yetimlerni* “öksüz ve yetimleri” (DC f. 30v/3).

2.2.1.1.2.1.3.4. Çokluk Ekinin Yönelme Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Çokluk eki, yönelme hâli ekinden de önce gelir: *kâfirlerge bendi bolup* “kâfirlere esir olup” (BOD 17a), *kişilerge* “kişilere” (ÇFK 69a/6), *süneklerge* “kemiklere” (Sİ 127/1189), *yüreksizni yüreklikerge katğan* “yüreksizi yüreklilere katan” (BÇ 332a).

2.2.1.1.2.1.3.5. Çokluk Ekinin Bulunma Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Ek, bulunma hâli ekinden önce gelir: *sürme-gün tünlerde* “sürme renkli gecelerde” (BV 206/8), *yazılarda tağlarda* “ovalarda, dağlarda” (ÇKT 25b/8).

2.2.1.1.2.1.3.6. Çokluk Ekinin Çıkma Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Ek, çıkma hâli ekinden önce gelir: *ağniyâlardan biri* “zenginlerden biri” (ZFEM I 304/15), *bî-tâb köñüllerdin kan aksa* “yorgun gönüllerden kan aksa” (NŞ 173/4), *mülklerden her biri* “mülklerden her biri” (LT 35/XIII-280).

2.2.1.1.2.1.3.7. Çokluk Ekinin Vasıta Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Çokluk eki, vasıta hâli ekinden önce gelir: *özgelerle* “başkalarıyla” (NŞ 268/1)

2.2.1.1.2.1.3.8. Çokluk Ekinin Eşitlik Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Çokluk ekinin eşitlik hâlindeki isimlerle kullanımına dair örnek bulunamamıştır.

2.2.1.1.1.2.2. Çokluk Ekinin Zamirlerde Kullanılışı

Çokluk ekinin zamirlerle kullanılışı aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.1.2.2.1. Çokluk Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde çokluk ekinin şahıs zamirleri ile kullanılışı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir: *bizler* “bizler” (ŞMM 12/4), *sizler* “sizler” (ÇFK 8b/2).

III. çokluk şahıs zamiri ile çokluk eki arasına genellikle zamir *n*'si gelmez. Fakat incelenen eserlerde *zamir n*'si gelmiş örneklere az da olsa rastlanmaktadır: *alar* “onlar” (ÇKT 11a/3), *anlar* “onlar” (ŞT 65b/15), *olar* “onlara” (DC f. 9r/10).

2.2.1.1.1.2.2.2. Çokluk Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı

Çokluk ekinin işaret zamirleri ile kullanılışında da zamir ile ek arasına genellikle *zamir n*'si gelmez. Ancak *zamir n*'si gelen örnekler de bulunmaktadır: *bular* “bunlar” (TEH-AŞN IV 46), *munlar* “bunlar” (ŞHD 21/3), *uşbular* “bunlar” (ŞHD 87/7).

Çağatay Türkçesinde III. şahsı ifade eden şahıs zamiri yoktur, yerine işaret zamiri *ol* kullanılmaktadır (Eckmann, 2003a:84). Bu sebeple III. çokluk şahıs zamirleri için verilen örnekler işaret zamirleri için de verilmiştir: *alar* “onlar” (ZFM 32/2), *olar* “onlar” (NŞ 505/9)

2.2.1.1.1.2.2.3. Çokluk Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde çokluk eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi soru zamirlerine doğrudan eklenir: *kimler* “kimler” (ÇFK 24a/9), *néler* “neler” (NŞ 553/4).

2.2.1.1.1.2.2.4. Çokluk Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı

Çokluk eki, belirsizlik zamirlerine doğrudan eklenir: *barçalarge* “herkese” (ŞMM 115/16), *barılargā* “hepsine” (Sİ 450/6007), *ba'zılar* “kimileri” (ŞT 69a/1), *birevlerge* “birilerine” (E-TDA 6 16/5), *mundaķ némelerdin* “böyle şeylerden” (LM 373/XXXVII-3520), *özgeler* “başkaları” (Sİ 104/858).

2.2.1.1.1.2.3. Çokluk Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı

İncelenen eserlerde daha çok sıfat-fiil ekleriyle kullanımına rastladığımız çokluk eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sıfat-fiil eklerinden sonra gelir: *bildiklerin* “bildiklerini” (HHM 293/2119), *kan yutarlarğa* “kan yutanlara” (NŞ 266/7), *kutulğanlar* “kurtulanlar” (FŞ 419/104), *tutulğanlar* “tutulanlar” (FŞ 419/104), *tüş körgenler* “düş görenler” (FŞ 486/53), *unutқанlar* “unutanlar” (NŞ 369/1), *yol adaşkenler* “yolunu şaşırانlar” (KMNM 145/28), *yol yañılğanlar* “yoldan azmış olanlar” (MSD 24), *yolda yürügenler* “yolda yürüyenler” (LD 123/2).

2.2.1.1.1.2.4. Çokluk Ekinin Aitlik Eki ile Kullanılışı

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde +*lar* çokluk eki aitlik ekinden sonra gelir: *evvelğilar* “öncekiler” (NŞ 238/1), *köktekiler* “göktekiler” (MZE 545), *yérdekiler* “yerdekiler” (LM 121/XII-917).

2.2.1.1.1.2.5. Çokluk Ekinin Sıfatlarla Kullanılışı

Sayı sıfatları ve *her*, *birkaç* gibi belirsizlik sıfatlarından sonra gelen isimler çokluk eki almaz. Ancak Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de bazı yapılarda bu durum görülebilir.

Bés genclerige béyle bés genc “Beş hazineye böyle beş hazine.” (LM 65/VI-372)

Aşkar tağığa barıp kırk yigitleriñiz birle seyl kılp yatıñ. “Kırk gencinizle Aşkar Dağı’na varın.” (BOD 14a/3)

2.2.1.1.1.2. Çokluk Ekinin İşlevleri

a) Çokluk ekinin temel işlevi, isimlere çokluk anlamı katmaktır: *dürler* “inciler” (SGBÇÇ-HKÇTÜA I/1a), *kuçkaçlar* “serçeler” (MEMÜ 46/18), *yığaçlar* “ağaçlar” (SGBÇÇ-HKÇTÜA 4/93b), *yulduzlar* “yıldızlar” (NŞ 264/9).

b) Çokluk eki, isimlere abartma anlamı katar.

Kéçeler āh bile nāle-i pinhān sénsiz “Geceler, sensiz ah ile gizli inleyiştir.” (FK 231/3)

Köp sevdālar tüşer merdni başına “Yiğidin başına çok sevdalar gelir.” (BOD 3a/6)

Zulmler körüp dünyāda /Kāhişler tartken ziyāde “Bu dünyada eziyetler görmüş, çok sıkıntılar çekmiş.” (BOD 95a/4)

Dāyim bāzārgānlar kumaş ve ton ve böz ve boyaķ alıp barıp köp faydalar körerler érdi. “Pazarcılar daima kumaş, elbise, bez ve boya alır ve bunlardan çok faydalar görürdü.” (ŞTÜ-ÇT 96/7)

Yüz yamanlıklar bilen anı edā mu kılmadıñ? “Yüz (yüzlerce) kötülüklerle ona cilve mi yapmadın?” (BÇŞŞD-HKÇTÜA 18/6)

c) Özel isimler, tek bir varlığa ad oldukları için çokluk eki almaz; ancak aile, boy, cemaat, millet, bir dinin mensupları ve grup gibi toplulukları gösterdikleri zaman +*lar* ekini alır (Korkmaz, 2007a, 257): Bu durum Çağatay Türkçesinde de bu şekildedir. *Moğollar* “Moğollar” (ŞTÜ ÇT 96/6), *Türkler* “Türkler” (NMSF 328/530), *Türkmenler* “Türkmenler” (ŞT 65b/16).

Ç) Kimi zaman çokluk eki, aile, boy, cemaat, millet, bir dinin mensupları ve grup gibi toplulukları gösteren isimlerin dışındaki özel isimlere de anlatıma güç kazandırmak için gelebilir.

Hayr du'ası köp ayıp barımda Fātiḫālar oķup érdiler. “Hayır duaları edip Fatihalar okumuşlardı.” (NMSF 406/684)

d) Çokluk eki, bir şahsın bağlı olduğu aileyi, bir çevreyi, bir kimse veya yeri benzerleri ile birlikte göstermek için kullanılır.

Evliyālar serveri ol şāh-ı Türkistān émiş “Evliyaların kılavuzu o Türkistan şahı imiş.” (ŞHD 118/1)

Bu kişver fethidin sonra ümīdim bar ki fetḫ olğay /Érenler himmeti birle Horāsān u Irāķ u Rey “Bu ülkenin fethinden sonra ümitliyim ki erenlerin yardımı ile Horasan, Irak ve Rey fethedilecek.” (ŞHD 297/4)

e) Anlatıma saygı ve nezaket ifadesi katar.

İşān Şāh Meşreb, k yimlerini çıkarıp ol denizge özlerini taşıdılar. “İşan Şah Meşrep, giyimlerini çıkarıp kendilerini o denize attılar.” (ŞMM 18/5)

Y tti yaşılarında seni atan mektebge koyganda Āh nd Moll  B z r ’nıy yanlarında bir elif-n me okup  ken s n. “Yedi yaşılarında baban seni okula yazdırdığında Ahund Molla Bazar’ın yanlarında bir elifname okumuşsun.” (ŞMM 79/18)

f) Yaklaşıklık ifade eder: *y tti yaşılarında* “yedi yaşılarında (sen yedi yaşılarındayken)” (ŞMM 79/18).

g) Eski Türkçe döneminde  okluk eki olarak kullanılan bazı ekler,  ağatay Türkçesinde bu işlevini kaybeder. Bu eklerin geldiği isimler de +*lAr* eki ile  okluk yapılır: *oğlanlar* “oğlanlar” (ŞHD 139/2), *y r nlar* “dostlar” (SASA 18/53).

ğ) +*lAr*  okluk eki, I. ve II.  okluk şahıs zamirleri olan “biz” “siz” kelimelerine eklenerek  okluk anlamını pekiştirir.

Bizler  ara çı bolayı  bazirg nlarını satucı-larını talayı  m lin alayı . “Bizler dilenci olalım, tüccarları, satıcıları yağmalayıp malını alalım.” (DC f. 32r/9)

Sizlerdin bolđan oğlanlarını hem t  kıy metge a Bozo  t s nler. “Sizlerden olan oğlanlara da kıyamete kadar Bozok desinler.” (ŞT 78b/13)

2.2.1.1.2. İyelik

“Sahip olunan nesne veya vasıf isminin sonuna eklenen, sahibin şahsını ve sayısını gösteren” (Eckmann, 2003a: 61-62) iyelik ekleri ile ilgili olarak Türk dil bilgisi çalışmalarında ifade edilen açıklamalardan belli başlıları aşağıda verilmiştir:

Ergin, iyelik eklerini ismin karşıladığı nesnenin bir kişiye veya bir nesneye ait olduğunu ifade eden işletme ekleri olarak tanımlar (Ergin, 1990, 210).

Banguoğlu, iyelik ekleri ile ilgili olarak şu bilgilere yer verir: “İyelik ekleri de adı kişiye, ya da nesneye tahsis ederek belirli kırlarlar. Başka bir deyimle iyelik eki ada bir ikinci kavram ekler ki belirtme  beklerinde olduğu gibi bunlardan biri ötekini belirtmeye yarar (*baba+m / ben+in baba+sı, eller+iniz / siz+in eller*). Bu sebeple iyelik

eki almış adlar cümlede nesne olduklarında her zaman *kimi hâlinde* bulunurlar ve belirli nesne olurlar. (*Baba+n+ı gördüm. Eller+im+i yıkamalıyım*) (Banguoğlu, 2000, 325-326).

Adalı, iyelik ekleri ile ilgili olarak “Adları bir iyeye (sahibe) bağlayan, bu yolla, eklendiği ada belirlilik kazandıran ardıllardır. İye olan üç tekil, üç çoğul kişiyle ilişkili olarak biçimlenirler.” Açıklamasında bulunur (Adalı, 2004, 71).

Şeref Yılmaz, iyelik eklerini isim ile nesne arasındaki ilgiyi ifade eden ekler olarak ifade eder (Yılmaz, 1997, 285-288).

İyelik eklerini, isimlerin sonuna gelerek aitlik kavramı veren ekler olarak açıklayan Koç, aitlik kavramı verirken aynı zamanda kişi kavramı da verdiği için bu eklere isimlere gelen kişi ekleri de denilebileceğini belirtir (Koç, 2002, 430-437).

Güneş, getirildikleri ismin başka bir isme ait olduğunu gösteren iyelik eklerinin eklendikleri ismin dışındaki bir varlığa işaret ettiğini yani ismi başka bir isme bağladığını ifade eder. Bu durumda iyelik eki almış bir isim “tâbi olunan/bağlanılan”; önceki isim ise “tâbi olan/bağlanan” unsur durumundadır. Aitlik ifadesi açısından ise iyelikli unsur “ait olan”, ilgi eki almış birinci unsur ise “ait olunan” varlık konumundadır: *Kitabım > Ben+im* (ait olan, tâbi olan) *kitab+ı+m* (ait olan tâbi olunan) (Güneş, 2003, 159-161).

Demir, iyelik eklerini “Ek Hâlindeki Adıllar-İyelik Adılları” başlığı altında verir ve isimlere eklenerek onların kaçınıcı kişiye ait olduğunu, kaçınıcı kişiyle ilgisi bulunduğunu belirten ekler olarak tanımlar. Ayrıca bu eklerin, tamlayanı şahıs zamiri olan isim tamlamalarında tamlananlara getirildiği için *iyelik ekleri* olarak adlandırıldığını belirtir (Demir, 2006, 330).

Özçelik ve Erten, iyelik eklerinin isimlere gelerek onların kime ve kaçınıcı kişiye ait olduklarını bildiren ekler olduğunu belirtirler (Özçelik ve Erten, 2000, 120).

“Adın karşıladığı nesnenin bir şahsa ve nesneye ait olduğunu belirten çekim ekleri.” (Korkmaz, 2007b, 135) tanımlamasını yapan Korkmaz, konu ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunur: “Adlardaki işletme eklerinden biri de iyelik ekleridir. Bu ekler,

adın karşıladığı nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildiren, sahiplik gösteren ve adlar ile adlar arasında bağlantı kuran eklerdir. Dolayısıyla getirildikleri adların dışında; fakat o adlara ait olan, o adların malı sayılan nesnelere şahıs olarak gösteren eklerdir: *aklım eriyor, bu iş aklıma yattı* cümlesindeki *aklım* (*akıl+ım*) ve *aklıma* (< *akıl+ım+a*) sözlerindeki *akıl* bana aittir, aklın sahibi benim. Şu hâlde buradaki iyeliği şahıs olarak anlatan *+(ı)m* eki *benim* zamirinin yerini tutmuştur, bu zamiri temsil etmektedir. *Akl+(ı)n, akl+ı, akl+ı+mız, akl+ı+nız, akıl+ları* sözlerinde de kullanılan iyelik ekleriyle öteki şahıslar karşılanmıştır. Demek oluyor ki iyelik ekleri, bir nesnenin *ben, sen, o, biz, siz, onlar* gibi şahıslara ait olduğunu, daha doğrusu o şahısların sahipliğini gösteren eklerdir. Bu eklerin teklik ve çokluk biçimleriyle şahıslara bağlı üçerden altı türü vardır.” (Korkmaz, 2007a, 259).

Üstünova, iyelik eklerini “Adı Ad Soylu Birimlere Bağlayan Ad İşletme Ekleri” başlığı altında *tamlanan durumu* olarak ele alır ve bu eklerin geldiği ismi, gerideki isme sahiplik-aitlik ve belirtme işleviyle bağladığını ifade eder (Üstünova, 2008, 75).

“Türkçenin ilişkilendirme öbekleri”ni “isim tamlaması öbekleri, iyelik öbekleri, ilgi hâli öbekleri” olarak üçe ayıran Karaağaç, iyelik kavramını “Varlığın kişiye veya bir başka varlığa bağlı ve ait oluşudur.” şeklinde tanımlar (Karaağaç, 2009, 57-58).

Türkçenin çağdaş lehçeleri üzerine yapılmış gramer çalışmalarından *Hazırgi Zaman Özbek Edebiy Tili* adlı eserde iyelik ekleri, nesnenin üç şahıstan biri ile ilişkili olduğunu ifade eden ekler olarak tanımlanır (Şaabdurahmanov; Askarova; Hacıyev vd. 1980, 220).

Kaşgarlı, iyelik eklerini ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir kişiye ait olduğunu gösteren çekim ekleri olarak tanımlar (Kaşgarlı, 1992, 78-79).

Biray, iyelik eklerini bir nesnenin başka bir nesneye ait olduğunu gösteren isim çekimi eklerinden biri olarak tanımlar. Bu eklerin, aitlik kavramını bizzat o nesnenin üzerinde gösterdiğini belirten Biray, iyelik eklerinin görev sahasının iki nesne, dolayısıyla iki kelime ile ilgili olduğunu ifade eder. Bu durumda iyelik eklerinin görev aldığı yapı iyelik grubu ve iyelik grubunun bir parçası olan isim tamlamasıdır (Biray, 1999a, 209-210).

Türk yazı dilinin tarihî gelişim seyriinde iyelik eklerinin durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 2. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde İyelik Ekleri

Tarihî Türk Lehçelerinde İyelik Ekleri	
Köktürkçe	+ ^o m, ^o η ~ + ^o g, +(s)i, + ^o m ^o z; + ^o η ~ + ^o g, + ^o η ^o z
Uygur Türkçesi	+ ^o m, ^o η, +i (+sı, +l?); + ^o m ^o z, + ^o η ^o z, + ^o η ^o zlar (kitabelerde aynı zamanda) + ^o i ^o z, i, (+sı, +ları, +leri)
Karahanlı Türkçesi	+m, +η, +Iη, +Uη; (bir örnekte) +ıg, +I, +sI, (DLT'de) +U, +mız, +ImIz +I, +sI, +lArI
Harezmi Türkçesi	+m, +Im, +Um, +η, +Iη, +Uη, +I, +sI, +mIz, +ImIz, +UmUz, +ηIz, +IηIz, +UηUz, +lArI
Kıpçak Türkçesi	+m, +η, +I, +sI, +mIz, +mUz, +ηIz, +ηUz, +lArI
Çağatay Türkçesi	+m, +Im, +Um; +η, +Iη, +Uη; +sI, +I; +mIz, +ImIz, +UmIz, +UmUz; +ηIz, +IηIz, +UηIz, +UηUz; +lArI
Çağdaş Türk Lehçelerinde İyelik Ekleri	
Türkiye Türkçesi	+m, +n, +I, +U, +sI, +sU, +mIz, +mUz, +nIz, +nUz, +lArI
Özbek Türkçesi	+m, +η, +ı, +miz, +ηiz, +ηızler, +ηler, +leriη, +leri
Yeni Uygur Türkçesi	+m, +η, +i, +sı, +miz, +ηiz, +ηlar, +liri:

Tarihî gelişimini kısaca gördüğümüz iyelik ekleri, sonuna geldiği ismin bir kişiye veya bir nesneye ait olduğunu bildiren, başka bir ifadeyle aitlik, mülkiyet bildirerek ismi isme bağlayan işletme ekleridir. Getirildikleri isimlerin bağlı olduğu *ben, sen, o, biz, siz, onlar* şahıslarını ifade eden bu eklerin Çağatay Türkçesinde gösterdiği özellikler, incelenen eserlerden tespit edilen örnekler doğrultusunda aşağıda ayrıntılı olarak açıklanmıştır:

2.2.1.1.2.1. İyelik Eklerinin Fonetik Özellikleri

İyelik eklerinin Çağatay Türkçesinde gösterdiği özellikler, her şahıs için ayrı ayrı incelenmiştir.

2.2.1.1.2.1.1. I. Teklik Şahıs İyelik Eki

Çağatay Türkçesinde I. teklik şahıs iyelik eki, ünlü ile biten isimlerden sonra +m; ünsüzle biten isimlerden sonra +Im, +Um biçimindedir: *ağam* “babam” (BOD 48b/5), *āhum* “ahım” (GD-HKÇTÜA 4/2), *aşam* “ağabeyim” (ŞT 97b/3), *atam* “babam” (ŞTÜ-ÇT 98/20), *külbem* “kulübem” (BD 46/1); *boynum* “boynum” (FK 630/4), *cānım* “canım” (FK 548/3), *derdim* “derdim” (ŞHD 268/3), *évim* “evim” (NMŞF 50/81), *kanlu yaşum* “kanlı yaşım” (SH 11a/207), *karakı kâfirim* “kâfir bakışım” (GD-

HKÇTÜA 4/5), *kanım* “kanım” (ML 173/1), *kögrekim* “göğsüm” (SS-AŞN III 326/7), *köksüm* “göğsüm” (FK 523/1), *közüm* “gözüm” (LD 160/3), *kıyaşım* “güneşim” (BD 46/1), *memleketim* “memleketim” (ŞTÜ-ÇT 95/5), *şubhum* “sabahım” (FK 521/1), *şāmum* “akşamım” (FK 521/1), *şevkum* “isteğimi” (NŞ 156/3), *yazukum* “günahım” (MSD 497).

2.2.1.1.2.1.2. II. Teklik Şahıs İyelik Eki

Çağatay Türkçesinde II. teklik şahıs iyelik eki, ünlü ile biten isimlerden sonra +η; ünsüzle biten isimlerden sonra +Iη, +Uη biçimindedir: *arduy* “(senin) ardın” (HHM 180/778), *ataη* “(senin) atan” (MBŞHBÜŞ 26a/12), *balay* “(senin) çocuğun” (BOD 48b/5), *birliη* “(senin) birliğin” (GD-HKÇTÜA 1/1), *içiy* “(senin) için” (NŞ 82/6), *kanuy* “(senin) kanın” (NŞ 145/7), *kerāmetiy* “(senin) kerametin”(DC f. 39v), *kirpügiη* “(senin) kirpiğin” (ŞHD 203/5), *kölegeη* “(senin) gölgen” (M-AŞN IV 13), *könlüη* “(senin) gönlün” (LD 34/4), *münāsebetüη* “(senin) ilgin” (HHM 170/653), *oğlüη kızuη* “(senin) oğlun kızın” (DC f. 39r/7), *orday* “(senin) şehrin” (BOD 64a/3), *saçiy* “(senin) kara saçın” (BD 10/4), *sevdāy* “(senin) sevdan” (GS 151/4), *sévgüη* “(senin) sevgin” (NŞ 309/3), *şevkuy* “(senin) şevkin” (FK 408/5), *tapğuy* “(senin) hizmetin” (MSD 149), *ümīdiη* “(senin) ümidin” (KMNM 197/34), *ünüη bar.* “(senin) sesin” (NMSF 438/733), *yigneη uçı* “(senin) iğnenin ucu” (LD 160/3), *yüzüη* “(senin) yüzün” (NŞ 327/5).

2.2.1.1.2.1.3. III. Teklik Şahıs İyelik Eki

Ek, Çağatay Türkçesinde ünlü ile biten isimlerden sonra +sI; ünsüzle biten isimlerden sonra çoğunlukla+I, nadiren +U biçimindedir: *ayağı* “(onun) ayağı” (MZE 223), *bigi* “(onun) beyi” (ML 169/9), *bilige bağladı* “Beline bağladı.” (FŞ 287/106), *boynu sınar* “Boynu kırılır.” (KMNM 237/19), *dudağa şekerim* “dudağı şekerim” (GD-HKÇTÜA 4/1), *gilesi* “(onun) şikâyeti” (LD 78/7), *havāstı* “(onun) havası” (MZE 522), *anıη igeçisi* “onun büyük kız kardeşi” (NMSF 204/396), *Melīke’niη énekesi* “Melike’nin yardımcısı” (ŞMM 63/21), *Mevlānā Maşrıķī’niη inisi* “Mevlānā Maşrıķī’nin küçük kardeşi” (MN I 96/T60), *ķabri* “onun kabri” (MN I 133/T78), *ķišiniη ikki ķaraķı* “kişinin iki gözü” (MSD 796), *közüm ķarası* “gözümün karası” (UHEP-HKÇTÜA 7/1), *ķarşusı* “(onun) karşısı” (MSD 796), *öz ķenti* “kendi kenti” (MN I 133/T78), *köñleki* “(onun) gömleği” (HBD F225b/2), *köñli* “(onun) gönlü” (ŞTÜ-ÇT 95/19), *köñlü* “(onun) gönlüne ilaç”

(NŞ 106/9), *Çiŋgiz Hanın on birinci öbügesi* “Cengiz Han'ın on birinci dedesi” (ÇKT 12a/6), *cānlar riştesi* “can ipliği” (ÖH 13/1); *anın siñili* “onun küçük kız kardeşi” (NMSF 204/396), *memleketiminñ uzunı* “memleketimin uzunluğu” (ŞTÜ-ÇT 95/5), *yağırı* “(onun) yarası” (HHM 256/1675).

Ünsüzle biten isimlerden sonra nadir olmakla birlikte +sI ekinin geldiği de görülebilir: *Sulţān Muḥammedniñ tağaysı* “Sultan Muhammet'in dayısı” (ŞTÜ-ÇT 97/12).

2.2.1.1.2.1.4. I. Çokluk Şahıs İyelik Eki

Çağatay Türkçesinde I. çokluk şahıs iyelik eki, ünlü ile biten isimlerden sonra +mIz; ünsüzle biten isimlerden sonra +ImIz, +UmIz, +UmUz biçimindedir: *ağamız* “ağamız” (DC f. 9r/6), *anamız* *Alaŋgo* “anamız Alango” (DC f. 14v), *aramız* “aramız” (ŞHD 268/2), *atamız* “atamız” (YZ-HBÇYZ 10b/103), *allımız* “önümüz” (LT 197/CXLVIII-2490), *atlarımız* “atlarımız” (ŞT 75b/6), *azugumuz* “azığımız” (ÇKT 7b/9), *başımız* “başımız” (LT 94/LXXIX-1070), *cānımız* “canımız” (BÇŞŞD-HKÇTÜA 32/1), *cürmimiz* “suçumuz” (LT 26/IV-170), *ikkimiz* “ikimiz” (EÇŞ-TDA 5 13/5); *inilerimiz* “kardeşlerimiz” (DC f. 10v), *kemlikimiz* “kötülüğümüz” (FK 61/7), *könlümüz* “gönlümüz” (BD 127/27), *könlümüz* “gönlümüz” (BÇŞŞD-HKÇTÜA 18/1), *meskenimiz* “meskenimiz” (FK 634/1), *ötünümüz* “ricamız” (ŞT 87b/13), *sözümüz* “sözümüz” (ŞT 66b/6), *şāhumız* “şahımız” (LT 46/XX-430), *şehrimiz* “şehrimiz” (BOD 66b/7), *ülüşimiz* “payımız” (DC f. 12v/13), *ümidimiz* “ümidimiz” (DC f. 41r/6).

2.2.1.1.2.1.5. II. Çokluk Şahıs İyelik Eki

Çağatay Türkçesinde II. çokluk şahıs iyelik eki, ünlüyle biten isimlerden sonra +ηIz; ünsüzle biten isimlerden sonra +IηIz, +UηIz, (nadiren +UηUz) biçimindedir: *aranız* “aranız” (LM 241/XXV-2156), *kümiş bilekleriñiz* “gümüş bilekleriniz” (LD 36/2), *bilgenleriñiz* “bildikleriniz” (ŞMM 149/9), *biriziñiz* “biriniz” (FŞ 449/80), *siziñ dostlarıñız* “sizin dostlarınız” (ÇFK 24a/9), *ğamzeñiz* “gamzeniz” (GD-HKÇTÜA XLVIII/4), *gayretiñiz* “gayretiniz” (BOD 64b/1), *işiziñiz* “işiniz” (HHD 50a 80/3), *itleriñiz* “köpekleriniz” (LM 200/XX-1727), *ğadriñiz* “kadriniz” (DC f. 11r), *ğanatlarıñız* “kanatlarınız” (BOD 86b/6), *ğasıñız* “kaşınız” (YED 96/3), *kölgeñiz* “gölgeniz” (LD 249/2), *köñliñiz* “gönlünüz” (LT 183/CXXXIV-2310), *köñlüñüz* “gönlünüz” (LT 48/XXI-460), *köziñiz* “gözünüz” (ZFEM I 322/12), *ğulluğuniñiz*

“kulluğunuz” (LD 34/5), *söziñiz* “sözünüz” (ŞT 87b/16), *sulţāniñiz* “sultanınız” (FŞ 457/195), *yigitleriñiz* “genciniz” (BOD 14a/3), *yüzüñiz* “yüzünüz” (HHD 50a 80/3).

2.2.1.1.2.1.6. III. Çokluk Şahıs İyelik Eki

Çağatay Türkçesinde III. çokluk şahıs iyelik eki, ünlü ve ünsüzle biten isimlerden sonra +*larI* biçimindedir: *acuları* “(onların) acıları” (DC f. 14v), *anaları* “(onların) anaları” (DC f. 11v/5), *artlarında* “(onların) arkalarında” (DC f. 16v/18), *atları* “(onların) adları” (MN I /T3) *öz cānları* “kendi canları” (SASA 25/129), *alarınñ hizmetleri* “onların hizmetleri” (ŞMM 13/12), *évleri* “(onların) evleri” (SH 33a/ 646), *keyikleri* “(onların) geyikleri” (MSD 324), *kölleri* “(onların) “elleri” (ŞMM 100/23), *közleri* “(onların) gözleri” (ÇFK 8a/21), *méñizleri* “(onların) benizleri” (ML 173/5), *müjeleri* “(onların) kirpikleri” (ML 173/5), *sāzları* “(onların) sazları” (SH 20a/384), *ünleri* “(onların) sesleri” (LT 254/CLXXIV-3315), *yigitleri* “(onların) yiğitleri” (BOD 90b), *yüzleri* “(onların) yüzleri” (HE-AŞN III 23/10).

2.2.1.1.2.1.7. İyelik Eklerinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu

Çağatay Türkçesinde iyelik eklerinin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları karşısındaki durumu aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.2.1.7.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Çağatay Türkçesinde iyelik ekleri kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır: *artlarında* “arkalarında” (DC f. 16v/18), *élgimge* “elime” (Sİ 94/713), *қанатlarıñız* “kanatlarınız” (BOD 86b/6), *қаşıñız* “kaşınız” (YED 96/3), *közleriñniñ* “gözlerimin” (GD-HKÇTÜA 19/3), *külbem* “kulübem” (AD 19b XVII/2), *ünüñ* “sesin” (NMŞF 438/733), *yüzleri* “yüzleri” (HE-AŞN III 23/10).

2.2.1.1.2.1.7.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Çağatay Türkçesindeki düzlük-yuvarlaklık uyumu tam gelişmiş değildir. Bu yüzden ek ve yardımcı ünlülerin hepsi, bu uyumdan aynı derecede etkilenmemişlerdir. Bu dönem eserlerinde bazı ünlülerin yalnız düz veya yalnız yuvarlak şekilleri mevcutken bazı ünlüler, kelime sonundaki dudak ünsüzlerinin etkisiyle hem düz hem yuvarlak şekillerde karşımıza çıkabilmektedir. Çağatay Türkçesinde I. ve II. teklik şahıs iyelik ekleri çoğunlukla bu uyuma uyarken III. teklik şahıs iyelik ekinin yalnızca düz şekilleri

mevcuttur (Eckmann, 2003a: 30; Eckmann, 2003b: 109-132). Dolayısıyla bu ekin geldiği isimler, her zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz: *könlige* “gönlüne” (ŞTÜ-ÇT 95/19), *közi* “gözü” (GD-HKÇTÜA 5/3), *memleketimniñ uzunı* “memleketimin uzunluğu” (ŞTÜ-ÇT 95/5). Ancak III. teklik şahıs iyelik ekinin yuvarlak ünlülü şekli de nadir olarak karşımıza çıkabilmektedir: *könlüne* “gönlüne” (NŞ 106/9), *közün* “(onun) gözünü” (MN 42/6).

Diğer yandan bu dönemde ek ve yardımcı ünlülerin yuvarlaklaşması (ilerleyici benzeşme) olayı ile çok sık karşılaşılır. Özellikle I. ve II. teklik şahıs iyelik eklerindeki dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşan yuvarlaklaşma, Harezmi Türkçesinin izleri olarak devam eder (Eckmann, 2003a: 34): *devrüyde* “(senin) zamanında” (HPM-AŞN IV 121), *şevkumni* “isteğimi” (NŞ 156/3).

Kimi zaman ek ünlüsünde düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak yuvarlaklaşmalar görülür: *arduña* “(senin) ardına” (HHM 180/778), *münāsebetüy* “(senin) ilgin” (HHM 170/653), *namāzumda niyāzumda* “namazımda, niyazımda” (HHM 119/58).

Bazı yuvarlak ünlülü isimlerde ise II. teklik şahıs iyelik ekinin nadir olarak düz ünlülü şeklini koruduğu görülmüştür: *boyıñ* “(senin) boyun” (NŞ 76/3), *oğlıñ* “(senin) oğlun” (DC f. 39r/7) gibi.

Ayrıca yuvarlak ünlülü isim kök ve gövdelerine getirilen I. ve II. çokluk şahıs iyelik ekinin yuvarlak ünlülü +*mUz*, +*ηUz* şekillerinden çok, düz ünlülü +*mIz*, +*ηIz* şekilleri kullanılmaktadır. Bu kullanılıştta, yardımcı ünlü, genellikle +*U+mIz*, +*U+ηIz* şeklinde yuvarlaklığı muhafaza eder: *kulluğunız* “kulluğunuz” (LD 34/5), *ötünümüz* “ricamız” (ŞT 87b/13).

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun görüldüğü kelimeler de çok fazladır: *dudağı şekerim* “dudağı şekerim (şeker dudaklım)” (GD-HKÇTÜA 4/1), *könlüy* “gönlün” (LD 34/4), *şilanım* “sofram” (MEMÜ 62/98), *tilekim* “isteğim” (LD 32/4), *yüzüme* “yüzüme” (NŞ 101/4).

2.2.1.1.2.2. İyelik Eklerinin Kullanılış Özellikleri

İyelik eklerinin Çağatay Türkçesindeki kullanılış özellikleri, bu döneme ait incelenen eserlerden tespit edilen örnekler doğrultusunda aşağıda özetlenmiştir:

2.2.1.1.2.2.1. İyelik Eklerinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde iyelik eklerinin isimlerde kullanılışı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Kök ve gövdelerin teklik şekillerine olduğu gibi çokluk şekillerine de gelebilen iyelik ekleri, hâl ve soru eklerinin ancak önünde bulunur. Bu eklerden sonra gelemmez. Aşağıda bu durum ayrıntılı olarak açıklanmıştır:

2.2.1.1.2.2.1.1. İyelik Eklerinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri, isim kök ve gövdelerine doğrudan gelebilir: *aşam* “ağabeyim” (ŞT 97b/3), *anam* “annem” (BOD 53a/7), *derdim* “derdim” (ŞHD 268/3), *işim* “işim” (ML 171/17), *kuyuşım* “güneşim” (BD 46/1), *külbem* “kulübem” (AD 19b XVII/2), *kündüzüm* “gündüzüm” (BD 92/3), *mihmānım* “misafirim” (NŞ 370/6), *murādım* “isteğim” (V-AŞN IV 32), *tilekim* “isteğim” (LD 32/4), *yazukum* “günahım”; *birliğin* “(senin) birliğin”(GD-HKÇTÜA 1/1), *boyuñ* “(senin) boyun” (NŞ 76/3), *oğluñ* “(senin) oğlun kızın” (DC f. 39r/7), *münāsebetüñ* “(senin) ilgin” (HHM 170/653), *ğara saçıñ* “(senin) kara saçın” (BD 10/4); *Melike’niñ inekesi* “Melike'nin yardımcısı” (ŞMM 63/21). *kişiniñ ikki ħarağı* “kişinin iki gözü” (MSD 796). *havāsı savuğ* “havası soğuk” (MZE 522); *azugumuz* “azığımız” (ÇKT 7b/9), *köñlümiz* “gönlümüz” (BD 127/27), *ötünümüz* “ricamız” (ŞT 87b/13), *ümidimiz* “ümidimiz” (DC f. 41r/6); *gamzeñiz* “gamzeniz” (GD-HKÇTÜA XLVIII/4), *ğayreñiz* “gayretiniz” (BOD 64b/1), *ikki ħaşıñız* “iki kaşınız” (YED 96/3), *kölgeñiz* “gölgeniz” (LD 249/2), *köñliñiz* “gönlünüz” (LT 183/CXXXIV-2310). *atları* “(onların) adları” (MN I /T3), *méñizleri* “(onların) benizleri” (ML 173/5), *müjeleri* “kirpikleri” (ML 173/5), *ünleri* “(onların) sesleri” (LT 254/CLXXIV-3315), *yigitleri* “(onların) yiğitleri” (BOD 90b).

2.2.1.1.2.2.1.2. İyelik Eklerinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi çokluk ekinden sonra gelmektedir: *dīdelerim* “gözlerim” (GD-HKÇTÜA 3/3), *dostlarım* “dostlarım” (NŞ 154/3), *inilerim* kardeşlerim” (ŞTÜ-ÇT 98/20), *közlerim* “gözlerim” (NŞ 370/6), *yazuklarım* “günahlarım” (ŞMM 113/2); *közleriñ* “senin gözlerin” (ML 173/1), *oğlarıñ* “senin okların” (YED 36/4), *tenleriñ* “tenlerin (senin vücudun)” (HHM 196/968); *atlarımız ve tévelerimiz* “atlarımız ve develerimiz” (ŞT 75b/6); *kümüş bilekleriñiz* “gümüş bilekleriniz” (LD 36/2), *bilgenleriñiz* “bildikleriniz” (ŞMM 149/9), *siziñ dostlarıñız* “sizin dostlarımız” (ÇFK 24a/9), *itleriñiz* “köpekleriniz”

(LM 200/XX-1727), *kanatlarıñız* “kanatlarımız” (BOD 86b/6), *yigitleriñiz* “gençleriniz” (BOD 14a/3).

Ancak Türkçede çokluk ekinden sonra III. şahıs iyelik ekinin gelmesi hâlinde çokluk ekinin ismin çokluğunu mu, yoksa iyeliğin çokluğunu mu gösterdiği, bağlamdan anlaşılabilir. “Çokluk Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı” konusunda da belirtildiği üzere Çağatay Türkçesinde de +*lar* çokluk eki ile III. şahıs iyelik eklerinin birlikte kullanıldığı örnekler, üç farklı anlamı yansıtmaktadır: 1) isim çokluk, sahibi tekliktir; 2) isim teklik, sahibi çokluktur; 3) hem isim hem de sahibi çokluk olabilir. Aşağıdaki örneklerde isim çokluk, sahibi teklik durumdadır.

Yā ‘ayn-tekessürdin érür közleri kıymaç “Gözleri kısılmaktan dolayı şaşır olur.”(NŞ 100/2)

Uruqlarığa icāzet béríp özi yalguz qaldı. “Kabilelerine izin verip kendisi yalnız kaldı.” (ÇKT 38b/1)

Bir kün analarına keldiler. “Bir gün analarına geldiler.” (DC f. 11v/5) örneğinde isim teklik, sahibi çokluktur.

Aşağıdaki örneklerde ise isim de, sahibi de çokluktur.

Alarñıñ hıdmetleri saña vācibdür. “Onların hizmetleri sana vaciptir.” (ŞMM 13/12)

Méñizleri gül gül müjeleri hār /Kabaqları kéng kéng ağızları tar “Benizleri gül gül kirpikleri har; kapakları geniş geniş, ağızları dar.” (ML 173/5)

Ünleri keldi kulağığa meger “Meğer kulağına sesleri geldi.” (LT 254/CLXXIV-3315)

Bazı örneklerde iyelik ekinin çokluk ekinden önce geldiği görülmüştür: *bağrıñlarge* “bağrımıza” (BOD 102a/4), *başuñlar* “başımız” (BOD 53b/9).

2.2.1.1.2.2.1.3. İyelik Eklerinin Hâl Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de iyelik ekleri hâl eki almış isimlere, bu eklerden önce gelir. Aşağıda bu durumu gösteren örnekler, ismin her hâli için ayrı ayrı verilmiştir:

2.2.1.1.2.2.1.3.1. İyelik Eklerinin Yalın Hâldeki İsimlerde Kullanılışı

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de iyelik eki almış bir isim cümlede yalın hâlde olabilir.

Taptı bu kéçe külbem şubḥ dék münevverliḡ “Bu gece kulübem sabah gibi aydınlandı.” (AD 19b XVII/2)

Oklarıḡ köñlümgä tüşti köydi hem köz hem beden “Okların gönlüme düştü hem gözümü hem vücudumu yaktı.” (YED 36/4)

Bir éliḡ bir ayaḡı mübtelā “Bir eli, bir ayağı müptela” (MZE 223)

Bizni şehrimiz yaşlı mu “Bizim şehrimiz eski mi?” (BOD 66b/7)

Siziḡ dostlarıñız kimler turur. “Sizin dostlarınız kimlerdir?” (ÇFK 24a/9)

Ünleri keldi kulaḡıḡa meger “Meğer kulağına sesleri geldi.” (LT 254/CLXXIV-3315)

2.2.1.1.2.2.1.3.2. İyelik Eklerinin İlgi Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de iyelik ekleri, ilgi hâli eklerinden önce gelir: *āhımnıḡ tütüni* “ahımın dumanı” (GD-HKÇTÜA 4/2), *közlerimniḡ yaşı* “gözlerimin yaşı” (GD-HKÇTÜA 19/3), *memleketimniḡ uzunı* “memleketimin uzunluğu” (ŞTÜ-ÇT 95/5); *ay yüzüñnüḡ ḡasreti* “ay yüzünün hasreti” (GD-HKÇTÜA 19/3), *sözleriñniḡ üsti* “sözlerinin üstü” (ŞHD 280/5); *kapusınıḡ bendesi* “kapısının kölesi” (SH 7b/128), *ma’rifet bāzārını dīvānesi* “marifet pazarının divanesi” (ŞMM 16/4), *Sart ulusınıḡ erzālidin eṣrāfiḡaça ve ‘āmīsidin dānişmendīḡaça hīç kaysı* “Sart halkının en aşağısından en ileri gelenine, ümmîsinden bilginine kadar hiçbiri” (ML 169/11); *kirpükümizniḡ arası* “kirpiğimizin arası” (LD 75/3); *cāhıñızniḡ örüsü* “makamınızın yükseklığı” (LD 4/14), *müjgānlarıñızni oḡa* “kirpiklerinizin oku” (ŞMM 47/1), *vücūdıñızni günāhı* “vücudunuzun günahı” (ŞMM 130/18); *ḡālālarıñıḡ oḡlanları* “halalarının oğulları” (NMSF 99/196).

2.2.1.1.2.2.1.3.3. İyelik Eklerinin Yükleme Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

İyelik ekleri, yükleme hâli eklerinden önce gelir: *kanımnı* “kanımı” (ML 173/1),

kögrekimni “göğsümü” (SS-AŞN III 326/7); *élgini* “(senin) elini” (NŞ 302/7), *kerâmetini* “(senin) kerametini” (DC f. 39v), *kölegeyni* “(senin) gölgeni” (M-AŞN IV 13), *yüzünü* “(senin) yüzünü” (ŞHD 301/1); *derd otun* “dert ateşini” (YED 45/2), *mâveleriniñ hikâyesin* “meyvelerin hikâyesini” (MEMÜ 44/1), *közün* “gözünü” (Sİ 470/6317), *kuş tilin* “kuş dilini” (HSHB-AŞN IV 57), *külün* “külünü” (GS 804-LXXI); *cânımıznu* “canımızı” (BÇŞŞD-HKÇTÜA 32/1); *inilerimizni* “kardeşlerimizi” (DC f. 10v), *könlümüzni* “gönlümüzü” (BÇŞŞD-HKÇTÜA 18/1), *sözümüzni* “sözümüzü” (ŞT 66b/6); *bilekleriñizni* “bileklerinizi” (LD 36/2), *itleriñizni* “köpeklerinizi” (LM 200/XX-1727), *kadruñiznu* “kadrinizi” (DC f. 11r), *sözleriñizni* “sözünüzü” (ŞT 87b/16), *yüzleriñizni* “yüzünüzü” (HHD 50a 80/3); *qollarını* “ellerini” (ŞMM 100/23), *közlerini* “gözlerini” (ÇFK 8a/21), *özlerini* “kendilerini” (ÇKT 22b/11).

2.2.1.1.2.2.1.3.4. İyelik Eklerinin Yönelme Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde de teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri, yönelme hâli eklerinden önce gelir: *atamğa ve inilerimğa* “babama ve kardeşlerime” (ŞTÜ-ÇT 98/20), *ilgimge* “elime” (Sİ 94/713), *külbemğa* “kulübeme” (BD 46/1), *yüzüme* “yüzüme” (NŞ 101/4); *atamğa* “atana” (MBŞHBÜŞ 26a/12), *birliñimge* “(senin) birliğine” (SASA 49/321), *könlüñe* “(senin) gönlüne” (NŞ 96/9), *sözleriñe* “(senin) sözlerine” (ŞHD 46/4); *başımızğa* “başımıza” (LT 94/LXXIX-1070), *cürmimizğa* “suçumuza” (LT 26/IV-170); *işiniñizge* “işinize” (HHD 50a 80/3), *könlüñüzge* “gönlünüze” (LT 48/XXI-460), *sulñanıñızğa* “sultanınıza” (FŞ 457/195).

Çağatay Türkçesinde III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri ile +*ğa*, +*ge* yönelme hâli eki arasına çoğunlukla *zamir n*⁵’si gelmez: *içiñe* “(onun) içine” (NŞ 191/2), *uluğdın kiçikiñe diginçe* “büyükten küçüğüne kadar” (ML 169/9), *vişâliñ közgüsiñe* “sevgiliye kavuşma aynasına” (NŞ 322/8), *aç yalañ köziñe* “açların, yoksulların gözüne” (MEMÜ 44/5), *cânlar riştesigğa* “can ipliğine” (ÖH 13/1); *arqalarıñğa* “arkalarına” (ŞMM 106/14), *öz cânlarıñğa* “kendi canlarına” (SASA 25/129), *közleriñğa* “gözlerine” (ŞMM 224/17).

⁵Tekin, III. şahıs iyelik ekinin isim çekiminde kendisinden sonra bir *n* sesi türettiğini, bu durumun III. kişi iyelik ekinin kökeni ile ilgili olduğunu ve Ramstedt’in de işaret ettiği gibi bu ekin aslında Ana Altaycadaki *i(n)* “o” zamirinden başka bir şey olmadığını ifade eder (Tekin, 2003b: 131-138).

Sınırlı sayıdaki bazı örneklerde III. teklik şahıs iyelik eki ile +*ğa*, +*ge* eki arasına *zamir n*'si gelmiştir: *biringe* “birine”(BOD 83b/3), *cān yarasınğa* “can yarasına” (HHD 121a 369/7), *nūrınğa* “(onun) nuruna” (SH 12b/226).

Ancak +*A* ekinin III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri ile kullanımında araya mutlaka *zamir n*'si gelmektedir. Eckmann, bu durumu yönelme hâli ekinin +*nA* şekli olarak değerlendirmekle birlikte biz çalışmamızda buradaki *n* sesini *zamir n*'si olarak kabul ediyoruz: *Analarına keldiler*. “Analarına geldiler.” (DC f. 11v/5), *béglerine bakıp* “beylerine bakıp” (ŞT 77a/2), *şeref burcına* “şeref köşesine” (MZE 100), *Alangonun şehrine* “Alango'nun şehrine” (DC f. 19v/14).

2.2.1.1.2.2.1.3.5. İyelik Eklerinin Bulunma Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde iyelik ekleri, diğer hâl eklerinde olduğu gibi bulunma hâli ekinden de önce gelir. Ek, teklik ve çokluk I. ve II. şahıs iyelik eklerinden sonra doğrudan gelir: *bağrımda* “bağrımda” (FK 553/2), *cānımda* “canımda” (FK 553/2), *namāzumda* *niyāzumda* “namazımda niyazımda” (HHM 119/58); *devründe* “(senin) zamanında” (HPM-AŞN IV 121), *tapğunıda* “(senin) hizmetinde” (MSD 149), *yétti yaşlarııda* “yedi yaşlarında (sen yedi yaşlarındayken)” (ŞMM 79/18); *allımızda* “önümüzde” (LT 197/CXLVIII-2490), *aramızda* “aramızda” (ŞHD 268/2); *aranızda* “(sizin) aranızda” (LM 241/XXV-2156).

Teklik ve çokluk III. şahıs iyelik eklerinde ise durum biraz farklıdır. Çağatay Türkçesi ve onun devamı sayılan Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri dışında bütün Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde çekim eklerinden önce beliren *zamir n*'sinin isim çekiminde ortaya çıkması durumu, ilk kez Çağatay dönemi eserlerinde farklılık göstermeye başlar (Eckmann, 2003b: 133-144; Karaağaç, 1997, XXXVI).

Çağatay Türkçesinin mensur eserlerinde teklik ve çokluk III. şahıs iyelik ekleri ile bulunma hâli eki arasına genellikle *zamir n*'si gelmez: *aralarıda* “aralarında” (ML 171/14), *arasıda* “arasında” (ÇZTKUÖB 307b/8), *Türk élide* “Türk halkında” (ML 169/9), *karılığ bābıda* “ihtiyarlık hakkında” (MN I 296/T128).

İncelenen mensur eserlerde *zamir n*'si almış örneklere de rastlanmıştır: *Beng ü Çağır arasında* “afyon ve şarap arasında” (BÇ 108), *artlarında* “arkalarında” (DC f. 16v/18),

atamız tahtında “atamızın tahtında” (ŞT 65b/3), *tağlarının kavağında* “dağların kovuğunda” (ŞT 67b/14), *başında* “başında” (DC f. 15v).

Çağatay dönemi manzum eserlerinde III. şahıs iyelik eki ile bulunma hâli eki arasına genellikle *zamir n*'si gelir. Eckmann, bu durumun vezin icabı olduğu görüşündedir (Eckmann, 2003b: 133-144): *ışık yolunda* “aşk yolunda” (NŞ 197/5), *Téñri yolunda* “Tanrı yolunda” (YZ-HBÇYZ 7b/64).

Bu döneme ait incelenmiş manzum eserlerde *zamir n*'si almamış örnekler de çok sık görülmektedir: *ķavm arasıda* “kavimler arasında” (LT 128/LXXX 1570), *ķurşīd çeşmeside* “hurşit çeşmesinde” (BV 262/1), *eṭrāfīda* “etrafında” (BV 194), *ölüm hālīda* “ölüm halinde” (HBDS VII/6), *şehir içīde* “şehir içinde” (YZ-HBÇYZ 6b/22). *din yolīda* “din yolunda” (YZ-HBÇYZ 7a/59).

2.2.1.1.2.2.1.3.6. İyelik Eklerinin Çıkma Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri, çıkma hâli ekinden de önce gelmektedir: *ağamdın* “babamdan” (BOD 48b/5), *dilberimdin* “dilberimden” (NŞ 443/4), *vüçümdün* “vücudumdan” (LT 102/LXXIX 1185); *balaydın* “çocuğundan” (BOD 48b/5), *defteriñden* “(senin) defterinden” (ŞHD 7/2), *yüzüñdin* “(senin) yüzünden” (NŞ 327/5); *başımızdın* “başımızdan” (BOD 58a/8); *bilgenleriñizdin* “bildiklerinizden” (ŞMM 149/9), *ķaraķıñızdın* “bakışınızdan” (LD 216/1).

Çağatay Türkçesinde teklik ve çokluk III. şahıs iyelik ekli isimlerin bulunma hâli çekimi sırasında *zamir n*'sinin durumu, çıkma hâli çekimi için de söz konusudur. Yani Çağatay dönemine ait mensur eserlerde III. şahıs iyelik ekleri ile çıkma hâli eki arasına *zamir n*'si gelmez: *ķeyinleriñdin* “(onların) arkalarından” (ŞMM 97/5), *Türkçesidin* “Türkçesinden” (MN I 123/T74), *ķollarıñdın* “ellerinden” (BOD 89b/4), *uslūbıñdın* “üslūbundan” (MN I 101/T62), *sēni dükkāñıñnı yanıñdın* “senin dükkânının yanından” (ŞMM 3/14).

Ancak incelenen bazı mensur eserlerde *zamir n*'si almış örneklere de rastlanabilmektedir: *Acularıñdın aydılar* “Acılarından söylediler.” (DC f. 14v), *birbirıñdın* “birbirinden” (DC f. 12v/1).

Çağatay döneminin manzum eserlerinde III. şahıs iyelik ekleri ile çıkma hâli eki arasına

vezin gereği genellikle *zamir n'si* gelir: *Nūr arasındın* “nur arasından” (LT 120/LXXIX 1455), *heybetindin* “(onun) heybetinden” (FN 4/16), *māl éyesindin* “mal sahibinden” (MZE 619), *āhımuñ bir zerresindin* “ahımın bir zerresinden” (ŞHD 130/2).

İncelenen manzum eserlerde *zamir n'si* almayan örnekler de yaygındır: *ağzıdın* “(onun) ağzından” (NŞ 138/1) *arasıdın* “(onun) arasından” (GS 545/3), *anıñ içidin* “onun içinden geçer.” (HSHB-AŞN IV 60), *Türk élidin* “Türk ilinden ” (MSD 138), *ulusnıñ mācerāsıdın* “halkın macerasından” (HBDS XLVII/1), *yér yüzidin* “yeryüzünden” (NŞ 176/4).

2.2.1.1.2.2.1.3.7. İyelik Eklerinin Vasıta Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde vasıta hâli eki çok az kullanılmakta; bu ekin işlevi daha çok *bile*, *birle*, *birlen* gibi edatlarla sağlanmaktadır. Dolayısıyla iyelik eklerinin vasıta hâlindeki isimlerle kullanımına da pek rastlanmaz. İncelenen metinlerde bununla ilgili yalnızca bir örnek bulunmuştur. Söz konusu örnekte III. teklik şahıs ekinin vasıta hâlindeki isimle kullanıldığı görülmektedir.

Bular talaşmañın boldı ol ikki ara ñan, éy cān “Ey can (sevgili), bu ikisinin dalaşmasıyla (kavga etmesiyle) aralarında kan (davası) oldu.” (MSD 414)

2.2.1.1.2.2.1.3.8. İyelik Eklerinin Eşitlik Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

İyelik ekleri, diğer hâl eklerinde olduğu gibi eşitlik hâli ekinden de önce gelir: *sözümçe* “sözüm gibi” (FŞ 511/108), *köñlümçe* “gönlüme göre” (NŞ 499/3); *saçın béliñçe vü béliñ dağı saçın kibi nāzük* “Saçın belin kadar ve belin de saçın gibi nazik.” (BD 102/3), *séniñ ñanıñça bar* “senin kanın kadar var.” (NŞ 145/7); *Bir nişan atımı kéyiniñizçe keldiler* “Arkamızdan bir nişan atımı sonra geldiler.” (Sev, 2007, 525).

Çağatay Türkçesinde III. teklik şahıs iyelik eki ile eşitlik hâli eki arasında genellikle *zamir n'si* görülür. Ancak *zamir n'si* gelmemiş örnekler de nadir olarak görülmektedir: *Anıñ buyruñınca yürümediler* “Onun emrinde yürümediler.” (DC f.48r/10), *barçanıñ derdiñçe* “herkesin derdi kadar ” (YED 47/2), *her küni bu dünyanıñ éllig miñ yılınca bolğay*. “Her günü, bu dünyanın elli bin yılı kadar olacak.” (ÇFK 2a/20), *ñıl uçıça ñılmadı te'sşir aña* “Ona kıl ucu kadar etki etmedi.” (LT 116/LXXIX-1395).

İncelenen eserlerde II. ve III. çokluk şahıs iyelik eklerinin eşitlik hâlindeki isimlerle kullanılmasına dair örnek bulunamamıştır.

2.2.1.1.2.2.1.3.9. İyelik Eklerinin Sınırlama Hâlindeki İsimlerde Kullanılışı

Taranan metinlerde sadece III. teklik şahıs iyelik eklerinin sınırlama hâlindeki isimlerle kullanılmasına ilişkin örnekler tespit edilebilmiştir: *‘ömriniñ āhriğaçā* “ömrünün sonuna kadar” (ÇFK 24b/1), *Sart ulusınıñ erzālidin eşrāfiğaçā* ‘āmīsidin dānişmendīğaçā hīç kaysı “Sart halkının en aşağısından en ileri gelenine, ümmîsinden bilginine kadar hiçbirisi” (ML 169/12).

2.2.1.1.2.2.2. İyelik Eklerinin Zamirlerde Kullanılışı

İyelik ekleri varlığı kişiye bağladığı için şahıs zamirlerinin iyelik eki alması söz konusu değildir (Karaağaç, 2009, 60). Çağatay Türkçesine ait incelenen eserlerde iyelik eklerinin sadece dönüşlülük ve belirsizlik zamirleriyle kullanılmasına ilişkin örnekler tespit edilmiştir.

2.2.1.1.2.2.2.1. İyelik Eklerinin Dönüşlülük Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde dönüşlülük zamirlerinin çekime girebilmesi için mutlaka iyelik eki alması gerekir: *öz özümni* “kendi kendimi” (NŞ 410/1); *öziñe* “kendine” (E-TDA 5 5/1); *öziniñ* “kendisinin” (Sİ 439/5849), *özi kibük* “kendisi gibi” (DC f. 30v/3); *özünjüzdin* “kendinizden” (FŞ 457/200); *özlerige* “kendilerine” (NMŞF 318/518).

İncelenen eserlerde I. çokluk şahıs iyelik ekinin dönüşlülük zamirleri ile kullanılmasına dair örnek bulunamamıştır.

2.2.1.1.2.2.2.2. İyelik Eklerinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı

İyelik ekleri belirsizlik zamirlerine gelebilir: *barçası* “hepsi” (SASA 33/182), *barısın* “hepsini” (NMŞF 377/604), *hemesi* “hepsi” (ŞMM 25/10), *hemmesi* “hepsi” (BOD 2a/7), *her biri* “her biri” (MZE 206), *kamusı* “hepsi” (SH 11a/207); *barçamız* “hepimiz” (LT 133/LXXXIV-1645), *her birimiz* “her birimiz” (LT 132/LXXXIII-1625); *barçañız* “hepiniz” (DC f. 18r/14), *biriniz* “biriniz” (FŞ 449/80), *her biriniz* “her biriniz” (FŞ 399/116); *hemeleri* “hepsi” (ŞMM 49/13), *hiçleri* “hiçbiri” (ŞMM 49/10).

Ayrıca III. şahıs iyelik eki, aşağıdaki kelimelerde kalıplaşmış çeşitli zamirler meydana getirmiştir: *bartğa* “hepsine” (LT 46/XX-435), *biri* “biri” (Sİ 90/649), *birisi* “birisi” (MSD 11), *ķaysı* “hangisi” (ŞMM 51/15).

2.2.1.1.2.2.3. İyelik Eklerinin Fiilimsilerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde iyelik eklerinin isim-fiil ve sıfat-fiillerle kullanılışı şu şekildedir:

2.2.1.1.2.2.3.1. İyelik Eklerinin İsim-Fiillerde Kullanılışı

İyelik ekleri, isim-fiil eklerinden sonra gelir: *ķétmekim* “gitmem” (GS X/4), *olturmağım* “oturmam” (ŞHD 182/6), *ölmekim* “ölmem (ölümüm)” (NŞ 362/2); *yalbartışu* “(senin) yalvarışın” (GS 813-LXXX), *yörmekij* “senin yürümen” (EÇŞ-TDA 5 12/3); *ķévrülmeki* “(feleğin) dönüşü” (MSD 130), *kün batışı* “gün batışı” (ŞT 78a/5), *tenim titremesi* “bedenimin titremesi” (NŞ 353/3); *ķöñüldin démeñiz kélmiş* “Gönülden (yürekten) konuşmak istemişsiniz.” (NŞ 136/7).

İncelenen eserlerde I. ve III. çokluk şahıs iyelik eklerinin isim-fiillerle kullanılışına rastlanmamıştır.

2.2.1.1.2.2.3.2. İyelik Eklerinin Sıfat-Fiillerde Kullanılışı

İyelik ekleri, sıfat-fiil eklerinden sonra gelir: *ķétkenimni* “gittiğimi” (BOD 17a), *ölgemdin soñra* “ölümümden sonra” (GD-HKÇTÜA XXVII/4), *séverim yoķtur* “Sevenim yoktur.” (ŞHD 55/1), *sévgenim* “sevenim” (ŞHD 12/3); *bilgeniñni anlasam* “bilmediğini anlasam” (HBDS XXIX/1), *bilmedüğüñ hezār yér* “bilmediğin pek çok yer” (HHM 180/778), *dédüğüñ* “dediğin” (SH 62b/1195), *emr éyleğüñ* “emredişin” (BV 130/3), *kélürüñ* “gelişin” (BV 100/2), *unutķanlaruñ* “unutanların” (NŞ 369/1); *yol yörerini, söz urarını* “yürüdüğü yolu, söylediği sözü” (ŞMM 129/8); *bizniñ kélürimizni işitip* “bizim geldiğimizi duyup” (ŞT 65b/6), *umduğumuz ni’met* “umduğumuz nimet” (SH 3a/33).

İncelenen eserlerde II. ve III. çokluk şahıs iyelik eklerinin sıfat-fiillerle kullanılışına dair örneklere rastlanmamıştır.

2.2.1.1.2.2.4. İyelik Eklerinin Aitlik Eki ile Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde iyelik ekleri, aitlik ekinden sonra gelir: *evvelğısı* “öncekisi”

(NMSF 429/721)

2.2.1.1.2.2.5. İyelik Eklerinin Kelime Gruplarında Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde iyelik eklerinin kelime grupları içindeki görevi, Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir.

a) İyelik eki, Çağatay Türkçesinde de isnat grubu oluşturur. Biri diğerine isnat edilen iki ismin meydana getirdiği isnat grubunda, isnat olunan unsur başta, isnat edilen unsur sonda bulunur. Bu tür kelime grupları iyelikli ve iyeliksiz olmak üzere iki türlü yapılır (Ergin, 1990, 370-371). İyelikli isnat grubu, (*isim + iyelik*)+(*isim+ek/Ø*) yapısındadır: *bağrı karalar* “bağrı karalar” (LM 113/XII-841), *dudağı şekerim* “dudağı şekerim (şeker dudaklım)” (GD-HKÇTÜA 4/1), *karakı kâfirim* “bakışı kâfir (olanım), (kâfir bakışım)” (GD-HKÇTÜA 4/5), *könlü kemler* “gönlü kötüler” (E-TDA 5 4/5), *yüzi kara* “yüzü kara” (NŞ 437/3).

b) Bir ismin başka bir isimle ilişkilendirildiği söz grupları olan isim tamlamalarında tamlanan unsur iyelik eki alır: *buğdāy unı* “buğday unu” (ŞT 90b/6), *hazān yaфраğı* “hazan yaprağı” (BD 29/1), *ışkıñ şu’lesi* “aşkın şulesi” (ML 174/17), *közümniñ yaşı* “gözümün yaşı” (BD 17/5).

c) İyelik ekleri, tamlayanı kişi zamiri olan iyelik grupları oluşturur: *mēniñ ornum* “benim yerim” (NMSF 371/596), *sēniñ sévgüñ* “senin sevgin” (NŞ 309/3), *anıñ oğlu* “onun oğlu” (MN I 348/T156), *bizniñ yurtumuz* “bizim yurdumuz” (ŞT 86b/16), *sizniñ imāretleriñiz* “sizin imaretleriniz” (ŞMM 51/15), *alarıñ nesli* “onların soyu” (ÇKT 9a/10).

2.2.1.1.2.2.6. İyelik Eki Yığılması

Türk dilinde kimi zaman III. teklik şahıs iyelik eki almış kelimelerde bu ekin fonksiyonu kaybolur ve kelime kalıplaşarak taban hâline gelir. Bu gibi yapılarda, kelimeye tekrar bir III. teklik şahıs iyelik eki gelebilir (Gülsevin, 2007, 15). Çağatay Türkçesinde de bu tür kullanılışlara rastlanmaktadır: *birbirisi* “birbiri” (EÇŞ-TDA 5 13/5), *birisi* “birisi” (ÇFK 10a/3), *hīç kayısı* “hiçbirisi” (ŞTÜ-ÇT 99/11), *tamāmıñ* “tamamını” (DC f. 26v/3), *törtüsi* “dördü” (ŞT 103a/16), *üçisi* “üçü” (ŞT 74a/16).

2.2.1.1.2.3. İyelik Eklerinin İşlevleri

a) Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de iyelik eklerinin temel işlevi, mülkiyet, aitlik bildirmektir: *anam* “annem” (BOD 53a/7), *derdim* “derdim” (ŞHD 268/3), *murādım* “isteğim” (V-AŞN IV 32), *boyıñ* “(senin) boyun” (NŞ 76/3), *qara saçıñ* “(senin) kara saçın” (BD 10/4); *Melike’niñ inekesi* “Melike'nin yardımcısı” (ŞMM 63/21). *kişiniñ ikki qaraqı* “kişinin iki gözü” (MSD 796), *azuğumuz* “azığımız” (ÇKT 7b/9), *köñlümiz* “gönlümüz” (BD 127/27), *ötünümiz* “ricamız” (ŞT 87b/13), *ümidimiz* “ümidimiz” (DC f. 41r/6); *gamzeñiz* “gamzeniz” (GD-HKÇTÜA XLVIII/4), *gayretiñiz* “gayretiniz” (BOD 64b/1), *ikki qaşuñız* “iki kaşınız” (YED 96/3), *kölgeñiz* “gölgeniz” (LD 249/2), *köñliñiz* “gönlünüz” (LT 183/CXXXIV-2310). *atları* “(onların) adları” (MN I /T3), *méñizleri* “(onların) benizleri” (ML 173/5), *müjeleri* “kirpikleri” (ML 173/5), *ünleri* “(onların) sesleri” (LT 254/CLXXIV-3315), *yigitleri* “(onların) yiğitleri” (BOD 90b).

b) III. şahıs iyelik eki, *biri*, *birisi*, *barı*, *qaysı* gibi belirsizlik ve soru zamirleri yapar (bk. İyelik Eklerinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı)

Kim barığa muqtedālıq qılğa-sın “**Hepsine** örnek olacaksın.” (LT 46/XX-435)

Biri sütlük koy atıdur. “**Biri** sütlü koyun adıdır.” (ML 174/21)

Birisiniñ bağırı qan u biri her dem b̄-qarār “**Birisinin** bağırı kan ve birisi ise her zaman kararsız hâdedir.” (MSD 11)

Her qaysumuznuñ birer qızımız bar “**Her birimizin** birer kızı var.” (NMŞF 154/313)

c) İyelik ekleri hitaplarda kullanılabilir.

Oğlum, s̄n bu sözlerni kimdin örgendiñ? “Oğlum, sen bu sözleri kimden öğrendin?” (ŞMM 5/7)

2.2.1.1.3. Hâl

Hâl, ismin kendi dışında kalan kelimelerle çeşitli münasebetlerini ifade eden gramer kategorisidir. İsimler, kelime grupları ve cümleler içinde diğer kelime türleri ile kurdukları ilgiler sırasında farklı durumlarda bulunurlar. İsimlerin isimler, fiiller ve

edatlarla münasebeti sırasında içinde buldukları durumlara ismin hâlleri adı verilir. Her hâl, farklı bir münasebet ifade eder ve her münasebet ifadesi için isim, farklı bir hâlde bulunur. İsimler, bu münasebetleri çoğunlukla ekli, bazen de eksiz olarak kurar. İsimleri çeşitli münasebetler için değişik durumlara sokan bu eklere *hâl ekleri* adı verilir (Ergin, 1990, 121, 215).

Her dilin belli bir ses yapısı ve işleyişi vardır. Bir dilin gramer yapısı, onu diğer dillerden ayıran temel ölçülerden biridir. Bu sebeple dünya dillerinin birçoğunda hâl kavramı bulunmakla birlikte, bunların sayısı, şekil ve işleyişleri farklıdır. Örneğin Eski Yunancada beş, Latince altı hâl varken bunların asıl kaynağı olan Hint-Avrupa ana dilinde sekiz hâl mevcuttur. Eski Almancada sekiz hâl varken bugünkü Almancada dört hâl bulunmaktadır. Eski Slavcada hâl sayısı önce beş, sonra yedi iken bugünkü Rusçada altı hâl kalmıştır. Arapçada ise ismin üç hâli söz konusudur. Bunun yanında Fransızca ve Farsça gibi hâl kategorisi bulunmayan dillerde bu eklerin işlevini bazı ön ekler ve kelimelerin değişik dizilmeleriyle meydana gelen gramer şekilleri karşılamaktadır (Buran, 1996, 12).

Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde hâl ekleri farklı farklı olduğu gibi gramercilere göre de farklılıklar göstermekte; ismin kaç hâlinin olduğu konusunda değişik değerlendirmeler yapılmaktadır. Aşağıda Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçeleri üzerine yazılmış eserlerinden hâl ekleri ile ilgili yapılmış açıklamalar özetlenmiştir. Bu yapılırken her gramer çalışması, ait olduğu dönem içerisinde ele alınmıştır.

Eski Türkçe üzerine yapılmış gramer çalışmalarına bakıldığında Gabain'in hâl eklerini *belirsiz hâl, ilgi hâli, yaklaşma hâli, yükleme hâli, bulunma-ayırılma hâli, ayrılma hâli, vasıta hâli, eşitlik hâli* ve *yön hâli* olmak üzere dokuz başlık altında incelediği görülür (Gabain, 2000: 63-65).

Tekin, Köktürkçede ismin dokuz hâlinin olduğunu belirtir. Bunlar *yalın durum, ilgi durumu, belirli nesne durumu, verme-bulunma durumu, bulunma-çıkma durumu, yönelme durumu, eşitlik durumu, araç durumu* ve *birliktelik durumu*dur (Tekin, 2003a, 105).

Kadimgi Türkiy Til adlı çalışmada hâl ekleri *karatkaç hoşimçesi* “ilgi eki” , *tüşüm hoşimçesi* “yükleme eki”, *cöneliş hoşimçesi* “yönelme eki”, *orin-çıkış hoşimçesi*

“bulunma-çıkma eki” *vasıta koşimçesi* “vasıta eki” şeklinde beş grupta değerlendirilir (Abdurahmanov ve Rüstemov, 1982, 30-32).

Caferoğlu, Köktürkçenin ana dil bünyesindeki isim çekim eklerini *nominatif, genitif, datif-latif, akuzatif, lokatif-ablatif, enstrümental, allatif-direktif, ekvatif, beraberlik eki* ve *nispet eki* şeklinde on başlık altında ele alır (Caferoğlu, 2001, 137-139).

Şinasi Tekin hâl eklerini *yalın, ilgi, yükleme, verme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik, yön gösterme ve vokatif*⁶ hâli olarak sınıflandırır (Tekin, 1992: 69-119).

Alyılmaz, Köktürkçedeki ismin hâllerini on dokuz başlık altında inceler: *belirten hâli, belirtilen hâli, nesne hâli, bulunma hâli, ayrılma hâli, çıkışlık hâli, yönelme hâli, birliktelik-beraberlik hâli, karşılıklılık hâli, hedef hâli, sebep hâli, vasıta hâli, görelilik hâli, nasıllık hâli, nicelik hâli, karşılaştırma hâli, sınırlandırma hâli, benzetme hâli, seslenme hâli* (Alyılmaz, 1994: 50-51).

Hacıeminoğlu, hâl eklerini *yalın, ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, eşitlik, vasıta* ve *gösterme hâli* olarak tasnif eder (Hacıeminoğlu, 2008, 29-31).

Mert, ismin hâllerini yirmi başlık altında değerlendirir: *seslenme hâli, özne hâli, belirten hâli, belirtilen hâli, nesne hâli, yerde bulunma hâli, zamanda bulunma hâli, ayrılma hâli, birliktelik-beraberlik hâli, hedef hâli, yönelme hâli, sebep hâli, vasıta hâli, nasıllık hâli, nicelik hâli, görelilik hâli, karşılaştırma hâli, benzetme hâli, sınırlandırma hâli, karşıtlık hâli* ve *yaklaşma/varma hâli* (Mert, 2002: 17-193).

Nalbant, ismin hâllerini *yalın hâl (nominatif), ilgi hâli (genitif), yükleme hâli (akuzatif), yönelme hâli (datif), bulunma hâli (lokatif), ayrılma hâli (ablatif), vasıta hâli (instrumental), eşitlik hâli (ekvatif)* ve *yön gösterme hâli (direktif)* olmak üzere dokuz başlık altında ele alır (Nalbant, 2008, 30-61).

Eckmann, “Harezmi Türkçesi” adlı makalesinde *ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik* ve *yön bildirme hâli* eklerine yer verir (Eckmann, 1998: 173-210).

⁶+a. Daha çok Uygurcada kullanılan bu ek gerektiğinde yardımcı ünsüz de alabilir: +ya.

Harezmi Türkçesi adlı çalışmada *ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik, yön bildirme, aidiyet ve karşılaştırma* eki hâl ekleri olarak verilmiştir (Toparlı ve Vural, 2007, 37-41).

Karamanlıoğlu, “İsim Çekimi” başlığı altında yalın hâlden başka *ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik* ve *yön gösterme hâli* eklerine değinir (Karamanlıoğlu, 1994, 64-76).

Çalışmamızın konusunu oluşturan Çağatay dönemine ait gramerlere gelince; Eckmann, Çağatay Türkçesinde *yalın, genitif, datif, akuzatif, lokatif, ablatif, eşitlik, vasıta* ve *yön hâli* olarak ismin dokuz hâli olduğunu belirtip *vasıta hâli* ekinin kalıplaştığını, *yön gösterme* ekinin ise sadece birkaç zarfta kaldığını ifade eder (Eckmann, 2003a: 63-77).

XV-XIX. Asrlar Özbek Tili Morfologiyası adlı çalışmada, “Kelişik Formaları” başlığı altında ismin hâlleri, *baş kelişik, karatkaç kelişigi, tüşüm kelişigi, cöneliş kelişigi, orinpeyt kelişigi, çıkış kelişigi* olarak altı grupta incelenir (Rüstemov, 1990, 16).

Hanifi Vural, Ali Osman Solmaz ve Recep Karaatlı tarafından hazırlanan *Çağatay Türkçesi* adlı çalışmada ise ismin hâlleri, *yalın hâl (nominatif), ilgi hâli (genetif), yükleme hâli (akuzatif), yönelme hâli (datif), bulunma hâli (lokatif), ayrılma-çıkma hâli (ablatif), eşitlik hâli (ekvativ), vasıta hâli (instrümental), yön gösterme hâli (direktif) ve karşılaştırma hâli (komperativ)* olmak üzere on gruba ayrılarak sınıflandırılır (Vural; Solmaz; Karaatlı, 2006, 54-57).

Gülsel Sev, *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri* adlı çalışmasında dokuz hâl üzerinde durur: *yalın hâl, ilgi hâli, yükleme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli, çıkma hâli, vasıta hâli, eşitlik hâli* ve *yön gösterme hâli*. (Sev, 2007, 40).

Timurtaş, yalın hâlden başka, *genitiv, dativ, akkuzativ, lokativ, ablativ, ekvativ (eşitlik), cihet (direktiv) ve instrümental (vasıta)* eklerine yer verir (Timurtaş, 2005, 85-92).

Deny, ismin hâllerini beş başlık altında inceler; “*müzâfün ileyh* (génitif), başka bir mefhumun kendi mefhumuna ait olduğunu bildiren kelime: (*in-lenik*); *mef’ülün bih* (accusatif), fiili yüklenen kelime: (*i-lenik*); *mef’ülün ileyh* (datif), fiil kendisine tahsis edilen ve yöneltilen kelime: (*e-lenik*); *mef’ülün anh* (ablatif), fiil kendisinden doğan

kelime: (*den-lenik*); *mef'ülün fih* (locatif), fiil kendisinden vukua gelen kelime (*de-lenik*).” Deny, ayrıca bunlara *görelilik* (nazarenlik, nisbîlik=relatif), bir mefhumun başka bir mefhuma göre olmasını bildiren kelimedeki (*ce-lenik*) hâlini de ilave eder (Deny, 1941:172-173).

Bugünkü Türkiye Türkçesi üzerine yapılmış çalışmalarda da hâl eklerinin sayısı konusunda da gramercilerimiz farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan belli başlıları aşağıda özetlenmiştir:

Kononov, *Çağdaş* ismin hâlleri için *çekim* terimini kullanmış ve *nominatif*, *genitif*, *datif*, *akuzatif*, *lokatif* ve *ablatif* olmak üzere ismin altı hâlinde bahsetmiştir (Kononov, 1956: 109-110).

Ergin, Türkçede isimlerin ifade ettikleri münasebetlere göre *nominatif* (*yalın hâl*), *genitif* (*ilgi hâli*), *akuzatif* (*yapma hâli*), *datif* (*yaklaşma hâli*), *lokatif* (*bulunma hâli*), *ablatif* (*uzaklaşma hâli*), *instrumental* (*vasıta hâli*), *ekvatif* (*eşitlik hâli*) ve *direktif* (*yön gösterme hâli*) hâlleri olduğunu belirtir (Ergin, 1990, 216-217).

Banguoğlu, isimleri belirli kılmaya yarayan çekim hâllerini ‘*iççekim hâlleri*’ ve ‘*dışçekim hâlleri*’ olarak iki bölüme ayırır: *İççekim hâlleri* olarak *kim hâli*, *kimi hâli*, *kime hâli*, *kimde hâli*, *kimden hâli* ve *kimin hâlini*; *dışçekim hâlleri* olarak da *kimle hâli*, *kimce hâli*, *kimli hâli* ve *kimsiz hâlini* göstermiştir (Banguoğlu, 2000, 324-331).

Lübimov, *asıl hâl*, *geçiş*, *iyelik*, *istikamet*, *yer*, *çıkış hâli* olarak altı hâlin varlığını kabul etmiştir (Lübimov, 1959, 688-690).

Adalı, “Belirteçlik Ardılları” başlığı altında ismin *yönelme*, *kalma*, *çıkma*, *eşitlik* ve *bağlama* hâllerini ele alırken yükleme hâlini “Nesne Ardılı”; ilgi hâlini “Tamlayan Ardılı” başlığı altında ayrı birer ek olarak inceler (Adalı, 2004, 67-70).

Koç ismin altı hâli olduğunu ifade eder: *yalın durum*, *belirtme durumu*, *yönelme durumu*, *kalma durumu*, *çıkma durumu*, *tamlayan durumu*. (Koç, 1996, 169-171).

Kornfilt, ismin hâllerini *yalın* (*nominative / absolute*), *yükleme* (*accusative / objective*), *yönelme* (*dative*), *bulunma* (*locative*), *çıkma* (*ablative*) ve *ilgi* (*genitive*) hâli olarak altı grupta değerlendirir. Vasıta veya birliktelik fonksiyonu ile kullanılan *+(y)lA* ekini ise

“clitic” olarak nitelendirir ve karşımıza hem ek hem de edat (*ile*) olarak çıkabilen bu dil unsurunun hâl eki olarak görülmediğini ifade eder (Kornfilt, 1997, 212-215).

Türkiye Türkçesi Dilbilgisi adlı çalışmada isimlerin yedi hâlde bulunabildikleri belirtilir: 1. *Yalın durum*, 2. *İlgi durumu*, 3. *Yükleme durumu*, 4. *Yönelme durumu*, 5. *Bulunma durumu*, 6. *Ayrılma durumu*, 7. *Araç-Birliktelik (vasıta) durumu* (Özçelik ve Erten, 2000, 116).

Uzun, konu ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunur: “İlgili AÖ'lerin (Ad Öbeği) biçimbilimine bağlı olarak dil bilgisinde iki tür DURUM bulunduğunu varsayabiliriz. Soyut DURUM ve soyut olmayan, daha teknik deyişle, **biçimbilimsel DURUM**. Bir soyut DURUM, belirli bir güdülenmeyle biçimbilimsel olarak da sunulabilir ama biçimbilimsel DURUM, her zaman biçimbilimsel olarak yansıtılan DURUMdur. Türkçede şu ana kadar gördük ki iki soyut DURUM (YALIN ve BELİRTME), üç biçimbilimsel DURUM (YÖNELME, KALMA ve ÇIKMA) bulunmaktadır. BELİRTME durumu, ilgili AÖ'nün anlambilimine bağlı olarak biçimsel olarak da sunulmaktadır.” (Uzun, 2000, 192).

Güneş, isimlerin *ayrılma*, *bulunma*, *ilgi*, *yükleme*, *yönelme*, *yön gösterme*, *vasıta* ve *eşitlik hâllerini* karşılamak üzere çekimlendiğini ifade eder (Güneş, 2003, 75-82).

Gülsevin, işletme eklerini “Ögeleri Belirleyiciler” ve “Bağlantı Kurucu Ekler” olarak iki gruba ayırır. “Ögeleri Belirleyiciler” grubuna dâhil ettiği hâl eklerini *yalın hâl*, *belirtme hâli*, *yönelme hâli*, *bulunma hâli*, *ayrılma hâli*, *vasıta hâli* ve *eşitlik hâli* olmak üzere yediye ayırır. İlgi hâlini ise *tamlayan eki* şeklinde adlandırır ve iyelik ekleriyle birlikte “bağlantı kurucu ekler” grubuna dâhil eder (Gülsevin I/2004, 1267-1283).

Korkmaz Türkiye Türkçesindeki ismin hâllerini sekiz başlık altında inceler ve bu hâlleri *yalın durum*, *ilgi durumu*, *yükleme durumu*, *yönelme durumu*, *bulunma durumu*, *çıkma durumu*, *vasıta durumu* ve *eşitlik durumu* olarak adlandırır (Korkmaz, 2007a, 23-25).

Üstünova, farklı bir yaklaşımla isim çekim eklerini, ait oldukları yerdeki işlevlerine göre iki gruba ayırarak inceler: “Adı Ada Bağlayan Ad İşletme Ekleri”, “Adı Eyleme Bağlayan Ad İşletme Ekleri” İlk başlık altında *tamlayan durumu* ve *tamlanan durumu* incelenirken ikinci başlık altında *özne durumu*, *nesne durumu*, *zarf tümleci durumu* ele

alınır. *Özne durumu birincil ve ikincil özne durumu* ve yine *nesne durumu da birincil nesne durumu ve ikincil nesne durumu* olarak ikiye ayrılır; *zarf tümleci durumu* ise anlamsal işlevlerine göre *zaman zarf tümleci durumu, durum zarf tümleci durumu, nedenlik zarf tümleci durumu, nicelik zarf tümleci durumu, yer-yön zarf tümleci durumu, nitelik zarf tümleci durumu, soru zarf tümleci durumu, süreç zarf tümleci durumu ve süreklilik zarf tümleci durumu* olarak dokuz grupta tasnif edilir (Üstünova, 2008, 72-73).

Karaağaç, “Ekli ve Edatlı Hâl Çekimi” başlığı altında ismin hâllerini on üç grupta inceler: *yalın hâl (nominative), ilgi hâli (genitive), yapma hâli (accusative), yaklaşma hâli (dative), bulunma hâli (locative), uzaklaşma hâli (ablative), vasıta hâli (instrumental), eşitlik hâli (aquate), yön hâli (directive), sebep hâli (causative), karşılaştırma hâli (comparative), benzerlik hâli (similative) ve sınırlama hâli (terminative, limitative)* (Karaağaç, 2009, 61-82).

Bu çalışmaların dışında Gencan (Gencan, 1979, 155), Bilgegil (Bilgegil, 1984, 175), Demir (Demir, 2006, 110) Türkiye Türkçesinde isimlerin hâl sayısını *yalın, -i, -e, -de, -den* olarak beş grupta değerlendirir.

Hal eklerinin sayısı konusunda Çağdaş Türk Lehçeleri üzerine yapılmış çalışmalara, özellikle de Çağatay Türkçesinin mirasçıları olarak kabul edilen Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri hakkında yapılmış çalışmalara da bakılması gerekmektedir.

Özbek Tili Grammatikası I. Tom Morfologiya, Hazirgi Özbek Adabiy Tili ve Özbek Tilining Ameliy Grammatikası adlı çalışmalarda ismin hâlleri altı grupta değerlendirilir: *baş kelişik “yalın hâl”, karatқиç kelişigi “ilgi hâli”, tüşüm kelişigi “yükleme hâli”, çıkış kelişigi “çıkma hâli”, cöneliş kelişigi “yönelme hâli” ve orin kelişigi “bulunma hâli”*. (Abdurahmanov; Şaabdurahmanov; Hacıyev, 1975, 191; Şaabdurahmanov; Askarova; Hacıyev vd. 1980, 225; Abdurahmanov; Rafiyev; Şadmankulova, 1992, 132).

Coşkun Özbek Türkçesindeki ismin hâllerini *yalın hâl, ilgi hâli, yükleme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli, çıkma hâli, vasıta hâli, eşitlik ve benzerlik hâli, yön gösterme hâli ve sınırlama hâli* olarak on grupta inceler (Coşkun, 2000a, 75-79).

Öztürk ise Özbek Türkçesindeki ismin hâllerini sekiz başlık altında inceler: *ilgi hâli,*

yükleme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli, çıkma hâli, vasıta hâli, sınırlama hâli ve eşitlik hâli (Öztürk, 2007: 291-354).

Kaşgarlı'nın *Modern Uygur Türkçesi Grameri* adlı çalışmasında ismin hâllerini on bir grupta değerlendirdiği görülür: *yalın hâl (nominatif hâli), ilgi (genitif) hâli, yapma (akkuzatif) hâli, yaklaşma (datif) hâli, bulunma (lokatif) hâli, uzaklaşma (ablatif) hâli, vasıta (enstrümental) hâli, eşitlik (ekvatif) hâli, yön gösterme (direktif) hâli, benzetme hâli ve sınırlama hâli* (Kaşgarlı, 1992, 79-80).

Öztürk, Yeni Uygur Türkçesindeki ismin hâllerini ona ayırır: *yalın hâl, ilgi hâli, yükleme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli, çıkma hâli, eşitlik ve benzerlik hâli, vasıta hâli, sınırlama hâli ve sebep hâli* (Öztürk, 1994, 50-53).

Habibe Yazıcı Ersoy ise “Hâl Kategorisi ve Hâl Ekleri (İsimnin Keliş Kategorisi)” başlığı altında Yeni Uygur Türkçesindeki ismin hâllerini on bir gruba ayırır: *yalın hâl (baş keliş), ilgi hâli (igilik keliş), yükleme hâli (çüşüm keliş), yönelme hâli (yöneliş keliş), bulunma hâli (urun keliş), çıkma hâli (çıkış keliş)ü, vasıta hâli, eşitlik hâli (Teñleşürme keliş), benzerlik hâli (uhşatma keliş), sebep hâli ve sınırlama hâli* (Yazıcı Ersoy, 2007: 355-428).

Türkçenin diğer çağdaş Türk lehçelerine bakıldığında ise incelenen belli başlı çalışmalar şunlardır: Çağdaş Türk lehçelerinde ismin *adlıg (yalın), yiyelik (ilgi), yönlük (yönelme), te'sirlik (yükleme), yérlik (bulunma), çihşig (ayrılma)* olmak üzere altı hâli olduğunu ifade eden Zeynalov, Türkiye Türkçesinde⁷ kullanılan hâl eklerini *yalın, tamlayan, yönelme, yükleme, kalma ve çıkma* olarak belirtir. Bazı Türk lehçelerinde (Kazak, Karaçay-Balkar, Çuvaş), diğerlerinden farklı olarak *birgelik* (beraberlik) ve *çağırış hâlleri* isimli iki hâl biçimi daha olduğunu, ayrıca Saha (Yakut) Türkçesinde de dört hâl biçimi olduğunu belirtir: 1. *Hususi (özel) hâl (-da,-de,-do,-dö)*, 2. *Vasite (araç) hâli (-ınan,-inen)*, 3. *Birgelik (birliktelik) hâli (-lun,-tun)*, 4. *Mügayise (karşılaştırma) hâlli(-daağar-laağar;-naağar)* (Zeynalov, 1993: 75-77).

Biray, hâl eklerini *yalın hâl ilgi hâli, yükleme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli, çıkma hâli, vasıta hâli, eşitlik hâli ve sınırlama hâli (limitatif hâli)* olarak dokuz başlık altında

⁷Çalışmada 'Türkiye Türkçesi' için Türk ifadesi kullanılmıştır.

inceler (Biray, 1999a, 221).

Ceyhun Vedat Uygur, Karakalpak Türkçesindeki ismin hâllerini on başlık altında değerlendirir: *yalın hâl (ataw seplik), ilgi hâli (iyelik sepligi), yükleme hâli (tabıs sepligi), yönelme hâli (barıs sepligi), bulunma hâli (orın sepligi), çıkma hâli (şığıs sepligi), vasıta hâli, eşitlik hâli, yön gösterme hâli ve sınırlama hâli* (Uygur, 2007: 543-622).

Mustafa Öner, Tatar Türkçesindeki hâl eklerini *ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, çıkma, eşitlik, vasıta, yön, sebep ve sınırlama hâli* olarak on başlık altında sınıflandırır (Öner, 2007: 679-748).

Zühal Yüksel, Kırım-Tatar Türkçesindeki hâl eklerini *ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik, yön ve sınırlama* olarak dokuz gruba ayırır (Yüksel, 2007: 811-882).

Ufuk Tavkul, Karaçay-Malkar Türkçesinin hâl eklerini dokuz gruba ayırır: *ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik, yön ve sınırlama hâli* (Tavkul, 2007: 883-938).

Bütün bu çalışmalar incelendiğinde Türkçenin gerek tarihî gerekse çağdaş Türk lehçelerinde hâl eklerinin sayısının farklı farklı olduğu görülmüştür. Türkçenin her döneminin kendi içinde farklı özellikler gösterdiği dikkate alınırca bu durumun dönemlere göre farklılık göstermesi çok doğaldır. Ancak aynı dönemi inceleyen çalışmalarda da tam bir birliğin olmadığı görülmüştür. Örneğin Eckmann Çağatay Türkçesindeki hâl eklerini dokuz başlık altında incelerken (Eckmann, 2003a: 63-77); *XV-XIX. Asrlar Özbek Tili Morfolojyası* adlı çalışmada hâl ekleri, altı başlıkta toplanır (Rüstemov, 1990, 16). *Çağatay Türkçesi* adlı çalışmada ise ismin hâlleri, on gruba ayrılarak sınıflandırılır (Vural; Solmaz; Karaatlı, 2006, 54-57).

Diğer yandan bu çalışmalarda ismin hâllerinin ve bu hâlleri karşılayan eklerin isimlendirilmesinde de tam bir birliğin olmadığı görülür. Bazı çalışmalarda ismin hâlleri eklerine göre (*-i hâli, -e hâli gibi*) adlandırılırken bazı çalışmalarda bu hâller uluslararası terimleriyle karşılanır (*nominatif, genitif* gibi). Ancak burada da yabancı terimlerin yazılmasında farklılıklar ortaya çıkar (*nominatif-nominative, genitif-genitiv-genetive-genitive, datif-latif-datif-dativ-dative, akuzatif-akkuzativ-accusative, lokatif-*

lokativ-locative-lokative, enstrümental-instrumental, ekvatif-ekvativ-equative, allatif-direktif-direktiv-direktif).

Bazı eserlerde ise ismin hâlleri ve bu hâlleri karşılayan ekler Türkçe karşılıkları ile verilir. “Nominatif” terimi için *yalın, belirsiz, asıl durum, kim hâli*; “genitif” terimi için, *ilgi, tamlama, tamlayan, geçiş, kimin hâli*; “akuzatif” terimi için *yükleme, belirtme, yapma, belirli nesne durumu ve kimi hâli*; “datif” terimi için *yaklaşma, yönelme, istikâmet, verme-bulunma durumu, kime hâli*; “lokatif” terimi için *bulunma-ayrılma, bulunma-çıkma durumu, bulunma, kalma, yer, kimde hâli*; “ablatif” terimi için *ayrılma, çıkma, çıkış, kimden hâli*; “instrumental” terimi için *vasıta, bağlama, araç durumu, kimli hâli, kimsiz hâli*; “ekvatif” terimi için *eşitlik, kimce hâli*; “direktif” terimi için *yön, gösterme, yön gösterme, yön bildirme, yönelme, cihet* ifadeleri kullanılır.

Ayrıca incelenen bazı eserlerde diğerlerinden farklı olarak *vokatif* (Tekin, 1992: 69-119) ve *birliktelik* (Tekin, 2003a, 118) hâllerine de yer verilir.

Buran, Türkiye Türkçesinde ismin hâlleri için kullanılan terimleri şu şekilde sıralar: 1) Yalın, asıl, belirsiz, adlamlık, salt, doğru, dolaysız, aslî, gövde ve kim (hâl/durum), 2) İlgi, tamlama, tamlayan, iyelik, bağlamlık, türlük düşüm, katılma, kimin (hâli/durumu), 3) Yükleme, belirtme, belirtimlik, yapma, etkilenme, geçiş, kimi (hâli/durumu), 4) Yönelme, verme, yaklaşıma, verimlik, vermelik, girme, yakınlık, istikamet, kime (hâli/durumu), 5) Bulunma, kalma, orunlamalık, düşüm, kimde (hâli/durumu), 6) Çıkma, uzaklaşma, ayrılma, kopumluk, kopmalık, düşüm, kimde (hâli/durumu), 7) Vasıta, araç, bağlama, kaygıtlık, araçlı, araçlık, ile, aletlik, bilelik, birlikte, kimle (hâli/durumu), 8) Eşitlik, görelilik, kimce (hâli/durumu), 9. Yön gösterme, yön, cihet (hâli/durumu) (Buran, 1999, 263-277).

İsmin hâlleri, Çağdaş Türk Lehçelerinde de çeşitli adlar taşır. Bu adlar, mesela Zeynalov'a göre şunlardır: *yalın, ilgi yönelme, belirtme, bulunma ve ayrılma* hâlleri için farklı Türk lehçelerinde sırasıyla şu şekilde belirlenir: Azerbaycan Türkçesinde *adlıg, yiyelik, yönlük, te'sirlik, yerlik, çihışlıg*; Türkmen Türkçesinde *baş, eyelik, yöneliş, yeniş, vagt-orun, çihış*; Gagavuz Türkçesinde *temel, sahiblik, dorudak, gösterek, yerlik, çıkış*; Özbek Türkçesinde *baş, karatgic, yöneliş, tüşüm, orinpayt, çıkış*; Uygur Türkçesinde *baş, egilik, beriş, çüşüm, orun-vagit, çıkış*; Tatar Türkçesinde *baş, iyelek,*

yüneliş, töşem, urın-vakit, çıgış; Karakalpak Türkçesinde baş, iyelikçi, berivçü, tamamlavçu, orunlavçu, başlavçu (Zeynalov, 1993: 76).

Bu çalışmada Çağatay Türkçesindeki ismin hâlleri yalın hâl, ilgi hâli, yükleme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli, çıkma hâli, vasıta hâli, eşitlik hâli, sınırlama hâli ve yön gösterme hâli olmak üzere on başlık altında incelenmiştir.

2.2.1.1.3.1. Yalın Hâl

Genel olarak “ismin, karşıladığı nesne ve kendisine tâbi olan isim dışında hiçbir münasebet ifade etmeyen hâli” (Ergin, 1990, 216) şeklinde açıklanabilen yalın hâl ile ilgili olarak belli başlı terim sözlüklerinde şu tanımlara yer verilir:

Vecihe Hatipoğlu: “**yalın durum** (*Osm. Mücerret hâl; Fr. nominatif, İng. nominative; Alm. nominativ*). Ad görevli sözcüğün taşıdığı kavramı bildirme durumu. Türkçede bu durumda takı bulunmaz: bahçe, taş, düşünce, görgü, yürüyüş, elmalar, dilekler, evimiz vb.” (Hatipoğlu, 1972, 103).

Ahmet Topaloğlu: “**yalın hâl** (*Osm. hâl-i mücerred, Fr. nominatif, Türkçe adlamlık, düz hâl (Fr. cas direct), nominatif (hâli), salt hâl, yalın hâl (durum), adlamlık, doğru hâl, dolaysız hâl, asli hâl, gövde hâli, kim hâli*). Cümlede isim soylu bir kelimenin hâl eki almayan ve asıl biçimi sayılan durumu. Bir cümlede yalın hâlde sadece özne bulunur. Yalın hâldeki kelime iyelik eki alabilir: Bahçe yeşillendi. Taş yerinde ağırdır. Çocuk cam kırdı.” (Topaloğlu, 1989, 156)

Berke Vardar: “**yalın durum** (*Alm. nominativ, Fr. nominatif, İng. nominative*). Tümcde özne işlevini yerine getiren ve adın temel biçimi sayılan durum. Türkçede yalın durumdaki ad, sıfır durum ekiyle belirlenir.” (Vardar, 2002, 215)

Zeynep Korkmaz: “**yalın durum** (*Alm. Nominativ; Fr. nominatif; İng. nominative; Osm. mücerret hâl, hâl-i mücerred*) Adın herhangi bir ek almamış durumu: *bal, ev, gönül, işçilik* vb. Adın iyelik ve çokluk ekleri ile genişletilmiş biçimleri de yalın durum sayılır: *ev-im, ev-iniz, ev-leri, çocuk-lar, çocuk-lar-ımız, kız-lar, kız-larımız* gibi” (Korkmaz, 2007b, 238).

David Crystal tarafından hazırlanan *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* adlı dil

bilim sözlüğünde yalın hâl, cümlede özne görevindeki bir ismin hâli olarak açıklanır (Crystal, 2008, 328).

Türk dilinin tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri ile ilgili gramer çalışmalarında yalın hâl ile ilgili açıklamalar yine dönem sırasına göre aşağıda özetlenmiştir.

Gabain, “belirsiz hâl” olarak adlandırdığı yalın hâli “Bir ismin eksiz tabanı hem yalın hâl hem de belirsiz hâl olarak vazife görür.” şeklinde açıklar (Gabain, 2000: 63).

Tekin, yalın hâli eksiz, gövde ile bir ve aynı olarak açıklar (Tekin, 2003a, 105).

Alyılmaz, yalın hâli “seslenme hâli” olarak adlandırır ve bu hâlin eksiz olduğunu belirtir (Alyılmaz, 1994: 82).

Grönbech, yalın hâlin özneyi gösteren bir şekil olduğunu belirtir. Ancak terim olarak “yalın hâl” kelimesinin kullanılmasının sakıncalı olduğuna dikkat çeker: “Bir ismin eksizliği, cümlenin bütünü içinde, cümle bilgisindeki rolü bakımından, kendisinden sonra gelen kelimeyle sıkı sıkıya bağlı olmasından başka bir ipucu vermez. ... Eksiz bırakılmış bir isim, cümlede o andaki duruma göre koruma altında değildir; kendisinden sonra gelen her isimden sonra, kendi ferdiyetini tamamen kaybedecek kadar yutulabilir. Bu durumda, işin gerçek mahiyetine bakılınca “yalın hâl” deyiminin, üstelik bu şekil faili de gösterse, adı geçen şeklin bütün kullanışlarında, şimdiye kadar çokça kullanılmış “belirsiz hâl” terimiyle değiştirilmesi çok yerinde olur.” (Grönbech, 2000: 108).

Erdal, yalın hâlin eksiz olduğunu belirtir (Erdal, 2004, 168).

Hacıeminoğlu, yalın hâli “İsimlerin herhangi bir çekim eki almadan kullanılması.” şeklinde tanımlar (Hacıeminoğlu, 2008, 29).

Mert, yalın hâl yerine *seslenme* ve *özne hâli* olarak iki ayrı hâl kategorisine yer verir. Söz konusu çalışmaya göre *seslenme hâli* 1) İsim veya isim soylu kelime veya kelime grubu üzerine /+ø/, /+A/, /+i/, /+°m/ görev elemanları getirilerek, 2) İsim veya isim soylu kelime veya kelime gruplarının başlarına (ay, aya, ya) ve sonlarına da (+ø, +A,+°m) görev elemanları getirilerek yapılır. Aynı çalışmada /+ø/, /+A/ görev elemanlarıyla ifade edildiği belirtilen *özne hâli* ise “cümlede özne görevindeki isim ya

da isim soylu kelime veya kelime grubu ile fiil / yüklem fiil arasındaki ilişkiyi sağlayan” hâl olarak tanımlanır (Mert, 2002: 17-29).

Nalbant, yalın hâlin Türkçenin gelişim süreci boyunca eksiz olduğunu ve bu hâldeki isimlerin gerek kelime türü olarak gerekse cümle ögesi olarak diğer hâl kategorilerini alan isimler gibi çeşitli görevler üstlendiklerini belirtir (Nalbant, 2008, 30).

Eckmann, “Yalın hâl eksizdir. Bu yalın şekil, sık sık diğer hâller için de kullanıldığından, bazen belirsizlik hâli diye de adlandırılır.” açıklamasını yapar (Eckmann, 2003a: 64).

XV-XIX. Asrlar Özbek Tili Morfolojyası adlı çalışmada cümle içinde asıl görevi özne olan hâl olarak ifade edilir. Ayrıca ilgi ve yükleme hâllerinin de eksiz şekilleri olduğundan yalın hâl ile eksiz yükleme ve ilgi hâllerinin birbirine karıştırılmaması gerektiği belirtilir (Rüstemov, 1990, 17).

Gülsevin, yalın hâlin eksiz olduğunu, kök ve tabanların yanı sıra iyelikli şekillerin de yalın hâlde olabileceğini belirtir (Gülsevin, 2007, 17).

Deny, Türkçede hâl eki almamış bir ismin cümlenin öznesi ve belirtisiz nesnesi olabileceğini, belirtisiz isim tamlamalarında kullanılabileceğini belirtir. Ayrıca Klasik Arapça, Yunanca ve Latince mücerret için hususî bir ek olduğu hâlde Türkçede böyle bir ekin olmadığını söyleyerek “Mücerret için hususî bir şekil de yoktur; çünkü sonuçsuz ve daha iyi bir tabirle söyleyelim, ‘sıfır’ sonuçlu bir kelimeye bir vazife verilsin dense o hâldeki kelimenin daha başka vazifeleri de vardır. Şu halde netice Türkçenin, hiç değilse alemlerinden mücerret hâleti olmadığını tasdik ve kabul etmeye varıyor. Bu tabir yalnız ifade kolaylığı bakımından kullanılabilir. Bununla beraber böyle vaziyetlerde de ‘mutlak hâlet (*cas absolu*)’ veya ‘nekre hâleti (*cas indéfini*)’ tabirlerini kullanmak ciheti daima tercih edilmelidir.” demektedir (Deny, 1941: 171-172).

Yalın hâl kavramını Ergin, “İsmin karşıladığı nesne ve kendisine tâbi olan isim dışında hiçbir münasebet ifade etmeyen hâli.” olarak açıklar. İsimlerin başka bir unsura bağlı olmayan normal teklik, çokluk ve iyelik şekilleri yalın hâlleridir (Ergin, 1990, 216).

Banguoğlu, *kim hâli* olarak adlandırdığı yalın hâli “Adın çekimce yalın hâli (nominatif),

eksiz hâlidir.” şeklinde açıklar (Banguoğlu, 2000, 327).

Gencan, yalın hâli, hâl eki almayan, cümlede özne, belirtisiz nesne görevini üstlenen hâl olarak açıklar (Gencan, 1979, 155).

Atabay, Kutluk ve Özel tarafından hazırlanan *Sözcük Türleri* adlı çalışmada yalın hâl, ismin hâl eklerinden birini almamış biçimi olarak tanımlanır. İsim ve isim görevindeki kelimelerin taşıdıkları kavramları gösteren bu hâl, çokluk ve iyelik eklerini alır: *Vapur, kayalık sahilimize uğramaya cesaret edemedi* (Güntekin, Bir Kadın, 12). *İşte eski bir saat kulesinden tatlı bir melodi duyuluyor.* (Batu, Günleri, 72) (Atabay; Kutluk; Özel, 1983, 40).

Koç, yalın hâlin ismin +I, +A, +DA, +DAn ve +In, +Un eklerinden birini almamış hâli olduğunu ve bu hâldeki bir ismin çokluk ve iyelik eklerini alabileceğini ifade eder (Koç, 1996, 169).

Buran, yalın hâlin eksiz olduğunu, kelimelerin kök ve gövdelerinin, çokluk ve iyelik eki almış şekillerinin yalın hâlde bulunabileceğini belirtir (Buran, 1996, 37).

Kornfilt, cümlede özne görevindeki bir ismin yalın hâlde bulunduğunu ve bu hâlin eksiz olduğunu belirtir (Kornfilt, 1997, 212-213).

Türkiye Türkçesi Dilbilgisi adlı çalışmada cümlede hâl eki almamış olan isimlerin yalın hâlde bulunduğu, bu hâldeki isimlerin çokluk ve iyelik eki de alabileceği belirtilir (Özçelik ve Erten 2000, 116).

Demir, isim çekim eklerinden birini almamış olan isimlerin yalın hâlde olduğunu belirtir. Bu hâldeki isimler, cümlede özne, sözde özne ve belirtisiz nesne görevindedir (Demir, 2006, 272).

Korkmaz, yalın hâldeki bir ismin anlam ilişkisi yönünden başka bir kelimeye bağlı olmadığını ve yalnız çokluk ve iyelik ekleri alabildiğini belirtir (Korkmaz, 2007a, 267).

Üstünova, “özne durumu” olarak adlandırdığı bu hâli, *birincil ve ikincil özne durumu* olarak ikiye ayır. *Birincil özne durumu* ile kastedilen “Eden durumunda özne (yalın durumda özne)dir.” Üstünova konu ile ilgili şu açıklamalarda bulunur: “Yalın durum, bir

çekim biçimi, ad durumlarının bir çeşididir. Ad durumuna girip de durum eki almayan ada *yalın ad* denir. Türkçede yalın durum için herhangi bir ek yoktur. Ya da yalın durum, sıfır biçim birimle (soyut biçim birim) çekimlenmiştir diyebiliriz.” (Üstünova, 2008, 164).

Karaağaç, yalın hâl ile ilgili olarak şu açıklamaları yapar: “Bu hâl, ismin hiçbir varlık veya özellikle ilişkilendirilmediği bir hâldir; fakat dilin sözlük kullanımından farklı bir durumdur. Yalın hâl çekimi, söz öbeklerinde niteleyici (sıfat) hâli; cümlelerde yapıcı veya olucu (özne) hâlidir. İsimlerin başka bir ögeye bağlı olmayan normal teklik, çokluk ve iyelik şekilleri, yalın hâlleridir: *ev, evler, evim* gibi.

Yalın hâl, Türkçede eksizdir. Bu yalın şekil, diğer hâller için de kullanıldığı için, bazen belirsizlik hâli diye de adlandırılır. Yalın hâl, Türkçede nitelendirme halidir. Bir varlık, bir söz ile veya bir cümle ile nitelenmek istendiğinde, tek şart, o söz veya cümlenin yalın olmasıdır; nitelenen varlığın yalın çekiminin önüne söz veya cümleyi yalın olarak getirmek yeterlidir. Kısacası Türkçe iki yalın söz yan yana getirildiğinde, ilk söz sıfat görevi üstlenir. Türkçenin bütün nitelendirme öbekleri, yalın hâl çekimiyle yapılır.” (Karaağaç, 2009, 61).

Özbek Tili Grammatikası I Tom Morfologiya adlı çalışmada yalın hâl, sıfır ekli hâl olarak izah edilir (Abdurahmanov; Şaabdurahmanov; Hacıyev, 1975, 191).

Hazirgi Özbek Edebiy Tili adlı çalışmada yalın hâl, kim, ne, nere sorularından birine cevap veren isimlerin hâli olarak açıklanır. Bu hâldeki isim sıfır eklidir (Şaabdurahmanov; Askarova; Hacıyev vd. 1980, 226).

Modern Uygur Türkçesi Grameri'nde isimin başka bir kelimeye bağlı olmadığını gösteren hâli yalın hâl olarak ifade edilir (Kaşgarlı, 1992, 80).

Biray, “Yalın hâl, şekil olarak hâl eki almayan ve ismin diğer hâllerine işaret eden eklerin getirildiği bir taban durumundadır. İsim sayılan her türlü soyut ve somut varlıklar esasen yalın hâldedirler. Bunların başka hâllere girebilmeleri için kelime grupları veya cümleler içerisinde genellikle hâl eki almış olarak -bazen de eksiz-kendileri dışındaki unsurlarla ilişkiye girmeleri gerekmektedir.” açıklamalarını yapar (Biray, 1999a, 222).

Bütün bu açıklamalar incelendikten sonra diyebiliriz ki yalın hâl, ismin cümlede başka bir kelime ile bağlantı kurmamış hâlidir. Türkçede bu hâli ifade etmek için herhangi bir ek bulunmamaktadır. Tabii ki yalın hâldeki isimler çokluk ve iyelik eklerini alabilir. Yalın hâlin Çağatay Türkçesindeki kullanımını ile ilgili tespitlerimiz aşağıda belirtilmiştir.

2.2.1.1.3.1.1. Yalın Hâlin Kullanılış Özellikleri

Yalın hâlin Çağatay Türkçesindeki kullanılış özellikleri aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.1.1.1. İsimlerin Yalın Hâlde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde kök ve gövde hâlindeki isimlerle çokluk ve iyelik eki almış isimlerin yalın hâlde kullanılışı, incelenen eserlerden tespit edilen örneklerle açıklanmıştır.

2.2.1.1.3.1.1.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinin Yalın Hâlde Kullanılışı

Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de isimlerin kök ve gövdeleri yalın hâlde bulunabilir.

Ol ay ki küle küle kırağlattı méni “O ay ki güle güle uzaklaştırdı beni.” (ML 171/16)

Örük aydı éy uvaq üjme “**Kaysı**, ey ufak dut, dedi.” (MEMÜ 46/15)

Tayrı bérür anıñ cezāsını “Onun cezasını **Tanrı** verir.” (HHD 292b 30/3)

Kéçe deryāda rehberlık kıtur sāhil sarı yulduz “**Yıldız**, gece sahilde rehberlik yapar.” (NŞ 203/2)

2.2.1.1.3.1.1.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerin Yalın Hâlde Kullanılışı

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de çokluk eki almış bir isim, yalın hâlde bulunabilir.

Çökürler kim séniñ yoluñda tévrelmiş ayağımğa “**Dikenler** ki senin yolunda ayağıma batmış.” (ML 172/25)

Yārnuñ rāzın köñüldin sormanız éy dostlar “Ey **dostlar**, gönülden yârin sırrını sormayın.”(UHEP-HKÇTÜA 17/3)

Tā kamer devride né āfetler olğay āşikār “Ay devrinde ne **felaketler** ortaya çıkacak.” (NŞ 282/5)

2.2.1.1.3.1.1.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerin Yalın Hâlde Kullanılışı

İyelik eki almış bir isim, genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de yalın hâlde bulunabilir.

Taptı bu kéçe külbem şubḥ dék münevverliğ “Bu gece **kulübem** sabah gibi aydınlandı.” (AD 19b XVII/2)

Ol kara kóz hicride tün dék qarardı kündüzüm “O kara gözlünün ayrılığından **gündüzüm** gece gibi karardı.” (BD 92/3)

Köñlüñ néçe kim bolsa témür taş dağı pülād “**Gönlün** demir, taş da çelik olsa” (LD 34/4)

Tükedür kanımni her dem közleriñ baqıp turup “**Gözlerin** her an bakıp dururken kanımı tüketir.” (ML 173/1)

Oklarıñ köñlümgä tüşti köydi hem kóz hem beden “**Okların** gönlüme düştü, hem gözümü hem vücudumu yaktı.” (YED 36/4)

Bir éligi bir ayağı mübtelā “**Bir eli, bir ayağı** müptela” (MZE 223)

Ve anıñ bir siñili, yā égeçisi bar érdi. “Ve onun bir **küçük kız kardeşi** veya **büyük kız kardeşi** vardı.” (NMŞF 204/396)

Qabri öz kénti Zere ’dedür. “**Mezarı** kendi şehri Zere’dedir.” (MN I 133/T78)

Aç qalduq azuğumuz tükendi. “Aç kaldık, **azığımız** tükendi.” (ÇKT 7b/9)

Ümidimiz oldur kim oquğuci tıñlağuci du’ā qalib fātiḥa bile yād qılalar. “**Ümidimiz** budur ki okuyucular, dinleyiciler dua edip Fatıha ile yâd edeler.” (DC f. 41r/6)

Ay kıyaş yüzlüğü sa’ādetür hümāyün kölgeniz “Ey güneş yüzlü, **kutlu gölgeniz** (bizim için) saadettir.” (LD 249/2)

Başın eğip birbirige kéneşti ikki kaşınız “İki kaşınız başını eğip birbiri ile karşılıklı konuştu.” (YED 96/3)

Siziñ dostlarıñız kimler turur. “Sizin dostlarınız kimlerdir?” (ÇFK 24a/9)

Éy canvarlar sizlerni kanatlarıñız bar. “Ey canlılar, sizin kanatlarınız var.” (BOD 86b/6)

Alarñıñ hıdmetleri sana vâcibdür. “Onların hizmetleri sana vaciptir.” (ŞMM 13/12)

Ünleri keldi kulağığa meger “Meğer kulağına sesleri geldi.” (LT 254/CLXXIV-3315)

2.2.1.1.3.1.1.2. Zamirlerin Yalın Hâlde Kullanılışı

Zamirlerin yalın hâlde kullanıldığını gösteren başlıca örnekler aşağıda ayrıntılı olarak verilmiştir:

2.2.1.1.3.1.1.2.1. Şahıs Zamirlerinin Yalın Hâlde Kullanılışı

Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de şahıs zamirleri yalın hâlde bulunabilir.

Mén sizlerdin alay haber “Ben sizlerden haber alayım.” (BOD 92a/8)

Tabībim émdi dermānımnı sēn bil “Tabibim, şimdi dermanımı sen bil.” (GD-HKÇTÜA XXXII/1)

Her kimni ol tilese anı pādişā kılrur “O her kimi isterse padişah yapar.” (UHEP-HKÇTÜA 13/1)

Çün sēn ü biz barçamız bir cins-biz “Çünkü sen ve biz hepimiz aynıyız.” (LT 133/LXXXIV-1645)

Siz kimni ümmeti siz? “Siz kimin ümmetisiniz?” (ŞMM 216/10)

‘Āşık ayağığa tiken kirmekke alar hār lafzı bile ta’arruz kılpdurlar. “Âşık ayağına diken batmasını onlar hār sözüyle karşılamışlardır.” (ML 172/24)

2.2.1.1.3.1.1.2.2. İşaret Zamirlerinin Yalın Hâlde Kullanılışı

Şahıs zamirlerinde olduğu gibi işaret zamirleri de yalın hâlde bulunabilir.

*Şerīat ehliğa **munlar** denīdür* “**Bunlar**, şeriat ehli için alçaktır.” (ŞHD 99/2)

*Kim **alar** hem mén kibi rüsvā-yı bed-nām olmasun* “**Onlar** da benim gibi kötü adlı olamasınlar.” (NŞ 486/4)

*Ol biri çün köbelekdür **bu biri** pervāne* “**Biri** pervane, **öbürü** kelebektir.” (NŞ 568/6)

Uşbular meyhāne sırrın né bilür “**Bunlar** meyhane sırrını ne bilir.” (ŞHD 38/3)

2.2.1.1.3.1.1.2.3. Dönüşlülük Zamirlerinin Yalın Hâlde Kullanılışı

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de dönüşlülük zamirleri yalın hâlde bulunabilir.

Özüñ firāk tūni berqıdın nétip köymey “**Sen (kendin)** ayrılık gecesinin şimşeğinden yanmayıp da ne yapacaksın?” (NŞ 154/4)

2.2.1.1.3.1.1.2.4. Soru Zamirlerinin Yalın Hâlde Kullanılışı

Soru zamirleri, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de yalın hâlde bulunabilir.

Kim karanğu tünde körmiş āfitāb-ı hāverī “Karanlık gecede doğduğu güneşini (parlak güneşi) **kim** görmüş?” (HBDS XXXVIII/1)

Kimler ége bolur tāca “**Kimler** taca sahip olur?” (BOD 57a/6)

2.2.1.1.3.1.1.2.5. Belirsizlik Zamirlerinin Yalın Hâlde Kullanılışı

Diğer zamir türlerinde olduğu gibi belirsizlik zamirleri de yalın hâlde bulunabilir.

Barçası muhtācu'n-ileyhdür. “Bunların **hepsi**, konuşma sırasında kişinin ona ihtiyaç duyduğu son derece gerekli kelimelerdir.” (ML 170/2)

*Yāfeşni **ba'zular** peygāmbere érđi dép tururlar.* “**Kimileri** Yafes’in peygamber olduğunu

söyler.” (ŞT 69a/1)

Yana birev sorsa kim atıñ nédür, ayt! “**Biri** “Adım nedir?” diye sorsa söyle!” (MN I 349/T157)

Birisiniñ bağırı kan u biri her dem b̄-ğarār “Birisinin bağırı kan ve **birisi** ise her zaman kararsız hâdedir.” (MSD 11)

Hemesi kişilerni koylarıdur. “**Hepsi** insanların koyunlarıdır.” (ŞMM 25/10)

Hemme keldi méni ağam kélmedi “**Herkes** geldi, benim ağam gelmedi.” (BOD 51a/3)

Vehmdin ol dem köpi ħod öldiler “O zaman yersiz korkuların (şüpheleri) sebebiyle çoğu öldü.” (LT 237/CLXVI-3070)

2.2.1.1.3.1.2. Yalın Hâlin İşlevleri

Yalın hâlin söz dizimindeki işlevleri hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Yalın hâlin Çağatay Türkçesindeki işlevlerine geçmeden önce ileri sürülen bu görüşlerden belli başlılarına kısaca değinmek gerektiği kanaatindeyiz.

Tekin, yalın hâlde bulunan bir ismin, bir cümlecğin ya da bir cümlenin öznesi, yüklem ismi, belirsiz nesnesi olabileceğini; bir son ek ile zarf tümleci oluşturabileceğini; bir fiilin yerini ya da zamanını bildiren zarf tümleci olabileceğini; üçüncü kişi iyelik eki almış bir ismin iyelik niteleyicisi olabileceğini belirtir (Tekin, 2003a, 105-106).

Nalbant, yalın hâlin cümlede özne, nesne, yüklem ve bazı edatları olarak zarf tümleci olarak kullanıldığını ileri sürer (Nalbant, 2008, 31-32).

Eckmann, konuyu şöyle maddeler: “a) Yalın hâl, her şeyden önce, cümlede failin bulunduğu durumudur: *zılm anıñ köñlige mergüb* 'Zulüm onun gönlüne mergup(tur).' Mahb. 14:4. b) 'olmak, benzemek vs.' gibi yardımcı fiilleri almış veya almamış yüklem ismi: *'ādil pādīšāh közğü...dür.* 'Adil padişah bir ayna gibi(dir).' Mahb. 14: 3. *Nāme-i Yūsuf körünür.* '(Bu yazı) Yusuf'un mektubuna benziyor.' H 66b:9. c) Yüklem nesnesi: *Anı pādīšāh ħıldı.* 'Onu padişah yaptı.' N Quatr 52: 13. d) Bir şahsa seslenmede *ey, ya*

vs. gibi edatları taşıyan veya taşımayan hitap hali: *bégim, kulğa 'ata bolmasa bolmas. 'Beyim, kula bağıştta bulunmamak olmaz.'* G Örn. XXIV, 1. *Éy Nevâyî, sên köñül bâğın imâret kıł.* 'Ey Nevâyî, gönül bahçesini bayındır kıl.' N Örn. VII, 7. e) Zaman ifadesinde (zamanın yalın hâlde ifadesinde): *Tüşti şubh vaşı ümîdi hâtr-ı nâşādıma* 'Sabahleyin, neşesiz gönlüme kavuşma ümidi düştü.' Bayk. Div. 148:1, *ol kış karşıda turdı* 'O kış Karşı'da durdu.' Z 38a:3, *yıllar Horāsān tahtıda hükümet kıldı* 'Yıllarca Horasan tahtında hükümet etti.' Mec. 104B:11 (Eckmann, 2003a: 64).

Sev, yalın hâlin cümle içinde özne ve zarf tümleci olmak üzere iki görevi olduğunu belirtir (Sev, 2007, 111-117).

Gülsevin, yalın hâlde bulunan bir ismin fiilin fâili durumunda olduğunu, cümlede nesne görevi üstlenebileceğini, tamlama grubu kurulurken tamlayan durumunda bulunabileceğini, yalın hâlde sıfat tamlaması kurulabileceğini, yalın hâldeki bir ismin zaman zarfı görevinde kullanılabileceğini belirtir (Gülsevin, 2007, 17-25).

Banguoğlu, söz içinde yalın hâlin en yaygın işleyişini “bir şey yapanı ve olanı göstermek yani cümlenin kimsesi olmak” şeklinde açıklar (Banguoğlu, 2000, 326-327).

Gencan, yalın hâldeki bir ismin cümlenin öznesi ve belirtisiz nesnesi olabileceğini belirtir (Gencan, 1979, 155).

Atabay, Özel ve Çam tarafından hazırlanmış olan *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi* adlı çalışmada cümle içinde özne ve belirtisiz nesnenin yalın hâlde bulunduğu ifade edilir (Atabay; Özel; Çam, 1981, 19-64).

Sözcük Türleri adlı çalışmada yalın hâldeki isimlerin bazı edatlarla tamlama oluşturduklarına işaret edilir: çocuk için, adam gibi, kürekle vb. (Atabay; Kutluk; Özel, 1983, 40)

Buran, yalın hâlde bulunan bir ismin cümlenin öznesi, (Pınarın başında **yıldız** ışıları.), zarfı durumunda olabileceğini (**Akşam** gine gelmiş.) ve *gibi, kadar, için* vb. edatlarla birlikte değişik görevlerde kullanılabileceğini (insan gibi, dağ kadar, çocuklar için...) ifade eder (Buran, 1999, 263-277).

Modern Uygur Türkçesi Grameri'nde yalın hâlin cümledeki görevleri ile ilgili olarak şu

açıklamalarda bulunulur: “a) Yalın hâlindeki isimler cümle veya kelime grubunda fâil vazifesinde gelerek izhar edilmekte olan şahıs ve nesneyi bildirmektedir. Mesela, *bahar keldi* 'Bahar geldi.', *bu veten terekki kelmakta* 'Bu vatan gelişmekte.' b) Cümlede hitap durumunda kendisi ile konuşulan şahsı bildirir: *Ehmet kınoga baramsen?* 'Ahmet, sinemaya gidecek misin?' c) Sıfat fonksiyonunda kendisi ile konuşulan şahsı bildirir: *ayal dohtur* 'kadın doktor.'” (Kaşgarlı, 1992, 80).

Tahir Kahraman, yalın hâl konusundaki görüşlerini şu şekilde açıklar: “Çoğu dilci, ad durumlarının 'adların, söz dizimi içinde yükleme, edatlarla, bazen de başka adlarla ilişkilerine göre girdikleri biçimler' olduğunu unutup ek almamış bütün adları yalın durumda kabul etmektedir. Böylece cümlede özne, eksiz nesne, eksiz belirten, edat öbeğinin ad ögesi, zaman zarfı, ünlem, sıfat görevlerinde kullanılan ve hiçbir anlatım görevlerinde kullanılmayan ad türünden eksiz kelimeleri yalın durumda saymaktadır. Oysa yalın durum, her şeyden önce 'ø ekli bir çekim biçimi'dir. Onun için çekimsiz birer öge olan zaman zarfları, sıfatlar, -seslenmeli gerçek özne görevindeki hitaplar dışında kalan ünlemler ve hiçbir anlatım görevinde kullanılmayan ad türünden eksiz kelimeler, yalın durumda gösterilmemelidir. Ayrıca yaptıkları görevlere bakılarak eksiz nesnelere 'nesne (yükleme) durumu'nda, eksiz belirtenler 'belirten durumu'nda sayılmalıdır.”

Ayrıca Kahraman, Ergin'in “ismin hiçbir münasebet ifade etmeyen hâli” tanımına da karşı çıkar. Yalın hâldeki isimlerin cümlelerin öznesi olabileceğini, çekim edatlarıyla bir araya gelerek oluşturdukları edat öbeklerinin isim ögesi olabileceğini belirtir (Kahraman, 1999:278-297).

Hüseyin Durgut, konu ile ilgili olarak “Türkçede 'nominativus' hâlinin tanımı, kapsamı ve fonksiyonları ile ilgili problemler, yalın hâl teriminin yaygınlık kazanmasından kaynaklanmaktadır. Terimin içinde bulunan yalın kelimesi bütün eksiz gramer unsurlarını çağrıştırmış ve morfolojide sıfır ek ile yalınlığı birbirine eşit hâle getirmiştir. Oysa Türkçede fiiller çekim eki almadan kullanım sahasına çıkmadıkları halde (emir ikinci teklik şahıs hariç), isimler ek almadan da kullanım sahasına çıkabilmektedir. Eksiz ya da sıfır ekle kullanım sahasına çıkan bu isimler, görünüşte eksiz olmalarına rağmen, yalın hâlde değildir. Cümlede yalın hâlde sadece özne bulunabilir. Bu hâl de her zaman eksiz değildir ve cümle içinde istikameti ileriye doğru olmayan çekim eklerini (çokluk, iyelik, -ki aitlik ekini) alabilmektedir. Yalın hâlin görünüşte eksiz

olmasından dolayı pek çok dilci, ek almamış bütün isimleri yalın hâlde kabul etmektedir. Bu hâlin fonksiyonlarından bahsederken cümlede özne, belirsiz nesne, zarf, sıfat, isim tamlamasında tamlayan, cevher fiilinin kullanılmamasından dolayı isim cümlelerinin yüklemi gibi unsurları yalın hâl olarak değerlendirmektedir. Halbuki bunların içinde sadece özne yalın hâldedir. Eğer bu unsurların hepsini yalın hâlde kabul edersek o zaman bütün unsurları yalın hâlden oluşan cümlelerle karıştırabiliriz. Bu sebeple yalın hâlin fonksiyonlarını incelerken 'Cümlede nesne durumundadır, isim tamlamasında tamlayan durumundadır, zaman zarfı durumundadır, sıfat tamlaması durumundadır, ünlem bildirir, ikilemeler kurar, kökteş fiiller kurar.' gibi ifadelerden kaçınmak gerekir" açıklamasını yapar (Durgut, 2004, 71-78).

Korkmaz, yalın hâldeki bir ismin, belirtisiz isim tamlamalarında "tamlayan", sıfat tamlamalarında "niteleyen" görevi yaptığını, özne, nesne veya zarf görevinde kullanılabildiğini, isim ve sıfat tamlamaları dışında, bağlama, unvan, ünlem ve birleşik fiil gibi öteki bazı kelime gruplarında da yer alabildiğini ifade eder (Korkmaz, 2007a, 267-268).

Üstünova, bu konu ile ilgili düşüncelerini "Yalın Durum Karmaşası" adlı yazısında dile getirir ve şu açıklamaları yapar: "Yalın durumdaki adlar, bağlandıkları bitmiş eylem ya da bitmemiş eylemin kim/ne tarafından yapıldığını göstererek özne görevi üstlenirler. Yani yüklem anlattığı iş, oluş ve kılışı yapanı/edeni işaret ederler. Bitmiş eyleme bağlanırlarsa, temel önermenin öznesi, bitmemiş eyleme bağlanırlarsa, iç öge olarak da kalabilirler. Edatlar kendilerinden önce gelen adlara bağlanırken adın ad durumuna girmesi gerekmektedir. Ad, yalın durumda olduğu gibi edatın kabul edebileceği bir durum ekini de alabilir. Dağ kadar, dağa kadar, dünden beri, sana göre, çocuk için, eve karşı vb. Yalın durum, adın yüzey yapıda herhangi bir biçim birimle şekillendirilmeyip işlevsel özelliğini derin yapıda yüklendiği varsayılan bir durum özelliği gösterir. Bu nedenle ad soylu tüm sözcüklerin yüzey yapıda bir ek taşımadıklarında yalın durumda bulunduğu sanılır. Oysa Türkçede yüzey yapıda sıfır biçim birimle ad işletimine giren eksiz tamlayan durumu, eksiz belirtme durumu olduğu gibi ad soylu olup sıfat, zarf, edat, bağlaç ve ünlem görevini üstlenen dil birimlerine ad çekimine girme hakkı verilmemiştir. Yalın durum çekimine girme hakkı yalnızca eylemle yapan/eden işlevi kuran ad ve zamirlere tanınmıştır."

Ayrıca Üstünova, yazısında belirtisiz isim tamlamalarında tamlayanın yalın hâlde bulunmadığını, birleşik fiillerde yer alan yüzey yapıda eksiz gözüken her adın yalın hâlde olmadığını; sıfat, zarf, sözde özne ve belirtisiz nesnenin yalın hâlde bulunmadığını dile getirir. (Üstünova, 2007, 736-748).

Karaağaç, yalın hâlin cümle içindeki işlevi ile ilgili olarak şu açıklamaları yapar: “a) Yalın hâl, söz öbeklerinde sıfat hâlidir (*adjective*). Türkçede iki yalın isim yan yana geldiğinde ilk isim, sıfat olarak algılanır; hatta cümlenin isimleştirildiği yapılar bile ancak yalın olduklarında sıfat (söz öbeklerinde) ve özne (cümlede) olabilirler: *güzel kız, taş adam, kitap çocuk, bela iş; yarın okula gelecek adam, ölmüş eşek, tüten baca*. b) Yalın hâl, cümlede öznenin bulunduğu durumdur (*agentive*). İsim işlemi görmüş cümleyi, yani isim-fiil cümlesini özne yapmak için de cümle yalın olmalıdır: *Ağaç, onun yolu üzerindedir; Bizi bir arada tutan, aramızdaki ortaklıkların pek çok oluşudur*. c) *Olmak, benzetmek*, vb. yardımcı fiillerini veya başka bir bağlı birimi almağa hazır yalın hâl kullanımınıdır. (*denominal nominative*): *Güzel olmuş, Başarı görünür bana bu kazandıklarımız..* ç) Yükleme nesnesi olduğu durum, özne-nesne hâlidir (*ergative*): *O kağan kılındı*. d. *ey, yâ, vb.* edatları olarak veya almadan bir kişiye seslenme hâli, yalın hâldir (*vocative*): *Beyim, kula bağıştta bulunmamak olmaz!*. d) Zamanın yalın hâlle bildirilmesinde, zaman adı olur (*temporal nominative*): *Sabah, neşesiz gönlüme kavuşma ümidi düştü..* e) Yapma-olma bildiriminde kullanılışı da özne-nesne hâlidir (*ergative-creative*): *Odanız gül kokusu ile dolu.*” (Karaağaç, 2009, 61-62).

Çağatay Türkçesine ait incelediğimiz çalışmalarda, yalın hâlin özellikleri ve işlevleri ile ilgili olarak ileri sürülen görüşleri şu şekilde sıraladık:

Yalın hâlde bulunan bir isim, cümlenin öznesi olabilir (*Tekin, Buran, Kahraman, Korkmaz, Sev, Eckmann, Gencan, Nalbant, Gülsevin, Topaloğlu, Karaağaç, Kaşgarlı, Durgut, Üstünova, Grönbech, Deny, Alyılmaz, Mert, Vardar, Crystal, Kornfilt, Rüstemov*).

Yalın hâldeki isim, sözde özne görevinde olabilir (*Demir*).

Yalın hâlde bulunan bir isim, cümlede belirtisiz nesne olabilir (*Deny, Gencan, Demir, Eckmann, Nalbant, Gülsevin, Karaağaç, Atabay, Özel, Çam*).

Yalın hâlde bulunan isim, cümlede zarf tümleci olabilir (*Tekin, Nalbant*).

Yalın hâldeki isim, cümlede yüklem görevini üstlenebilir (*Tekin, Eckmann, Nalbant*).

Sıfat türünden bir kelime yalın hâlde bulunabilir (*Karaağaç, Korkmaz*).

Zarf türünden bir kelime yalın hâlde bulunabilir (*Buran, Korkmaz, Sev*).

Yalın hâldeki bir isim, belirtisiz isim tamlamalarının tamlayanı olabilir (*Tekin, Deny, Korkmaz, Gülsevin*).

Yalın hâldeki isim, sıfat ve isim tamlamalarının yanında edat grubu, bağlama grubu, unvan grubu, ünlem grubu, birleşik fiil gibi kelime gruplarında yer alabilir (*Korkmaz, Kahraman*).

Hitap bildiren sözler, yalın hâlde bulunur (*Alyılmaz, Mert, Karaağaç, Kahraman*).

Görüldüğü üzere yalın hâlin işlevleri hususunda bir kısmına katılmadığımız pek çok görüş bulunmaktadır. Çalışmamızda katılmadığımız görüşler sebepleri ile belirtildikten sonra yalın hâlin Çağatay Türkçesindeki işlevlerine geçilecektir.

Yalın hâl isimlerin hiçbir çekim eki almamış hâli değildir. Bu durumdaki bir isim, çokluk ve iyelik eklerini alabilir.

Cümlede belirtisiz nesne görevindeki kelime veya kelime grubu ve belirtisiz isim tamlamalarının tamlayanı yalın hâlde değildir. Cümlede eksiz olarak görülen isimlerden hangilerinin yalın hâl kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğine dikkat edilmelidir. Türkçede ilgi ve yükleme hâllerinin hem ekli hem eksiz şekilleri mevcuttur. Bu sebeple eksiz yükleme ve ilgi hâllerinde bulunan bir isim, yalın hâlde karıştırılabilmektedir. Aslında cümledeki belirtisiz nesne görevindeki isim, eksiz yükleme hâlinde; belirtisiz isim tamlamalarındaki tamlayan ise eksiz ilgi hâlinindedir. Aşağıdaki cümlelerde koyu renkle belirtilen isimler, ilgi hâlinin eksiz kullanım şekline örnektir.

Ġam yili **cismim** bināsın kıldı vīrān kılġu dēk “Gam yeli cismimin binasını virane kıldı.” (HBDS XXI/1)

Kaçar könlüm kuşu ten külbesidin “Gönlümün kuşu can külbesinden kaçar.” (BV 95/5)

Yafrağım faziletini kılay zāhir “Yaprağımın faziletini açıklayayım.” (MEMÜ 46/9)

Aşağıdaki cümlede ise koyu renkle belirtilen *sözüm* “sözümü” kelimesi, yükleme hâlinin eksiz kullanım şekline örnektir.

Anlar ménim sözüm tınlamaslar sizlerniñ hem qadrınıñ bilmesler. “Onlar, benim **sözümü** dinlemezler, sizin kadrinizi de bilmezler.” (DC f. 11r)

Birleşik fiillerin yapısında bulunan her isim yalın hâlde değildir. Üstünova, konu ile ilgili olarak şunları söyler: “Birleşik eylemlerde yer alan yüzey yapıda eksiz gözüken her ad, yalın durumda değildir. Kimi zaman eylemler yalın durumdaki adlarla (özneleriyle) kalıplaşarak birleşik eylem yapma yoluna giderler. Yüreği hopla-, karnı acık-, gözü dön-, uykusu kaç-, içi geç- vb. Ancak geçişsiz eylemler, yalın durumdaki adlarla/özneleriyle kalıplaşarak birleşik eylem yapmaktadır. *'surat as-, gönül al- vb'* örneklerindeki *'surat'* ve *'gönül'* kelimeleri yalın hâlde değil, belirtme hâlinindedir. Eylemler özneleriyle değil, nesnelereyle öbekleşmiştir. Bunu test etmek için verilen örneklerde ufak bir değişiklik yapmak yetecektir: *surat(ını) as-, gönül(ünü) al-.*” (Üstünova, 2007, 736-748)

Sıfat görevli kelimeler yalın hâlde bulunmaz. Türkçede kelimeler genel olarak isimler, fiiller ve edatlar olarak üç gruba ayrılır. İsimler, sıfatlar, zamirler ve zarflar isim grubuna dâhil edilir. Dolayısıyla isim türünden bir kelimenin sıfat, zamir ya da zarf görevini üstlenmesi cümle içindeki kullanımına bağlıdır. Cümlede sıfat görevini üstlenmiş bir kelimenin ise herhangi bir çekime girmesi mümkün değildir; zaten sıfatlar çekimsiz dil öğeleridir. O hâlde ismin ilgi, yükleme, yönelme vb. hâllerinde bulunamayan sıfatların yalın hâlde bulunması da söz konusu değildir.

Zarflar yalın hâlde bulunmaz. Ergin'in konu ile ilgili açıklamaları şu şekildedir: “Zarflar, esas itibariyle çekimsiz unsurlardır. İsim oldukları zaman çekim eklerini alır, fakat zarf oldukları zaman hâl ve yer bildiren çekim ekleri dışındaki çekim eklerini almazlar. Hâl ve yer bildiren çekim ekleri eşitlik, instrumental ve yön ekleridir. Bu ekler edat fonksiyonunda olup çekim ekleri içinde zarf eki durumundadır.” (Ergin, 1990, 245).

Sözde özne yalın hâlde değildir. Edilgen fiilli cümle yapısında bulunan sözde özne, fiildeki hareketi yapanı değil, hareketten etkileneni gösterir. Bu sebeple aslında özne değil, belirtisiz nesnedir.

Bütün bu açıklamalardan sonra Çağatay Türkçesinde yalın hâlin işlevleri aşağıda ifade edilmiştir.

a) Yalın hâl cümlede özne görevindedir.

Bizler bilmez miz. “**Bizler** bilmeyiz.” (ŞMM 12/4)

Çökürler kim séniñ yolunğa tévrelmiş ayağımğa “**Dikenler** ki senin yolunda ayağıma batmış.” (ML 172/25)

Kirpikim şebnem tökülgen sebzedin nem-näkrek “**Kirpiğim**, şebnem dökülmüş yeşillikten daha nemli.” (NŞ 326/1)

Şanki kuyaş toğdı cihân tapdı nür “Sanki **güneş** doğdu, dünya nurla doğdu.” (SH 47a/890)

Dipdür ki munçanı sén öltürdün, birevni dağı mén öltürdüm. “Demmiştir ki bu kadarını **sen** öldürdün, birini de **ben** öldürdüm.” (NMSF 414/ 704)

Saçın tarasa yincü tökülür érdi. “Saçını tarasa **inci** dökülürdü.” (DC f. 3r/4)

b) Hitap bildiren sözler yalın hâlde bulunur.

Ay ana, méni haqqımğa du’ā éyleñ, biñ rāzīdür mén. “Ey **ana**, benim hakkımda dua edin, bin (kez) razıyım ben.” (ŞMM 3/17)

Éy canvarlar sizlerni kanatlarıñız bar. “Ey **canlılar**, sizin kanatlarınız var.” (BOD 86b/6)

Ay dīvāne, kaydın kélür sén? “Ey **divane**, nereden gelirsin?” (ŞMM 31/23)

Ay ferzendim, kayda érdiñiz? “Ey **oğlum**, nerede idiniz?” (ŞMM 19/2)

Bu çemenniñ güllerinde yoķ vefā ēy hūblar “Ey **güzeller**, bu çemenin güllerinde vefa yoktur.” (HBDS XXII/5)

Éy köñül bu gevherni cān içinde pinhān ƙal “Ey **gönül**, bu cevheri can içinde sakla.” (YED 211/7)

Ay nāzenīnim raħm ēyle mēnge “Ey **nazeninim** bana merhamet et.” (ŞMM 70/3)

Ay oğlum, bu sırlarnı hīç kişige āşkārā ƙılmağay siz. “Ey **oğlum**, bu sırları hiç kimseye söylemeyeceksiniz.” (ŞMM 11/6)

Örük aydı ēy uvaķ üjme “Kaysı, ey **ufak dut**, dedi.” (MEMÜ 46/15)

Ay yiğit, mēn ötken kün sēni dükkānıñnı yanıdın ikki dāne üzümni alıp yēye bērdim. “Ey **yiğit**, ben, geçen gün senin dükkânının yanından iki tane üzümü alıp yiyiverdim.” (ŞMM 3/14)

2.2.1.1.3.2. İlgi Hâli

Yaygın bir ifadeyle “İsmin başka bir isimle münasebeti olduğunu ifade eden hâli.” (Ergin, 1990, 216) şeklinde tanımlayabileceğimiz ilgi hâline ilişkin terim sözlüklerinde yapılan tanımlardan belli başlıları aşağıda açıklanmıştır:

Vecihe Hatipoğlu: “**tamlayan durumu** (*Osm. Muzafunileyh; Fr. Penitif possessif; İng. genitive, possessive; Alm. Genitiv, Wesfall, Possesiv*) (*Derl. -in hâli, ilgi hâli, bağlama hâli, çıkış düşümü, aitlik hâli*) Ad görevindeki sözcüğün taşıdığı kavramın başka bir kavrama bağlanması durumu. Türkçede bu durum *-ın (-in, -ün, -un; -nin, -nün, -nun, -nün)* ekiyle kurulur: *Evin (ev-in), taşın (taş-ın), çocuğun (çocuğ-un), üzümün (üzüm-ün), düşüncenin (düşünce-nin), kapının (kapı-nın), korkunun (korku-nun), üzüntünün (üzüntü-nün)* vb.” (Hatipoğlu, 1972, 116):

Ahmet Topaloğlu: “**ilgi hâli** (*Osm. İzâfet; Fr. genitif; Türkçe bağlamlık, genitif (hâli), -in hâli, türlük düşüm, ilgi hâli, tamlayan durumu, katılma hâli, kimin hâli*). İsim tamlamalarında bir kavramın başka bir kavrama bağlandığını, onunla tamamlandığını gösteren hâl. Bugünkü Türkçede ilgi hâli *-In* ve *-nIn* ekleriyle yapılır: *At-in ayağı, ev-in odası, okul-un bahçesi, göz-ün rengi; baba-nun saati, tilki-nin kurnazlığı, komşu-nun*

çocukları, gürültü-nün şiddeti. Bu hâl eksiz de oluşturulabilir. *saray odası, göz bebeği, komşu çocuğu.*” (Topaloğlu, 1989, 89)

Berke Vardar: “**tamlayan durumu** (*Alm. Genitiv;Fr. génitif; İng. genitive*). Bir kavramın başka bir kavrama bağlandığını, onunla bitünlendiğini gösteren durum. Türkçede tamlayan durumu *-in (-in, -un, -ün; -nın, -nin -nun, -nün)* ekiyle oluşturulur.” (Vardar, 2002, 190).

Zeynep korkmaz: “**ilgi durumu** (*Alm. genitiv; Fr. genitiv; İng. genitive; Osm. izafet*) Tamlamalarda bir adın başka bir adla ilgili olma durumu. Bu durum *+In,/+nIn, +Un / +nUn* ekleriyle karşılanır: *ağac+ın yaprağı, kitab+ın kapağı, okul+un bahçesi, güzelliğ+in sırrı* vb. Tamlamalarda tamlayan görevindeki ad, ilgi ilişkisini ilgi durumu ekini almadan da kurabilir: *ağaç kabuğu, yağmur havası, toprak kokusu, çocuk sesi, mum ışığı, ana yüreği* gibi. Ancak, bu türlü tamlamalarda, tamlanan ad belirsiz bir ad durumundadır. *Ev+in kapısı* belirli bir evin kapısı olduğu hâlde, *ev kapısı* herhangi bir evin kapısıdır ve birleşik kelime niteliğindedir.” (Korkmaz, 2007b, 129)

Crystal, ilgi hâlini iyelik ilişkisi (*e.g. the boy's book*) veya üstü kapalı bir ilgi (*close connection*) (*e.g. a summer's day*) oluşturan hâl olarak açıklar (Crystal, 2008, 210).

Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçeleri üzerine yapılmış çalışmalarda bu hâl için ileri sürülen görüşler dönem sırasına göre aşağıda özetlenmiştir.

Tekin, konu ile ilgili olarak “Bir adın ilgi durumu üçüncü kişi iyelik eki almış bir addan önce belirli iyelik niteleyicisi olarak görev yapar.” açıklamasını yapar (Tekin, 2003a, 106).

Alyılmaz, ilgi hâli için “belirten hâli” ifadesini kullanır ve bu hâli, isim tamlamalarında tamlayan (belirten) ve tamlanan (belirtilen) arasında bağlantı kuran hâl olarak tanımlar (Alyılmaz, 1994: 51).

Grönbech, ilgi hâli ile ilgili şu bilgileri verir: “Bir ad birleşiminin ilk unsuru ikinci unsur tarafından ifade edilen şeyin malikini gösteriyorsa Kitabe Türkçesinde, ilk unsur özel bir ek, yani ilgi hâli eki alabilir.” (Grönbech, 2000: 87).

Erdal, ilgi hâlinin *+(n)Xη* eki ile yapılan durum olduğunu, bu hâlin Uygur yazıtlarında

eksiz de görülebileceğini belirtir (Erdal, 2004, 168-170).

Hacıeminoğlu, ilgi hâlini genellikle belirtili isim tamlaması kuran, isimlerin ne ile ilgili olduğunu ifade eden ve *+nİŋ*; *+nUŋ* eklerini alan şekli olarak açıklar (Hacıeminoğlu, 2008, 29).

Harezmi Türkçesi adlı çalışmada ilgi hâli hakkında şu açıklamalar yapılır: “Bu hâl ismin başka bir isimle ilişkisi olduğunu ifade eden hâlidir. İlgi hâli eki ismi genel olarak isme, bazen de fiile bağlar. Bir isim tâbi olduğu diğer bir isme ilgi hâli ekiyle bağlanır. Bunun için isim ya ilgi hâli eki almadan eksiz ilgi hâli eki şeklinde bulunur veya ilgi hâli eki alarak ekli ilgi hâli şeklinde bulunur: *İstanbul (şehri), ev-in yol-u ~ ev yol-u*” (Toparlı ve Vural, 2007, 37).

XV-XIX Asrlar Özbek Tili Morfolojyası adlı çalışmada ilgi hâli, *+nİŋ*, *+nUŋ*, *+Uŋ*, ekleriyle ya da eksiz olarak yapılan hâl olarak açıklanır (Rüstemov, 1990, 17-21).

Gülsevin, ilgi hâli eki için “tamlama hâli eki” tabirini kullanır ve bu eki, iki isim arasında ilgi kuran ve tamlama oluşturan ek olarak açıklar (Gülsevin, 2007, 28).

Deny, ilgi hâli ile ilgili olarak “*Müzâfün ileyh (génitif)*, başka bir mefhumun kendi mefhumuna ait olduğunu bildiren kelime.” açıklamasını yapar (Deny, 1941: 172).

Ergin, ilgi hâlini şu şekilde açıklar: “İlgi hâli, ismin başka bir isimle münasebeti olduğunu ifade eden hâlidir. İsmi bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tâbi olduğunu gösterir. Bu hâl, bazen eksiz, çok defa da ekli olur.” (Ergin, 1990, 216). Ayrıca Ergin, bu ekin asıl isim çekim ekleri arasında kapsamı en dar olan ek olduğunu belirtir.

Banguoğlu, ilgi hâlini “kimin hâli” ifadesiyle karşılar ve bu konuda şu açıklamayı yapar: “Kimin hâli adın katılma hâlidir (genitif). Bu hâldeki adlar, sahip olanı, tâbi olunanı, kapsayanı gösterirler ve bir sahip olunanı, tâbi olunanı, kapsananı gerektirirler.” (Banguoğlu, 2000, 328).

Adalı, “tamlayan ardılı” ifadesini kullandığı ilgi hâli için “Türkçede iyelik ardılının gösterdiği iyeyi (sahibi) belirten birime eklenen, onu belirli kılan bir ardıldır.” tanımını yapar (Adalı, 2004, 72).

Sözcük Türleri adlı çalışmada “tamlayan durumu” olarak adlandırılan bu hâl hakkında şu bilgilere yer verilir: “Tamlayan durumu eki, *-in*, ad ya da ad görevindeki sözcüklere eklenerek bu sözcüklerin gösterdiği anlatımın başka bir anlatıma bağlanmasını, tamamlanmasını sağlar. Bu durum eki de bağlandığı adın ünlülerine göre değişikliğe uğrayarak *-in*, *-un*, *-ün*, *-(n)in*, *-(n)ın*, *-(n)un*, *-(n)ün* biçimlerini alır: *Koca salon sanki bir yalı evinin parıltularıyla dolmuştu* (Batu, Günleri, 7) (Atabay; Kutluk; Özel, 1983, 45).

Gülensoy, ilgi hâli ile ilgili olarak şu açıklamada bulunmuştur: “İlgi hâli eki *-in*, isim veya isim görevindeki kelimelere eklenerek bu kelimelerin gösterdiği anlatımın başka bir anlama bağlanmasını, tamlamasını sağlar.” (Gülensoy, 1988, 79).

Koç, “tamlayan durumu” ifadesini kullandığı ilgi hâlini “Bir kavramın başka bir kavrama bağlandığını, onunla bütünlendiğini gösteren durum.” olarak tanımlar (Koç, 1996, 171).

Buran, ilgi hâli için “tamlama hâli” ifadesini kullanmış ve “ismi isme bağlayarak tamlama kuran hâl” olarak açıklamıştır (Buran, 1996, 61).

Kornfilt, ilgi hâlindeki bir ismi yan cümlelerin öznesi ve isim tamlamalarında ilgiyi sağlayan unsur olarak görür. (Kornfilt, 1997, 212-213).

Türkiye Türkçesi Dilbilgisi adlı çalışmada, iki isim arasında ilgi kuran bu hâlin cümlede eksiz de olabileceği belirtilir (Özçelik ve Erten, 2000, 116).

Güneş, ilgi hâlini bir ismin başka bir isimle ilişki içerisinde olduğunu gösteren hâl; ilgi ekini ise bu ilişkiyi sağlamak için kullanılan unsur olarak açıklar (Güneş, 2003, 77).

Korkmaz, ilgi hâlini iki isim arasında sahiplik, ilgi bağı kurma hâli olarak açıklar (Korkmaz, 2007a, 268).

Üstünova, “tamlayan durumu” olarak adlandırdığı ilgi hâlini karşılamak üzere sahiplik-aitlik, bulunma, benzerlik, abartı gibi işlevlere sahip yirmi eki inceler. *+(n)In* ekini de “Sahiplik-Aitlik Bildiren Tamlayan Ekleri” başlığı altında ele alır ve geldiği isim soylu bir kelimeyi iyelikli bir isme bağlayarak isim tamlaması, sıfat tamlaması, iyelik öbeği gibi kelime gruplarında yardımcı unsur olarak yer alan ek olarak açıklar (Üstünova,

2008, 103).

Karaağaç, ilgi hâli üzerine şu açıklamalarda bulunur: “Bu hâl, ismin başka bir isimle ilişkisi olduğunu ifade eden hâldir. Bir isim, ilişkili olduğu diğer bir isme ilgi hâli çekimiyle bağlanır. Bunun için isim ya ilgi hâli eki almadan eksiz veya ilgi hâli eki alarak ekli ilgi hâli şeklinde bulunur.” (Karaağaç, 2009, 62).

Hazirgi Özbek Edebiy Tili'nde ilgi hâli, bir nesnenin başka bir nesneye tâbi olduğunu ifade eden hâl olarak açıklanır (Şaabdurahmanov; Askarova; Hacıyev vd. 1980, 227).

Modern Uygur Türkçesi Grameri'nde ilgi hâli ile ilgili olarak “Bu ek, ismi genitif hâline sokan ektir. İlgi ifade eder. İsmi isme bağlar.” açıklaması yapılmıştır (Kaşgarlı, 1992, 81).

Biray, ilgi hâlinin ismin kendisinden sonra gelen isme bağlı olma hâli olduğunu ifade eder. Bu hâl, ekli veya eksiz olarak ifade edilir (Biray, 1999a, 222-223).

Bugün Türkiye Türkçesinde ilgi hâli eki, ünlülerden sonra *+nIn*, *+nUn*; ünsüzlerden sonra *+In*, *+Un* biçimindedir. Muharrem Ergin, ekin sonundaki 'n' ünsüzünün Eski Türkçede 'ŋ' olduğunu, ekin de *+In*, *+Un*; *+nIn*, *+nUn*, şeklinde görüldüğünü belirtir. Ergin'e göre ilgi hâli eki aslında *+In*, *+Un*'dur. Ek, baştaki 'n' sesini hece bölünmesi sonucunda zamirlerden almıştır (*me- niŋ*, *se- niŋ*). Zamanla *n*'li şekiller yaygınlaşmış, ünlü ile başlayan şekillerin de yerine geçmiştir (Ergin, 1990, 218).

Deny, ilgi hâli ekinin müstakil bir kelime olan *neŋ* 'şey' kelimesinin kısaltılmışı olduğunu söyler (Deny, 1941: 134).

Grönbech, ilgi hâli ekinin kökeni ile ilgili olarak “Thomsen'in dile getirdiği, ekin sekizinci yüzyılda bağımsız bir kelimecik olarak hissedildiği tahmini gerçek payı taşır.” ifadesinden hareketle bu ekin *neŋ* 'şey' veya benzeri bir kelimenin ekleşmesi sonucu oluşabileceğini ifade eder (Grönbech, 2000: 88-89).

Kuznetsov da ilgi hâli ekinin *neŋ* 'şey, mal' kelimesinin ekleşmesi sonucu oluştuğunu düşünmektedir. Kuznetsov, konu ile ilgili şu açıklamalarda bulunur: “-(*n*)in ekinin eklendiği kelime iki sentaktik konumda bulunabilir: a) tamlayan konumunda (*er-(n)in ev-i*), b) yüklem konumunda (*Bu ev er-(n)indir.*). Tamlayan konumundaki kelime eksiz

de olsa olur. Mesela Eski Türkçede *er eb-i* gibi dizimler bugünkü *er-(n)in ev-i* anlamında kullanılırdı. Daha derinlere gidilirse *er eb* diziminin de aynı manaya geldiği tasavvur edilebilir. (*er* kelimesinin *eb*'e takaddüm etmesi bunun bir tamlayan görevini meydana çıkarıyor.). Oysa eylem konumundaki ismin ilgi hâli eki giderilse anlam kalkar. Bu yüzden buradaki *-(n)*ın eki müphem gibi görünmektedir. Ancak böyle bir ek olmayınca yukarıdaki fikir şu şekilde veriliyor olmalıydı: *Bu eb er nen ol* (= “*Bu ev erin malıdır.*”). *Er eb* dizimi *erin evi* anlamındaysa '*er nen*' bunun gibi '*erin malı*' anlamına geliyordu. Sonraki süreç kolay anlaşılır: *bu eb (ev) er nen ol* > *...er-nen ol* > *...er-nin (ol)* > (*Oğuzcada*) *...er-(n)in* > *...er-in*. *-in* biçiminin oluşmasına iki *n*'nin çatışması yol açabilirdi. Örneğin: *bu ev sen-nin mü* > *...sen-(n)in* > *... sen-in* gibi” (Kuznetsov, 1995, 193-262).

Alyılmaz, ilgi hâli ekinin başındaki '*n*' sesini birinci ve ikinci teklik şahıs zamirleri (*bi+n, si+n*)'nin sonunda bulunan ve hece bölünmesi sırasında ilgi hâli eki ile birlikte aynı hece içinde yer alıp sonra da bu ekle birleşen, kalıplaşan arkaik teklik eki olarak açıklar (Alyılmaz, 1999: 403-415).

Tekin'e göre Genel Altaycada *+n* olan ilgi hâli eki, ünsüzlerden sonra dar düz/yuvarlak bir ünlünün türemesiyle *+In* biçimine gelişmiş, daha sonra Türk dillerinde ekteki '*n*' ünsüzü *nazal n* 'ye dönüşmüştür (Tekin, 2003b, 347-352).

Ekin Tarihî Türk Lehçelerindeki kullanımı aşağıda açıklanmıştır:

Köktürkçe:

Tekin, ilgi hâli eki ile ilgili olarak şu açıklamayı yapar: “Köktürkçede ilgi hâli eki, ünsüzle biten gövdelerde *+In*, ünlü ile bitenlerde ise *+nIn* biçimindedir. Bu ek, artlık-önlük (damak) uyumuna girer ise de düzlük-yuvarlaklık (dudak) uyumuna girmiyor gibidir. Ayrıca ek, hiç değilse bir kez */+ıg/* biçiminde geçer.”: *Türük bodunıı ilin törösın...* “Türk halkının devletini ve törelerini...” (KT D 11). *Türük bodunıg ati küsi yok bolmazun tiyin...* “Türk halkının adı sanı yok olmasın diye...” (KT D 25) (Tekin, 2003a, 106-107).

Uygur Türkçesi:

Yazmalarda yaygın olarak kullanılan ilgi hâli eki *+nIn*'dir. *n* ağzında yer yer *+°n* eki de

kullanılır (Gabain, 2000: 63): *erenniη* atı “erenin adı” (AY 34m/20)

Abdurahmanov ve Rüstemov tarafından hazırlanan *Kadimgi Türkiy Til* adlı çalışmada ilgi hâli ekinin *+nIη*, *+nUη* olduğu, *n* ünsüzü ile biten isimlerden sonra ekin başındaki *n* ünsüzünün düştüğü belirtilir: *bodunuη* (*бодунη*), *felekniη*. *n* ağzında, ekteki ünlünün geniş olduğu da görülebilir: *kişineη* “kişinin” (Abdurahmanov ve Rüstemov, 1982, 30).

Erdal, ilgi hâli ekinin *+(n)°η* ve *+°η* olarak iki şeklinin olduğunu belirtir. Uygur yazıtlarında bu durumun eksiz kullanıldığı da görülür. Erdal'a göre sadece ünlü ile biten kelime köklerinin sonunda görülen '*n*' ünsüzü Eski Türkçede diğer eklerde tespit edilmemiştir. Bu ek, muhtemelen arkaik bir zamir çekimin kalıntısıdır ve *zamir n*'si olarak adlandırılmaktadır. Uygur metinlerinin büyük bir çoğunluğunda, ünsüzle biten kelimelerden sonra da ekin *n*'li şekli kullanılmıştır: *maytri bodısavt+nuη* Ayıca Budist Uygurlarda isimlerin ilgi hâli, ilgi hâli ekinin sonuna bulunma hâli eki getirilerek de yapılabilmektedir: *kulgaknuηta ulatı adın biligler*. “kulağına ulaşan başka bilgiler”. Bu şekil daha çok karşılaştırmalı ifadelerde kullanılır (Erdal, 2004, 168).

Karahanlı Türkçesi:

Karahanlı Türkçesinde ilgi hâli eki *+nIη*; *-nUη* biçimindedir (Hacıeminoğlu, 2008, 29): *Atanuη ananuη* “atanın, ananın” (KB 5158). Nalbant, DLT'de bu ekin *+(n)Iη*, *+(n)Uη* şekliyle ve bazen de eksiz olarak isimlere ve zamirlere geldiğini belirtir: *anaηnuη sawları* (DLT, C I, 508), *közüm yaşı* (DLT, C III, 84), *méniη* (DLT, C I, 69) (Nalbant, 2008, 32-36).

Harezmi Türkçesi:

Harezmi Türkçesinde ilgi hâli eki *+nIη*; *-nUη*'dur (Eckmann, 2003b: 1-38): *Tanrınuη işi* “Tanrının emri” (MED 2/3).

Kıpçak Türkçesi:

Kıpçak Türkçesinde ilgi hâli eki *+nIη*, zamirlerde *+Iη* biçimindedir (Karamanlıoğlu, 1994, 64-66): *κullarınıη köp türlü hağası* “kulların çok çeşitli hatası” (GT 3a 5/6).

Bu açıklamalardan sonra ilgi hâli ekinin Tarihî Türk Lehçelerindeki Türkiye Türkçesindeki ve Çağatay Türkçesinin mirasçısı kabul edilen Özbek ve Yeni Uygur

Türkçelerindeki durumu aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir.

Tablo 3. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde İlgi Hâli Ekleri

Tarihî Türk Lehçelerinde İlgi Hâli Ekleri	
Köktürkçe	+ <i>lŋ</i> , + <i>nŋ</i> , (bir örnekte) + <i>ɨg</i>
Uygur Türkçesi	+ <i>nŋ</i> , + ^o <i>ŋ</i>
Karahanlı Türkçesi	+ <i>nŋ</i> , + <i>nUŋ</i>
Harezmi Türkçesi	+ <i>nŋ</i> , + <i>nUŋ</i>
Kıpçak Türkçesi	+ <i>nŋ</i> , (zamirlerde + <i>lŋ</i>)
Çağatay Türkçesi	+ <i>nŋ</i> , + <i>nUŋ</i> , + <i>lŋ</i> , <i>Uŋ</i> , + <i>nŋ</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde İlgi Hâli Ekleri	
Türkiye Türkçesi	+ <i>nIn</i> , + <i>nUn</i> ; + <i>In</i> , + <i>Un</i>
Özbek Türkçesi	+ <i>niŋ</i>
Yeni Uygur Türkçesi	+ <i>niŋ</i>

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere ilgi hâli, ismin başka bir isimle bağlantı kurduğu hâli olarak tanımlanabilir. İlgi hâli, iki isim arasında kurduğu bağlantıyı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de ekli ve eksiz olarak iki şekilde yapar.

XV-XIX Asırlar Özbek Tili Morfolojyası adlı çalışmada, genellikle +*nŋ*, +*nUŋ* ekleriyle yapılan ekli ilgi hâlinin hangi durumlarda kullanıldığına ilişkin ayrıntılı bir açıklama yapılmıştır: 1) İlgi hâlindeki isim, sayı ismi, sıfat, sıfat-fiil, isim-fiil türünden kelimelerden oluştuğunda: *seksen miŋniŋ hemmesi*. 2) Tamlanan durumundaki kelime, sayı ismi, sıfat, sıfat-fiil, isim-fiil gibi kelime türlerinden oluştuğunda: *elniŋ yaŋşı-yamanı*. 3) Tamlayan ile tamlanan arsına başka kelimeler girdiğinde: *Özbekniŋ bir yaŋşı uruŋı*. 4) Tamlayanın niteleyicisi olduğunda: *her kiŋiniŋ himmeti*. 5) İlgi hâlindeki kelime özel isim olduğunda: *Atayi'niŋ murādı*. 6) İlgi hâlindeki isim iyelik eki aldığı anda: *libasınıŋ ziyneti*. 7) Şahıs zamiri, işaret zamiri gibi zamir çeşitleri ilgi hâlinde olduğunda: *meniŋ*, *seniŋ*, *aniŋ*, *munıŋ* gibi. 8) İlgi hâlindeki iki isim birlikte kullanıldığında birinci isim ilgi hâli eki almaz, ikincisi alır: *Köŋlüm üyiniŋ eŋiŋi* (Rüstemov, 1990, 19-21).

Karahan, ilgi hâli eki taşıyan bir isim tamlamasıyla eksiz kurulmuş isim tamlaması arasındaki farkı (özel isimlerle kurulmuş bazı tamlamalar hariç) tamlayıcının belirli veya belirsiz oluşuyla açıklar ve ilgi hâli ekinin eklendiği isme belirtme, sahiplik ilgi, mensubiyet gibi anlamlar kattığını, bu anlamların da sadece ekin içinde bulunduğu ismi

etkilediğini belirtir (Karahan, 1999, 605-611).

Çağatay Türkçesinde kullanılan ilgi hâli eklerinin fonetik özellikleri, Çağatay Türkçesine ait incelenen eserlerden tespit edilen örnekler doğrultusunda aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.2.1. İlgi Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri

Çağatay Türkçesinde ilgi hâli eki genellikle $+nI\eta$ şeklindedir: *āhimnuḡ tütüni* “ahımın dumanı” (GD-HKÇTÜA 4/2), *koynuḡ bir butu* “koyunun bir butu” (DC f. 9r/10), *közümniḡ yaşı* “gözümün yaşı” (BD 17/5), *bu kuşnuḡ hem ayağ hem boynu* “bu kuşun hem ayağı hem boynu” (NŞ 327/6). *bu otnuḡ tābı* “bu ateşin gücü” (NŞ 135/2). *öçküniḡ hükmi* “keçinin hükmü” (MDF 1339), *Şafā’nuḡ tağı* “Safa’nın dağı” (MDF 2023), *sunuḡ yaqası* “suyun kıyısı” (ŞT 88a/16), *yañaqnuḡ sözi* “cevizin sözü” (MEMÜ 56/64), *yārnuḡ otluq yüzi* “yârin ateşli yüzü” (GS 91/3).

Ek; kimi zaman yuvarlak ünlülü isimlerden sonra $+nU\eta$ biçiminde gelebilir: *kapunuḡ halqası* “kapının halkası” (SH 4a/55); *ajunnuḡ dāyesi* “dünyanın dadısı (süt ninesi)” (MSD 540), *közümnuḡ perdesi* “gözümün perdesi” (FK 551/5), *yüzümnuḡ eseri* “yüzümün eseri” (SH 12b/223).

Çağatay Türkçesinin özellikle Klasik Sonrası Dönem eserlerinde ilgi hâli ekinin $+nI$ şeklinde olduğu görülmektedir. Günümüz Özbek Türkçesinin konuşma dilinde de yaygın olarak kullanılan bu şekil, ilgi hâli ekinin sonundaki *damak n*'sinin düşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır (Abdurahmanov; Şaabdurahmanov; Hacıyev, 1975, 204-205).

Eckmann'a göre $+nI$ ve III. şahıs iyelik ekinden sonra kullanılan $+n$ yükleme hâli ekleri, bazen III. şahıs iyelik ekinden sonra $+nI\eta$ ilgi hâli eki fonksiyonunda ortaya çıkmaktadır: $-I-n(I) = -I-nI\eta$: *Mısr ulusu+n barı* “Mısır ulusunun hepsi” H 37b:6, *bégler ve bahādurlar+niḡ barça+niḡ köñli bir érdi*. “Beyler ve yiğitlerin gönlü bir idi.” Z 41b (Eckmann, 2003a: 65).

İncelediğimiz eserlerde sadece üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra değil, isim kök ve gövdelerine de sıklıkla ekin bu şeklinin geldiği görülmüştür: *bağnuḡ gülleri* “bağın gülleri” (BOD 84a/9), *biriniḡ atı* “birinin adı” (BOD 2a/2), *séniḡ birligüñniḡ şahidi* “senin

birliğinin şahî” (YED 3/3), *dünyānu mātem-serā érgenlikin* “dünyanın yas evi olduğunu” (EÇŞ-TDA5 14/6), *enbiyānu barçası* “peygamberlerin hepsi” (SASA 33/182), *haķnu yolu* “Hakk’ın yolu” (BOD 36b/2), *merdni başı* “yiğidin başı” (BOD 3a/6). *meydannı tört burcı* “meydanın dört köşesi” (BOD 34a/7), *miḫrābnı künci* “mihrabın köşesi” (ZFEM I 332/12). *til örgenmekni kérekligi* “dil öğrenmenin gerekliliği” (ÜLT 10/12), *yolnu üsti* “yolun üstü” (KMNM 91/18), *yürekni derdi* “yüreğin derdi” (ŞMM 189/18).

Çağatay dönemi eserlerinde Çağatay Türkçesini ayrı bir yazı dili hâline getiren dil özelliklerinin yanı sıra, Nevâyî’nin ilk divanına kadar (1465) gittikçe azalan derecede Eski Türkçenin dil özellikleri ile Oğuz ve Kıpçak unsurları da görülür (Karaağaç 1997, XXII). Metinlerde zaman zaman karşımıza çıkan *+Iḡ*, *+Uḡ* ilgi hâli eki de Oğuzcanın Çağatay Türkçesi üzerindeki etkisinin bir sonucudur: *āḡımuḡ bir zerresi* “ahımın bir zerresi” (ŞHD 130/2), *zehrini ‘aḡrebüḡ* “akrebin zehrini” (HHM 129/175), *farzıḡ evveli* “farzın birincisi” (FN 9/14), *közümüḡ yaşı* “gözümün yaşı” (SARÇG 29b/3).

2.2.1.1.3.2.1.1. İlgi Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu

Çağatay Türkçesinde ilgi hâli ekinin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları karşısındaki durumu aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.2.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Çağatay Türkçesinde *+nIḡ*, *+nUḡ* ve *+Iḡ*, *+Uḡ* ilgi hâli ekleri, genellikle kalınlık-incelik uyumuna uyar: *āḡımnıḡ tütüni* “ahımın dumanı” (GD-HKÇTÜA 4/2), *āḡımuḡ bir zerresi* “ahımın bir zerresi” (ŞHD 130/2), *farzıḡ evveli* “farzın birincisi” (FN 9/14), *yaḡaḡnıḡ sözi* “cevizin sözü” (MEMÜ 56/64), *közümüḡ yaşı* “gözümün yaşı” (BD 17/5).

Ancak ekin *+nI* biçiminin sınırlı sayıdaki örneklerde bu uyuma uymadığını söylemek mümkündür: *Ḳaysı yurtni ḳısmeti-sen* “Hangi yurdun kısmetisin?” (BOD 70a/3).

2.2.1.1.3.2.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Çağatay Türkçesinde ilgi hâli ekinin düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak uyduğu söylenemez. Çünkü düz ve yuvarlak ünlülü isimlerden sonra ekin genellikle *+nIḡ* biçimi gelmektedir: *közgünüḡ* “aynanın” (NŞ 235/1), *közümüḡ yaşı* “gözümün yaşı” (BD

17/5), *munuŋ* “bunun” (FK 525/6), *öçküniŋ hükmi* “keçinin hükmü” (MDF 1339), *sunuŋ yaŋası* “suyun kıyısı” (ŞT 88a/16).

Çok olmamakla birlikte bazı örneklerde düz ünlülü kelimelerden sonra ekin yuvarlak ünlülü şekilleri gelmektedir: *āhımuŋ bir zerresi* “ahımın bir zerresi” (ŞHD 130/2), *aķ babanuŋ* “ak babanın” (HHM 160/533), *anuŋ tozu* “onun tozu” (SH 34a/653).

Uyumun görüldüğü örnekler de oldukça fazladır: *ajunnuŋ dāyesi* “dünyanın dadısı” (MSD 540), *farzuŋ evveli* “farzın birincisi” (FN 9/14), *közümüŋ perdesi* “gözümün perdesi” (FK 551/5), *munuŋ derdi* “bunun derdi” (FK 525/2), *öŋi ol taŋnuŋ* “o dağın önü” (SH 36b/688), *yaŋaķnuŋ sözi* “cevizin sözü” (MEMÜ 56/64).

2.2.1.1.3.2.2. İlgi Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri

Çağatay Türkçesinde ilgi hâli ekinin kullanılış özellikleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Aşağıda konu ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir:

2.2.1.1.3.2.2.1. İlgi Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde isimlerin ilgi hâli çekimi, incelenen eserlerden seçilen örneklerle aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.2.2.1.1. İlgi Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de ilgi hâli eki, isim kök ve gövdelerine doğrudan gelebilir: *dūzahnu oti* “cehennemın ateşi” (ŞMM 104/19), *dünyānu oti* “dünyanın ateşi” (ŞMM 104/19), *farzuŋ evveli* “farzın birincisi (FN 9/14), *ħastanuŋ bāķī irdi sevdāsı* “Hastanın sevdası daimî idi.” (SS-AŞN III 328/8), *köprinüŋ miyānu* “köprünün ortası” (HHM 176/726), *merdni başı* “yiğidin başı” (BOD 3a/6), *yolnu üsti* “yolun üstü” (KMNM 91/18).

2.2.1.1.3.2.2.1.2. İlgi Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

İlgi hâli eki, çokluk eki almış isimlere gelebilir. Ek, çokluk ekinden sonra gelir: *analarnuŋ ayağı astı* “anaların ayağının altı” (ÇH-AŞN IV 23/7), *érlerni murādı* “erlerin muradı” (SASA 39/231), *közlerni nūru* “gözlerin nuru” (ZFM 7/10), *sevgüçilerniŋ közi* “sevicilerin gözü” (SGBÇÇ-HKÇTÜA 4/60b), *yığaçlarnuŋ barçası*

“ağaçların hepsi” (ŞT 65a/7).

2.2.1.1.3.2.2.1.3. İlgi Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Ek; iyelik eki almış isimlere iyelik ekinden sonra gelebilir: *āhımuñ tütüni* “ahımın dumanı” (GD-HKÇTÜA 4/2), *āhımuñ bir zerresi* “ahımın bir zerresi” (ŞHD 130/2), *köñlümnü yarası* “gönlümün yarası” (YED 343/6), *közlerimniñ yaşı* “gözlerimin yaşı” (GD-HKÇTÜA 19/3); *séniñ birliğıñni şāhidi* “senin birliğinin şahidi” (YED 3/3), *sözleriñniñ üsti* “(senin) sözlerinin üstü” (ŞHD 280/5), *ay yüzüñnüñ hasreti* “(senin) ay yüzünün hasreti” (GD-HKÇTÜA 19/3); *ma’rifet bāzārını dīvānesi* “marifet pazarının divanesi” (ŞMM 16/4), *Sart ulusıñıñ ... hıç kayısı* “Sart halkının ... hiçbiri” (ML 169/11); *kirpükümüzniñ arası* “kirpiğimizin arası” (LD 75/3); *cāhuızñıñ örüsü* “makamınızın yüksekliği” (LD 4/14), *müjgānlarıñızñı okı* “kirpiklerinizin oku” (ŞMM 47/1); *bir biriniñ hālālarıñıñ oğlanları* “birbirinin halalarının oğulları” (NMSF 99/196).

2.2.1.1.3.2.2.2. İlgi Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde ilgi hâli ekinin zamirlerle kullanışı ayrıntılı olarak aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.2.2.2.1. İlgi Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde şahıs zamirlerinden sonra ilgi hâli eki daha çok *+İy* şeklinde görülmekle birlikte ekin *+nİy* ve özellikle Klasik Sonrası Dönem eserlerinde *+nİ* biçiminin de geldiği görülür. “*ménim, bizüm*” gibi şekiller de zaman zaman göze çarpar: *méni törem* “benim törem” (BOD 52b/3), *ménim bağrum* “benim bağrım” (SH 25a/497), *méniñ birle* “benimle” (NŞ 311/6); *séni dükkāñıñ* “senin dükkânın” (ŞMM 3/14), *séniñ yolun* “senin yolun” (LM 28/I-16); *anı üçün* “onun için” (ŞMM 53/4), *anıñ* “onun” (NŞ 181/7); *biziñ birle* “bizimle” (MZE 273), *bizni şehrimiz* “bizim şehrimiz” (BOD 66b/7), *bizniñ kelürimizni işitip* “bizim geldiğimizi işitip” (ŞT 65b/6), *bizüm ile* “bizim ile” (HHM 170/653); *siziñ* “sizin” (HSHB-AŞN IV 59), *siziñ imāretleriñiz* “sizin imaretleriniz” (ŞMM 51/15); *alarıñ barın* “onların hepsini” (BD 558/39), *olarıñ devletleri* “onların devletleri” (ŞT 97b/15).

2.2.1.1.3.2.2.2.2. İlgi Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı

İlgi hâli eki, işaret zamirlerine doğrudan gelebilir: *bularnıy* “bunların” (Sİ 337/4336), *munıy* “bunun”(FK 525/6), *munıy sırrı* “bunun sırrı” (Sİ 312/3970), *anı için* “onun için” (ŞMM 58/18), *anı için* “Onun için” (ŞT 82a/8), *anı fikri* “onun düşüncesi” (SH 151), *uşbularnıy ölügi* “bunların ölüsü” (MDF 335), *uşmunıy tiglerini* “bunun gibilerini” (ŞHD 102/2).

2.2.1.1.3.2.2.2.3. İlgi Hâli Ekinin Dönüşlülük Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde ilgi hâli eki, dönüşlülük zamirlerine doğrudan gelemes. Ancak iyelik ekleri ile gelebilir: *öziniy diyarı* “kendi diyarı” (Sİ 439/5849), *özümni iti* “kendi köpeğim” (ŞMM 25/11).

2.2.1.1.3.2.2.2.4. İlgi Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı

İlgi hâli ekleri, soru zamirlerine doğrudan gelebilir.

Kiminy emri bile su boldı cārī “Su kimin emri ile akar su oldu.” (FN 5/2)

Kimüy kim āh-ı derdi ħaddin aştı “Kimin derdi haddini aştı.” (ŞHD 39/5)

Siz kimni ümmeti siz? “Siz kimin ümmetisiniz?” (ŞMM 216/10)

2.2.1.1.3.2.2.2.5. İlgi Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı

İlgi hâli ekleri, belirsizlik zamirlerine gelebilir: *barçanıy ılğan günāhu* “herkesin işlediği günahı” (LT 174/CXXV-2190), *barınıy müşkili* “herkesin sorunu” (LT 132/LXXXIII-1630), *ba'zınıy tekrarı* “bazı(ları)nın tekrarı” (ME 20/BN 271b), *bir biriniy üsti* “birbirinin üstü” (NŞ 300/1), *birevniy memlūki* “birinin kölesi” (MN I 255/T123), *Her kıysımıznıy birer kıyımız bar ve her biriniy törter miñ koyı bar.* “Her birimizin birer kızı var ve her birinin dörder bin koyunu var.” (NMSF 154/313), *hıç kıysımıznıy hatunu* “hiç birinizin hatunu” (NMSF 378/605), *hıç kimniy hayalı* “hiç kimsenin hayali” (ME 12/ BN 270a), *köpleriniy közi* “çoklarının (çoğunun) gözü” (ÇKT 3a/8), *özgelerniy cām-ı vaşlı* “başkalarının kavuşma kadehi” (BD 26/3).

2.2.1.1.3.2.2.3. İlgi Hâli Ekinin Aitlik Eki ile Kullanılışı

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de ilgi hâli eki, aitlik ekinden önce gelir. Aitlik eki, ilgi hâlindeki isim ve zamirlere gelerek iyelik ve aitlik görevi üstlenir: *anıñki* “onunki” (ŞHD 91/3), *bularnıñki* “bunlarınki” (ŞHD 188/3), *nāzük kişilerniñki* “nazik kişilerinki” (LD 135/2), *méniñki* “benimki” (ŞHD 181/7), *özünñki* “kendininki” (NMSF 80/152), *séniñki sözleriñ* “senin sözlerin” (ŞHD 149/79), *yüzünñki nūrı* “yüzünüzün nuru” (LD 69/6).

2.2.1.1.3.2.2.4. İlgi Hâli Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı

İncelenen eserlerde ilgi hâli ekinin fiilimsilerde kullanımı ile kullanımına ilişkin bir örnek tespit edilebilmiştir: *Yına yığlamañıñ ökürmeki muķābeleside inçirmek dağı bar.* “Yine ağlama’nın ökürmek’i karşısında inçirmek dahi vardır.” (ML 172/19).

2.2.1.1.3.2.2.5. İlgi Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de ilgi hâli eki, iki isim arasında ilgi bağı kurarak belirtili isim tamlaması oluşturur: *égesiniñ hātırı* “sahibinin gönlü” (NMSF 94/185), *közümniñ yaşı* “gözümün yaşı” (BD 17/5), *közünñki böbeki* “gözünün bebeği” (LD 220/1), *séniñ yoluñ* “senin yolun” (LM 28/I-16), *sizniñ imāretleriñiz* “sizim imaretleriniz” (ŞMM 51/15), *üyniñ éyesi* “evin sahibi” (LM 62/VI-347).

Çağatay Türkçesinde bazı belirtili isim tamlamalarında belirtilmiş iyelik ekleri üzerine ilgi hâli eki getirilmez (bk. Eksiz Belirtili İlgi Hâli): *atası vefātı* “atasının vefatı” (Sİ 155/1606), *közlerim yaşı* “gözlerimin yaşı” (AD 22a XX/15), *közüm karası* “gözümün karası” (UHEP-HKÇTÜA 7/1), *közüm nūrı* “gözümün nuru” (Sİ 260/3188).

Art arda gelen ilgi hâlindeki iki kelimedenden biri veya her ikisi de ek alabilir: *alarnıñ biriniñ arzūsı* “onların birinin arzusu” (NMSF 99/196), *anıñ furkatiniñ hastası* “onun ayrılığının hastası” (LT 156/ CVIII-1945), *uluğ atalarınıñ köçiniñ yeri* “büyük babalarının göçünün (göç ettikleri) yeri” (ŞT 94a/11), *bir biriniñ hāläläriniñ oğlanları* “birbirinin halalarının oğulları” (NMSF 99/196).

İlgi hâlindeki iki ismin bir arada kullanılması durumunda her iki isim de ilgi hâli ekini almayabilir: *eşkim yağmūrı seyli* “gözyaşı yağmurunun seli” (GS 445/1).

Kimi zaman cümle içinde ilgi hâli eki almış isim, bağlantı kurduğu isimden başka kelimelerle ayrılır.

Hastanuy bâķī érđi sevdāsi “Hastanın sevdası daimî idi.” (SS-AŞN III 328/8)

Zehrniy az érse mıkđarı dağı mühlikdür. “Zehrin miktarı az olsa da öldürücüdür.” (MK-AŞN IV 269/1)

İlgi hâli eki alan isim, iyelikli isimle yer değiştirebilir.

Bildi Eyyüb dostlarım yoktur vefası dünyanın “*Dostlarım, Eyyub, dünyanın vefası olmadığını anladı.*” (EÇŞ-TDA 5 4/11)

Şartları bar durur İslâm’niy. “*İslamın şartları vardır.*” (HE-AŞN III 43/7)

İşlerimni méniy āsān bütker “Benim işlerimi kolay tamamlar.” (BD 132/36)

Dédiler pend ile tevsenliğın élniy öksüt “Halkın dikbaşlılığını nasihat ile eksilt (azalt).” (NŞ 286/2)

Ağzını sindur pisteniğ, yar ortadın bādāmnı “Fıstığın ağzını kır, bademi ortadan yar.” (MSD 736)

Cān cevşenidin öter oğları Semerķandniy “Semerkant’ın okları canı koruyan zırhtan geçer.” (ŞHD 142/6)

2.2.1.1.3.2.2.6. Eksiz İlgi Hâli

Çağatay Türkçesinde ilgi hâli, iki isim arasında kurduğu bağlantıyı eksiz olarak da yapabilmektedir. Görünüş olarak yalın hâle benzeyen eksiz ilgi hâli eki ø’dir, fakat telaffuz sırasında, belirtilmemiş bir ek kendini hissettirmektedir (Sev, 2007, 120).

Efrasiyap Gemalmaz, konu ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunur: “Birleşimli (*synthétique*) bir dil olan Türkçe, anlam ögelerine yükleyeceği hemen her görev için ayrı bir görev ögesi geliştirmiştir. Bu görev ögelerini de sürekli, anlam ögelerinden sonra getirdiği için bunların büyük bir çoğunluğunu da eklemiştir. Ekleşme gerçekleştirilirken dillerin gelişmesini sürekli etkileyen **kolaylık** (*économie*) ve **anlaşılabilirlik** (*compréhensibilité*) kanunları gereği bu görev ögeleri, zaman zaman

oldukça aşınmış bazen da görevlerini kendilerini kuşatan diğer görev ve anlam öğelerine bırakarak düşmüşler ve daha başlangıçta işaretli bir öge karşısında işaretsiz (*non-marqué*) kalmışlardır” (Gemalmaz, 1996, 1-5).

Karahan, bazen isim tamlamalarında tamlayıcıyı belirli hâle getirebilecek herhangi bir unsurun varlığının ilgi hâli ekine duyulan ihtiyacı ortadan kaldıracabileceğini ifade eder. Bazı tarihî metinlerde iyelik ekli tamlayıcıların ilgi hâli eki almadan belirlilik ifade etmeleri, iyelik ekinin tamlayıcıya kazandırdığı belirlilik anlamından kaynaklanmaktadır: *Atam körmegenni mén kördüm* (BD 61) Ayrıca Karahan, Türkçede isimlerin bazı çekim edatları ile birleşirken ek almamalarını da ilgi hâli ekinin münasebet eki olmamasına, belirtme görevi yapmasına bağlamaktadır. Halbuki zamirler aynı edatlarla birleşirken Eski Türkçe döneminde yükleme hâli, daha sonraki dönemlerde ilgi hâli eki almıştır: *altun teg, ot birle, köñül üze, sini birle, onun için* gibi (Karahan, 1996, 605-611).

Çağatay Türkçesinde eksiz ilgi hâli iki gruba ayrılır:

2.2.1.1.3.2.2.6.1. Eksiz Belirtili İlgi Hâli

Bu hâl, belirtilmiş iyelik ekleri üzerine ilgi hâli eki getirilmemesi durumudur. Bu tamlamalarda, tamlayan iyelik eki aldığı için belirlidir (Sev, 2007, 120): *ağası yanı* “ağasının yanı” (MN I 58/T42), *ahım yéli* “ahımın yeli” (HBDS XXXVIII/4), *alar bişürgen ta’ām* “onların pişirdiği yemek” (NMSF 373/598), *atamız tahtı* “atamızın tahtı” (ŞT 65b/3), *cānum kuşu* “canımın kuşu” (HHD 139b 446/2), *dāvāneliğüm şöhreti* “divaneliğimin şöhreti” (ŞMM 46/7), *eşkim yamğuru* “gözyaşımın seli” (GS 445/1), *sēniñ gamzeñ oğı* “(senin) gamzenin oku” (NA-CAB 275), *köz yaşım sēli* “gözyaşımın seli” (AD 19b XVII/3), *közüm karası* “gözümün karası” (UHEP-HKÇTÜA 7/1), *sēn kibi çābük-süvār* “senin gibi iyi ata binen” (LD 117/3).

2.2.1.1.3.2.2.6.2. Eksiz Belirtisiz İlgi Hâli

Eksiz belirtisiz ilgi hâli, belirtisiz isim tamlamaları kurar. Bunlarda belirsizlik söz konusudur: *hecr vahtı* “ayrılık vakti” (NŞ 398/2), *éşik başı* “kapı başı” (Sİ 234/2804), *bir kış kéçesi* “bir kış gecesi” (NMSF 413/704), *kuş tili* “kuş dili” (HSHB-AŞN IV 57), *māve yıgaçı* “meyve ağacı” (LM 113/XII-835).

2.2.1.1.3.2.3. İlgi Hâli Ekinin İşlevleri

İlgi hâli eki diğer hâl eklerinden farklı olarak isimleri fiile değil başka bir isme bağlar. Bu sebeple bazı dil araştırmacıları tarafından hâl eki olarak kabul edilmez.

Buran, hâl kavramını “Fiile doğrudan bağlanan, fiili doğrudan ilgilendiren isimlerin, bu bağlanma veya ilgi sırasında içinde buldukları durum” şeklinde tanımlayarak bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirir: “Türkçede ismi fiile bağlamayan, isim ile isim arasında bir ilgi kuran tek hâl eki ilgi hâli ekidir. İlgi hâli eki ile diğer isim hâl eklerini bir arada kullanırsak bu farklılık daha iyi görülecektir. *Ev yap-, evi gör-, eve git-, evde otur-, evden çık- ve evin kapısı*. Bu kullanımda görüldüğü gibi, ilgi hâli ile diğerleri arasında açık bir işlev farklılığı vardır. İsmi fiile göre durumunu belirlemiyor. Ayrıca bu tamlama bir bütün olarak düşünüldüğünde yalın hâlde bir kavram bildirmektedir. Bunun dışında herhangi bir hâl ifadesi yoktur (*Evin kapısı açıldı.*). Ayrıca aynı kavramın üzerine “*Evin kapısını açtım.*” cümlesinde olduğu gibi farklı bir hâl eki de gelebilmektedir. Bu ek sadece *ol-* fiili ve *-dır* bildirme eki ile birlikte kullanılabilir. Bu da *ol-* fiilinin özel durumu ile *-dır* ekinin (*dur, tur*) yapısından kaynaklanmaktadır. *-Senin olsun. Senin (bir şeyin) olsun (Senin kitabın olsun.). -Seninidir. Senin (bir şeyin)'dir. Senin (kitabın)'dır.* Örneklerde görüldüğü gibi, aslında bu kullanımlarda da yine bir isim ilgisi vardır. Dolayısıyla bu ekin hâl eki sayılmaması gerektiği kanaatindeyim” (Buran, 1999: 263-277).

Karahan konu ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunur: “Yükleme ve ilgi hâli ekleri, diğer hâl ekleri gibi ileriye doğru münasebetler kuran ekler değildir. Fonksiyonları eklendikleri kelimelerle sınırlıdır. İlgi hâli eki, isme belirtme, sahiplik, mensubiyet, ilgi vb. anlam kazandıran bir ektir. Yükleme ve ilgi hâli ekinin bu fonksiyonları 'ismin kendi dışındaki kelimelerle münasebetini ifade eden bir gramer kategorisi' şeklinde tanımlanan 'hâl' kavramına uygun düşmemektedir. Bu iki ekin hâl eki sayılması doğru değildir. Yükleme hâli vardır; ancak bu hâl eksizdir. Ek yükleme hâlindeki nesnenin belirticisidir. İlgi hâlinin varlığı meselesi tartışmalıdır. Ancak burada da ek belirtme görevi yapmaktadır. İşte bu sebeple hâl ekleri değerlendirilirken her iki ekin de başka kelimelerle münasebet kuran ekler olmadıkları noktasından hareketle diğer hâl eklerine benzemedikleri hususu göz önünde bulundurulmalı ve bu iki ek, hâl kategorisi içinde değil, ayrı bir kategori içinde işlenmelidir” (Karahan, 1999, 605-611).

Adalı, ismin yönelme, bulunma, çıkma, eşitlik ve vasıta hâlini “Belirteçlik Ardılları” başlığı altında ele alırken ilgi hâlini “Tamlayan Ardılı” başlığı altında ve yine yükleme hâlini “Nesne Ardılı” başlığı altında ayrı olarak değerlendirir (Adalı, 2004, 67-70).

Konuya farklı bir bakış açısı getiren Gülsevin, işletme eklerini “Ögeleri Belirleyiciler” ve “Bağlantı Kurucu Ekler” olarak iki gruba ayırır. Gülsevin, hâl eklerini ögeleri belirleyiciler grubuna dâhil ederken ilgi hâli ekini bağlantı kurucu ekler olarak ayrı kategoride değerlendirir (Gülsevin I/2004, 1267-1283).

Ayrıca Gencan (Gencan, 1979, 155), Bilgegil (Bilgegil, 1984, 175), Ediskun (Ediskun ve Dürder, 1978, 59), Uzun (Uzun, 2000, 192), Demir (Demir, 2006, 110) ilgi hâli ekini hâl eki olarak saymayan Türkologlardandır.

İlgi hâli ekini bir hâl eki olarak değerlendiren Kahraman ise “belirten durumu” olarak adlandırdığı ilgi hâlinin neden hâl eki sayılması gerektiğini şu şekilde ifade eder: “Çağdaş Türkiye Türkçesinde belirten durumu eki $+(n)İn$ 'dir. Bu ek, öteki durum ekleri gibi ulandığı adı fiile bağlamaktan çok, başka adlara bağlama görevi yaptığı için, bazı dilcilerce bir durum eki olarak kabul edilmemektedir (Kaya Bilgegil, Kemal Demiray, Ahmet Buran, Gürer Gülsevin...). Bu dilciler, belirten ekinin yabancı dilcilerin etkisiyle Türk dil bilgisinde de bir ad durumu eki olarak kabul edildiği görüşündedir... $+(n)In$ ekinin bir ad durumu eki sayılmasında yabancı dilcilerin ve dil bilgisi kurallarının etkisi olsa bile, sırf bunun için ve adları fiillere değil adlara bağladığı için, bu eki durum eklerinden ayırmak gerekmez. $+(n)In$ ekini; a) Adların söz dizimi içinde birçok ögeyle bağlantı kurmalarını sağladığı, b) Adları kendilerinden sonraki ögelere bağlayarak gördüğü işlevin yönü bakımından öteki durum eklerine benzediği, c) Öteki durum ekleri gibi adları fiillere, ek fiile ve edatlara bağlama görevinde de kullanıldığı için 'neye bağladığı'nı değil, 'neyi bağladığı'nı, 'nasıl bağladığı'nı, 'hangi görevle bağladığı'nı önemseyip bir ad durumu eki olarak kabul etmek gerekmektedir.” (Kahraman, 1999: 278-297).

Korkmaz da bu eki hâl eki olarak görmekte ve şunları söylemektedir: “İlgi durumu eklendiği ad ile başka bir ad arasında sahiplik, ilgi bağı kurma durumudur. İlgi durumunun öteki ad çekimi eklerinden ayrılan tarafı, adı fiile bağlayan bir ek olmamasıdır. Bu ek, ilişki kurduğu adla yalın durumda bir kavramı karşılamaktadır. Bu

yüzden de onu durum eki olarak kabul etmeyen görüşler vardır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, çekim ekleri nitelik ve işlev bakımından birbirlerinden farklıdır. İlgi durumu eki, adlar arasında ilişki kuran bir ek olduğu için onu ad çekimi eki saymamak doğru değildir. Bizce bu ilişkiyi de çekim basamaklarından biri olarak kabul etmek gerekir. Başka bir çekim eki olarak fiille de ilişki kurabilmektedir” (Korkmaz, 2007a, 268-269).

Yukarıda da görüldüğü üzere hâl eki olup olmaması hususunda farklı görüşler ileri sürülen ilgi hâli eki, çalışmamızda hâl kategorisinde değerlendirilmiştir. Bilindiği gibi çekim eki, cümledeki kelimeler arasında ilgi kurarak eklendiği kelimeye işlevlik kazandıran, kelimenin cümle içindeki işlevini belirleyen ektir. İsim türünden iki kelime arasında bağlantı kuran ilgi hâli eki de bir isim çekim ekidir. Yukarıda bahsedildiği üzere bazı dil araştırmacıları, bu eki isimleri fiile bağlamadığı için hâl eki olarak kabul etmemektedir. Ancak cümlede iki isim arasında bağlantı kurarak isim tamlamaları oluşturan ilgi hâli eki, eklendiği isme işlevlik kazandırmakta, sonuna geldiği ismi tek başına bulunmak durumundan uzaklaştırmakta yani hâl eklerinin “adları çeşitli münasebetler için çeşitli durumlara sokması” özelliğini yerine getirmektedir. Bu sebeplerle hâl ifade eden ek olarak kabul ettiğimiz bu ekin Çağatay Türkçesindeki işlevlerini şu şekilde ifade edebiliriz:

a) İlgi hâli eki, eklendiği isim görevli kelime ile başka bir isim arasında sahiplik, aitlik, ilgi bağı kurar: *anaların* ayağı “anaların ayağı” (ÇH-AŞN IV 23/7), *ortancısının* atı “ortancasının adı” (ŞT 95b/14), *sizin* imaretleriniz “sizin imaretleriniz” (ŞMM 51/15), *sözleşüğünün* özi “söyleyicinin kendisi” (BD 3/13).

Kimiz zaman isimler arasındaki bu bağ, ilgi hâli eki olmadan da kurulabilir (bk. Eksiz İlgi Hâli): *hecr* vakti “ayrılık vakti” (NŞ 398/2), *éşik* başı “kapı başı” (Sİ 234/2804), *bir kış* kéçesi “bir kış gecesi” (NMŞF 413/704), *kuş* tili “kuş dili” (HSHB-AŞN IV 57), *mîve* yıgaçı “meyve ağacı” (LM 113/XII-835); *ağası* yanı “ağasının yanı” (MN I 58/T42), *āhım* yeli “ahımın yeli” (HBDS XXXVIII/4), *cānım* kuşu “canımın kuşu” (HHD 139b 446/2), *sēniñ* gamzen oğu “(senin) gamzenin oku” (NA-CAB 275), *köz* yaşım seli “gözyaşamın seli” (AD 19b XVII/3), *közüm* karası “gözümün karası” (UHEP-HKÇTÜA 7/1).

b) İlgî hâli eki, zamirleri bazı edatlara bağlar: *anuy çün* “onun için” (ZFM 39/7), *biziy birle* “bizimle”(MZE 273), *méniy dék* “benim gibi” (NŞ 104/7). Kimi zaman bu bağlantı, ilgi hâli eki olmadan da kurulabilir: *sén kibi çābük-süvār* “senin gibi iyi ata binen” (LD 117/3).

c) Bir bütünün parçasını belirtir: *alarnuy ikkisi* “onların ikisi” (FŞ 201/64), *analarnuy ayağı* “annelerin ayağı” (ÇH-AŞN IV 23/7), *bu kuşnuy hem ayağ hem boynu* “bu kuşun hem ayağı hem boynu” (NŞ 327/6), *meclis ehliniy köpi* “meclis ehlinin çoğu” (HSHB-AŞN IV 57).

ç) Bir parçanın bütününü belirtir: *alarnı barı* “onların hepsi” (BD 558/39), *başınıy tamāmi* “başının tamamı” (SM 106/91), *haftanıy çū yétti küni* “haftanın yedi günü” (SS-AŞN III 389/12), *élniy barçası* “halkın hepsi” (ŞT 72b/8), *olarnuy barçası* “onların hepsi” (ŞT 66b/6), *yéryüzinde kökergen yıgaçlarnuy barçası* “yeryüzünde yeşeren ağaçların hepsi” (ŞT 65a/7).

d) İlgî hâli eki ile oluşturulan isim grupları cümlede yüklem görevinde bulunabilir.

Söz méniy érmes alarnıydur bil “Söz benim değil, onlarındır.” (BD 3/14)

Hāliyā devrān biziydür, kiçti Mecnūn nevbeti “Mecnun'un devri geçti, devran bizimdir.” (MSD 713)

Salţanat āhır séniydür kılmağıl hālā şitāb “Sonunda saltanat senindir, acele etme.” (LD 4/12)

Öy siziydür. “Ev sizindir” (HSHB-AŞN IV 59)

Yukarıdaki örneklerde ilgi hâli eki *-dIr/-dUr* bildirme ekiyle kullanılarak isimleri fiile bağlıyor gibi gözükmetedir. Ancak burada anlamca bilinmekle birlikte söylenmemiş ve gizli kalmış birer isim bulunduğu için (*alarnuy sözi, biziy devrān gibi*), ilgi hâli eki şeklen bir fiile bağlanmış görünse de aslında yine ismi isme bağlayan bir işlev yüklenmiştir (Korkmaz, 2007a, 270).

2.2.1.1.3.3. Yükleme Hâli

Yaygın bir söyleyişle “ismin geçişli bir fiilin etkisinde olduğunu gösteren hâli” (Ergin, 1990, 220) olarak tanımlanabilen yükleme hâli ile ilgili olarak terim sözlüklerinde şu açıklamalara yer verilmiştir:

Vecihe Hatipoğlu: “**belirtme durumu** (*Osm. Mef'ulü bih, mef'ulü sarîh; Fr. accusatif absolutif; İng. accusative, absolute accusative; Alm. Akkusativ, Wenfall absolutiver, Akkusativ*). Ad görevindeki sözcüğün taşımakta olduğu kavramın etkilendiğini bildiren durum. Türkçede bu durum *-i* (ve değişimleri olan *-i, -u, -ü; -y-i, -y-i, -y-ü, -y-u*) ekiyle belirtilir: *Evi (ev-i), bahçeyi (bahçe-y-i), çocuğu (çocuğ-u), düşünceyi (düşünce-y-i), üzümü (üzüm-ü) Evi gezdik. Çocuğu uyuttu. İstanbul'a gitmeyi düşünüyorum. Sağlam düşünceyi bulana kadar uyumalıyız.*” (Hatipoğlu, 1972, 21).

Ahmet Topaloğlu: “**yükleme hâli** (*Osm. Mef'ulün bih, Fr. accusatif; Türkçe belirtimlik, -i hâli (durumu), akuzatif (hâli), yükleme hâli (durumu), yapma hâli, belirtme durumu, etkilenme hâli, kimi hâli, etkilenme durumu*) Geçişli bir fiille kurulan cümlede yüklem doğrudan etkisinde kalan nesnenin (+y)I ekini alarak bazen de ek almadan girdiği hâl.” (Topaloğlu, 1989, 163-164).

Berke Vardar: “**belirtme durumu** (*Alm. Akkusativ, Fr. accusatif; İng. accusative*). Eylemin en dolaysız biçimde etkisi altında kalan ögeyi gösteren durum. Örneğin *Evi gördüm* tümcesinde *ev* belirtme durumundadır. Türkçede belirtme durumu *-i (-i, -ü, -u)* ekiyle gösterilir.” (Vardar, 2002, 37).

Zeynep Korkmaz: “**yükleme durumu** (*Alm. Akkusativ; Fr. accusatif; İng. accusative; Osm. mef'ulün bih*). Geçişli fiil taşıyan bir cümlede fiilin doğrudan doğruya etkilediği yani fiildeki işlevin etki bakımından üzerine yüklendiği adın içinde bulunduğu durum. Türkçede bu durum ya eksiz yahut da yalın veya iyelik ekleriyle genişletilmiş adlardan sonra gelen +(y)I / +(y)U eki ile karşılaşılır: *iş bulmak, görüş bildirmek, yol sormak, ağaçlar+ı budamak, yaka+yı kurtarmak, okul+u bitirmek, istedik+im+i getirdi; yazdıklarınız+ı okudum, görünüş+ü koruyunuz* gibi. Ancak bu ek üçüncü şahıs teklik ve çokluk iyelik eklerinden sonra araya bir zamir *n*'si alarak *+nI / +nU* biçimine girer; *Arkadaşımın yeni ev+i+ni gezdim. Artık yuva+sı+ni kurmaya çalışıyor; bildik+leri+ni anlattı, yorulduğ+u+nu görmedim vb.*” (Korkmaz, 2007b, 247).

David Crystal ise yükleme hâlini cümlede nesne görevindeki bir ismin durumu olarak açıklar (Crystal, 2008, 6-7).

Konu ile ilgili olarak tarihî ve günümüz dil bilgisi çalışmalarında ileri sürülen görüşlerden belli başlıları şu şekildedir:

Orhon Türkçesi Grameri'nde “belirli nesne durumu” olarak adlandırılan yükleme hâli, isimlerin belirli nesneyi gösterdiği hâli olarak ifade edilmiştir (Tekin, 2003a, 107).

Alyılmaz, “nesne hâli” olarak adlandırdığı bu hâli, yüklemi geçişli olan bir cümlede, öznenin yaptığı işten etkilenen varlığı, nesneyi bildiren hâl olarak tanımlar (Alyılmaz, 1994: 54).

Grönbech, yükleme hâli ile ilgili olarak “Yükleme hâli, iş ve oluşla ilgili belirli mekân ve fonksiyon münasebetine girmeksizin kendisini takip eden fiil içinde eritilmeleri gerekmeyen adlara gelen şekillerdir. Yükleme hâlinin fonksiyonu icabı, iş ve oluşun gayesi ve fonksiyonu ile ilgili olarak kullanılması, diğer bir keyfiyettir. Yükleme hâli, o hâlde, belirli kavram kategorilerinin taşıyıcısı değil, addan önce gelen ilgi hâlinde olduğu gibi, ad ile fiil arasında sağlam bir bağlantı meydana gelmesini önleyen bir kelime ayırıcısıdır. Böylece ilgi hâli, adlar arasındaki belirli bir beraberlik türünü içerdiğinden, bazı hâllerde yükleme hâli adının önünde de kullanıma girer. O hâlde yükleme hâlinin kullanılışı, daima kelimelerin yeriyle ilgili bağlam içinde incelenmelidir. Bir yükleme hâlinin mânâsı tespit edilirken daima bütün bağlam bilinmelidir.” açıklamalarında bulunur (Grönbech, 2000: 127-128).

Karahanlı Türkçesi Grameri'nde yükleme hâli, ismi cümlenin nesnesi yapan hâl olarak tanımlanmıştır (Hacıeminoğlu, 2008, 29).

Harezm Türkçesi adlı çalışmada konu ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunulur: “Bir ismin geçişli fiile bağlanarak hareketten etkilenen varlık konumunu kazanması hâlidir. Bu hâldeki bir isim, cümle içerisinde **nesne** diye adlandırılır. İsmi bu hâli bazen eksiz, çoğu zaman ekli olarak bulunur. Cümle içerisinde ekli olarak bulunanlar **belirtili nesne**, eksiz olarak bulunanlar **belirtisiz nesne** olur.” (Toparlı ve Vural 2007, 38).

XV-XIX Asrlar Özbek Tili Morfologiyası adlı çalışmada yükleme hâli, +nI; +n; +I

ekleriyle yapılan hâl olarak açıklanır. Bu hâl eksiz olarak da görülmektedir (Rüstemov, 1990, 22-27).

Gülsevin, “belirtme hâli” olarak adlandırdığı yükleme hâlini cümlede belirtili nesne görevinde olan isimlerin hâli olarak tanımlar (Gülsevin, 2007, 36).

Deny, “*Mef’ülün bih (accusatif)*, fiili yüklenen kelimedir.” açıklamasını yapar (Deny, 1941:172).

Ergin, yükleme hâlini “İsmin geçişli bir fiilin etkisinde olduğunu gösteren hâlidir. Bu hâl bazen eksiz, bazen ekli olur.” şeklinde açıklamıştır (Ergin, 1990, 220).

Banguoğlu, “*Kimi hâli*, adın söz içindeki geçişli fiilden doğrudan doğruya etkilenmesi durumudur: Taş camı kırdı. Kedi sütü içiyor. Takımları götüreceğim. Bundan dolayı ona etkilenme hâli (accusatif) de denir. Ancak bu etkilenme çok defa itibarî olur: Kitabı okudum. Gelmeyi düşünmüşler. Örnekleri göreceksiniz. Kimi hâlinde nesne olan ad doğrudan doğruya etkilendiği için belirli nesne adını alır.” açıklamalarını yapar (Banguoğlu, 2000, 327).

Adalı, bu konuyu “Nesne Ardılı” başlığı altında ele alır ve “Nesne ancak geçişli eylem tümcelerinde bulunur. Eylemin etkisini üzerinde taşıyan ögedir. Bu etki bir ardıla bağlı olarak ya da görece bir bakışla bu ardılın bulunmayışıyla gerçekleşir. Buna göre nesneyi iki biçimde gösterebiliriz: belirtisiz nesne (-ø), belirtili nesne ardılı: (-I, -U)” açıklamasını yapar (Adalı, 2004, 67).

Sözcük Türleri adlı çalışmada bu hâl, “belirten durumu” olarak adlandırılır ve bu durumu karşılayan +I ekiyle ismin taşıdığı kavramın etkilendiği belirtilir (Atabay; Kutluk; Özel, 1983, 40).

Buran, “Belirtme hâli, cümle içinde fiilin doğrudan tesir ettiği isim belirtme (accuzative) hâlinde bulunur. Karşıladığı hareket doğrudan bir isme tesir eden fiiller, geçişli fiillerdir. Belirtme hâli, ismi kendisine tesir eden geçişli fiile bağlayan hâldir. Bu hâl bazen eksiz (cam kır-), çoğu zaman da ekli (cam+ı kır-) olur.” açıklamalarında bulunur (Buran, 1996, 99).

Kornfilt, “nesne durumu” olarak da adlandırdığı yükleme hâlini geçişli fiillerin nesnesi

konumundaki ismin içinde bulunduğu hâl olarak açıklar. Kornfilt'e göre geçişsiz bir fiilin sözde öznesi de yükleme hâlidir (Kornfilt, 1997, 212-213).

Kahraman, konu ile ilgili olarak “Çağdaş Türkiye Türkçesinde, geçişli fiillerin bildirdikleri eylemlerden doğrudan etkilenen varlık ve kavramların adları +*I* ekiyle bazen de *0* ekle yükleme bağlanarak cümlelerde nesne görevi yaparlar. Bu nesnelerin durumuna 'belirtme durumu', 'etkilenme durumu', '-i hâli', 'yükleme hâli', 'akuzatif' gibi adlar verilmiştir. ...” açıklamasını yapmıştır (Kahraman, 1999: 278-297).

Karahan, yükleme hâlini ismin cümledeki geçişli fiilden doğrudan etkilenmesi hâli olarak tanımlar (Karahan, 1999, 605-611).

Özçelik ve Erten, yükleme hâlini cümlede belirtili nesne görevi üstlenen ve yüklem belirtiği fiilden etkilenen isimlerin hâli olarak açıklar (Özçelik ve Erten 2000, 116-117):

Güneş, yükleme hâli ile ilgili olarak “Bir ismin geçişli fiile bağlanarak hareketten etkilenen varlık konumunu kazanması hâlidir. Bu hâldeki bir isim, cümle içerisinde nesne diye adlandırılır.” açıklamasını yapar ve Türkiye Türkçesinde bu hâlin +*I* ve +*nI* ekleri ile sağlandığını belirtir: Kapı-y-ı açtı. Babası-nı arıyor (Güneş, 2003, 78-79).

Demir, “belirtme durumu (-i hâli)” olarak adlandırdığı yükleme hâlini isimleri fiile bağlayan ve ismin gösterdiği kavram ya da varlığın o fiilin etkisinde kaldığını belirten hâl olarak ifade eder. Bu hâldeki isimler, cümlede belirtili nesne görevindedir (Demir, 2006, 273).

Yükleme hâlini “geçişli fiil taşıyan bir cümlede, fiilin etkisi altında kalan adın içinde bulunduğu durum” olarak tanımlayan Korkmaz'a göre bu durumdaki isim, yüklem bildirdiği ve öznenin yaptığı işten etkilendiği için cümlede nesne görevindedir. Böylece bir belirtme işlevi yüklenmiştir. Burada isimden fiile değil, fiilden isme doğru bir etki, bir yükleme ve bir bağlantı söz konusudur (Korkmaz, 2007a, 277).

Üstünova, “nesne durumu” olarak adlandırdığı yükleme hâlinin +*0*, +*I*, +*A*, +*DA*, +*DAn* ekleriyle karşılandığını belirterek bu hâli, “birincil nesne durumu” ve “ikincil nesne durumu” olarak ikiye ayırır. +*0*, +*I* birimleri ile karşılanan *birincil nesne*

durumunu “geçişli bir eylemin yaptığı işten etkilenerek belirtme işlevini üstlenen adın bulunduğu durum” olarak açıklarken; geleneksel dil bilgisinde yönelme, bulunma ve çıkma (ayrılma, uzaklaşma) hâli olarak adlandırılan *ikincil nesne durumunun* da *+A*, *+DA*, *+DAn* ekleriyle karşılandığını ifade eder (Üstünova, 2008, 181-224).

Karaağaç, çalışmasında “yapma hâli” ifadesini kullanmış ve şu açıklamalarda bulunmuştur: “Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin etkilediği varlık, yapma hâli çekimindedir. Yapma hâli, bir ismin, geçişli eyleme bağlanarak, hareketten etkilenen varlık konumunu kazanması hâlidir. Bu hâldeki bir isim, cümle içerisinde nesne diye adlandırılır. İsmi bu hâli, kullanıma ve anlama göre bazen eksiz, bazen ekli olabilir.” (Karaağaç, 2009, 64).

Hazırgi Zaman Özbek Edebiy Tili'nde yükleme hâli (*tüşüm kelişigi*), cümledeki işten, hareketten etkilenen nesnenin içinde bulunduğu hâl olarak tanımlanır (Şaabdurahmanov; Askarova; Hacıyev vd. 1980, 231).

Modern Uygur Türkçesi Grameri'nde yapma hâli olarak adlandırılan yükleme hâli, “Yapma hâli (akkuzatif hâli): Bu ek, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ismi akkuzatif hâline sokar. Yapma hâli ifade eder ve ismi fiile bağlar. Uygur Türkçesinde bu ek, *+ni*'dir. Akkuzatif eki vokal haricindedir.” şeklinde izah edilir (Kaşgarlı, 1992, 81).

Biray ise “Yükleme hâli, kelime gruplarında ve cümlelerde, fiilin tesiri altındaki ismin içinde bulunduğu durumu ifade eder.” açıklamasını yapmıştır (Biray, 1999a, 227).

Bütün bu açıklamalara dayanarak cümlede geçişli fiilin etkisi altında kalan isimlerin hâli olarak tanımlanabileceğimiz yükleme hâli, Çağatay Türkçesinde bazen ekli bazen eksiz olur.

Türkiye Türkçesinde ekli yükleme hâli *+(y)I*, *+(y)U* ekleri ile kurulur (Korkmaz 2007a, 277). Ergin, bu ekler yanında bazı zamirlere getirilen *+nI*, *+nU* şeklinde ikinci bir yükleme hâli ekinin olduğunu belirtmektedir: *bu-nu*, *şu-nu* gibi (Ergin, 1990, 220).

Kuznetsov, yükleme hâli ekinin kökenini şu şekilde açıklar: “Yükleme hâlinin başlıca görevini hesaba katacak olursak kökeni olan kelimenin aşağı yukarı “işte o (bu)” ya da “hele onu (bunu)” anlamına gelebileceği tasavvur edilebilir. “(bir) er işte bu/nu gördü”

yani gördüğü herhangi biri değil, gösterebileceği belli başlı adamdır. Bu suretle sadece nesne manası verilmiyor, bir de bellilik anlamı katılmış oluyor. III. şahıs zamiri, Eski Türkçede yalın hâli kullanılmaktan çıkmış “an” zamiriydi. İşte anlamına gelen sözcüğün rolünü, pekâlâ *oķ* veya *ök* edatı oynayabilirdi. *an oķ* söz öbeğini teşkil eden iki ögenin birleşerek bir kelime oluşturduğu kuşkusuzdur. *an oķ* > *an -oķ* > *anoķ*; sonraları bu sözcük, tümcede sırf yardımcı rol oynadığına göre, önceki isme abanarak şu ses bilimsel süreçlere konu olacaktı: 1. Son hecedeki geniş o daralır, u olur (anuķ). 2. Yuvarlak u, önceki düz a'ya uyarak düzelir (anıķ). 3. Ekin son ünsüzü gevşeyerek ğ'ya dönüşür (-anıĝ). Bundan sonra ekin bir hecesi düşer ki, bunun da iki yolu var: 1. (Oğuzların dilinde) -anıĝ > -(an)ıĝ > -ı(ĝ) > -ı > -(y)ı, 2. (Başka lehçelerde) -anıĝ > -(a)nıĝ > -nı(ĝ) > -nı Örneğin er-ig, er-i veya er-ni.” (Kuznetsov, 1995, 193-262).

Alyılmaz'a göre arkaik iyelik III. şahıs eki */+n/*, belirtili nesne/yükleme (accusatif) hâli ekleriyle birlikte kullanıldığında bu ekle birleşmiş (*/+(n)I/*) gibi görünse de gerçekte bu iki ek, görevleri açısından birbirinden farklıdır: */+(n)I/* < */+n+/* */+I/*. Yani burada iki ayrı morfem söz konusudur. Birincisi arkaik iyelik III. şahsı karşılayan */+n/* morfemi, ikincisi ise belirtili nesne / yükleme (accusatif) hâlini ifade eden */+I/* morfemidir (Alyılmaz, 1999: 403-415).

Ekin Tarihi Türk Lehçelerindeki gelişimi şu şekildedir:

Köktürkçe:

Tekin, “Orhon Türkçesinde belirli nesne durumu eki, iyelik eksiz gövdelerde +^og, iyelik ekli gövdelerde de *+(I)n* biçimindedir. Belirli nesne durumu çok seyrek olarak *+nI* eki ile de kurulur.” açıklamasını yapar: *yogun ķoraĝını* “cenaze törenini” (O 12) (Tekin, 2003a, 107-110).

Kaĝan atıĝ bunta biz birtimiz “Hakan unvanını (ona) burada biz verdik.” (OA BKA 17)

Sabımın tüketi eşidgil. “Sözlerimi tümüyle işitin.” (OA KTA 1)

Alyılmaz, yükleme hâlini belirtili ve belirtisiz olmak üzere ikiye ayırır. *Belirtisiz nesne hâli* eki + $\emptyset$ 'dir. *Belirtili nesne hâli* için + $\emptyset$, +*GA*rU, *tiyin*, +^on, +*nI*, +*I*, +^oG ek edatları kullanılmıştır: Alyılmaz'a göre yazıtlarda sadece bir iki örnekte görülen +*I* eki, Türk dilinin yazıtlara gelinceye kadar büyük bir gelişme devresinden geçtiğini göstermesi

bakımından çok önemlidir. Çalışmada verilen örneklerden bazıları aşağıda gösterilmiştir.

Sogd(a)k bod(u)n it(e)yin tiy(i)n yinçü ög(ü)z k(e)çe t(e)mir k(a)pıgka t(e)gi sül(e)d(i)m(i)z. “Soğdak kavimini düzenleyeyim diye gece İnci ırmağını geçerek Demir Kapı’ya kadar ordu yürüttük.” (KT D 39)

Ölt(e)çi bod(u)n(u)g tirg(ü)rü ig(i)t(t)(i)m. “Ölecek milleti diriltip doyurdum.” (KT D 29)

Türük b(e)gl(e)r bod(u)n bunı (e)şid(i)η. “Türk beyleri ve milleti bunu işitin!” (KT G 10)

B(e)gl(i)k urı ogl(u)η(i)n kuul kılt(i)g. “Bey olacak erkek evladını köle yaptın.” (BK D 20)

Toruk buuk(a)lı s(e)miz buuk(a)lı ark(a)da bils(e)r s(e)m(i)z buuka t(i)y(i)n toruk buuka t(i)y(i)n bilm(e)z (e)rm(i)ş. “Birisi arkasında bir zayıf boğa olduğunu bilse (bu boğaların) (hangisinin) semiz boğa (hangisinin) zayıf boğa olduğunu bilmez.” (T 5-6)

Bunça iş(i)g küç(ü)g birtük(g)e)rü s(a)k(t)nm(a)tı türük bod(u)n ölü(e)yin ur(u)gs(i)r(a)t(a)yın tir (e)rm(i)ş. “Bunca işi gücü verdiğini düşünmeden (Çinliler), Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım dermiş.” (KT D 10) (Alıylmaz, 1994: 4-58).

Uygur Türkçesi:

Erdal, Uygur Türkçesinde ilgi hâli ekinin +^g, +^ğ olduğunu belirtir. Daha yakın zamanlı Uygur kaynaklarında bu ek yerini zamirli çekimden gelen bir +nI yükleme hâli ekine bırakmıştır: *ayalar-nı*, *kişi-ni* vb. (Erdal, 2004, 170). *tänri+g* “tanrıyı”, *kalıқтақı+nı* “yukarıdakini” (UII 69, 4) (Gabain, 2000: 181, 64).

Kadimgi Türkiy Til adlı çalışmada yükleme hâli ekinin (*tüşüm koşımçesi*) +(X)g, +(X)ğ, +n, +nI olduğu belirtilir: *işig* “iş”. n ağızlarında ekteki ünlünün geniş olması mümkün olabilmektedir: *ıgaçağ* “ağacı”. +n eki, iyelik eki almış adlarda kullanılır: *sabımın* “sözümü”. Orhun Yazıtlarında zamirlere gelen +nI eki, yakın zamanlı Uygur

metinlerinde daha çok görülmektedir: *bizni* (Abdurahmanov ve Rüstemoğlu, 1982, 30-31).

Karahanlı Türkçesi:

Karahanlı Türkçesinde yükleme hâli eki +ğ, +g; +n; +ni, +ni'dir (Hacıeminoğlu, 2008, 29).

Ajunuğ kezer men maña yoğ orun “Dünyayı gezerim, benim için yer yurt yoktur.” (KB 747)

Arığlıknu sevmiş turur bir bayat “Tanrı temizliği sever.” (KB 2856)

Nalbant, DLT'de yükleme hâli ekinin bazen eksiz, çoğunlukla da ekli olarak yapıldığını dile getirir. Bir taraftan +^oG, +^on, +nI ekleri kullanılmaya devam ederken bir taraftan +I ekinin kullanıldığı örnekler de görülmeye başlamıştır: *Emdi muni alıñ* (DLT, C III, 372), *uluğnu uluğlasa kut bolur* (DLT, C I, 304), *yigitlerig işletü* (DLT, C I, 263), *kulan keyik awlatu* (DLT, C I, 263) (Nalbant, 2008, 36-40).

Harezm Türkçesi:

Harezm Türkçesinde yükleme hâli eki +ni, III. teklik şahıs iyelik ekinden sonra +ni veya +n'dir (Eckmann, 2003b: 1-38).

Murādını tapar uşbu kapuğda “Bu kapıda isteğini bulur (isteğine kavuşur).” (KHŞDH 12/230)

Yigitlikni ganimet tut kéçer bil “Yiğitliği hazine gibi sakla, kaybedersin.” (KHŞDH 11/190)

Selām kıldı kolın kavşurdu turdu “Selam verdi, kolunu kavuşturdu (bağladı)” (KHŞDH 118/2360)

Kıpçak Türkçesi:

Kıpçak Türkçesinde yükleme hâli eki, +nI'dir. III. şahıs iyelik eklerinden sonra +n eki de kullanılabilir (Karamanlıoğlu, 1994, 66-67): *enbiyā mārāsın* “peygamberler mirasını” (GT 82a 163/4), *şükriñi* “(onun) şükürünü” (GT 82a 163/11).

Yükleme hâli ekinin Tarihî Türk Lehçelerindeki, Türkiye Türkçesindeki ve Çağatay Türkçesinin devamı olan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerindeki gelişimi tablo hâlinde gösterilmiştir.

Tablo 4. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Yüklem Hâli Ekleri

Tarihî Türk Lehçelerinde Yüklem Hâli Ekleri	
Köktürkçe	+ ^o g, +(I)n, +nI
Uygur Türkçesi	+ ^o g, + ^o g, +nI
Karahanlı Türkçesi	+g/+g; +n; +ni/+ni
Harezmi Türkçesi	+nI, +n
Kıpçak Türkçesi	+ni, +n
Çağatay Türkçesi	+nI, +n, +I
Çağdaş Türk Lehçelerinde Yüklem Hâli Ekleri	
Türkiye Türkçesi	+(y)I/ +(y)U, +nI / +nU
Özbek Türkçesi	+ni
Yeni Uygur Türkçesi	+ni

Tabloda da görüldüğü gibi, yüklem hâli eki Köktürkçe Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde yalın isimlerde +^og, +^og; iyelik eki almış isimlerde +n ve zamirlerde +nI ekiyle yapıyordu. Ancak daha sonraki dönemlerde +nI eki standart yüklem hâli eki olmuş ve III. teklik ve çokluk iyelik eki taşıyanlar dışında bütün sözlerde bu ek kullanılmıştır. Zamirlerin yüklem hâli çekimi ise +nI ekinin kalıplaşmasıyla devam etmiştir.

İsimleri geçişli bir fiile bağlayan yüklem hâli, Çağatay Türkçesinde ekli ve eksiz olarak iki şekilde yapılmaktadır. *XV-XIX Asırlar Özbek Tili Morfolojisi* adlı çalışmada ekli yüklem hâlinin kullanıldığı yerler şu şekilde açıklanmıştır: 1) Yüklem hâlindeki kelime özel isim olduğunda: *Mecnünnü kördi bir kişi*. 2) “Kimi? (Kimleri?)” sorusuna cevap olan ve bir kişiyi anlatan isimler: *Gedānu mu'teber kılsañ né boldı?* 3) Bazı zamir türleri (özellikle işaret zamirleri), sıfatlar, sıfat-fiiller, sayı isimleri, yüklem hâlindeki bir ismin niteleyicisi olduğunda: *Kelib uşbu yérni almışmen. Qatıq köñülni yumuşatır. Aytur sözni ayt, aytmac sözdin qayt. Miñ cānnu algay érdi*. 4) Yüklem hâlindeki isim, sıfat, zamir, sıfat-fiil, isim-fiil, sayı ismi gibi kelimelerden oluştuğunda: *Otun taşımağnu bilir. Munuñ-dék iş qılurnı bilmes halk. Özni tapqay. Qılurnı qılmasdın bilgeyler*. 5) İyelik eki almış isimler: *Qanımnı töker lebi yazıqsız*. 6) Yüklem hâlindeki isim ile fiil arasına başka kelimeler girdiğinde: *Qal'anı aña bérmesmiz*. 7) Fiil yüklem hâlindeki isimden önce geldiğinde: *Salma nazarnı özge sanemler cemāline*. 8) Bağlaçlarla bağlanmış yüklem hâlindeki isimlerden her ikisi veya sadece ikincisi ek alır. Özellikle

Baburname'de her iki isim de yükleme hâli ekini alır: *Udnu* ve *ğuccaḳnu* hem *ḥub çalur êkendir*. *Andağ bāzārgānlar kēlib, bizniñ ināyet ve şefḳatimizni körüb bardılar* (Rüstemoḡ, 1990, 23-25).

Grönbech, yükleme hâli ekinin bir nesneye önem verildiği durumlarda kullanıldığını ifade eder. Ayrıca dinleyicinin de bilgisi daâhilinde olan bir konudan bahsedilirken yükleme hâli ekinin kullanılmasının zorunlu olduğunu da belirtir (Grönbech, 2000: 129-136). Ekli yükleme hâli cümlede belirtili nesne oluşturur.

2.2.1.1.3.3.1. Yükleme Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli eki isim kök ve gövdelerine genellikle *+nI* biçiminde eklenir: *ağyārnu* “başkasını” (MZE 277), *bāḡnu* “bağ” (GS 578/3), *belānu* “belayı” (BOD 102b/7), *yaruḳ cihannu* “aydınlık dünyayı” (BD 21/1), *deşt-i ḳıpçaḳnu* “Kıpçak çölünü” (Sİ 150/1529), *ḥalknu* “halkı” (NC-AŞN IV 42), *keyikni* “geyiği” (DC f. 8v/6), *kişini* “kişiyi” (NMŞF 413/704), *Özbekni* “Özbek'i” (BOD 96b), *bu rumūznu* “bu rumuzu” (KMMN 7/11), *segni* “köpeği” (SGBÇÇ-HKÇTÜA 4/70b), *sengni* “taşı” (SGBÇÇ-HKÇTÜA 4/70b), *yaḫraḡnu* “yaprağı” (MK-AŞN IV 271/1), *yaḫşını* “iyiyi” (MK-AŞN IV 270/8).

Ek, III. teklik şahıs iyelik ekini almış isimlerden sonra çoğunlukla *+n* biçimindedir: *balasın* “yavrusunu” (HE-AŞN III 64/6), *ḫırşın* “(onun) hırsını” (ÜLT 60/69), *külin* “külünü” (NMŞF 94/184).

Batı Türkçesinin etkisiyle ek; zaman zaman *+I* şeklinde de görülebilir. Ekin bu şekli isim kök ve gövdelerine gelebildiği gibi, iyelikli isimlere de gelebilir: *‘āḳlını* “aklımı” (SARÇG 67a/2), *sīnemi* “sinemi” (SARÇG 64b/4), *yamanı* “kötüyü” (NŞ 328/8), *ol yığaḳı* “o ağacı” (HE-AŞN III 48/2).

2.2.1.1.3.3.1.1. Yükleme Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli ekinin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları karşısındaki durumu aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.3.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli eki kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır: *balasın*

“yavrusunu” (HE-AŞN III 64/6), *keyikni* “geyiği” (DC f. 8v/6), *kişini* “kişiyi” (NMŞF 413/704), *yamanı* “kötüyü” (NŞ 328/8).

2.2.1.1.3.3.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli ekinin sadece düz ünlülü şekilleri görüldüğü için ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak uymaz: *köhlümni aldın* “Yüzünü gösterip gönlümü aldın.” (BD 125/3), *sünbülni* “sümbülü” (ŞHD 95/2), *şevkumnu* “isteğimi” (NŞ 156/3), *uluḡnu* “büyüğü” (MDF 1364), *yüzünni* “(senin) yüzünü” (BD 125/3).

Ancak bu kuralın işlediği kelimeler de oldukça fazladır: *ağyārnu* “başkasını” (MZE 277), *belānu* “belayı” (BOD 102b/7), *keyikni* “geyiği” (DC f. 8v/6), *kişini* “kişiyi” (NMŞF 413/704), *Özbekni* “Özbek’i” (BOD 96b), *yafraḡnu* “yaprağı” (MK-AŞN IV 271/1), *yaḡşını* “iyiyi” (MK-AŞN IV 270/8).

2.2.1.1.3.3.2. Yükleme Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli ekinin kullanılış özellikleri aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.3.2.1. Yükleme Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde ilgi hâli ekinin isimlerle kullanılışı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Aşağıda konu ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir:

2.2.1.1.3.3.2.1.1. Yükleme Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de yükleme hâli eki, isim kök ve gövdelerine doğrudan gelebilir: *bāḡnu* “bağı” (GS 578/3), *çağırnu* “şarabı” (BÇ 330b), *sunu* “suyu” (MDF 314), *yafraḡnu* “yaprağı” (MK-AŞN IV 271/1), *yamanı örtemek* “kötüyü yakmak” (NŞ 328/8), *yıḡaçı* “ağacı” (HE-AŞN III 48/2), *yigitlikni* “yiğitliği” (BV 48/6).

2.2.1.1.3.3.2.1.2. Yükleme Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Ek, çokluk eki almış isimlere gelebilir: *vaşl tapmağanlarnı* “kavuşmayanları” (NŞ 211/5), *ol ulaḡlarnı* “o uluları” (NMŞF 91/180), *yaş yıḡaçlarnı* “taze ağaçları” (SGBÇÇ-HKÇTÜA 4/93b).

2.2.1.1.3.3.2.1.3. Yükleme Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli eki, III. teklik şahıs dışındaki iyelik eklerini almış isimlere çoğunlukla *+nI* biçiminde eklenir: *kanımni* “kanımı” (ML 173/1), *kögrekimni* “göğsümü” (SS-AŞN III 326/7), *külümni* “külümü” (HBD F16a/2); *kerāmetiḡni* “(senin) kerametini” (DC f. 39v); *kölegeḡni* “(senin) gölgeni” (M-AŞN IV 13), *yüzüḡni* “(senin) yüzünü” (ŞHD 301/1); *cānımızni* “canımızı” (BÇŞŞD-HKÇTÜA 32/1), *inilerimizni* “küçük erkek kardeşlerimizi” (DC f. 10v), *köḡlümüzni* “gönlümüzü” (BÇŞŞD-HKÇTÜA 18/1), *sözümüzni* “sözümüzü” (ŞT 66b/6); *bilekleriḡizni* “bileklerinizi” (LD 36/2), *itleriḡizni* “köpeklerinizi” (LM 200/XX-1727), *ḡadriḡizni* “kadrinizi” (DC f. 11r), *söziḡizni* “sözünüzü” (ŞT 87b/16); *ḡollarını* “(onların) ellerini” (ŞMM 100/23), *közlerini* “(onların) gözlerini” (ÇFK 8a/21).

Yaygın olmamakla birlikte I. ve II. teklik şahıs iyelik eklerinden sonra ekin *+I* biçimi de gelebilir: *‘āḡlımı* “aklımı” (SARÇG 67a/2), *köḡlümi* “gönlümü” (YED 49/3); *aḡzıḡı* “(senin) aḡzını” (SH 62b/1192).

İncelenen eserlerde I. ve II. teklik şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki kullanılmayan örnekler de yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır.

‘Āşık oldum cānım āsānliḡ bile al éy ecel “Ey ecel, âşık oldum, **canımı** kolaylıkla al.” (FK 504/3)

Köḡlüm alıp cānıma ḡasd étti ol bḡḡāneveş “O yabancı tavırlı, gönlümü alıp canıma kastetti.” (HBDS XVII/7)

Maḡremim yoḡ kimge sırrım aytayın “Mahremim yok, kime sırrımı söyleyeyim?” (KMMN 79/7)

Ecel éli méni yaḡam tutupdur “Ecel eli benim **yakamı** tutmuştur.” (BOD 19b/7)

Himmet éteḡindin éliḡ çekmegil “Himmet eteḡinden elini çekme.” (MZE 250)

Her yéter yétmesni dost dép sırrıḡ izḡār éyleme “Her yeter yetmezi (olur olmazı) dost sanıp sırrını söyleme.” (EÇŞ-TDA 5 5/4)

Bağla tilin ağzın uzatma sözün “Ağzını, dilini bağla, sözünü uzatma.” (SH 59b/1141)

Yüzün yuğul ki farzın evvelidür “Yüzünü yıka ki (bu) farzın birincisidir.” (FN 9/14)

Çağatay Türkçesinde, III. teklik şahıs iyelik ekinden sonra genellikle ekin +*n* biçimi gelir: *cümle bildiklerin* “bütün bildiklerini” (HHM 293/2119), *derd otun* “dert ateşini” (YED 45/2), *māvelerniñ hikāyesin* “meyvelerin hikâyesini” (MEMÜ 44/1), *közin* “(onun) gözünü” (Sİ 470/6317), *kuş tilin* “kuş dilini” (HSHB-AŞN IV 57), *külün* “(onun) külünü” (GS 804-LXXI).

III. teklik şahıs iyelik ekinden sonra ekin +*nI* şekli de yaygın olarak görülür: *babasını boynıdın kucaqlap* “babasını kucaklayıp” (BOD 97a/2), *saçını* “(onun) saçını” (ML 173/9), *anıñ yürekini* “onun yüreğini” (BD 8/4).

2.2.1.1.3.3.2.2. Yükleme Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli ekinin zamirlerle kullanışı aşağıda ayrıntılı olarak açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.3.2.2.1. Yükleme Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı

Kemal Eraslan, zamirlere gelen yükleme hâli ekinin +*nI* olduğunu, ancak *n* ile biten zamirlerden sonra geldiğinde yan yana gelen iki *n*'den biri düştüğü için ekin +*I* gibi görüldüğünü, bu durumun *bizni*, *sizni*, *anlarını* gibi şekillerden de anlaşılacağını ifade eder: *ben+ni* > *beni*, *sen+ni* > *seni* (Eraslan, 1999b, 335-345).

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli ekinin zamirlerde kullanılışı ile ilgili örneklerden belli başlıları şunlardır: *mēni* “beni” (FK 689/291), *sēni* “seni” (FK 689/291), *anı* “onu” (UHEP-HKÇTÜA 13/1), *onu* “onu” (FN 4/11), *bizni* “bizi” (LT 196/CXLVII-2485), *sizni* “sizi” (BOD 97b/7), *alarını* “onları” (FK 540/4).

2.2.1.1.3.3.2.2.2. Yükleme Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde işaret zamirlerine ekin +*nI* şekli gelir: *munu* “bunu” (LM 135/XIV-1056), *alarını* “onları” (FŞ 237/72), *uşbularını* “bunları” (ŞHD 87/7).

Ek, III. teklik şahıs iyelik eki almış zamirlerden sonra +*n* şeklinde görülebilir: *bu birisin*

“bunu” (HE-AŞN III 43/4), *ol birisin* “öbürünü” (HE-AŞN III 43/4).

2.2.1.1.3.3.2.2.3. Yükleme Hâli Ekinin Dönüşlülük Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde dönüşlülük zamirlerine ekin *+nI* ve *+n* şekilleri iyelik eklerinden sora gelir: *öz özümni* “kendi kendimi” (NŞ 410/1), *öz özüñni* “(sen) kendi kendini” (LT 182/CXXXIII-2290), *öz özini* “kendi kendini” (MEMÜ 66/109), *özün* “kendini” (NŞ 423/7).

Sadece birkaç örnekte görülen “*kendi*” zamirinde ise ekin *+i* biçimi kullanılmıştır: *kendüyi* “kendini” (HHM 183/811).

2.2.1.1.3.3.2.2.4. Yükleme Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı

Soru zamirlerine ekin genellikle *+nI* biçimi gelir.

Kay birini kat' kıla bilge sên “Hangi birini sona erdireceksin?” (MZE 534)

Kaysı birni kim edâ kılğay-sên éy miskân köñül “Ey zavallı gönül, hangi birini eda edeceksin?” (ŞHD 259/3)

Kaysını aytay méni baştın ayaķıñ köydürür “Hangisini söyleyeyim, beni baştan ayağa yandırır.” (LD 93/3)

Kimni öltürmekke atsañ oķ méniñ cānum çıkar “Kimi öldürmek için ok atsan benim canım çıkar.” (NŞ 83/6)

2.2.1.1.3.3.2.2.5. Yükleme Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı

Belirsizlik zamirlerine ekin genellikle *+nI* şekli gelir: *barçalarını* “hepsini” (LM 31/I-45), *barını* “hepsini” (LT 47/XXI-450), *birevni* “birini” (NŞ 392/9), *birini* “birini” (LM 303/XXXI-2816), *fülännü* “filanı” (ŞT 77a/3), *her birni* “her birini” (Sİ 176/1922), *özgelerni* “başkalarını” (ML 170/5).

Ancak bazı III. teklik şahıs iyelik eki almış belirsizlik zamirlerden sonra ekin *+n* şekli de gelebilmektedir: *barçasın* “hepsini” (LT 117/LXXIX-1410), *barısın* “hepsini” (NMSF 377/604), *bir-birin* “birbirini” (NŞ 688/2), *biri birini* “birbirini” (ŞHD 63/4), *birisin* “birisini” (NŞ 322/7), *her birin* “her birini” (Sİ 251/3044), *özgesin* “başkasını”

(FK 689/441).

2.2.1.1.3.3.2.3. Yükleme Hâli Ekinin Edatlarda Kullanılışı

İncelenen eserlerde sadece bir örnekte yükleme hâli ekinin edatlardan sonra geldiği görülmüştür: *mén dékni* “benim gibi” (NŞ 239/6).

2.2.1.1.3.3.2.4. Yükleme Hâli Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli ekinin isim-fiil ve sıfat-fiillerle kullanımına ilişkin örnekler aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.3.2.4.1. Yükleme Hâli Ekinin İsim-Fiillerde Kullanılışı

Yükleme hâli eki, isim-fiil eklerinden sonra +*nI* şekliyle gelir: *nāme kéltürmekni* “mektup getirmeyi” (NŞ 379/5), *ölmekni* “ölmeyi” (UHATH XV), *öltürmekni* “öldürmeyi” (NŞ 503/7), *méni yād éylemekni* “beni yâd etmeyi” (BV 117/2), *bu ‘ahdni sindurmaḳnu* “bu yemini bozmayı” (ŞTÜ-ÇT 95/19), *séni yémeklikni* “seni yemeyi” (MEMÜ 50/33); *terk ét uruşnu* “Savaşı terk et.” (NŞ 510/7).

2.2.1.1.3.3.2.4.2. Yükleme Hâli Ekinin Sıfat-Fiillerde Kullanılışı

Ek, sıfat-fiil eklerinden sonra da +*nI* şeklinde görülür: *bizni unutḳannu* “bizi unutani” (BD 79/1); *her yeter yetmesni* “her yeter yetmezi” (EÇŞ-TDA 5 5/4); *ḳılurnı ḳılmasdın bilgeyler* “Çalışanı çalışmayandan bilecekler.” (MÜNŞ-AŞN IV 89).

2.2.1.1.3.3.2.5. Yükleme Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı

a) Türkiye Türkçesinde yükleme hâli ekini almış bir isim, başka bir isimle yükleme grubu oluşturabilir (Karahan, 1997, 41). Bu durum Çağatay Türkçesinde de bu şekildedir: *ḳuş tilin bilgen Süleymān* “kuş dilini bilen Süleyman” (HSHB-AŞN IV 57), *yārnu sivgen niter aḡyārnu* “Yâri seven başkasını ne yapsın? (MZE 277)

b) Yükleme hâlindeki isim deyimleşmiş ifadeler kurar: *Başımnu alıp kétkey mén* “Başımı alıp gideceğim ” (BD 115/1), *ḥaddın aştı* “Haddini aştı.” (BÇŞŞD-HKÇTÜA 12/1), *köñlümnü aldıḡ* “Gönlümü aldın.” (BD 125/3).

2.2.1.1.3.3.2.6. Eksiz Yükleme Hâli

Eksiz yükleme hâli eki $\emptyset$ 'dir. Cümlede belirtisiz nesne oluşturur. Görünüş olarak yalın hâle benzemekle birlikte, belirtilmemiş bir yükleme hâli eki hissedilmektedir (Sev, 2007, 187). Eksiz yükleme hâli kendi içinde iki gruba ayrılır:

2.2.1.1.3.3.2.6.1. Eksiz Belirtili Yükleme Hâli

Eksiz yükleme hâli, iyelik ekleri üzerine yükleme hâli eki getirilmediği zaman ortaya çıkar. *XV-XIX Asrlar Özbek Tili Morfologiyası* adlı çalışmada, eksiz belirtili yükleme hâlinin tür isimlerine has bir durum olduğu belirtilir. Yani neyi (neleri) sorusuna cevap olan isimler etkilendiği fiil ile bağlantı kurduğunda eksiz kullanım mümkün olabilmektedir (Rüstemov, 1990, 25-26).

Grönbech, konuya şöyle bir açıklama getirir: “İyelik eki almış adlarda yükleme hâli ekinin bulunmayışı, eksizliğin tali ve nadir hece düşmesi yahut ses benzeşmesiyle açıklanamayacak kadar nispeten sık rastlanan bir olaydır. Çok kere bu durum, böyle bir ad kendisinin belirli bir nesneyi işaret edişine, yani iyelik eki vasıtasıyla kâfi derecede belirlenişine, dolayısıyla sahip olduğu şarta atfedilebilir. Ek, üçüncü şahısta çok seyrek olarak diğer iki teklik şahısta ise oldukça sık düşer. Üçüncü şahıs iyelik eki almış nesne durumundaki bir adda, sonucu eskiden olup bitmiş bir olayı gösteriyorsa yükleme hâli eki düşer” (Grönbech, 2000: 133-134).

Çağatay Türkçesinde de özellikle I. ve II. teklik şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâli ekinin kullanılmadığı örnekler oldukça yaygındır. İncelenen Çağatay dönemi metinlerinden tespit edilen bu örneklerden belli başlıları aşağıda gösterilmiştir:

Ya kıyaşımni keltür başımğa yāḥud cānım al “Ya güneşimi getir başıma ya da canımı al.” (BV 157/4)

Émdi ümīdim bar, öçüm alsam mén andın bir yolu “Şimdi ondan öcümü alacağıma ümidim var.” (MSD 126)

Işq yolida mén özüm der-be-der kıldım bu kün “Bu gün aşk yolunda kendimi perişan ettim.” (ŞMM 25/1)

Maħremim yoħ kimge sırrım aytayın “Mahremim yok, kime sırrımı söyleyeyim?” (KMNM 79/7)

‘Işķ iyledi rüsvā méni émdi başıy al kit “Aşk, beni rezil etti, şimdi başını al git.” (BV 214/4)

Boıy salışın asru zarfāne körünür “Boyunu salışın son derece zarif görünür.” (GD-HKÇTÜA 17/3)

Himmet éteğindin éliñ çekmegil “Himmet eteğinden elini çekme.” (MZE 250)

İlgerü başıp ħademiñ kédesin “Adımını ileri atıp gidesin.” (SH 40a/732)

Her yéter yétmesni dost dép sırrıy izhār éyleme “Her yeter yetmezi (olur olmaz) dost sanıp sırrını söyleme.” (EÇŞ-TDA 5 5/4)

2.2.1.1.3.3.2.6.2. Eksiz Belirtisiz Yükleme Hâli

Eksiz belirtisiz yükleme hâli belirtisiz nesneyi oluşturur. Uzun, *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe* adlı eserinde konuya örneklerle açıklık getirir. Uzun'a göre *Ali kitap okuyor* cümlesindeki *Ali* kelimesi yalın hâldedir. Bu kelimenin yerine geçen zamir de yalın hâlde olur. Ancak *Ali* gibi eksiz olan *kitap* kelimesi yalın hâlde değildir. Çünkü aynı konuma yalın bir zamir konulamaz. Bu durum bize *kitap* kelimesinin gerçekte yükleme hâlinde bulunduğunu ama bu hâlin eksiz olarak sunulduğunu gösterir. Böylece, nesnenin belirtili/belirtisiz olması, hâl ile değil, ilgili kavramların konuşucu ve dinleyen açısından bilindik olup olmamasına, yani kelimenin belirtili olma gibi anlamsal özelliğine bağlıdır. Başka bir deyişle nesne konumundaki *ad öbekleri* ister belirtili ister belirtisiz olsun, cümlenin nesnesi olma işlevi, dolayısıyla fiilin tümleci konumunda bulunması değişmemektedir. O hâlde, ortada bir işlev ve konum değişmesi olmadığına göre, durumu da aynı olmalıdır (Uzun, 2000, 190).

İncelenen Çağatay dönemi eserlerinde konu ile ilgili tespit edilen örnekler aşağıda gösterilmiştir:

Uluğ suğa yétkeç İbrāhīm ayağ suğa koydı ve ħadem urdı. “İbrahim, büyük suya ulaşınca **ayağını** suya bastı ve adım attı.” (NMŞF 27/26)

Bir kâfirge çori boldum “Bir kâfire **hizmetçi** oldum.” (BOD 92a/7)

Ƙalem birle kâğıdƘa dūrler saçar. “Kalem ile kâğıda **inciler** saçar.” (SGBÇÇ-HKÇTÜA I/1a)

Yüzümğa incü töker émdi yaş ile kirpik “Şimdi kirpik, yaş ile yüzüme **inci** döker.” (YED 145/1)

Kim haremide maña yir bérđi Rab “Allah, kutsal mekânında bana **yer** verdi.” (SH 2a/15)

2.2.1.1.3.3.3. Yükleme Hâli Ekinin İşlevleri

Yükleme hâli ekinin Çağatay Türkçesindeki işlevlerine geçmeden önce ekin bazı Türkologlar tarafından farklı olarak değerlendirildiğine değinmek istiyoruz.

Adalı, “Belirteçlik Ardılları” başlığı altında ismin *yönelme*, *kalma*, *çıkma*, *eşitlik* ve *bağlama* hâllerini ele alırken yükleme hâlini “Nesne Ardılı”; ilgi hâlini de “Tamlayan Ardılı” başlığı altında ayrı birer ek olarak inceler. Yani yükleme ve ilgi hâli eklerini hâl eklerinden ayrı olarak değerlendirir (Adalı, 2004, 67-70).

Karahan da yukarıda belirtildiği üzere (bk. İlgi Hâli) ilgi ve yükleme hâli eklerinin hâl eklerinden ayrı bir kategoride değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir. Karahan'a göre yükleme hâli vardır. Ancak bu hâl eksizdir. Yükleme hâlinin işlevi nesne yapmak değil, var olan nesneye belirlilik kazandırmaktır. Gerek yükleme gerek ilgi hâli ekinin fonksiyonu, eklendikleri kelimelerle sınırlıdır. Diğer hâl ekleri gibi “ileriye doğru münasebetler kuran” ekler değildir. Bu sebeple her iki ek de ayrı bir kategoride ele alınmalıdır (Karahan, 1999, 605-611).

Verilen bu bilgilerden sonra yükleme hâli ekinin Çağatay Türkçesindeki işlevleri şu şekilde özetlenebilir:

a) Yükleme hâlindeki isim, yüklem bildirdiği ve öznenin yaptığı işten etkilendiği için belirtme işlevi yüklenir. Dolayısıyla bu durumdaki isim, cümlede belirtili nesne görevindedir.

Bu bâğni bézedim serv ü gül nihâli bile “Bu bağı servi ve gül fidanı ile süsledim.”(GS 578/3)

Bâzargānları yiberdi. “Tüccarları gönderdi.” (ŞTÜ-ÇT 97/11)

Bu kişini kim öldürdi? “Bu adamı kim öldürdü?”(NMŞF 413/704)

Tîğ ile kögrekimni çāk eyleş “Kılıçla göğsümü parçalayın.” (SS-AŞN III 326/7)

Barçasız kıldı seni dağı meni “Seni de beni de kimsesiz bıraktı.”(FK 689/291)

Tozun meniñ könlüm cerāhatığa sepersin. “Tozunu gönlümün yarasına serpersin.” (M-AŞN IV 12)

Ol ulağları asrağay-mén. “O uluları koruyacağım.” (NMŞF 91/180)

Yoğni bilmes barnı hem anlamas “Yoku bilmez, varı anlamaz.” (LT 217/CLIX-2785)

Güyā ki karangu kécede yolnu yitürdüñ “Güya karanlık gecede yolu yitirdin.” (NŞ 346/4)

b) Eksiz belirtisiz yükleme hâlindeki bir isim, cümlede belirtisiz nesne görevindedir.

Bir kâfirge çori boldum “Bir kâfire hizmetçi buldum.” (BOD 92a/7)

Qalem birle kâğıdka dürler saçar. “Kalem ile kâğıda inciler saçar.” (SGBÇÇ-HKÇTÜA I/1a)

Kim haremide maña yér bérđi Rab “Allah, kutsal mekânında bana yer verdi.” (SH 2a/15).

2.2.1.1.3.3.4. Yükleme Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanılması

Fiillerin cümle içinde yüklem olabilmeleri, ismin aldığı hâl ekleri ile doğrudan alakalıdır. Bir fiil, yüklem olurken isimlerin bazı hâl eklerini almasını ister. Çekimli bir fiilin bir cümlede hangi hâllerden etkilenecek yüklem olduğu dil terminolojisinde “istem (valenz)” terimiyle ifade edilir (Atacık, 2008:VIII).

Banguoğlu “Takılarda İstem” başlığı altında “Fiiller nesne olan addan belli çekim hâlleri istedikleri gibi takılar da ilişki kurdukları addan işleyişlerine göre belli çekim hâlleri isterler. Başka bir deyimle belli bir isim hâlini kovarlar. Buna *istem* (rection) deriz. *Düşmana karşı* takı öbeğinde takının istemi *kime hâlidir*. Bu öbeklenmede *karşı* isteyen, *düşmana* istenen adını alır. Türkçede takıların dört türlü istemi vardır: 1. Kim hâli isteyen takılar, 2. Kime hâli isteyen takılar, 3. Kimden hâli isteyen takılar, 4. Adı katkı alan takılar.” şeklinde bu konuya açıklık getirir (Banguoğlu, 2000, 386).

Çağatay Türkçesinde fiillerle hâl ekleri arasındaki ilişki zaman zaman Türkiye Türkçesindeki göre farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesinde yönelme hâli ekli bir tamlayıcı isteyen *de-* “demek” fiili, Çağatay Türkçesinde aynı anlamda kullanılmasına rağmen genellikle yükleme hâli ekli bir tamlayıcı almakta veya cümledeki anlamına göre Türkiye Türkçesinde yükleme hâli gerektiren *düşün-* “düşünmek” fiili, Çağatay Türkçesinde yönelme hâlinde olabilmektedir.

Bu durumda Türkiye Türkçesinde diğer hâl eklerini isteyen fiillerin Çağatay Türkçesinde yükleme hâli ile kullanılması da fiilin *istemi* ile ilgilidir. İncelenen eserlerde Türkiye Türkçesinde yönelme hâli gerektiren bazı fiillerin Çağatay Türkçesinde yükleme hâli eki ile kullanıldığı görülmüştür. Bu tür örneklerin sayısı da oldukça fazladır.

Qadimde alarnı moğollar dërler. “Geçmişte onlara Moğollar derlerdi (denirdi).” (ÇKT 11a/3)

Türkler anı iplik dërler. “Türkler ona iplik derler.” (NMŞF 328/530)

Ol ki anı kible dër ehl-i Herat “Ona Herat halkı kible der.” (HE-AŞN III 50/11)

Ve hūblarnıñ köz ve qaşları arasın kabağ dërler. “Güzellerin göz ve kaşları arasına Türkler 'kapak' derler.” (ML 173/4)

Ol kal'anı İzmir dërler. “O kaleye İzmir derler.” (ÇZTKUÖB 272a/10)

Añni boz oğlan han dër érdiler. “Adına Bozoğlan Han derlerdi.” (BOD 1b/4)

Ve bulardın üç yüz on üçni mürsel dépdürler. “Bunlardan üç yüz on üçüne 'mürsel'

demişler.” (TEH-AŞN IV 46)

Ƙollarını açıp İřān meşreb'ni du'ā ƙıldılar. “Ellerini açıp İşan Meşreb'e dua ettiler.” (ŞMM 100/23)

Ƙarıluę ister isey Ƙarılarını ħürmet tut “Yaşlılık istersen yaşlılara hürmet et.” (FK 73/2)

Muni tuyuğ dérler. “Buna 'tuyug' derler.” (ML 174/15)

Biri tüz ki oğ yā nēze dék nimeni dérler. “Biri tüz ki “ok” veya “mızrak” gibi şeye denir.” (ML 174/22)

Özini sevdāyī-mizāc ve mütekebbir kişi dérler. “Kendisi için (kendisine) sevdâyî mizaçlı ve kibirli kişi derler.” (MN I 423/T187)

Sizni dér-men yūsuf aħmed “Size Yusuf Ahmed derim.” (BOD 78b/4)

İrāę vilāyetlerin ulaşıpmén. “Uzak vilayetlere ulaşmışım.” (MÜŞ-AŞN IV-92)

Bu kün ol yérni Isığ Köl dérler. “Bu gün o yere Isığ Göl derler.” (ŞT 69a/11)

2.2.1.1.3.3.5. Yükleme Hâli Eki Yerine Diğer Hâl Eklerinin Kullanılması

Türkiye Türkçesinde yükleme hâli gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki ile kullanılmaktadır. Ancak bu tür örnekler sınırlı sayıdadır.

Cānıma yağar otlar ol gamze-i fettāni “O fenalık yapan gamzenin ateşi canımı yakar.” (ŞHD 315/6)

Bu sözge tüşünüň “Bu sözü düşünün.” (ŞT 82a/3)

2.2.1.1.3.4. Yönelme Hâli

Genel olarak “fiilin istikametini gösteren ve yaklaşma ifade eden hâl” (Ergin, 1990, 221) olarak tanımlayabileceğimiz yönelme hâli ile ilgili olarak belı başlı terim sözlüklerinde şu açıklamalara yer verilmiştir:

Vecihe Hatipoğlu: “**yönelme durumu** (*Osm. mef'ülünileyh, Fr. datif; İng. dative; Alm.*

dativ, wemfall). Ad görevli sözcüğün taşıdığı kavrama dönüşü bildiren durum. Türkçede bu durum **-e(-a, -y-e, -y-a)** ekiyle belirtilir: *Eve (ev-e), bahçeye (bahçe-y-e), düşünceye (düşünce-y-e), okumaya (okuma-y-a), oduna (odun-a), oluğa (oluk-a)* vb.” (Hatipoğlu, 1972, 106).

Ahmet Topaloğlu, “**yönelme hâli** (*Osm. Mefûlün ileyh, Fr. datif; Türkçe verimlik, -e hâli, (durumu), datif (hâli), -e belgili tümleç, verimlik, verme hâli, yaklaşma hâli, yönelme hâli (durumu), girme hâli, kime hâli, yakınlık durumu*). Cümlede yükleme bağlı olarak isim soylu kelimelerin gösterdiği nesneye veya şahsa ya da belirttiği kavrama yöneliş, dönüş, yaklaşma, girme vb. bildiren hâl. Bugünkü Türkçede yönelme hâli **-(y)A** ekiyle yapılır.” (Topaloğlu, 1989, 162).

Berke Vardar: “**yönelme durumu** (*Alm. dativ; Fr. datif; İng. dative*). Adın belirttiği kavrama dönüş ya da yöneliş anlatan durum. Örneğin Türkçede yönelme durumu **-e(-a)** ekiyle oluşturulur.” (Vardar, 2002, 225).

Zeynep Korkmaz: “**yönelme durumu:** (*Alm. Dativ, Wemfall; Fr. datif; İng. dative; Osm. Mefûlün ileyh*) Yaklaşma, yönelme bakımlarından adın karşıladığı nesneyi fiile bağlayan durum. Bu durum, **(-A), -(y)A** yönelme durumu ekiyle karşılanır: *Ne kadar çaresiz bir şey istediğini bu yumurcağa anlatmağa imkân yoktu.* (R. N. Güntekin, Kızılılık Dalları, s.72.). *Hâkimlikten istifası, kasabaya gelip avukatlığa başlayışı ve nihayet onu da bırakarak çiftliğe çekilişi, artık hep bu yorumun çerçevesi içindedir* (T. Buğra, Yalnızlar, s.121). *Yola koyuldular. Doktor hizmetkârların kaldığı evlere doğru yöneldi. Şükriye de o zaman taraçadan, inip bardakları toplayıp mutfağa taşıdı.* (T. Buğra, göst. e., s.174), *Sabri geçen seferler bu ağaca hiç dikkat etmediğini düşündü* (A. H. Tanpınar, Yaz Yağmuru, s.65.); *Evvel zaman içinde, muhtelif vilâyetlere gönderilmiş bir vali, ahaliye zulmeder, hâkimler bilhassa idam kararlarına imza vermezler, onunla hiç biri geçinemezlermiş* (A. Ş. Hisar, Geçmiş Zaman Fıkraları, s.13) vb.” (Korkmaz, 2007b, 244).

Crystal yönelme hâlini cümlede dolaylı tümleç görevindeki ismin hâli olarak açıklamıştır (Crystal, 2008, 129).

Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçeleri üzerine yapılmış gramer çalışmalarında yönelme hâli eki ile ilgili olarak verilen bilgilerden belli başlıları aşağıda özetlenmiştir:

Karahanlı Türkçesi Grameri'nde yönelme hâli, cümlede yer tümleci yapan hâl olarak açıklanmıştır (Hacıeminoğlu, 2008, 30).

Harezm Türkçesi adlı çalışmada yönelme hâli ekinin kelime grupları ve cümlede fiilin kendisine doğru yaklaştığını, yöneldiğini ifade eden ek olduğu belirtilir (Toparlı ve Vural 2007, 38).

Kıpçak Türkçesi Grameri'nde konu ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunulmuştur: “Şekil bakımından olduğu kadar anlam bakımından da çeşitli durumlar gösteren bu ek, eski sarf ve nahivlerimizde 'mef'ûlü ileyh' adı ile anılırdı. Kıpçakça gramerlerde ise yükleme hâli eki *-nı/-ni* ile birlikte 'mef'ûlü bih' bahsinde meful olarak beraber ele alınmıştır (EH 139. TZ 78a. KK 31). Fakat aradaki fark belirtilmemiştir. Meselâ yönelme hâlini 'birinci meful, yükleme hâlini 'ikinci meful' sayan EH'da (s.139) *'ni* harfi meful bihi sarihi iş'ar eder. *-ka* ile *ga* ise gaye manasını müş'ir mefullere dâhil olurlar.' denilmek sureti ile; TZ'de ise delâlet ettiği fiilin cinsi ile ilgili olarak ayırt edilmişlerdir. (EH 142, TZ 78a)” (Karamanlıoğlu, 1994, 67-68).

XV-XIX Asrlar Özbek Tili Morfologiyası adlı çalışmada yönelme hâlinin (*cöneliş kelişigi*) +GA, +KA +A ekleri ile yapılan hâl olduğu belirtilmiştir (Rüstemov, 1990, 27).

Gülsevin, yönelme hâlini cümlede fiilin istikametini gösteren isimlerin hâli olarak ifade eder (Gülsevin, 2007, 41).

Deny, “*Mef'ûlün ileyh (datif)*, fiil, kendisine tahsis edilen ve yöneltilen kelimedir.” açıklamasını yapar (Deny, 1941:172).

Ergin, yönelme hâlini, fiilin yönünü gösteren ve yaklaşma ifade eden hâl olarak tanımlar ve bu hâlin daima ekle yapıldığını belirtir (Ergin, 1990, 221).

Banguoğlu konu ile ilgili şu açıklamalarda bulunur: “*Kime hâli* adın *yönelme*, *girme hâli* (datif), *kimde hâli* adın *durma*, *kalma hâli* (locatif), *kimden hâli* ise *çıkma* (ablatif), *uzaklaşma hâlidir*: *Eve gidiyorum. Evde oturuyorum. Evden geliyorum.* gibi. Bu üç hâl, adın zaman ve mekân içinde yer ve yön gösterme hâlleridir. Bu hâlleri ile bu adlar fiilin olduğu *yerleme* (localisation) şartlarını belirtirler. Bu sebeple onlara *yer yön hâlleri* (cas locaux) adını veririz. Bu hâllerdeki adlar en çok cümlede *isimleme* adını alan bir

söz dizimi unsuru olarak kullanılırlar. Yer yön hâlleri birçok zarfların yapımına da girerler.” (Banguoğlu, 2000, 328).

Samim Sinanoğlu, yönelme hâlini şöyle açıklar: “+e çekim ekini almış olan yani yöneliş düşümlü ad ile genel olarak, varılan veya yönelinen yer yahut da aktarmalı anlamı ile, sadece yönelinen varlık veya kavram bildirilir. Bu çeşit ögeler cümlecikte, bağlı oldukları fiilin ya da fiil grubunun sınıfına göre, katma (tümleç) veya nesne durumunda bulunurlar.” (Sinanoğlu, 1960, 337-339).

Sözcük Türleri adlı çalışmada ismin belirttiği kavrama yönelişin, dönüşün söz konusu olduğu hâl yönelme hâli olarak belirtilir (Atabay; Kutluk; Özel, 1983, 41).

Buran, yönelme hâlini cümlede işi, hareketi, nesnenin yönünü, varacağı son noktayı belirten isimlerin hâli olarak açıklar. Buran'a göre fiilin hareketinin yöneldiği ve kendisine yaklaşılan nesne, cümlede yönelme hâlidir (Buran, 1996, 134).

Kornfilt, yönelme hâlini dolaylı tümleç görevindeki ismin içinde bulunduğu hâl olarak açıklar (Kornfilt, 1997, 212-213).

Kahraman, “Bir eylemin yöneldiği, yaklaştığı varlık ya da kavramın adı, cümlede +E ekiyle çekimlenerek ilgili eylemin karşılığı olan fiile bağlanır. Eylemlerin yöneldiği varlık ya da kavramları göstermek üzere adlara *beri, öte, doğru, karşı, geri, ileri* gibi çekim edatları da ulanabilir. Ancak, bu edatlarla çekimlenmiş adlara bağlanan fiillerin bildirdikleri eylemler, yalnızca ilgili varlığa -kavrama- yönelirler. 'Yaklaşma' ve 'varma' amacını taşımayan bu yönelme, +E ekinin verdiği yönelme anlamına göre soyut kalır.” açıklamasını yapar (Kahraman, 1999: 278-297).

Türkiye Türkçesi Dilbilgisi adlı çalışmada yönelme hâlindeki ismin yüklemle belirttiği hareketin kendisine doğru yaklaştığını veya yöneldiğini bildirdiği ifade edilir (Özçelik ve Erten, 2000, 117).

Güneş, “İsmi fiile bağlayıp işin, ismin gösterdiği varlığa doğru yapıldığını ifade eden çekim” biçiminde açıkladığı yönelme hâlinin Türkiye Türkçesinde iki ayrı ek ile yapıldığını belirtir: +A, +nA: *okul+a, babası+na*. Güneş, iyelikli isimlerden sonra +nI, +nA eklerinin kullanımının genel bir kural olduğunu, bu sebeple belirtisiz isim

tamlamasından oluşan bütün yer adlarının ve soyadların yükleme ve yönelme hâllerinin bu eklerle yapıldığını ifade eder: *Beyoğlu'nu / Beyoğlu'na; Türkiye Cumhuriyeti'ni / Türkiye Cumhuriyeti'ne; A. H. Müftüoğlu'nu / A. H. Müftüoğlu'na*. Ayrıca zamanla iyelik ifadesi kaybolmuş bazı birleşik isimlerin yönelme hâllerinin +A ile yapıldığını belirtir: *cumartesi-y-e, İ. İnönü'ye (< İnönü-y-e), kahvaltı-y-a, Yolçatı'ya (< Yolçatı-y-a)* (Güneş, 2003, 79-80).

Demir, yönelme hâlini, ismi fiile bağlayan ve fiilin kendine yöneldiğini, yaklaştığını belirten hâl olarak tanımlar (Demir, 2006, 273).

Korkmaz, “Yönelme durumu, kelime grupları ve cümlelerde fiildeki hareketin yöneldiği adın içinde bulunduğu durumdur. Bir başka anlatımla, adı yönelme, yaklaşma işlevi ile fiile bağlayan durumdur.” açıklamasını yapar (Korkmaz, 2007a, 280).

Karaağaç, yönelme hâli için “yaklaşma hâli” ifadesini kullanmış ve konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir: “Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin yöneldiği veya yaklaştığı varlığın adı, yaklaşma çekimine girer. Eylemin yönünü gösteren ve yaklaşma ifade eden bu hâl, daima ekle yapılır. Bu ekimizin ana işlevi yaklaşımdır. Bu çekimin ana işlevi olan yaklaşımdan başka, yer, zaman, karşılaştırma, neden, ilgi, gereklilik, görüş vs. gibi işlevleri de vardır.” (Karaağaç, 2009, 66).

Hazırgi Zaman Özbek Edebiy Tili, adlı çalışmada yönelme hâli, işin, hareketin yöneldiği nesneyi anlatan ismin bulunduğu hâl olarak ifadelenir (Şaabdurahmanov; Askarova; Hacıyev vd. 1980, 236).

Modern Uygur Türkçesi Grameri'nde “yaklaşma hâli” olarak adlandırılan bu hâlle ilgili olarak “Bu ek, ismin datif şeklini yaparak yaklaşma, yönelme ifade eder. İsmi fiile bağlar. Bu ek, lokatif ve ablatif ekleriyle beraber yer ve istikamet gösteren eklerdendir.” açıklaması yapılıdır (Kaşgarlı, 1992, 81-82).

Bütün bu açıklamalardan sonra cümlede fiildeki hareketin yönünü gösteren ismin içinde bulunduğu hâl olarak açıklayabileceğimiz yönelme hâli, Türkiye Türkçesinde +A eki ile karşılanır.

Ekin kökenine gelince; Kuznetsov, *-ka/-ga/-(y)a* ve *-karu/-garu/-arı* ekleri (yönelme

hâli); *-(y)a eki (bitişik ulaç)* başlığı altında yönelme hâli ekinin kökenini *kör-* fiiline dayandırır. Bu fiilin morfolojik şekiller teşekkül etmeden önce yarım yardımcı bir fiil olarak hareketin yönünü göstermek üzere kullanılmaya başladığını ifade eder. O sırada bütün kök-fiiller, sosyal önemlilik prensibi kılavuz tutulursa iki kipin anlamına çıkar: 1) Emir kipi 2) Bildirme (haber) kipi (şimdiki zamanla geniş zamanı ifade etmek şartıyla). Bu durumda *tağ / eb kör bar (kit)* cümlesi ya “Dağı/evi gör ve git.”, “Dağı/evi gör(erek) git.”, “Dağa / eve git.” ya da cümlenin başında *er, kişi, ol* gibi bir kelime varsa “O dağı/evi görüyor/gördü ve gidiyor / gitti.” yani “Dağa / eve gidiyor / gitti.” anlamıyla kullanılırdı. Daha sonra Ana Türkçede bildirme kipinin ilk şekilleri ortaya çıkar; şimdiki zaman (bugünkü geniş zaman) eki *-(y)Ur* ve geçmiş zaman eki *-DUk*. Bu durumda *tağ / eb kör bar* cümlesi sadece “Dağı / evi gör, git.” yani “Dağa/eve git.” anlamına gelir. Çünkü “O (er, adam) dağa/eve gidiyor.” anlamına gelen cümle *ol (er, kişi) tağ / eb kör-ür barur* şeklinde anlatılmak zorundadır. Bundan sonraki safhada *kör-ür* fiilindeki *r* sesi düşüyor ve cümle *tağ / eb kör-ü bar-ur* şekline dönüşüyor. Sonraki süreç ise şu şekilde işliyor:1) (bildirme kipinde) *ev körü keter (barur) > ev körü... > ev-körü kiter* “Eve gider.”: *tağ körü ketti (bardı) > tağ -körü... > tağ-çoru... > tağ-çaru kitti* “Dağa gitti.”; 2) (emir kipinde) *ev kör ket > ev-kör... > ev-ke... > ev-ke(r)... > ev-ke kit* “Eve git.”; *dağ kör ket > dağ kör... > dağ çor... > dağ çar... > dağ ça(r) (ya da dağ-(k)ar) > dağ-ça* (ya da dağ-ar) kit “Dağa git.” Bu süreçler sonucunda yönelme hâlinin iki şekli ortaya çıkıyor: Bildirme kipli cümlelerde *+kerü, +çaru*; ikinci teklik şahıs emir kipli cümlelerde *+ke, +ça*. Bu şekillerin *kör-* fiiliyle bir ilgisi kalmadığından cümlelerde eş anlamlı şekil (ek) gibi kullanılmaya başlar. Uzun deneyimler sonucu da *+ke, +ça* şekilleri daha “idareli” olduğu için *+kerü, +çaru* biçimlerini konuşma itiyadından uzaklaştırır. Fonetik süreçler de devam edegelmiştir: *+ka > +ğa > +(ğ)a > +a/(y)a; +karu > +kara > +(ka)ra > +ra* veya *+karu > +kar > +(k)ar > +ar*. *Anar, manar* (“ona”, “bana”) veya *başra, gözre* (“başa”, “göze”) gibi kelimeler de bu sürece örnek teşkil etmektedir (Kuznetsov, 1995, 193-262).

Timurtaş, yönelme hâli eki *+GA*’nın tarihî gelişme içinde ilgi çekici özellikler gösterdiğini belirtir. Batı Türkçesinde yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinin “başa, saña” şeklinde *η* içermesinin ekin başındaki *ğ* ve *g* seslerinin sonradan düştüğünü ve Eski Türkçede *n* ile *ğ*’nin *η* hâlinde birleşip lehçelerin teşekkülünde tekrar parçalanmadan Batı Türkçesine klişe hâlinde intikal ettiğini göstermektedir. Timurtaş, bu şekilde *η*

teşekkülünün III. şahıs iyelik ekli kelimelerin çekiminde de görüldüğünü, iyelik ekinden sonra gelen yardımcı *n*'nin ekin başındaki *g* ile birleşerek *η*'yi meydana getirdiğini, sonra da *η > n* değişimi olduğunu belirtmektedir. *n* kullanılmayan eklerde ise yönelme hâli +*GA* şeklini muhafaza etmiştir. Bu bakımdan ekin oluşum sürecinde III. şahıs şekli ayrı bir önem taşımaktadır (Timurtaş, 2005, 86).

Ekin Tarihî Türk Lehçelerindeki gelişimi şu şekilde açıklanabilir:

Köktürkçe:

Tekin Köktürkçede yönelme hâlinin (*verme-bulunma durumu*) genellikle +*kA* eki ile yapıldığını; I. ve II. teklik şahıs iyelik ekini almış isimlere +*A*, III. teklik şahıs iyelik ekli isimlere +*ηa* şeklinin geldiğini belirtir: *Bu taş+ka bu tām+ka kop yol(l)ug tigin bitidim*. “Bu taşlara (ve) bu duvarlara hep (ben), Prens Yollug yazdım.” *Kurıgaru kün batsıkı+ηa* “Geride gün batısına (kadar)”, *Sekiz yegirmi yaşım+a* “On sekiz yaşımda” (Tekin, 2003a, 110-112).

Alyılmaz, “yönelme hâli” ifadesini, çalışmamızda “yön gösterme hâli” olarak adlandırdığımız hâl için kullanır. Alyılmaz’ın çalışmasında +*A*, +*KA*; +(n)*A* ekleri, cümledeki fonksiyonlarına göre *zamanda bulunma hâli*, *mekânda (yerde) bulunma hâli*, *hedef hâli*, *sınırlandırma hâli karşılıklılık hâli* ve *sebep hâli* eki olarak gösterilir (Alyılmaz, 1994: 50-83).

Bir yılka dört yolu süñ(ü)şd(ü)m. “Bir yılda dört kez savaştım.” (BK D 30) (Alyılmaz, 1994: 60). (*Zamanda Bulunma Hâli*)

Bolçuka t(a)η önt(ü)rü t(e)gd(i)m(i)z. “Bolu’ya şafak sökerken ulaştık. (Şafak sökerken Bolu’da olduk.)” (T 35) (Alyılmaz, 1994: 62) (*Mekânda (yerde) Bulunma Hâli*)

İlt(i)r(i)ş k(a)g(a)n bilg(e)sin üç(ü)n (a)lpın üç(ü)n t(a)g(a)çka y(i)ti y(i)girmi süñ(ü)şdi. “İlteriş Kağan bilge olduğu için, yiğit olduğu için Çinlilerle on yedi kez savaştı.” (T 48-49) (Alyılmaz, 1994: 71) (*Karşılıklılık Hâli*)

K(i)mke il(i)g k(a)zg(a)nur m(e)n? “Kime (kim için) il kazanıyorum?” (KT D 8-9) (Alyılmaz, 1994: 72) (*Hedef Hâli*)

N(e)ke t(e)z(e)r biz? “Niçin kaçıyoruz?” (T 38-39) (Alyılmaz, 1994: 74) (Sebeup Hâli)

İlg(e)rü kün togs(i)k(k)a bir(i)g(e)rü kün ortusıŋ(a)ru kuurıg(a)ru kün b(a)tsıkıŋa yır(t)g(a)ru tün ortusıŋ(a)ru (a)nta içr(e)ki bod(u)n koo(p) m(a)ŋa kör(ür). “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar; batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tâbidir.” (KT G 2) (Alyılmaz, 1994: 80) (Sınırlandırma Hâli)

Uygur Türkçesi:

Gabain, yönelme hâli ekinin +KA; nadiren +A; ünlülerden sonra +yA olduğunu, son şeklin özellikle iyelik eklerine, son sesi *ğ* olan isimlere ve kitabelerde yer bildiren bazı isimlere geldiğini belirtir: *adağ+a, aç+a, kıru+ya* “batıya” (Gabain, 2000: 63).

Erdal, Eski Türkçede özellikle Yenisey Yazıtlarında yönelme hâli için yaygın olarak +KA ekinin kullanıldığını, ancak I. ve II. teklik şahıs iyelik ekinen sonra +A eki geldiğini belirtir. Ama +KA’lı örnekler daha çoktur. Yalnız iki örnekte +gA eki görülmektedir: *Beş yegirmi yaşında tavgaç kanga bardım. Kök teŋride künge azdım.* Ayrıca Thomsen tarafından yayımlanan kısa bir resmî mektupta da +GA ekinin kullanıldığı görülmüştür: *Beşinç ay sekiz yegirmige* (Erdal, 2004, 171-173). Bu çalışmada yön gösterme hâli ekleri yönelme eki olarak ele alınmıştır.

Karahanlı Türkçesi:

Bu dönemde yönelme hâli, +KA, +GA; +A ekleri ile yapılmaktadır (Hacıeminoğlu, 2008, 30): *ataka* “ataya” (KB 1184), *erejke* “huzura” (KB 5235).

Nalbant, DLT’de yalın hâldeki isimlerle genellikle +KA, +GA eklerinin kullanıldığını, I. teklik şahıs iyelik ekinen sonra +A, III. teklik şahıs iyelik ekinen sonra da +ŋa ekinin geldiğini belirtir. +A eki bazen iyelik eki almamış isimlere de gelebilmektedir: *Ƙuruğ kaşık ağızka yaramas* (DLT, C I, 383), *Ol meniŋ közüme sağıdı* (DLT, C III, 268), *olar birbirige kız bərişdi* (DLT, C II, 94), *ol maŋa söz tapuzdı* (DLT, C II, 86), *Terken Ƙatun kutıŋa tegür mendin Ƙoşuğ* (DLT, C I, 376) (Nalbant, 2008, 40-44).

Harezmi Türkçesi:

Bu dönemde yönelme hâli eki +GA, +KA ‘dır: *arşlan+ka*, *yol+ga*, *kün+ge*, *söz+e*, *yüzüñ+ge* vb. (Toparlı ve Vural, 2007, 38-39).

Kıpçak Türkçesi:

Bu ek, Kıpçak Türkçesi döneminde tonlu-tonsuz uyumuna bağlı olarak her iki şekli ile de kullanılmaktadır: +GA, +KA. I. ve II. şahıs teklik ve çokluk iyelik eklerinden sonra ekin +A’lı şekli gelir: *avga* (çık-), *ötünçke* (ber-), *artıma*, *canımızga* (Karamanlıoğlu, 1994, 67-70).

Yönelme hâli ekinin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki durumu aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir:

Tablo 5. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Yönelme Hâli Ekleri

Tarihî Türk Lehçelerinde Yönelme Hâli Ekleri	
Köktürkçe	+KA, +A; + <i>na</i>
Uygur Türkçesi	+KA, (<i>nadiren</i> +GA), +(y)A
Karahanlı Türkçesi	+KA, +GA, +A
Harezmi Türkçesi	+KA, +GA, +A
Kıpçak Türkçesi	+KA, +GA, +A
Çağatay Türkçesi	+KA, +GA, +A +nA
Çağdaş Türk Lehçelerinde Yönelme Hâli Ekleri	
Türkiye Türkçesi	+A
Özbek Türkçesi	+KA, +GA
Yeni Uygur Türkçesi	+KA +GA

Yönelme hâli ekinin Çağatay Türkçesinde gösterdiği özellikler eserlerden tespit edilen örnekler doğrultusunda ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

2.2.1.1.3.4.1. Yönelme Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri

Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki, ünlü ile biten isimlere +GA şeklinde eklenir: *sāyegā* “gölgeye” (NMSF 63/109), *sirkege* “sirkeye” (MZE 342), *suğa* “suya” (MZE 305).

Ek, tonlu ünsüzle biten isimlerden sonra genellikle +GA biçimindedir: *ıldırımğa* “yıldırıma” (ML 173/6), *kanğa* “kına” (ŞT 83b/16), *közge* “göze” (KMNM 92/28), *misāfirğa* “misafire” (SM 99/12), *öyge* “eve” (FK 516/1), *sebedge* “sepete” (LT 143/XCV-1775), *unğa* “una”(MZE 342), *yaratkanğa* “Yaradan’a” (UHATH VII/3),

yüzge “yüze” (BV 12/6).

Ancak tonlu ünsüzle biten isimlerde, özellikle de *b* ve *d* seslerinden sonra ek, +*KA* şeklinde gelebilir: *özge kâğıdka* “başka kâğıda” (FK 551/5), *könülke* “gönüle” (LM 33/I-62), *tagka* “dağa” (LM 30/I-30), *tişlerinke* “dişlerine” (YED 79/2).

Ek, tonsuz ünsüzle biten isimlerden sonra çoğunlukla +*KA* şeklindedir: *kökke* “göğe” (BV 207/5), *taşka* “taşa” (FŞ 384/17), *tünlükke* “pencereye” (MSD 552), *yigitke* “yiğide” (NŞ 316/7).

Tonsuz ünsüzlerden sonra ekin +*GA* biçiminin geldiği örnekler de çoktur: *bu işge* “bu işe” (NŞ 315/3), *otğa* “ateşe” (MZE 305), *sütge* “süte” (FN 5/27), *yurtğa* “yurda” (ŞT 65b/6).

İsim kök ve gövdelerine, iyelik ve nadiren de çokluk eki almış isimlere Batı Türkçesinin etkisiyle ekin +*A* şekli gelebilmektedir: *asmāna* “asumana” (BOD 51a/6), *cennete* “cennete” (EÇŞ-TDA 5 9/3), *her yana* “her yana” (ZFEM I 307/10), *kölgeye* “gölgeye” (NMSF 63/109), *taşa* “taşa” (SASA 18/63), *taşraya* “dışarıya” (HHM 196/968); *başıma* “başıma” (Sİ 201/2296), *derdime* “derdime” (SS-AŞN III 375/2), *kögsüme* “göğsüme” (HE-AŞN III 92/12); *munluğ cānuja* “(senin) kederli canına” (HBDS XLV/6), *öyüñe* “(senin) evine” (NMSF 66/116); *közlere* “gözlere” (YED 159/3), *yüreklere* “yüreklere” (BOD 57b/1).

III. teklik ve çokluk iyelik ekleri ile yönelme hâli eki arasına *zamir n*'si gelir. Ancak Eckmann, bu sesi *zamir n*'si olarak görmeyip ekin III. şahıs iyelik eklerinden sonraki +*nA* şekli olarak değerlendirir (Eckmann, 2003a: 66; Eckmann, 2003b: 109-132): *analarına* “analarına” (DC f. 11v/5), *béglerine* “beylerine bakıp” (ŞT 77a/2), *şeref burcına* “şeref köşesine” (MZE 100).

Sınırlı sayıdaki bazı örneklerde III. teklik şahıs iyelik eki ile +*GA* eki arasına *zamir n*'si gelmiştir: *biringe* “birine”(BOD 83b/3), *cān yarasınğa* “can yarasına” (HHD 121a 369/7), *nürünğa* “(onun) nuruna” (SH 12b/226).

2.2.1.1.3.4.1.1. Yönelme Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu

Çağatay Türkçesinde yönelme hâli ekinin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları karşısındaki durumu aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.4.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Yönelme hâli eki, Çağatay Türkçesinin aslî kelimelerinde, kalınlık-incelik uyumuna büyük ölçüde uyar: *başım̄a* “başım̄a” (BV 32/2), *közüm̄ge* “gözüm̄e” (ŞHD 90/1), *külbesige* “kulübesine” (LT 30/IX-225), *özlerige* “kendilerine” (NMŞF 318/518), *tilge* “dile” (ÇKT 3a/1).

Çağatay dönemi eserlerinde kalınlık-incelik uyumuna uymamış kelimeler de mevcuttur. Ancak bu durum klasik devirde istinsah edilmiş yazmalarda daha azdır. Bunlar da genellikle müstensih tarafından yapılmış hatalardan kaynaklanmaktadır. Çünkü bir nüshada yanlış yazılmış bir kelime, başka nüshada kalınlık-incelik uyumuna uyarak yazılabilmektedir (Eckman, 2003a: 28): *her biriġa* “her birine” (NŞ 603/2), *her kiřiġa* “her kişiye” (BOD 3b/6), *könlüm̄ġa* “gönlüm̄e” (YED 16/4), *anıġ yoluġe* “onun yoluna” (SH 3b/48), *yurtke* “yurda” (BOD 3a/8), *yüzüm̄ġa* “yüzüm̄e” (YED 145/1).

Arapça ve Farsçadan gelmiş kelimelerde ise durum farklıdır. Bu tür kelimelerde kalınlık-incelik uyumunun tam olarak işlediği söylenemez. Kemal Eraslan, “Doġu Türkçesinde Ek Uyumsuzluġuna Dair” adlı makalesinde bu konuya dikkat çeker; özellikle Arapça ve Farsçadan geçmiş kelimelerde bu kuralın işlemeyişini, söz konusu dillerde kalınlık-incelik uyumunun bulunmayışına bağlar. Ayrıca aynı kelimeye hem kalın ünlülü hem de ince ünlülü ekin getirilmesinden yola çıkarak bu durumun bir imlâ istikrarsızlığından da kaynaklanmış olabileceğini belirtir (Eraslan, 1970, 113-124).

Çalışmamızda bu durumu örnekleyen kullanımlardan bazıları şunlardır: *âlemġa* “âleme” (KMNM 39/44), *çepiġa* “soluna” (SS-AŞN III 384/2), *kulaġ hücresiġa* “kulak hücreesine” (Sİ 77/442), *hüsniġa* “(onun) güzelliğine” (NŞ 461/7), *katlimġa* “katlime” (GS 598/7), *meclisġa* “meclise” (FŞ 324/45), *secdeġġa* “(senin) secdene” (LM 38/II-110), *Leylî vü Şîrîñ ġa* “Leylâ ve Şirin'e” (NŞ 490/3), *vaşlıġe* “(senin) vaslına” (ŞMM 20/5), *seniġ zülfünġa* “senin saçına” (MSD 624).

Arapça ve Farsçadan geçmiş kelimelerde yönelme hâli ekinin bu kurala uygun olarak

geldiği de görülebilir. Ancak bu tür örneklerin sayısı sınırlıdır: *'ālemge* “dünyaya” (KMM 88/17), *'āşıkğa* “âşığa” (ŞMM 20/5), *mejdāngā* “meydana” (BOD 90b).

2.2.1.1.3.4.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki, düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak uyar: *közümge* “gözüme” (ŞHD 90/1), *külbesige* “kulübesine” (LT 30/IX-225), *özlerige* “kendilerine” (NMŞF 318/518), *tünlükke* “pencereye” (MSD 552), *yigitke* “yiğide” (NŞ 316/7).

2.2.1.1.3.4.2. Yönelme Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri

Çağatay Türkçesinde yönelme hâli ekinin kullanılış özellikleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Aşağıda konu ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir:

2.2.1.1.3.4.2.1. Yönelme Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde isimlerin yönelme hâli çekimi, incelenen eserlerden seçilen örneklerle aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.4.2.1.1. Yönelme Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Yönelme hâli eki, isim kök ve gövdelerine doğrudan gelebilir: *ıldırımğa* “yıldırıma” (ML 173/6), *könülke* “gönüle” (LM 33/I-2), *közgüğe bak* “Aynaya bak.” (NŞ 359/6), *öyge kélmiş* “Eve gelmiş.” (FK 516/1), *tağka* “dağa” (BV 58/3), *téjriğe* “Allah'a” (LT 174/CXXV-2190), *yére* “yere” (SH 12b/223).

2.2.1.1.3.4.2.1.2. Yönelme Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Ek, çokluk eki almış isimlere çokluk ekinden sonra gelir: *şamug derdlerğa* “bütün dertlere” (ŞHD 9/1), *közlere* “gözlere” (YED 159/3), *barı kuşlarğa* “bütün kuşlara” (LT 128/LXXX-1580), *bu süneklerge* “bu kemiklere” (Sİ 127/1189), *üftādelerğa* “düşkünlere” (LT 120/LXXIX-1460), *yüreklere* “yüreklere” (BOD 57b/1).

2.2.1.1.3.4.2.1.3. Yönelme Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Yönelme hâli eki, iyelik eki almış isimlere de iyelik eklerinden sonra gelir: *başımğa* “başıma” (Sİ 226/2677), *bedenimğa* “bedenime” (NŞ 339/1), *cānuma* “canıma” (HBDS XXXVI/7), *derdime* “derdime” (SS-AŞN III 375/2), *hālime* “hâlime” (ZFEM I 304/15),

ḳaddime “boyuma” (BV 253/2), *ḳaşıma* “karşıma” (Sİ 201/2296), *kögsüme* “göğsüme” (HE-AŞN III 92/12), *ornumğa* “yerime” (NMŞF 371/596), *sözime* “sözüme” (BOD 41a/9); *atañğa* “(senin) atana” (MBŞHBÜŞ 26a/12), *birliñge* “(senin) birliğine” (SASA 49/321), *öyüñe* “(senin) evine” (NMŞF 66/116), *sözleriñe* “(senin) sözlerine” (ŞHD 46/4), *tişleriñke* “(senin) dişlerine” (YED 79/2), *vaslıña* “(senin) vaslına” (HBDS III/5), *yoluña* “(senin) yoluna” (BÇŞŞD-HKÇTÜA 22/5); *biglerine* “beylerine” (ŞT 77a/2), *şeref burcına* “şeref köşesine” (MZE 100), *içige* “(onun) içine” (NŞ 191/2), *uluğdın kiçikige diginçe* “büyükten küçüğüne kadar” (ML 169/9), *vişāliñ közgüsiğe* “sevgiliye kavuşma aynasına” (NŞ 322/8), *aç yalañ köziğe* “açların, yoksulların gözüne” (MEMÜ 44/5), *oḳına* “(onun) okuna” (SARÇG 42a/1), *Alaḡonıñ şehrine* “Alango'nun şehrine” (DC f. 19v/14); *başumuzğa* “başımıza” (LT 94/LXXIX-1070), *cürmimizğa* “suçumuza” (LT 26/IV-170); *köñlüñüzge* “(sizin) gönlünüze” (LT 48/XXI-460), *sultāñıñızğa* “(sizin) sultanınıza” (FŞ 457/195); *analarına* “(onların) annelerine” (DC f. 11v/5), *arḳalarığa* “(onların) arkalarına” (ŞMM 106/14), *öz cānlarığa* “kendi canlarına” (SASA 25/129).

Çağatay Türkçesinde III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri ile yönelme hâli ekinin +A biçimi arasına düzenli olarak *zamir n*'si gelmekle birlikte; ekin +*ğa*, +*ge* şekinden önce genellikle gelmez. Ancak sınırlı sayıdaki bazı örneklerde ekin +*ğa*, +*ge* biçiminden önce de *zamir n*'sinin geldiği görülmüştür: *biringe* “birine”(BOD 83b/3), *cān yarasıñğa* “can yarasına” (HHD 121a 369/7), *nūrınğa* “(onun) nuruna” (SH 12b/226).

2.2.1.1.3.4.2.2. Yönelme Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde yönelme hâli ekinin zamirlerle kullanışı ayrıntılı olarak aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.4.2.2.1. Yönelme Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yönelme hâli eki ile çekimlenmiş şahıs zamirleri kök değişikliğine uğrar.

Mansuroğlu, I. ve II. teklik şahıs zamirlerindeki bu değişikliğin *ol* zamirinin yönelme hâli almış *aña* şeklinin etkisiyle olduğu görüşündedir (Mansuroğlu, 1949, 501-518).

Ergin, bunun sebebini teklik şahısların birbirini etkilemiş olmalarında arar. III. teklik

şahıs, I. ve II. teklik şahısları kalınlaştırmış; I. ve II. teklik şahısların etkisiyle de III. teklik şahsa bir *n* gelmiştir ki bu ses aslında bir *zamir n*'si (*pronominal n*)'dir. (Ergin, 1990, 255).

Banguoğlu, bu konudaki düşüncelerini “Kime hâlinde I. ve II. kişi tekli zamirleri kalın sesli sırasına geçmişlerdir. Bu gelişme tam tersine bir örnekleme ile *ona* (eski şekli *ana*) gibi *sana bana* şeklinde bir değişme ile açıklanabilir. Fakat bunu Eski Türkçeden hareket ederek bir damak-geniz sesteşinin (*ng X ŋ*) seslileri kalınlaştırıcı etkisine bağlamak da mümkündür (*Teŋri > Taŋrı, müñüz > boynuz*): *ben-ge sen-ge > banga sanga > baŋa saŋa > bana sana*” şeklinde ifade eder (Banguoğlu, 2000, 358).

Bilgegil, I. ve II. teklik şahıslarda görülen bu durumun kelime kökünün temelden değişmesi değil, bir benzeşme olayı (III. şahsa ait eski -e hâli olan *ana*'ya benzemesi) olduğunu açıklar (Bilgegil, 1984, 210).

Grönbech konu ile ilgili olarak “Çekimde kaideye uymamak, şüphesiz tek başına söz konusu kelimenin zamir olduğunun delili sayılmaz. Kaide dışı çekimler sadece zamir türünden isimlerde görüldüğünden böyle özelliklerin isimlere aktarılması, sonuncuların dil duygusu tarafından zamir olarak hissedildiklerinin bir delilidir.” açıklamalarında bulunur (Grönbech, 2000:337).

Eraslan, I. ve II. teklik şahıslarda çekim sırasında oluşan değişikliğin kök değişikliği değil, ses değişikliği olduğunu ifade eder. Çünkü bu zamirlerin çekim esnasında kalın sıraya geçmesi kural dışıdır. Kural dışı olduğu için de özeldir. Dilin yapısıyla ilgili bir özellik olsaydı normal şeklinin bütün lehçelerde aynı olması gerekirdi (Eraslan, 1999b, 335-345).

Tekin, şahıs zamirlerin çekiminin isimlerinkinden farklı olmasının sebebinin çekim eklerinden değil, zamirlerin çekim gövdelerinden ve onlarda meydana gelen değişikliklerden kaynaklandığını ifade eder: *baŋa ~ maŋa, saŋa, biziŋe* (Tekin, 2003a, 119).

Bu açıklamalardan sonra Çağatay Türkçesine ait incelenen eserlerden yönelme hâlindeki şahıs zamirleri ile ilgili seçilen belli başlı örnekler şunlardır: *baŋa* “bana” (HHM 177/736), *maŋa* “bana” (ŞMM 221/5); *saŋa* “sana” (BÇ 334a); *ana* “ona” (ML

170/2), *ona* “ona” (FN 5/25); *bize* “bize” (SH 55b/1065), *bizğa* “bize” (NMŞF 185/368), *bizge* “bize” (ŞT 65b/16); *size* “size” (LD 58/6), *sizge* “size” (LD 424/2); *olarğa* “onlara” (LM 99/XI-697), *olarğa* “onlara” (DC f. 9r/10).

Kök değişikliğine uğramamış I. ve II. teklik şahıs zamirlerine de nadir olarak rastlanmıştır: *méne* “bana” (BOD 83b/3), *ménge* “bana” (ŞMM 70/3), *sénge* “sana” (ŞMM 96/16).

2.2.1.1.3.4.2.2.2. Yönelme Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı

Yönelme hâli eki, çokluk ve III. şahıs iyelik eki almış işaret zamirlerinden sonra +GA biçiminde gelir: *bularğa* “bunlara” (ÇFK 4a/16), *ol birige* “öbürüne” (HE-AŞN III 43/6), *uşbularğa* “bunlara” (ŞHD 117/3).

Ek, işaret zamirlerine eklendiğinde araya *zamir n*'si girmekte, ğ ünsüzünün *n* sesiyle birleşmesi sonucunda +*na* biçimine dönüşmektedir (bu+n+ğa > buña): *buña* “buna” (HHM 173/687), *muña* “buna” (BV 2/3), *şuña* “şuna” (BOD 58a/2), *ana* “ona” (ML 170/2), *uşmuña* “buna” (ŞHD 322/5).

Bir örnekte yönelme hâlindeki işaret zamirinin *muna* “buna” (LD 95/2) şekline rastlanmıştır.

2.2.1.1.3.4.2.2.3. Yönelme Hâli Ekinin Dönüşlülük Zamirlerinde Kullanılışı

Diğer hâl eklerinde olduğu gibi yönelme hâli eki de dönüşlülük zamirlerine iyelik eklerinden sonra gelebilir. İncelenen eserlerden seçilen başlıca örnekler şu şekildedir: *öz zige* “kendi kendine” (LM 53/IV-254), *öz özine* “kendi kendine” (ŞHD 6/2), *öziye* “kendine” (E-TDA 5 5/1), *özlerige* “kendilerine” (NMŞF 318/518), *özümge* “kendime” (ŞHD 330).

2.2.1.1.3.4.2.2.4. Yönelme Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı

Yönelme hâli eki, soru zamirlerine çoğunlukla +GA nadiren +A biçiminde eklenir. +A ekinden önce *zamir n*'si veya *y* ünsüzü gelir.

Kayanğa ki yüzlendiler. “Nereye döndüler.” (MK-AŞN IV-238)

Köpnîñ kıysı birine aytıp bildürür. “Çoğu kişinin her birine anlatıp bildirir.” (ŞT 66b/8-9)

Ƙayu birge bu iş ināyet bolur “Bu iş, hangi birine yardım eder?” (Sİ 178/1952)

Bu nevā kimge naşīb olsa Nevāyī yanlıg “Bu ses, Nevāyi gibi kime kısmet olsa.” (FK 45/9)

Aytƙal kim ihtiyācın négedür “Neye ihtiyacın olduğunu söyle.” (LT 261/CLXXXII-3410)

‘Āşıkƙa özin satsa raƙībîñ néye ménzer “Āşık için kendini satsa rakibin neye benzer?” (LD 28/4)

2.2.1.1.3.4.2.2.5. Yönelme Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı

Ek; belirsizlik zamirlerine çoğunlukla +GA, nadiren +A biçiminde eklenir. Ekin +A biçiminden önce *zamir n'si gelir. barçağa* “herkese” (FN 2/12), *barığa* “hepsine” (LT 46/XX-435), *birbirine* “birbirine” (HHM 118/40), *bir birimizge* “birbirimize” (Sİ 496/6694), *bir biriñizge* “birbirinize” (FK 689/185), *bir birlerige* “birbirlerine” (Sİ 342/4411), *niçege* “nice(si)ne” (ML 170/4), *birige* “birine” (LM 154/XVI-1247), *her biriğa* “her birine” (NŞ 603/2), *her kıaysımızğa* “her birimize” (NMSF 76/140), *her kıayusına* “hepsine” (DC f. 27r/16), *kimsege* “kimseye” (NŞ 394/8), *özgelerge* “başkalarına” (BOD 75a/6).

2.2.1.1.3.4.2.3. Yönelme Hâli Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde yönelme hâli ekinin isim-fiil ve sıfat-fiillerle kullanımına ilişkin örnekler aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.4.2.3.1. Yönelme Hâli Ekinin İsim-Fiillerde Kullanılışı

Yönelme hâli eki, isim-fiil eklerinden sonra gelir. Örneklerde genellikle ünsüz uyumu görülmekle birlikte bu kuralın işlemediği kullanımlara da nadiren rastlanmaktadır: *bu kitābnı bitimekke* “bu kitabı yazmaya” (ÜLT 10/12), *kirmekke* “girmeye” (ŞT 73b/8), *sözleşmekka* “sözleşmeye” (ZFM 6/6), *yıglamaƙka* “ağlamaya” (ML 171/15), *dem urmaƙğa* “dem vurmaya” (ZFEM I 376/14); *işlemege* “işlemeye” (MZE 585), *ƙarşulaşmağa* “karşılaşmaya” (ATD 23/6); *körünüşke* “görünüşe” (BOD 99a/7).

Bazı örneklerde ek, +*mAK* ekinden sonra isimden isim yapan +*IİK*, +*IUK* ekiyle birlikte gelerek aynı işlevi görür: *yér öpmeklikke* “yer öpmeye” (FŞ 319/82), *sévünmeklikke* “sevinmeye” (NŞ 406/3).

2.2.1.1.3.4.2.3.2. Yönelme Hâli Ekinin Sıfat-Fiillerde Kullanılışı

Yönelme hâli eki, sıfat-fiil eklerinden sonra gelir. Bu kullanılıştta ek ünsüzü, ünsüz uyumuna tam olarak uyar: *âdem atanğanğa* “âdem olarak atanana” (MZE 448), *yaratkanğa* “Yaradan'a” (FŞ 212/92); *izârıñni açarğa* “yanağını açana” (ML 172/23), *cevâb ayturğa* “cevap verene” (FŞ 237/74), *hâlimni sorarğa* “hâlimi sorana” (GS 813-LXXX).

2.2.1.1.3.4.2.4. Yönelme Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı

a) Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de yönelme hâli eki, anlamca kaynaşmış veya deyimleşmiş birleşik fiiller oluşturur: *cānuma minnet* “canıma minnet” (GD-HKÇTÜA 9/1), *nazarğa kelip* “nazara gelip” (Sİ 89/630), *otka salgıl* “Ateşe ver.” (MN I 236/T242), *alarnı özlerige keltürdiler.* “Onları kendilerine getirdiler.” (NMŞF 318/518), *tilge kéliptür.* “Dile gelmiştir.” (ÇKT 3a/1), *özini tēlbeliḳka saldı.* “Kendisini deli gibi gösterdi.” (Eckmann, 2003a: 69), *yolğa tüştük* “Yola düştük.” (NMŞF 376/602).

b) Yönelme hâli ekini almış bir isim, başka bir isimle yönelme grubu oluşturur (Karahana, 1997, 41-42). Çağatay Türkçesinde de bu tür örneklerle sıklıkla karşılaşılır: *nānğa muhtāc* “ekmeğe muhtaç” (BV 95/6). *otka lāyık* “ateşe layık” (LT 202/CLI-2565), *yigirmi yılğa yakın* “yirmi yıla yakın” (MN I 314/T137).

c) Yönelme hâli eki, eklendiği ismi edatlara bağlayarak edat grubu oluşturur: *ḳıyāmetğa tēgin* “kıyamete kadar”(LD 6/12), *nēcege tigrü* “ne zamana kadar” (ŞHD 191/3), *subhğa tēgrü* “sabaha kadar”(FK 519/5), *tañğa tēgrü* “tan vaktine kadar” (NŞ 139/1).

2.2.1.1.3.4.3. Yönelme Hâli Ekinin İşlevleri

İncelenen eserlerden tespit edilen örnekler doğrultusunda yönelme hâli ekinin Çağatay Türkçesindeki işlevleri aşağıda belirtilmiştir:

a) Yönelme hâli eki, ismi yönelme, yaklaşma işlevi ile fiile bağlar.

Barça 'ālemġa yayıldı bil ki ħüsnüñ pertevi “Bil ki güzelliğinin ışığı bütün dünyaya yayıldı.” (ŞHD 11/4)

Ger sunı yüz kıtla deryādın alıp deryāġa saç “Suyu yüz defa denizden alıp denize saç.” (BV 97/5)

Külin kökke savurġaylar. “Gülünü göğe savuracaklar.” (NMŞF 94/184)

Öyge kélmiş dép ħaberler aytıban cānānedin “Eve gelmiş diye sevgiliden haber vermiş.” (FK 516/1)

Bu künnüñ işini sén taġġa saldıñ ay cāhil “Ay cahil, bu günün işini yarına bıraktın.” (LD 3/16)

Ve méni yaġınıġa olturttı. “Beni yakına oturttu.” (NMŞF 160/325)

b) Yönelme hâli eki almış isimler, kelime grupları, cümlede yer tümleci görevinde bulunur.

Bulġar şehriġe kirdi-ler. “Bulgar şehrine girdiler.” (DC f. 36r/14)

Ĥorāsān'ġa kældiler. “Horasan'a geldiler.” (MN I 1/T5)

Bu kéçe külbemġa kélđi ol kıyaşım yaşurun “Bu gece o güneşim gizlice kulübeme geldi.” (BD 46/1)

Külbesiġe salġay andaġ ikki nūr “Onun gibi iki nuru kulübesine salacak.” (LT 30/IX-225)

Andın 'ilm taġşli için şehriġa kélđi. “Oradan ilim tahsili için şehre geldi.” (MN I 321/T141)

Ölüġni hem ol yérġe defn éttiler “Ölüyü o yere (oraya) defnettiler.” (Sİ 115/1019)

Bu ayılġan üç yurtġa bardılar. “Bu söylenen üç yurda vardılar.” (ŞT 65b/6)

c) İsmi fiile “zaman” ve “süre” işlevi ile bağlar.

Ezeldin ebedge işim boldı şād “İşim ezelden ebede şad oldu.” (ŞHD 49/3)

Kündin künge derdim boldı ziyāde “Derdim günden güne arttı.” (BOD 23a/3)

‘Ömri yüz yigirmige yétti. “Ömrü yüz yirmiye ulaştı.” (NMŞF 82/158)

ç) Amaç, sebep bildirir.

Bir pāre kişi cāsūslıķga kélip turur. “Bir kısım kişi **casusluk için** gelmiştir.” (ŞTÜ-ÇT 97/16)

‘İbādet kılmaķa dūnyāģa kéltürdi séni ma’būd “Allah seni **ibadet etmek için** dünyaya getirdi.” (EÇŞ-TDA 5 2/3)

Öz mülkidin ‘ilm talebiģa şehrga kélip érdi. “Ülkesinden **ilim öğrenmek için** şehre gelmişti.” (MN I 260/T124)

Kimni öltürmekke atsañ oķ méniñ cānım çıkar “Kimi öldürmek **in** ok atsan benim canım çıkar.” (NŞ 83/6)

d) Üstünlük ifade eden kelimelerle bir şeyin karşılaştırıldığı kişi veya nesneyi belirtmek için kullanılır (Eckmann, 2003a: 69)

Āteş bizge galebe kıldı. “Ateş bize galip geldi.” (NMŞF 376/602)

Özin ‘ışķ bābıda Ferhād ve Mecnūn’ģa terciħ kılıptur. “Kendisini aşk hususunda Ferhād ve Mecnun’a tercih etmiştir (üstün tutmuştur).” (MN I 461/T246)

e) Bir kişinin bakış açısına işaret edebilir (Eckmann, 2003a:68).

Misāfirģa her öy bir tırfe menzil “**Misafir için** (misafire göre) her ev bir konaklama yeridir.” (SM 99/12)

Sizge āsāndur eger mén bolmasam “Eğer ben olmasam **sizin için** (size göre) kolaydır.” (LD 424/2)

Ana ornın ata tutmas oģulģa “**Oğul için** (oğula göre) ananın yerini ata tutmaz.” (BV

670/1)

f) Mevcut bir özellekle ilişkisi olanı belirtmek için kullanılır (Eckmann, 2003a: 68).

Ol ağağa inilikke lāyık ve ʔarīkı alar ʔarīkı bile muvāfık érđi. “Ağabeyine kardeş olmaya layık ve yolu yoluna uygundu.” (MN I 41/T30)

Ārī ŧeker kimge lāyıktur yémekke her gedāy “Elbette ŧeker yemek dilenciye uygun değildir.” (MSD 553)

Kirmekke év yok. “**Girmek için** ev yok.” (ŧT 73b/8)

Her birisine uruŧğa lāyık heybetlik bolmağ uęün birer savur atab bérđi. “Her birine savaŧa layık olmak için birer ölüm verdi.” (DC f. 25v/13)

g) *Bar, yok, -dUr, érür* ve sahiplik ifade eden kelimelerle kullanılarak iyelikli yaklaŧma hâli bildirir (Eckmann, 2003a: 67).

Kāse-gerlik ŧan’atıħa mensüb érđi. “Kāsecilik sanatına mensuptu.” (MN I 95/T59)

Könlümgedür felāket ü cāniŧadur veca’ “Gönlüme felaket, senin canına ağrı, sızı.” (Nŧ 288/4)

ğ) Eŧitlik hâli ekiyle birlikte zamanda ve mekânda sınırlama ifade eden +*GAça*, +*KAça* (bk. Sınırlama Hâli) ekini oluŧturur.

Her kimerse zāhidlık ılsa ‘ilmsiz ‘ömriniħ āħiriħaça dāvāne bolħay. “Kim ilimsiz sofuluk yaparsa ömrünün sonuna **kadar** divane olacak.” (ÇFK 24b/1)

ŧabāhdın tüŧ vağtiğe ve piŧindin akŧamkaça oturup ança iŧ kırlurlar. “Sabahtan akŧama **kadar** oturup öylece iŧ yaparlar.” (MÜNŧ-AŧN IV 93)

Yérđin olup kökkeçe bir kām aħa “Yerden göğe kadar ona istek duymuŧ.” (HE-AŧN III 26/7)

h) Yönelme hâli meçhul bir fiilin öznesine iŧaret etmek için kullanılır (Eckmann, 2003a: 67).

Ol hem atasınıñ k̄atiliġa maqt̄ul boldı. “O da atasının **katili tarafından** katledildi.” (MN I 46/T50)

1) Aynı ismin art arda tekrarından oluşan zarf görevinde ikilemeler kurar.

Taŋlası ol yan yana sürdi cemel “Sabah o yan yana deve sürdü.” (LT 205/CLII-2605)

Yönelme hâli ekinin Çağatay Türkçesindeki belli başlı işlevleri bu şekilde açıklanabilir. Diğer yandan Banguoğlu, “*Hemşire hastaya bakıyor. Bu çocuğa kıymayın. Kamyon bir ineğe çarptı. Çocuklar erkenden işe başladılar.*” gibi örneklerde de görüldü üzere bazı fiillerin anlamca geçişli oldukları hâlde *kime hâlini* gerektirdiklerini belirtir. Buna da *kime hâlli nesne* adını verir (Banguoğlu, 2000, 528). Bu durumda Banguoğlu, yönelme hâli ekini almış bir ismin cümlenin nesnesi de olabileceğini ifade etmektedir.

Sinanoğlu da konu ile ilgili olarak “*Çocuk dokundu.*” cümlesini örnek verir. Bu cümle, özne ve yüklem olarak iki temel öğeden oluşmakla birlikte *kime, neye* sorusunu da akla getirmektedir. O hâlde bu cümleye *sobaya* kelimesi ilave edilebilir. *Sobaya* kelimesi bu cümlede bulunması gerekli bir tamamlayıcı öge olduğu için bir *-e’li nesne*dir. *Dokunmak* fiili de *öznel* değil *nesnel* ve nesnesi *-i* hâlinde bulunmadığı için (dolaylı nesne) *dolaylı nesnel* bir fiildir. Bu açıklamalardan sonra Sinanoğlu, Türkçede *-e’li* ve *-i’li* olmak üzere iki çeşit nesne olduğunu belirtir. Bazı fiiller anlam farkı ile bazıları anlam farkı olmadan iki çeşit nesne ile kullanılır: *birini vurmak-birine vurmak; bir yeri teşrif etmek-bir yere teşrif etmek* gibi. Bazı fiiller her iki nesne ile de kullanılabilir: *Kitabı arkadaşınıza veriniz. Bu işi size danışacağım. Yemeğe tuz koydunuz mu?* gibi. Konunun devamında Sinanoğlu, Türkçede yalın hâl, çıkma hâli ve ile edatıyla bildirilen (dolaylı) nesnelere de bulunduğunu belirtir: *Düşündüğümü kimseden saklamam. Kurt kartaldan korkmaz. Herkesten nefret ediyor. İnsandan hoşlanmıyor. Sakat kimselerle alay etmeyiniz. Kötü insanlarla konuşmamalı.* gibi (Sinanoğlu, 1957, 368-371).

Boz, yükleme hâlinin *+ø* ve *+I* eklerinden başka *+A* ve *+DAn* ekleri ile de karşılanabileceğini ifade eder ve ifadesini bu alanda yapılmış bazı çalışmalardan örneklere açıklar (Banguoğlu, Sinanoğlu, Emre, Deny) (Boz, 2007, 102-108).

Bunlardan başka Üstünova da *+A* ekinin, üstlendiği fonksiyona göre *ikincil nesne durumu, zaman zarf tümleci durumu, durum zarf tümleci durumu, nicelik zarf tümleci*

durumu, nedenlik zarf tümleci durumu, süreç zarf tümleci durumu, yer-yön zarf tümleci durumu, süreklilik zarf tümleci soru zarf tümleci durumu, süreklilik zarf tümleci durumunu karşıladığını belirtmiştir (Üstünova, 2008, 209, 225, 231, 258, 261, 264, 269, 273, 276).

2.2.1.1.3.4.4. Yönelme Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanılması

Çalışmamızın daha önceki bölümünde (bk. Yükleme Hâlinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanılması), fiillerin cümle içinde yüklem olabilmelerinin ismin aldığı hâl ekleri ile doğrudan alakalı olduğu, bir fiilin yüklem olabilmesi için isimlerin bazı hâl eklerini almalarını gerektiği ve Çağatay Türkçesinde fiillerle hâl ekleri arasındaki ilişkinin zaman zaman Türkiye Türkçesine göre farklılık gösterebildiği üzerinde durulmuştu. Fiilin *istemi* ile ilgili olan bu durum, yönelme hâli için de geçerlidir. Yani Türkiye Türkçesinde diğer hâl eklerini isteyen bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki ile kullanılabilir veya Türkiye Türkçesinde yönelme hâli ekini gerektiren bir kısım fiiller, Çağatay Türkçesinde öbür hâl ekleri ile kullanılabilir. Aşağıda Türkiye Türkçesinde diğer hâl eklerini gerektiren bazı fiillerin Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki ile kullanımına uygun örnekler verilmiştir.

a) Türkiye Türkçesinde bulunma hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki ile kullanılabilir.

Tütün né kim içimge ot tutaştı “Tütün ne ki içim**de** ateş çıktı.” (FŞ 283/53)

Namaz-gāhıñ qaşığa bir uluğ deñiz bar érdi. Namaz kılınan yerin karşısında bir büyük deniz vardı.” (ŞMM 18/5)

Kızınıñ koluğa bir şışe bar érdi. “Kızın elinde bir şişe vardı.” (ŞMM 63/13)

b) Türkiye Türkçesinde çıkma hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki ile kullanılabilir. Ancak bu tür örnekler sınırlı sayıdadır.

Tağlar körünmes tumana “Dağlar dumandan görünmez.” (BOD 32b/2)

c) Türkiye Türkçesinde vasıta hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki ile kullanılabilir. Bu tür örnekler, Çağatay dönemi eserlerinde oldukça

yaygındır.

*'Acem şu 'arāsı **an**a meşğül bolmaydurlar.* “Fars şuarası onun**la** meşgul olmazlar.” (ME 219-BN 272a)

*Ol su 'ālāt cevābı**ğ**a meşğül bolupturlar.* “O soruların cevabı**yla** meşgul olmuşlar.” (NMSF 427/719)

*Tört dīvān**ğ**a meşhūrdur.* “Dört divanı **ile** meşhurdur.” (ME 11-269b)

*Iranlı**k**ka bağrın dağlap* “Ayrılıkla bağrını yaralayıp” (BOD15b/1)

*İçkü**ğ**e meşğül édiler oturup* “Oturup içki**yle** (içmekle) meşgullerdi.” (BÇ 330b)

*Barıp bu işi**niz**ge meşğül oluñ* “Varıp bu işiniz**le** meşgul olun.” (Sİ 246/2975)

*Ĥālā ol iş**ke** meşğūldur.* “Hâlâ o iş**le** meşguldür.” (MN I 254/T122)

*Bayaki karı**ğ**a meşğul boldı ol* “O biraz önceki yaşlı **ile** meşgul oldu.” (KMNM 69/65)

*Kātiblik**ke** meşhūr iridi.* “Kâtiplik**le** meşhur idi.” (MN I 61/T44)

*Kör kişi**ğ**a yürgen yolın bildürür* “Kör kişi **ile** yürüyen yolunu bildirir.” (BOD 3b/9)

*Bir iki sâ'at mu**n**a meşğül édim* “Bir iki saat bunun**la** meşgul idim.” (LT 274/CXCIII-3585)

*Ve ol dervīş namāz**ğ**a meşğül érdi.* “Ve o derviş namaz**la** meşgul idi.” (NMSF 69/121)

*Néçe nār téğ yanağın**d**ın kızıl ot**k**a yanar cānım* “Canım yanağının etkisiyle nar gibi kızıl ateş**le** yanar.” (LD 179/1)

*Ba'zıñ oğşay sēn kap**k**ara k**u**l**ğ**a /Kişi almas sēni satıp pul**ğ**a* “Bazı (meyvelerin) kapkara kölelere benziyorsun, kimse seni paray**la** alıp satmaz.” (MEMÜ 46/16)

*Kırğız til**ğ**a Melīke'ğ*a *karap bu muħammesni oğudılar.* “Melike'ye bakıp Kırgız diliyle bu muhammesi okudular.” (ŞMM 62/23)

Atamız tahtında oturup yurt işiğe meşğül bolduq. “Atamızın tahtında oturup bu işle meşgul olduk.” (ŞT 65b/3)

ç) Türkiye Türkçesinde yükleme hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki ile kullanılabilir.

Körüp sizni tütün başımğa aştı “Sizi görünce duman başımı aştı.” (FŞ 283/53)

Cānıma yaqar otlar ol gamze-i fettāni “Fettan bakışlı gamzenin ateşi canımı yakar.” (ŞHD 315/6)

Bu sözge tüşünüñ “Bu sözü düşünün.” (ŞT 82a/3)

2.2.1.1.3.4.5. Yönelme Hâli Eki Yerine Diğer Hâl Eklerinin Kullanılması

Türkiye Türkçesinde yönelme hâli ekli bir tamlayıcı isteyen bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde diğer hâl ekleri ile kullanılabilir. İncelenen Çağatay dönemi eserlerinden tespit edilen örnekler aşağıda gösterilmiştir.

a) Türkiye Türkçesinde yönelme hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde bulunma hâli eki ile kullanılabilir.

Nā-geh başımda bāğ hevāsı tüşti. “Ansızın başıma bağ havası düştü.” (BÇ 330a)

Külmek ornıda yığlatıp zār “Gülmek yerine ağlatmış.” (LM 127/XIII-973)

Bir kün öyümde kirdim. “Bir gün evime girdim.” (NMŞF 198/383)

b) Türkiye Türkçesinde yönelme hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki ile kullanılabilir. Ancak bu kullanım bir örnekte görülmüştür:

Bérse cevāb kāşki anıñ su’ālidin “Keşke onun sorusuna cevap verse.” (FK 514/4)

c) Türkiye Türkçesinde yönelme hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde eksiz tamlayıcılı kullanılabilir. Bu tür örneklerin sayısı oldukça fazladır.

Resül-ı kamer-seyr hem mindi at “Ay seyrinin Resûlü de ata bindi.” (Sİ 339/4366)

Közünü aç bir dağı bağıl bu yan “Gözünü aç da bu tarafa bak.” (MZE 553)

Şatrenc bisāṭn alıp yırtıp yıgaçlarını her yan saçtı. “Satranç tahtasını alıp yırtıp her tarafa saçtı.” (NMŞF 124/247)

Köydürüp her yan külümni savurdun “(Beni) yakıp külümü her yana savurdun.” (LT 102/LXXIX-1185)

İşim tağ üzre her yan eşk seyl-ābını sürmekdür. “İşim dağ üzerinden her yana göz yaşı selini akıtmaktır.” (ML 171/17)

Yurtu ikki bölü. “Yurdu ikiye bölü.” (ŞT 89b/7)

İkki bölü kök üzre ay bir işāredün “Bir işaretle gökteki ay ikiye bölüdü.” (YED 7/4)

Bedeḫşān üsti birlen Semerḳand kēldi. “Bedehşan üstünden Semerkant'a geldi.” (ŞT 75b/13)

ç) Türkiye Türkçesinde yönelme hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde yaygın olarak yükleme hâli eki ile kullanılabilir.

Türkler anı iplik derler. “Türkler ona iplik derler.” (NMŞF 328/530)

Ger deşem yalğançı anı çın durur “Ona yalancı desem gerçektir.” (BD 413)

Ol ḳal'anı İzmīr derler. “O kaleye İzmir derler.” (ÇZTKUÖB 272a/10)

Ḳollarını açıp İṣān meşreb'ni du'ā ḳıldılar. “Ellerini açıp İşan Meşreb'e dua ettiler.” (ŞMM 100/23)

Ḳarılığ ister eşey ḳarılarnı ḫürmet tut “Yaşlılık istersen yaşlılara saygı göster.” (FK 73/2)

Éy dōstlar, mēni tirig démeḡ ḳörūben şūretim “Ey dostlar, benim suretimi görünce bana diri demeyin.” (MSD 600)

Mēn sizni şol ümīd birlen aḳ sūt bērip baḳıp érdim. “Ben ak süt verip ümitle size

baktım.” (ŞMM 1810)

‘Irāk vilāyetlerin ulaşımın. “Uzak vilayetlere ulaşmışım.” (MÜNŞ-AŞN IV-92)

Bu kün ol yérni Isıg Köl dirler. “Bu gün o yere Isıg Göl derler.” (ŞT 69a/11)

2.2.1.1.3.5. Bulunma Hâli

Genel bir ifadeyle kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi içinde cereyan ettiğini gösteren, böylece bir bulunma ifade eden isimlerin hâli olarak açıklayabileceğimiz (Ergin, 1990, 222) bulunma hâli ile ilgili terim sözlüklerinde yapılan açıklamalardan bazıları şu şekildedir:

Vecihe Hatipoğlu: “**kalma durumu** (*Osm. mef’ûlü fih; Fr. locatif; İng. locative; Alm. lokativ; lokalis*). Ad veya ad görevli sözcüğün taşıdığı kavramda bulunduğunu bildiren durum. Türkçede bu durum *-de(-da, -ta, -te)* ekiyle bildirilir: *Evde (ev-de), arabada (araba-da), çocukta (çocuk-ta), gelişte (geliş-te)* vb.” (Hatipoğlu, 1972, 60).

Ahmet Topaloğlu: “**bulunma hâli** (*Osm. mef’ûlü fih; Fr. locatif; Türkçe orunlamlık, -de hâli (durumu), lokatif (hâli), orunlamalık (düşüm), bulunma hâli (durumu), kalma hâli (durumu), kimde hâli*). Cümlede isim soylu kelimelerin yüklem belirtiği işin gerçekleştiği yeri gösteren hâli. Bugünkü Türkçede bulunma hâli +*DA* ekiyle yapılır.” (Topaloğlu, 1989, 45).

Berke Vardar: “**kalma durumu** (*Alm. lokativ; Fr. locatif; İng. locative*). Eylemin belirttiği edimin gerçekleştiği yeri gösteren ad durumu. Türkçede adlara ya da ad görevinde kullanılan sözcüklere *-de(-da, -te, -ta)* durum eklerinin getirilmesiyle oluşturulan kalma durumu içindelik ve yer belirttiği gibi dolaylı tümleç, zaman tümleci, tamlama kurar, oluş biçimini bildirir.” (Vardar, 2002, 127).

Zeynep Korkmaz: “**bulunma durumu** (*Alm. lokativ; Fr. locatif; İng. locative, Osm. mef’ûlün fih*). Fiilin gösterdiği oluş ve kılışın yerini ve zamanını bildiren ad durumu: *Bu küçük makalede bunun üzerinde duracak değilim* (A. H. Tanpınar, Türk İstanbul, 164). *Saçımızda aklar akları, alnımızda çizgiler çizgileri doğurdu; fakat nedendir bilmiyorum, kalbimizin kökünde yanan ateş hâlâ sönmedi* (Y. K. Karaosmanoğlu, Erenlerin Bağından, s. 50). *Yanı başında oturduğumuzu bilmiyor* (göst. es. s. 106). *Düdüğün uzun*

ve keskin bir akisle havada çatlayan sesi, güvertede üst üste, tıklım tıklım yatan binlerce asker başını kımıldatarak boşlukta salladı (P. Safa, Mahşer, s. 8). *Ben aynaların karşısında, elimde kalem, alınma bir çizgi daha çiziyorum* (A. Nihat Asya, Kubbelere, s. 14). *Geçenlerde gazeteye bir yazı vermiştim.* (göst. es. s. 29). *Gelecekte bugün yapılanlar hayırla anılacaktır. Tatilde gideceğim yer buraya benzemez vb.* Bu durumdaki ek, adı fiile veya başka bir ada bağlarken “bulunma”, “durma”, “kalma”, “yer”, “uzunluk”, “süre” gösterme gibi görevler yanında, kelime gruplarında ve cümle içinde çeşitli ilgiler de kurar.” (Korkmaz, 2007b, 49-50).

A Dictionary of Linguistics and Phonetics adlı dil bilim sözlüğünde bulunma hâli, cümlede bir varlığın ya da hareketin yerini belirten hâl olarak açıklanır (Crystal, 2008, 287-288).

Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçeleri üzerine yapılmış gramer çalışmalarında bulunma hâli ile ilgili verilen açıklamalardan belli başlıları aşağıda özetlenmiştir.

Alyılmaz, bulunma hâlini “Zamanda Bulunma Hâli” ve “Mekânda Bulunma Hâli” olarak iki gruba ayırır ve *zamanda bulunma hâlini* için, hareketin zamanını bildiren hâl; *mekânda bulunma hâlini* de için hareketin yerini bildiren hâl olarak açıklar (Alyılmaz, 1994: 58-65).

Hacıeminoğlu, bulunma hâlini cümlede yer tümleci görevini üstlenmiş hâl olarak tanımlar (Hacıeminoğlu, 2008, 30).

Harezm Türkçesi Grameri'nde bulunma hâli ile ilgili olarak “Kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi içerisinde gerçekleştiğini ifade etmek için isim bulunma hâlinde bulunur. Bulunma hâli ekinin ana işlevi 'bulunma' ifade etmektir. Bu görevinin yanı sıra yer, zaman, iş, devamlılık, müddet vs. fonksiyonları da vardır. Bulunma hâli eki ismi yalnız fiile bağlayan bir ektir.” açıklaması yapılır (Toparlı ve Vural, 2007, 39).

Gülsevin, “Bulunma hâli, bir yerde uzunca veya bir müddet için kalmayı, beklemeyi gösterir. Fiilin ilgilendirdiği yeri bildirir.” açıklamasını yapar (Gülsevin, 2007, 50-51).

Deny, bulunma hâlini “*Mef'ülün fih (locatif)* fiil kendisinde vukua gelen kelime” biçiminde tanımlar (Deny, 1941: 172).

Ergin, bulunma hâlini kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi içinde cereyan ettiğini gösteren, böylece bir bulunma ifade eden isimlerin hâli olarak açıklar. İsimler, bu duruma girmek için daima ek alır: *yol-da, dere-de, ağaç-ta, direk-te, gecesi-n-de, başımız-da, yerler-de, ormanlar-da* vb. (Ergin, 1990, 222-223).

Banguoğlu, *kimde hâli* olarak ifade ettiği bulunma hâlini ismin durma, kalma hâli olarak belirtir. Bu hâlin, *kime* ve *kimden hâli* ile birlikte ismin zaman ve mekân içinde yer ve yön gösterme hâli olduğunu böylece fiilin olduğu *yerleme* şartlarını belirttiğini ifade eder. Bu sebeple bu üç hâle *yer-yön hâlleri* adını verir: *Eve gidiyorum. Evde oturuyorum. Evden geliyorum.* gibi (Banguoğlu, 2000, 328).

Sözcük Türleri adlı çalışmada isim ya da isim görevinde kullanılan kelimelere+*DE* hâl ekinin getirilmesiyle kalma, içinde olma bildiren hâl *kalma durumu* olarak gösterilir (Atabay; Kutluk; Özel, 1983, 42).

Koç, *kalma durumu* tabirini kullandığı bulunma hâlini birinin ya da bir şeyin bulunduğu yeri belirten hâl olarak açıklar (Koç, 1996, 170).

Buran, konu ile ilgili görüşlerini “Hareketin yapıldığı, olduğu, geçtiği mekân ile nesnenin bulunduğu yeri belirttiği için bu hâle 'bulunma hâli' diyoruz. Bulunma hâli eki, ayrıca, iş ve hareketin icra vasıtasını bildirir, bir eylemin hangi vasıtayla yapıldığını belirtir. *-mAK* mastarıyla birleşerek şimdiki zamanı ifade eder. *-An* partisibiyle birleşerek zarf-fiiller kurar. Cümlede dolaylı tümleç ve zarf tümleci olarak vazife görür...vs.” şeklinde belirtir (Buran, 1996, 195).

Kornfilt, bulunma hâlinde bulunan isimlerin başlıca fonksiyonunun yer bildirmek olduğunu ifade eder (Kornfilt, 1997, 212-213).

Kahraman, “Bulunma durumu eki +*DE* ile çekimlenmiş adlar, bağlandıkları yüklemeleri bildirdikleri eylemlerin nerede, ne zaman, ne durumda yapıldığını; oluşların nerede, ne zaman, ne durumda gerçekleştiğini anlatırlar. Böylece, cümlelerin, yüklemelerini 'bulunma, kalma, içindelik' bakımlarından tümleçler.” açıklamasını yapar (Kahraman, 1999: 278-297).

Türkiye Türkçesi Dilbilgisi adlı çalışmada bulunma hâli, yüklem bildirdiği fiilin

durumunu, yerini, zamanını gösteren isimlerin içinde bulunduğu hâl olarak açıklanır (Özçelik ve Erten 2000, 117-118).

Demir, bulunma hâlini fiilin kendi içinde, üstünde gerçekleştiğini gösteren hâl olarak açıklar: *Kolumda bazım ağlar; / Ardımda tazım ağlar; / Yol ver, dumanlı dağlar; / Gurbette kuzum ağlar. (Anonim) (Demir, 2006, 274).*

Korkmaz, konu ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunur: “+DA eki ile karşılanan bulunma durumu, genellikle fiildeki oluş ve kılışın yerini bildiren ad durumudur. Ancak, buradaki yer kavramı, yalnızca somut bir yer kavramı değildir. Fiildeki harekete sahne olan her türlü somut ve soyut kavramları karşılayan adlar bulunma durumuna girebilir. Dolayısıyla bu durum, eklendiği ad ile fiil arasındaki bağlantı özelliği açısından, bulunma ve yer gösterme kavramına koşut olarak zaman, iş, süreklilik, içinde olma, tarz bildirme, karşılaştırma, gösterme, vasıta, amaç, sebep vb. ifadeleri de içine alır.” (Korkmaz, 2007a, 289).

Karaağaç, söz öbeklerinde ve cümlelerde fiilin gerçekleştiği yer ve zamanın adının bulunma çekimine girdiğini ifade eder. Bu hâlin asıl işlevi bulunma ifade etmektir. Ayrıca zaman, iş, devamlılık, süreç vb. işlevleri de vardır (Karaağaç, 2009, 68).

Özbek Tili Grammatikası I Tom Morfologiya adlı çalışmada bulunma hâli (*orin kelişigi*), fiilin yerini, zamanını, amacını bildiren isimlerin hâli olarak ifade edilir (Abdurahmanov; Şaabdurahmanov; Hacıyev, 1975, 242).

Hazırgi Zaman Özbek Edebiy Tili'nde bulunma hâli (*orin-peyt kelişigi*), işin, hareketin yerini, zamanını ortaya çıkış sebebinin ifade eden isimlerin hâli olarak açıklanır (Şaabdurahmanov; Askarova; Hacıyev vd. 1980, 239).

Modern Uygur Türkçesi Grameri'nde bulunma hâli, isimleri fiile bağlayan ve bulunma ifade eden hâl olarak açıklanır (Kaşgarlı, 1992, 83).

Biray, “Bulunma hâlinde olan isimler, fiilin hareketinin gerçekleştiği mekânı belirtirler. Ancak bu mekân tabirinden mutlaka somut bir yer kavramı anlaşılmamalıdır. Fiilin hareketine sahne olan her türlü kavram ve bu kavramların adları bulunma hâlinde olabilirler. Meselâ 'saat beş-te', 'gönlü-n-de', 'rüya-da' kelimelerindeki mekân ifadesi taşımamaktadır.”

açıklamalarında bulunur (Biray, 1999a, 234).

Bu açıklamalara dayanarak cümlede ve kelime gruplarında fiildeki iş, oluş ve hareketin durumunu, yerini, zamanını gösteren isimlerin içinde bulunduğu hâl olarak tanımlayabileceğimiz bulunma hâli, Türkiye Türkçesinde +DA eki ile karşılanır.

Ekin kökenine gelince; Kuznetsov, +DA bulunma hâli ekini, edilgen çatılı bir fiil olan *takıl-* fiiline dayandırır. Eski Türkçede - (*ta-ki*)/-*da-ki* (*da-ki*) (*balıkımta-ki* “kentimdeki”) birleşik eki, son ünsüzünü yitiren *ta-ki-* fiilinden başka bir şey değildir: *Tağ ta-ki er (keyik) avla/yur.* “Dağ/a takıl/dı er/ve/(geyik) avlıyor.” *tağ ta-ki er...* “dağ/a takıl/an/er...”, “dağda yerleşen er...”. Kuznetsov, bundan sonra *l* ünsüzünün düşmesiyle biriminin birinci hecesini bulunma hâli eki (*tağ-ta* “dağda”), ikinci hecesini de “bulunan” (*tağ-* “dağda bulunan”, “dağdaki”) anlamına gelen bir ek olarak düşünülebileceğini belirtir (Kuznetsov, 1995, 193-262).

Dilin tarihî gelişimine bakıldığında isimlerin bulunma hâli çekiminin Köktürkçeden itibaren +DA ekiyle yapıldığı görülür. Erdal, ilk dönem eserlerimizde çıkma hâli için de kullanıldığını ifade ettiği +DA ekinin Orhun yazıtlarında zamirlerden ve *r*, *l*, *n* ünsüzlerinden sonra +*tA* şeklinde geldiğini belirtir⁸: *köl-te*, *bunta*, *anta*, *bizinte*. Fakat Uygur dönemi eserlerinde *r*, *l*, *n*'den başka ünsüzlere de +*tA* ekinin geldiği görülmektedir: “*ölümte*” (IrçB49), “*ayakımta*” (IrçB 42). Ayrıca “*yolta*”, “*köñülte*”, “*elte*”, “*yerte*” gibi kurala uygun örnekler bulunduğu gibi “*yerinde*” (M III 8 Iv1) gibi kural dışı örneklere rastlanılır. Yakın zamanlı eserlerde ise (özellikle Brahmi metinlerinde) söz konusu kural geçersiz kalır (Erdal, 2004, 173-174).

Alyılmaz, +DA ekini cümledeki işlevlerine göre “zamanda bulunma hâli”, “mekânda

⁸Ercilasun, görülen geçmiş zaman eki -*dl*, -*tl*, gelecek zaman eki -*dUk*, -*tUk* ve ettirgen çatı eki -*dUr/-tUr*'un *l*, *n*, *r*'den sonra *t* ile, diğer seslerden sonra *d* ile gelmesinin bir kural olduğunu belirtir. Ancak *bar-* fiilinin her zaman *d* ile başlayan ekler olarak bu kuralın istisnasını oluşturduğunu, *yir* ~ *yér* kelimesinin de bulunma-çıkma hâli ekini bazen *d* ile bazen *t* ile aldığını ifade eder. Ercilasun'a göre *t* ünsüzünün *r*, *l*, *n*'yi herhangi bir ünlüye ihtiyaç duymadan izleyebileceğine dair örnekleri hem bugünkü Türkiye Türkçesinde hem Eski Türkçede mevcuttur: *egirt* “kuşatma”, *kırt* “kısa”, *yurt*, *alt*, *ant* vb. *l*, *r*, *n* ile biten fiillerden *t* ile yapılan isimler, başlangıçta ünlü almazlar, alsalar bile ünlüyü hemen düşürürler. *l*, *n*, *r* dışındaki ünsüzlerle biten fiillerin *t*'li adları ise ünlüye ihtiyaç duyar. DLT'deki *karşut* “zıt”, *kawşut* “iki hanın buluşup barışması”, *köçüt* “at”, *yaşut* “gizli” ve daha sonra görülen *aşut*, *keçüt* gibi örnekler *ç*, *ş* ünsüzlerinden (*l*, *n*, *r* dışındaki ünsüzlerden) sonra ekin -*Ut* biçiminde, bir ünlüyle geldiğini gösterir. *l*, *n*, *r* ile biten fiillerle diğerleri arasındaki fark, birincilerde *t*'nin iki ünlü arasında kalmaması, ikincilerde ise kalmasıdır. Yani iki ünlü arasındaki *t*'ler Köktürk döneminde ve ondan önce tonlularak *d*'ye dönüşür; fakat iki ünlü arasında kalmayan *t*'lerde bir değişme olmaz. *Bar-* fiilinin görülen geçmiş zamanının *d* ile yapılması ise bu fiilin uzun ünlülü olmasındandır (Ercilasun, 2001, 191-194).

(yerde) bulunma hâli”, “ayrılma hâli”, “çıkışlık hâli”, *ötrü* ile birlikte “sebepl hâli”, *üze* ile birlikte “görelilik hâli” ve “karşılaştırma hâli” eki olarak gösterir: *Sekiz yaş+da* “sekiz yaşında” (zamanda bulunma hâli), *bu yir+de* “bu yerde”(mekânda bulunma hâli), *Kıtany+da* “Kıtay’dan (ayrılma hâli), *köz+de* “gözden” (çıkışlık hâli), *an+da ötrü* “**bu sebeple**” (sebepl hâli), *ol törü+de üze* “o töre **gereğince**, mevcut töre gereğince, yasalar gereğince” (görelilik hâli), *Ötüken yış+da yig* “Ötüken ormanından (daha) iyisi” (karşılaştırma hâli) (Alyılmaz, 1994: 58-83).

Tarih boyunca herhangi bir ses değişikliğine uğramayan bulunma hâli eki, aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir:

Tablo 6. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Bulunma Hâli Ekleri

Tarihî Türk Lehçelerinde Bulunma Hâli Ekleri	
Köktürkçe	+DA
Uygur Türkçesi	+DA
Karahanlı Türkçesi	+DA
Harezmi Türkçesi	+DA
Kıpçak Türkçesi	+DA
Çağatay Türkçesi	+DA
Çağdaş Türk Lehçelerinde Bulunma Hâli Ekleri	
Türkiye Türkçesi	+DA
Özbek Türkçesi	+de
Yeni Uygur Türkçesi	+DA

Bulunma hâli ekinin Çağatay Türkçesinde gösterdiği özellikler, incelenen eserlerden tespit edilen örneklerle aşağıda ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

2.1.1.3.5.1. Bulunma Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri

Çağatay Türkçesinde bulunma hâli eki, ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +DA; tonsuz ünsüzlerden sonra +tA biçimindedir: *arasıda* “arasında” (ÇFK 16b/17), *karılık bābıda* “ihtiyarlık hakkında” (MN I 296/T128), *bedende* “bedende” (SM 109/120), *dünyada* “dünyada” (LD 189/3), *Fārsīde* “Farsçada” (ML 171/15), *işte* “işte” (NŞ 244/7), *kitābda* “kitapta” (NMŞF 315/515), *kökte* “gökte” (HE-AŞN III 20/1), *öçakte* “damda” (MSD 552), *öyde* “evde” (ME 13-BN 270a), *tépede* “tepede” (NŞ 300/7), *Türkçede* “Türkçede” (ML 170/9), *üstide* “üstünde” (HSHB-AŞN IV 58), *yetti yaşlarında* “yedi yaşlarında” (ŞMM 79/18), *yazıda* “ovada” (ŞHD 382), *yolumda* “yolumda” (FŞ 192/29), *zindānda* “zindanda” (BOD 100a/1).

İncelenen eserlerde ek ünsüzünün ünsüz uyumuna uymadığı örnekler de oldukça yaygındır: *avuçda* “avuçta” (NŞ 377/2), *beşikde* “beşikte” (ŞT 97b/1), *bu beyitte* “bu beyitte” (ML 172/23), *cennetde* “cennette” (FK 26/4), *eşkde* “gözyaşında” (NŞ 176/1), *kıyaşda* “güneşte” (NŞ 242/2), *lahidte* “lahitte” (LD 164/3), *her meşakkatde*, *her mezelletde* “her güçlükte, her itibarsızlıkta” (Sİ 258/3155), *Sartda* “Sart’ta” (ML 174/15), *yiğitlikde* “yiğitlikte” (Sİ 278/3466).

2.2.1.1.3.5.1.1. Bulunma Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu

Çağatay Türkçesinde bulunma hâli ekinin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları karşısındaki durumu aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.5.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Bulunma hâli eki, Çağatay Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna çoğunlukla uyar: *ayda* “ayda” (NŞ 242/2), *bağrımda* “bağrımda” (FK 553/2), *cânımda* “canımda” (FK 553/2), *cengelde* “ormanda” (ŞT 67b/14), *tağlarını kıvağında* “dağların kovuklarında” (ŞT 67b/14), *kıyaşda* “güneşte” (NŞ 242/2).

Ünlü uyumuna uymayan örnekler de çok nadir olarak rastlanabilir. Ancak bu örnekler müstensih tarafından yapılmış hatalar olabilir: *öçakte* “damda” (MSD 552).

2.2.1.1.3.5.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Bulunma hâli eki, Çağatay Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak uyar: *avuçda* “avuçta” (NŞ 377/2), *beşikde* “beşikte” (ŞT 97b/1), *defterde* “defterde” (Sİ 109/924).

2.2.1.1.3.5.2. Bulunma Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri

Bulunma hâli ekinin Çağatay Türkçesindeki kullanılış özellikleri, incelenen eserlerden tespit edilen örneklerle aşağıda ayrıntılı olarak açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.5.2.1. Bulunma Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde bulunma hâli ekinin isimlerle kullanılışı aşağıda örneklerle gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.5.2.1.1. Bulunma Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Ek, isim kök ve gövdelerine doğrudan gelebilir: *āsmānda* “gökyüzünde” (ÇFK 16b/21), *avuçda* “avuçta” (NŞ 377/2), *cennetde* “cennette”(FK 26/4), *defterde* “defterde” (Sİ 109/924), *bu işte* “ bu işte”(NŞ 244/7), *kökte* “gökte” (HE-AŞN III 20/1), *közde* “gözde” (NŞ 377/2), *Mekkede* “Mekke'de” (NMŞF 99/196), *uykuda* “uykuda” (FK 573/3), *yazıda* “ovada” (ŞHD 382).

2.2.1.1.3.5.2.1.2. Bulunma Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Ek, çokluk eki almış isimlere çokluk ekinden sonra gelir: *sürme-gün tünlerde* “sürme renkli gecelerde” (BV 206/8), *yazılarda tağlarda* “ovalarda, dağlarda” (ÇKT 25b/8).

2.2.1.1.3.5.2.1.3. Bulunma Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Bulunma hâli eki, iyelik eki almış isimlere doğrudan gelebilir: *bağrımda* “bağrımda”(FK 553/2), *başımda* “başımda” (NŞ 185/9), *boynumda* “boynumda” (FK 630/4), *cānımda* “canımda” (FK 553/2), *namāzumda niyāzumda* “namazımda niyazımda” (HHM 119/58); *devründe* “(senin) devrinde” (HPM-AŞN IV 121), *içinde* “(senin) içinde” (NŞ 82/6), *şevkuşda* “(senin) şevkinde” (FK 408/5), *tapğuşda* “(senin)hizmetinde” (MSD 149), *yétti yaşlarışda* “(senin) yedi yaşlarında (sen yedi yaşlarındayken)” (ŞMM 79/18); *allımızda* “önümüzde” (LT 197/CXLVIII-2490), *aramızda* “aramızda” (ŞHD 268/2), *arayışda* “aranızda” (LM 241/XXV-2156).

Çalışmamızın daha önceki bölümlerinde de belirtildiği gibi Eski Türkçe döneminden beri düzenli olarak gördüğümüz *zamir n*'sinin isim çekiminde ortaya çıkması durumu, ilk kez Çağatay dönemi eserlerinde farklılık göstermeye başlar. Dönemin mensur eserlerinde III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri ile bulunma hâli eki arasına genellikle *zamir n*'si gelmez: *arasıda* “arasında” (ÇZTKUÖB 307b/8), *şarılığ bābıda* “ihtiyarlık hakkında”(MN I 296/T128), *tekellüm çağıda* “konuşma çağında” (ML 170/2), *şāhlar başı üstide* “şahların başı üstünde” (HSHB-AŞN IV 58), *yaşınıda* “yakınında” (ŞT 101b/3), *yanıda* “yanında” (MN I 320/T140), *yanlarıda* “yanlarında” (ŞMM 79/18).

Ancak kimi örneklerde bu kuralın işlemediği, Eski Türkçeden beri gelen geleneğin sürdüğü görülür: *arasında* “arasında” (BÇ 108), *artlarıda* “(onların) arkalarında”

(DC f. 16v/18), *başında* “(onun) başında” (DC f. 15v), *içinde* “içinde” (ÇFK 10a/17), *tağlarının kavağında* “dağların kovuğunda” (ŞT 67b/14), *sunuğ yağasında* “suyun kenarında” (ŞT 88a/16), *tahtında* “tahtında” (ŞT 65b/3), *yeryüzünde* “yeryüzünde” (ŞT 65a/7), *yérinde* “yerinde” (ŞTÜ ÇT 96/6).

Manzum eserlerde ise çoğunlukla vezin gereği söz konusu eklerin arasına *zamir n*'si gelir: *bāğında* “bağında” (GS 31/1), *içinde* “içinde” (ŞHD 16/1), *su yağasında* “su kenarında” (ÇŞAG IX/1), *Téñri yolunda* “Tanrı yolunda” (YZ-HBÇYZ 7b/64).

İncelenen manzum eserlerde *zamir n*'si almamış örneklere de rastlanmıştır: *arasıda* “arasında” (LT 128/LXXX 1570), *çeşmeside* “çeşmesinde” (BV 262/1), *eṭrāfıda* “etrafında” (BV 194), *ölüm hālıda* “ölüm halinde” (HBDS VII/6), *hecride* “ayrılığında” (NŞ 198/5), *içide* “içinde” (YZ-HBÇYZ 6b/22), *oğlıda* “(onun) oğlunda” (EÇŞ-TDA 5 12/4), *din yolıda* “din yolunda” (YZ-HBÇYZ 7a/59).

2.2.1.1.3.5.2.2. Bulunma Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde bulunma hâli ekinin kullanılış özellikleri aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.5.2.2.1. Bulunma Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı

Bulunma hâli ekinin şahıs zamirleriyle kullanılışı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Ek ünsüzünün tonsuz şekline rastlanmaz; ek, zamire +*da* şekliyle eklenir: *ménde* “bende” (NŞ 148/1), *sénde* “sende” (NŞ 494/7), *anda* “onda” (ŞHD 122/6), *bizde* “bizde” (NMŞF 376/602), *sizde* “sizde” (LD 201/5), *alarda* “onlarda” (ML 172/27).

2.2.1.1.3.5.2.2.2. Bulunma Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı

Şahıs zamirlerinde olduğu gibi işaret zamirlerinde de ek ünsüzünün tonsuz şekli kullanılmaz: *munda* “bunda” (BOD 96b), *anda* “onda” (NMŞF 74/135), *bu biride* “bunda” (NŞ 242/1), *ol biriside* “öbüründe” (NŞ 242/1).

2.2.1.1.3.5.2.2.3. Bulunma Hâli Ekinin Dönüştülük Zamirlerinde Kullanılışı

Diğer hâl eklerinde olduğu gibi bulunma hâli eki de dönüştülük zamirlerine iyelik ekleriyle birlikte gelir: *özümde* “kendimde” (LT 109/LXXIX-1300), *özünde* “kendinde” (ŞHD 96/5).

2.2.1.1.3.5.2.2.4. Bulunma Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı

Ek; soru zamirlerine doğrudan gelebilir.

Mîveler ara mén kibi keyrü kayda “Meyveler içinde benim gibi zengin nerede?” (MEMÜ 62/98)

Dil-berā séndin bu gam kim ménde bardur kimde bar “Ey dilber, senden kaynaklanan bu gam benden başka kimde vardır?” (NŞ 148/1)

2.2.1.1.3.5.2.2.5. Bulunma Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı

Bulunma hâli eki, soru zamirlerinde olduğu gibi belirsizlik zamirlerine de doğrudan gelebilir. Ek ünsüzünün tonsuz şekli görülmemektedir: *barıda* “hepsinde” (FŞ 111/27), *hiç kıysıda* “hiç kimsede” (LT 218/CLIX-2795), *kimsede* “kimsede” (NŞ 616/8).

2.2.1.1.3.5.2.3. Bulunma Hâli Ekinin Aitlik Eki ile Kullanılışı

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de bulunma hâli eki, aitlik ekinden önce gelir: *ağzımdaki aşım* “ağzımdaki aşım” (ŞMM 184/19), *könlümdekin* “gönlümdekini” (BD 127/32), *könlündergin* “(onun) gönlündekini” (GD-HKÇTÜA 9/2), *saçındaki yollar* “(senin) saçındaki yollar” (NŞ 108/3), *yérdekilerge* “yerdekilere” (LM 121/XII-917), *yürekimdeki kanımni* “yüreğimdaki kanımı” (MSD 583).

2.2.1.1.3.5.2.4. Bulunma Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı

a) Bulunma hâli eki almış isim, başka bir isimle bulunma grubu oluşturabilir (Karahan 1997, 42). Çağatay Türkçesinde de bu tür örnekler oldukça sık olarak karşımıza çıkar: *malımniñ üçde biri* “malımın üçte biri” (ÇFK 10a/6), *miñde biri* “binde biri” (FŞ 185/27), *tende elem cānda* ‘anā “tende elem, canda güçlük” (FK 1/6), *yıldı bir* “yıldı bir (LD 257/2), *yüzde bir* “yüzde bir” (ŞHD 136/6).

b) Bulunma hâlindeki isim, fiillerle anlamca kaynaşmış birleşik fiiller oluşturur.

Şāhlar başı üstide yiri bar. “Şahların başı üstünde yeri var.” (HSHB-AŞN IV 58)

Néçe yıllar bolup mūnis ki bir yastuğda baş koyğan “Uzun yıllar bir yastığa baş koymaya alışmışlar.” (EÇŞ-TDA 5 6/7)

Hayrette kalmışam mén anıñ iç ü taşına “Ben onun içine ve dışına **çok şaşırılmışım** (şaşırdım).” (LD 15/2)

2.2.1.1.3.5.3. Bulunma Hâli Ekinin İşlevleri

İncelediğimiz eserlerden seçilen örnekler doğrultusunda ekin Çağatay Türkçesindeki işlevleri aşağıda belirtilmiştir.

a) Bulunma hâli ekinin asıl işlevi yer bildirmektir. Bu sebeple bu eki alan isim veya isim grubu cümlede yer tamlayıcısı görevindedir.

Ol zamāngaça kim yulduzlar āsmānda köp bolğay. “O zamana kadar yıldızlar gökyüzünde çoğalacak.” (ÇFK 16b/21)

Taglarnıñ kavağında veya cengelde oturur érdiler. “Dağların kovuklarında veya ormanda oturuyorlardı.” (ŞT 67b/14)

Derd ocağıda tütey dur enduh otı yaqılıp “Dert ocağında gam ateşi tütüyor.” (GS 59/5)

Dünyada çıkmaz meniñ derdimge tedbîr eylegen “Dünyada benim derdime çare bulan çıkmaz.” (LD 189/3)

Fārsīde bu mazmûn ki bolmağay. “Farsçada bu kavram yoktur.” (ML 171/15)

Gürcistān'da ikki çukurluğ arasında bir tağī vāqı' bolup turur. “Gürcistan'da iki çukurluk arasında bir dağ vardır.” (ÇZTKUÖB 307b/8)

Yürübdür oynab İstānbul'da hoşnūd “İstanbul'da hâlimden memnun bir şekilde oynuyor.” (ZFMM 3/96)

Öyde kılsun namāz iki rek'at “Evde iki rekât namaz kılsın.” (MDF 1971)

Bu ğarīb ma'nā edāsıda Türkçede bu maḡla' bar kim. “Bu garip mananın edası için Türkçede bu matla vardır.” (ML 170/9)

Yazı yabanda başıñğa tofrağ savurursun. “Yazıda yabanda başına toprak savurursun.” (NA-CAB 274)

Barçasınıñ atlarını yoqkarıda bir bir aytıp turur miz. “Hepsinin adını yukarıda bir bir söyleriz.” (ŞT 82a/11)

b) Bulunma hâlindeki isim, fiilin zamanını bildirir.

Āhîrînde dağı sulfān ol turur “Sonunda da sultan odur.” (ŞHD 4/5)

Bahārda açılır bağı gülleri “Bağın gülleri baharda açılır.” (BOD 84a/9)

Déme bir demde bulut kökni né nev’ éyler nihān “Bulut, göğü bir anda nasıl gizler?” (NŞ 179/4)

Ve bu esnāda anıñ cevābı meniñ hātırımğa yétti. “Ve bu sırada onun cevabını hatırladım.” (NMSF 378/605)

Cümle-i ‘ömrümde körmey-mén murād “Bütün ömrümde (ömrüm boyunca) isteğime kavuşmadım.” (LT 164/CXIV 2055)

Kim karanğı tünde körmiş āfitāb-ı hāverī “Karanlık gecede doğduğu güneşini (parlak güneşi) kim görmüş?” (HBDS XXXVIII/1)

Qış künde firqatıñ ot bigin yandurur “Ayrılığın kış gününde ateş gibi yakar.” (ŞHD 65/3)

Kiçik yaşıda fevt boluptur. “Küçük yaşında vefat etmiştir.” (MN I 127/T75)

Tekellüm çağıda kişi aña muhtāc bolur. “Konuşma sırasında kişi ona ihtiyaç duyar.” (ML 170/2)

Tün-niñ yarımında kēlib bir bir-sine yoluqtı-lar. “Gece yarısı gelip birbiriyle karşılaştılar. (birbirine rastladılar)” (DC f. 32r/15)

Uşbu mevsimde şanemler geşt itip atlansalar “Bu mevsimde güzeller gezip dolaşsınlar.” (ŞHD 273/3)

Altmış üçni atqıl üç künde “Üç günde altmış üçü at.” (MDF 1944)

Yaķında taķşıl ũĉũn ũehrga kĕlipdũr. “Yakında tahsil iĉin ũehre gelmiũtir.” (MN I 274/T127)

c) Bulunma hâli ekini alan isim ya da isim grubu, cũmlede, fiildeki hareketi ĉeũitli yŕnlerden tamamlayan zarf tũmleci gŕrevini ũstlenebilir.

Āķirinde dağı sulķān ol turur “Sonunda da sultan odur.” (ũHD 4/5)

Bahārda aĉılur bağnı gũlleri “Bağın gũlleri baharda aĉılır.” (BOD 84a/9)

Dĕme bir demde bulut kŕkni nĕ nev’ ĕyler nihān “Bulut, gŕđũ bir anda nasıl gizler?” (Nũ 179/4)

Ve bu eũnāda anığ cevābı mĕniđ ĥāķırımđa yĕtti. “Ve bu sırada onun cevabını hatırladım.” (NMũF 378/605)

Cũmle-i ‘ŕmrũmde kŕrmey-mĕn murād “Bũtũn ŕmrũmde (ŕmrũm boyunca) isteğime kavuũmadım.” (LT 164/CXIV 2055)

Kim ķaranđu tũnde kŕrmiũ āfitāb-ı hāverĕ “Karanlık gecede doğduğu gũneũini (parlak gũneũi) kim gŕrmũũ?” (HBDS XXXVIII/1)

Ķiũ kũnide firķatiđ ot biğin yandurur “Ayrılığın kiũ gũnũnde ateũ gibi yakar.” (ũHD 65/3)

Kiĉik yaũıda fevt boluptur. “Kũĉũk yaũında vefat etmiũtir.” (MN I 127/T75)

Tekellũm ĉađıda kiũi ağa muĥtāc bolur. “Konuũma sırasında kiũi ona ihtiyaĉ duyar.” (ML 170/2)

Tũn-niğ yarımında kĕlib bir bir-sine yoluķtı-lar. “Gece yarısı gelip birbiriyle karũılaũtılar. (birbirine rastladılar)” (DC f. 32r/15)

Uũbu mevsimde ũanemler geũt ĕtip atlansalar “Bu mevsimde gũzeller gezip dolaũsalar.” (ũHD 273/3)

Yaķında taķşıl ũĉũn ũehrga kĕlipdũr. “Yakında tahsil iĉin ũehre gelmiũtir.” (MN I

274/T127)

ç) Bulunma hâli eki sayı isimlerine eklenerek yaş bildirir.

On beşimde körgeñ küñim şol boldı “On beşimde bu günleri gördüm.” (BOD 23a/2)

d) Bulunma hâlindeki isim sebep bildirir.

Tişñ düri talebinde közüm uluğ deryā “İnci gibi dişlerini arzulamaktan **dolayı** gözüm ulu bir deryadır.” (MSD 525)

e) Ek; “içinde olma”, “içinde bulunma”, “arasında” anlamı ifade eder.

Türkmāñ bēgleride müte’ayyin hoş-ıtab’ ve zarāfetliğ kişi érdi. “Türkmen beyleri arasında önde gelen, hoş tabiatlı ve zarif kişi idi.” (MN I 424/T189)

Fārsīde bu mazmūñ ki bolmağay. “Farsçada bu kavram yoktur.” (ML 171/15)

Sartda yoğtur. “Sart’ta yoktur.” (ML 174/15)

f) İfade edilen şey konusunda özel bakış açısını belirtir (Eckmann, 2003a: 72).

‘Āşık öltürmek feninde barçadın üstād sēñ “Āşık öldürmek konusunda herkesten ustasın.” (LD 204/1)

Hünerde barçamız şāğirdi anıñ “Hüner konusunda hepimiz onun öğrencisiyiz.” (FŞ 200/48)

Türkī ve Fārisī şī’rde celed érdi. “Türkçe ve Farsça şiirde (şiir yazmada) kıvrak idi.” (MN I 38/T29)

Hem ıtab’da, hem tavrda aña nisbeti yoğtur. “Huy ve davranış bakımından onunla benzerliği yoktur.” (MN I 300/T132)

Yamanlıqda yamanlardın yaman sēñ bī-gümāñ Eyyūb “Eyüp, şüphesiz kötülükte kötülerden kötüsün (en kötüsü sensin.)” (EÇŞ-TDA 5 12/1)

g) Bulunma hâli, etrafında bir düşüncenin toplandığı nesneye işaret edebilir (Eckmann

2003a: 71).

Ammā yığlamaқта hay hay lafzın özlerin Türkî-güylərke şerîk kılıpdurlar. “Ama (Farslar) ağlamada ‘hay hay’ sözüyle kendilerini Türkçe konuşanlara ortak etmişlerdir.” (ML 172/21)

Çarılık bâbıda ayılğan meşnevîdin bu beyt anıdır “İhtiyarlık hakkında söylenen mesneviden bu beyit onundur.” (MN I 296/T128)

Munun üstide hem sözler ayıldı. “Bunun hakkında da konuşuldu.” (MN I 64/T46)

Şeyh Manşür haqqıda bilgil ne türlüğ cevri éter “Şeyh Mansur hakkında nasıl sitem eder?” (ŞHD 23/6)

ğ) Ek, “uğruna”, “onun için” anlamı katar.

Yolıda toprağ olayın “(Onun) yolunda (onun için) toprak olayım.” (LD 47/3)

h) Bulunma hâlindeki isim, ek-fiille çekime girerek yüklem olabilir.

Ve mén alarnıñ biriniñ arzūsında-mén. “Ben onlardan birinin arzusundayım (Onlardan birini arzulamaktayım.)” (NMSF 99/196)

Ayağıñ altıdadur andağ ki gerd “Öyle ki toz, toprak onun ayağı altındadır.” (SH 16a/302)

Hemānā kabrı Buḥārā’dadur. “Mezarı Buhara’dadır.” (MN I 10/T14)

Hayrettedür mén ol köz ü kaşın karasından dolayı hayretlerdeyim (şaşkınlık içindeyim).” (LD 209/3)

Ay Şinānī ol ḥabīb ‘ışkında sén “Ey Şinanî, o güzelin aşkındasın.” (ŞHD 24/7)

Mekkede érdim. “Mekke’deydim.” (NMSF 99/196)

Şağan kéntide érdim. “Şağan kentindeydim.” (NMSF 280/483)

ı) Bulunma hâlindeki isim, sıfat ve isim tamlamalarının tamlayan öğelerinde yer alarak

sıfat görevi üstlenebilir.

Başında sūsenī bilbağ ile ol serv éter cilve “O servi, başında susenī kuşak ile cilve yapar.” (FK 529/6)

Haftada ikki kün kim eşikde ekābir “Haftada iki gün kapıda ekabirdir.” (MÜNŞ-AŞN IV 95)

Sénsiz maña maflūb érür tende elem cānda ‘anā “Bana sensiz tendeki elem, candaki güçlükler istenilen şeylerdir.” (FK 1/6)

i) Bulunma hâlindeki isim, bir hareketin şekline işaret edebilir (Eckmann, 2003a: 72).

Déme bir demde bulut kökni né nev’ éyler nihān “Bulut, bir anda göğü nasıl gizler?” (NŞ 179/4)

Bir nazarda köz kanar bilmen yüzün māhiyyetin Bir bakışta göz kanar (ama) yüzün durumunu bilmem.” (LD 191/6)

Hayret içinde mén uşol ağzı kaşında hālıdın “O ağız karşısındaki durumundan dolayı hayret içindeyim.” (LD 218/3)

j) Bir bütünün parçasını belirtir.

Haftada ikki kün kim eşikde ekābir “Haftada iki gün eşikte ekabir(dir).” (MÜNŞ-AŞN IV 95)

Hīsāb eylep tapılmay miñde biri “Binde biri hesaplanmadan bulunmaz.” (FŞ 185/27)

Çü rūze farz boldı yılda bir ay “Yılda bir ay oruç farz oldu.” (SM 114/176)

k) Sonuna eklendiği isme “her” anlamı katar.

Künde urar béglere “Her gün beylere vurur.” (BOD 57b/1)

l) Bulunma hâli eki, --mAK isim-fiil ekleriyle bitmemiş, devam etmekte olan bir harekete işaret etmek için kullanılır.

Démekte vāḳı'a yalğan u çın taḥayyül étip “Yalan ve gerçeği hayal edip söylemekte (söylüyor).” (NŞ 107/4)

Mén aḡa cānnı fedā kılmaḳta “Ben canımı onun yoluna feda etmekteyim.” (Eckmann, 2003a: 126)

Yigitlik dembedem ötmektedir eyyām ara “Gençlik mütemâdiyen günler gibi geçip gitmektedir.” (Eckmann, 2003a: 126)

m) Bulunma hâli eki, +Iş, +Uş isim-fiil ekiyle “-dığı zaman, -ınca, -ken” gibi işlevler ile zarf-fiillerin yerini tutar (Korkmaz, 2007a, 297).

Her barış kelişte kılğıl edā “Her varış gelişte (varıp geldiğin zaman) eda et.” (MDF 2035)

n) Bulunma hâli eki, sıfat-fiil ekleriyle zarf-fiil oluşturur.

Açılğanda gülüm soldı “Açıldığında gülüm soldu.” (BOD 97a/8)

Taşnı at āfitāb çıkğanda “Güneş çıktığında taşı at.” (MDF 2104)

Dağlık könlüm kirende raḡm étip kılma gümān “Yaralı gönlüme girdiğinde merhamet etme.” (YED 68/9)

Türkī libāsın keydürürde “Türk’e özgü elbisesini giydirdiğinde...” (SGBÇÇ-HKÇTÜA 4/60b)

Ölerde velī'ahd kıldı anı “Öldüğünde onu veliaht yaptı.” (Sİ 116/1021)

İkev birbirige mahfī sözlegende /Ḥarāmdur kim kulağın salsa anda “İkisi birbiriyle gizli konuştuğunda (konuşurken) onlara kulak vermek haramdır.” (FN 18/27)

2.2.1.1.3.5.4. Bulunma Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanılması

Çağatay Türkçesinde bulunma hâli eki ile fiiller arasındaki ilişki, diğer hâl eklerinde olduğu gibi zaman zaman Türkiye Türkçesine göre farklılık gösterebilmektedir. Yani Türkiye Türkçesinde diğer hâl eklerini gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde

bulunma hâli eki ile kullanılabilir. Aşağıda fiilin *istemi* ile ilgili olan bu durumu örnekleyen kullanımlar gösterilmiştir:

a) Türkiye Türkçesinde çıkma hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde bulunma hâli eki ile kullanılabilir.

Anda kédin maña ayıttı. “**Ondan** sonra bana söyledi.” (SGBÇÇ-HKÇTÜA 4/60b)

Ve könlide kéçürdi. “Gönlünden geçirdi.” (NMŞF 338/553)

Künlerde bir kün avğa çıķıp keyik öltürüp kebāb ķılıp yép oturup érdi. “Günlerden bir gün ava çıkıp geyik öldürüp kebab yapıp oturup yemişti.” (ŞT 69b/1)

b) Türkiye Türkçesinde yönelme hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde bulunma hâli eki ile kullanılabilir.

Nā-geh başımda bāğ hevāsı tüştı. “Ansızın başıma bağ havası düştü.” (BÇ 330a)

Külmek ornıda yıǵlatıp zār “Gülmek yerine ağlatmış.” (LM 127/XIII-973)

Bir kün öyümde kirdim. “Bir gün evime girdim.” (NMŞF 198/383)

c) Türkiye Türkçesinde vasıta hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde bulunma hâli eki ile kullanılabilir.

Bir biriniñ şöħbetide Mekke’ge barıp durlar “Birbirinin sohbetiyle (birbiriyle sohbet ederek) Mekke’ye varmışlar.” (NMŞF 61/105)

2.2.1.1.3.5.5. Bulunma Hâli Eki Yerine Diğer Hâl Eklerinin Kullanılması

Türkiye Türkçesinde bulunma hâlini gerektiren bazı fiiller Çağatay Türkçesinde diğer hâl ekleri ile kullanılabilir. İncelenen eserlerden tespit edilen örnekler aşağıda gösterilmiştir:

a) Yaygın olmamakla birlikte Türkiye Türkçesinde bulunma hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki ile kullanılabilir.

Eger yüzdin belki miñdin biri bu tinli örgenip söz aytsa hem her kişi eşitse bilür. “Eğer

yüzde belki binde biri bu dili öğrenip bir iki cümle söylese ve herhangi bir kişi işitse (onun Türk olmadığını) bilir.” (ML 169/13)

b) Türkiye Türkçesinde bulunma hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde eksiz tamlayıcı kullanılabılır. Ancak bu tür bir kullanım sadece bir örnekte görülmüştür.

Atı yokkari ötti. “Adı yukarıda geçti.” (MN I 299/T132)

b) Türkiye Türkçesinde bulunma hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki ile kullanılabılır.

Tütün né kim içimge ot tutuştu “Duman ne ki içimde ateş tutuştu.” (FŞ 283/53)

Namaz-gâhıñ kaşığa bir uluğ deniz bar érdi. “İbadet edilen yerin karşısında bir büyük deniz vardı.” (ŞMM 18/5)

Kızınñ kolığa bir şîşe bar érdi. “Kızın elinde bir şişe vardı.” (ŞMM 63/13)

2.2.1.1.3.6. Çıkma Hâli

Kelime gruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını ifade eden ismin hâli olarak tanımlanabilen (Ergin, 1990, 223) çıkma hâli ile ilgili terim sözlüklerinde yapılan tanımlardan belli başlıları aşağıda belirtilmiştir:

Vecihe Hatipoğlu: “**çıkma durumu** (*Osm. mef’ulünahh; Fr. ablatif; İng. ablative; Alm. ablativ*). (-den hâli, uzaklaşma hâli, ayrılma hâli, çıkış hâli). Adın veya ad görevli sözcüğün kavramından çıkışı gösteren durum. Türkçede bu durum -den(-dan, -ten, -tan) ekiyle gösterilir. *Evden* (ev-den), *odadan* (oda-dan), *ipekten* (ipek-ten), *çocuktan* (çocuk-tan) vb.” (Hatipoğlu, 1972, 29).

Ahmet Topaloğlu: “**çıkma hâli** (*mef’ülün anh, mef’ülün minh; Fr. ablatif; Türkçe çıkma hâli (durumu), kopumluk, -den hâli (durumu), ablatif (hâli), kopmalık düşüm, ayrılma hâli (durumu), uzaklaşma hâli, kimden hâli*). Cümlede isim soylu kelimelerin, yüklem belirttiği işin nereden kaynaklandığını gösteren ve genellikle uzaklaşma, ayrılma ve sebep ifade eden hâli. Türkçede bu hâl +*DAn* ekiyle yapılır: *kapı+dan çıkmak, ev+den*

*ayrılmak, soğuk+**tan** donmak, güneş+**ten** yanmak.*” (Topaloğlu, 1989, 50-51).

Berke Vardar: “**çıkma durumu** (*Alm. ablativ; Fr. ablatif; İng. ablative*). Ad ya da ad soylu sözcüklerde genellikle kaynak, uzaklaşma, ayrılma belirten durum. Türkçede çıkma durumu *-den(-dan, -ten,-tan)* ekiyle gösterilir.” (Vardar, 2002, 60-61).

Zeynep Korkmaz: “**çıkma durumu** (*Alm. ablativ; Fr. ablatif; İng. ablative; Osm. den'li meful, mef'ülün anı*). Kelime gruplarında ve cümlelerde, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan ad durumu: *İkisinde de aynı sebeplerden gelme derin bir hüznün vardı* (P. Safa, Şimşek, s.34). *Önlerinden geçtiğimiz bütün bu yalılar, mehtaplık hâleriyle, bizi gûya bir “élite” bulunduğu inandırıyor* (A. Ş. Hisar, Boğaziçi Mehtapları, s.133). *Gençlikte önümüzde âtinin bitmez mesafeleri gibi serilen bütün zamanlar elimizden ne kadar çabuk geçiyor.* (göst. e. s.225). *Fatma'yı derinden beri daldığı içlenmelerden, unutulmanın acılarından, en keskin hareketle geçirmek için bu kadarı kâfiydi* (A. H. Tanpınar, Huzur, s.77). *Tanıdığı adamdan bu odada ne vardı? Maddenin ıstırabından başka hemen hemen hiçbir şey* (göst. e. s.324) vb.” (Korkmaz, 2007b, 60).

Crystal, çıkma hâlinin bulunma (*locative*) ve vasıta hâline (*instrumental*) benzer anlam ifadeleri taşıdığını belirtir (Crystal, 2008, 2).

Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçeleri üzerine yapılmış belli başlı gramer çalışmalarında çıkma hâli ile ilgili şu bilgilere yer verilir:

Alyılmaz, çıkma hâlini karşılayan iki kategoriye yer verir: *ayrılma hâli, çıkışlık hâli*. *Ayrılma hâli*, bir yerden, bir şeyden, bir kimseden ayrılmayı, uzaklaşmayı bildiren hâl olarak açıklanır. Bu hâli ifade eden ek *+TA*'dır. *Çıkışlık hâli*, bir işin, hareketin başlangıç noktasını, çıkış yerini bildiren hâldir. Bu hâl, *+TIn*, *+TA* ekleriyle ve *+dIndIn*, *+dIntA* ek+ek, *+dIn yan*, *+dIntA yan* ek+edat birleşmeleriyle ifade edilir (Alyılmaz, 1994: 65-66).

Harezmi Türkçesi adlı çalışmada çıkma hâli, kelime gruplarında ve cümlede fiildeki hareketin kendinden uzaklaştığını gösteren isimlerin hâli olarak tanımlanır. Bu hâldeki isim, daima ek alır (Toparlı ve Vural, 2007, 39).

XV-XIX Asrlar Özbek Tili Morfologiyası adlı çalışmada çıkma hâlinin (*çıkış kelişigi*) +*DIn* ekleri ile yapılan hâl olduğu belirtilir (Rüstemov, 1990, 42).

Gülsevin, çıkma hâli için “Bir şeyin içerisinden, önünden, üstünden, civarından vs. geçerek yapılan hareketin yeri veya bitiriliş noktası bildirilirken ayrılma durumu kullanılır.” açıklamasında bulunur (Gülsevin, 2007, 58).

Ergin, çıkma hâli ile ilgili olarak şu açıklamaları yapar: “Kelime gruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını ifade etmek için isim ablatif hâlinde bulunur. Bu ek ablatif ekidir. Demek ki ablatif eki umumiyetle uzaklaşma ifade eden bir ektir. Bulunduğu yerde fiil yerine isim ve edat da bulunsa umumiyetle bir uzaklaşma ifade eder. Ablatif eki, datif ve lokatif ekleri ile birlikte zaman ve mekân içinde işin yer ve istikametini bildirir; bunu, bulunma, yaklaşma, uzaklaşma ifade etmek suretiyle yaparlar.” (Ergin, 1990, 223).

Banguoğlu, *kimden hâli* olarak ifade ettiği çıkma hâlini ismin çıkma (ablatif), uzaklaşma hâli olarak belirtir. Bu hâlin, *kime* ve *kimde hâli* ile birlikte ismin zaman ve mekân içinde yer ve yön gösterme hâli olduğunu böylece fiilin olduğu *yerleme* (*localisation*) şartlarını belirttiğini ifade eder. Bu sebeple bu üç hâle *yer-yön hâlleri* adını verir: *Eve gidiyorum. Evde oturuyorum. Evden geliyorum.* gibi (Banguoğlu, 2000, 328).

Enver Naci Gökşen, çıkma hâli ile ilgili “Osmanlıcada 'mef'ulünanlı' denilen, sonra Türkçe dil bilgisi kitaplarında 'isimin hâl takıları'ndan biri olarak incelenen, bugünse 'durum takıları'ndan sayılan Batı dillerinde de 'ablatif' diye kullanılan '+den takısı'na, görevine göre verdiğimiz ad 'çıkma durumu'dur. 'Adın durum takıları' arasında en çok kullanılanı, en geniş kapsamlı olanı 'çıkma durumu'dur. Bundan sonra '+de hâli' yani 'kalma durumu' takısı gelir.” açıklamalarında bulunur (Gökşen, 1974, 973-978).

Sözcük Türleri'nde çıkma hâli, isim ya da isim türüden kelimelere +*DAn* hâl ekinin getirilmesiyle çıkma, ayrılma ifade eden hâl olarak açıklanır (Atabay; Kutluk; Özel, 1983, 43).

Kornfilt, çıkma hâlinde bulunan ismin fiildeki hareketin kaynağını gösterdiği için yer tümlecisi görevinde olduğunu ifade eder (Kornfilt, 1997, 212-213).

Kahraman, “Bir eylemin yapılışının başladığı, çıktığı ve öznesinin gittikçe uzaklaştığı yerin, varlığın-kavramın karşılığı olan ad, o eylemi bildiren fiile +*DEn* ekiyle bağlanır. Bu ekin adlara kazandırdığı işlev, +*E* ekininkinin tam tersi yöndedir. Yön-yönelme bildirme görevi, bu iki durum ekiyle çekimlenen adların temel görevleridir.” şeklinde açıklamalar yapar (Kahraman, 1999: 278-297).

Türkiye Türkçesi Dilbilgisi adlı çalışmada çıkma hâli, fiildeki hareketin isimden uzaklaştığını belirten, yüklem anlamını yer, zaman, durum, çeşit, sebep vb. bakımlardan tamamlayan hâl olarak tanımlanır: *Araba yoldan çıktı. Okuldan geç çıktım. Günlerden bir gün kılıç kuşanır. Yaşadığı olaydan dolayı üzgündü* (Özçelik ve Erten, 2000, 118).

Demir, çıkma hâlini fiilin kendinden ayrıldığını, uzaklaştığını belirtmek için ismin girdiği hâl olarak açıklar: *Pazardan geliyoruz. Sabahleyin erkenden evden çıkmıştık* (Demir, 2006, 275).

Korkmaz, konu ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunur: “Türkiye Türkçesinde dil benzeşmesine ve ünsüz uyumuna bağlı olarak +*DAn* ekiyle karşılanan çıkma durumu, kelime gruplarında ve cümlede, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan ad durumudur. Fiilin hareketi çıkma durumundaki addan dışarıya doğrudur. Bu hâl, öteki ad durumları içinde işlevi en geniş olan durumdur denebilir. Bağlı bulunduğu fiilin taşıdığı anlam ayrılıklarına ve çıkma durumuna girmiş olan adın ilişki biçimlerine göre, ek, adı fiile yer, mekân, zaman, hareket biçimi, sebep, ölçü, miktar, fiyat, bir bütünü veya bütünün parçasını gösterme gibi değişik birçok ilişkilerle bağlar.” (Korkmaz, 2007a, 301).

Karaağaç, çıkma hâli hakkındaki görüşlerini şöyle ifade eder: “Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin gösterdiği hareketin kendinden uzaklaştığını bildirmek için, uzaklaşılacak varlığın adı, uzaklaşma hâlinde bulunur. Uzaklaşma hâli için daima ek kullanılır. Uzaklaşma ekinin ana işlevi, uzaklaşma ifade etmektir. Bunun yanı sıra çıkma, ayrılma, kaynak, tür, başlama, yokluk vs. anlamlar da yüklenebilir.” (Karaağaç, 2009, 70).

Hazırgi Zaman Özbek Edebiy Tili'nde çıkış kelişigi “çıkma hâli” için, hareketin çıkış noktasını yer, zaman, kaynak, sebep, karşılaştırma bakımlarından tamamlayarak ifade eden isimlerin içinde bulunduğu hâl olarak açıklanır. Bu hâl +*den* eki ile yapılır. Ancak

ağızlarda, yazma eserlerde, klasik edebiyatta *+DIn*, *+ten*, *+nen* şeklinde de olabilir (Şaabdurahmanov; Askarova; Hacıyev vd. 1980, 233).

Kaşgarlı, “Bu ek, ismin ablatifini yapar, uzaklaşma ifade eder. Türkiye Türkçesinde ablatif eki *-DAn*'dır. Uygur Türkçesinde ise ablatif eki sadece *-dIn*'dir.” açıklamasını yapar (Kaşgarlı, 1992, 84).

Biray, çıkma hâli ile ilgili şunları dile getirir: “Çıkma hâli, kelime gruplarında ve cümlede fiilin hareketinin kendisinden uzaklaştığı isimlerin içinde bulunduğu durumdur. İsimlerin çıkma hâli de bulunma hâlinde olduğu gibi, sadece somut kavramları ifade eden isimlerle sınırlı değildir. Asıl işlevi çıkma olan bu hâl, bununla bağlı olarak çıkma, uzaklaşma işlevlerini de çoğunlukla yerine getirir. Çıkma hâlinde fiilin hareketi genellikle çıkma hâlindeki isimden dışarı doğrudur: 'elimden kaçtı', 'damdan düştü'... Çıkma hâlinin bu çıkma fonksiyonunun yanında, kullanıldığı yere göre 'sebepl', 'vasıta', 'zaman'... işlevlerini de yerine getirdiğini unutmamak gerekir: 'içkiden öldü'.” (Biray, 1999a, 235).

Bu açıklamalardan sonra kelime gruplarında ve cümlede, fiilde bildirilen iş, oluş ve hareketin kendisinden uzaklaştığını gösteren isimlerin hâli olarak ifade edebileceğimiz çıkma hâli, bugün Türkiye Türkçesinde *+DAn* eki ile karşılanır.

Çıkma hâli ekinin kökenine dair farklı görüşler ileri sürülür.

Hatipoğlu, konu ile ilgili şu görüşlere yer verir: “*-tan/-dan* çıkma durumu ekinin de (ablativus) *-ta/-da* kalma durumu ekiyle (lokativus), *-in* araç durumu ekinin (instrumentalis) birleşmesiyle oluştuğu ileri sürülebilir. Çünkü eski kaynaklarda *-ta* kalma durumu eki, aynı zamanda çıkma durumu eki görevini de yapmaktaydı. Sonradan *-tin/-dın* çıkma durumu eki (ablativus) belirlemiştir. Ekin aslında *-in* (instrumentalis) eki gibi dar ünlüyle kurulmuş olması ve her iki ekin verdikleri kavramların birbirine yakın bulunması böyle bir düşünceye yol açmaktadır. Ayrıca *-in* araç durumu eki, Anadolu ağızlarında 'artık-ın' gibi sözcükler meydana getirebilmektedir. Daha sonra da *-tin/-dın* çıkma durumu eki, *t* sesinin dar ünlüleri açma ve genişletme etkisiyle *dış/taş* sözcüklerinde olduğu gibi, *-tan/-dan* biçimine dönüşmüştür.” (Hatipoğlu, 1974, 331-340).

Bang Kaup, çıkma hâli ekinin kökenini “ayrı, başka” anlamlarına gelen *adın* kelimesine

dayandırır. Bunu da Doğu Türkçesinde *+dın* ekinin hâlâ müstakil bir kelime olarak hissedilmesiyle açıklar (Kaup, 1980, 14-26).

Kuznetsov, *+DAn* çıkma hâli ekinin kökenini *yan-* fiilinde arar. Bu ekin son iki sesi ile *yan-* fiilindeki aynı, fakat ilk seslerinin farklı olduğunu belirttikten sonra *y* ünsüzünün önemli bir özelliğine dikkat çeker: Eski Türkçede ünsüzden sonraki durumda bu sese rastlanılmaz. Yazının daha sonraki kısımlarında Kuznetsov, ekin oluşum sürecini şu şekilde açıklar: “Şu halde isim kökünün son ünsüzü ile *y* ünsüzü arasında bir akışma süreci oluşacaktı. İki ünsüzün arasına bir bağlayıcı ünlünün konması mümkün olduğu hâlde kelimenin bir hece uzatılmasını icap ettiriyordu. *y* ünsüzü düşse arkada bir *n* kalıyordu (*yan > an*) ki o da başka isim hâllerinin ekleri içinde (ilgi hâli, yükleme hâli, araç hâli) pek çok kullanılırdı. En iyi yol, *y* sesinin yerine başka bir ünsüz getirmektir. Hangisini? Çoktan bilinen *d ~ y* ses değişimi göze alınırsa, istenilmeyen *y* sesinin bir *d* ile değişmiş olduğunu varsayabiliriz (*tag-yan kel-ür* yerine *tag-dan kel-ür*). Bu suretle, çıkma hâli *-yan* (Buna dönme hâli de denilebilir.) eş biçimli *yan-* fiilinden ayrılıp tam bir bağımsızlığa kavuşmuş oluyordu (*-yan > -dan*)”. Kuznetsov, yazının ilerleyen bölümlerinde “Çıkma hâlinin türeyiş kaynaklarından birini *yan-* fiilinin *yan-ı* ya da *yan-ın* şeklindeki ulacı teşkil ediyorsa *y > d* sürecinden sonra ortaya çıkan *-danın* eki basitleşerek *-dan(in) = -dan* veya *-d(an)ın > -dın* şekillerini alabilirdi. Çıkma hâli *-dın* ekinin mevcudiyeti her hâlde bu suretle izah edilebilir.” ifadelerinde bulunur (Kuznetsov, 1995, 193-262).

Eraslan, görüşlerini şu şekilde dile getirir: “*+DIn*; *n* ağzında *+DAn* çıkma hâli eki, 'yer' ve 'cihet' bildiren isimden isim yapma eki *+dIn*, *+dUn* ile *+DA* bulunma hâli ekinin karışmasından oluşmuştur.” Eraslan, *n* ağzında ekin geniş ünlülü şeklinin olmasını bulunma hâli ekinin etkisiyle açıklar (Eraslan, 1999c, 381-385).

Ekin Tarihî Türk Lehçelerindeki gelişimi aşağıda açıklanmıştır:

Köktürkçe:

Tekin, isimlerin *bulunma-çıkma* durumunun *+DA* eki ile kurulduğunu belirtir. Ek, ünlü ile ve *r*, *l*, *n* ünsüzleri dışında bir ünsüzle biten gövdelerde *+dA*; *r*, *l*, *n* ünsüzlerinden sonra ise *+tA* biçimindedir. Çok yaygın olmamakla birlikte *+tAn* eki de *bulunma-çıkma* durumu eki olarak kullanılabilir: *eb-de* “evde” (BK D 32), *il-te* “ülkede” (KT G 3),

*taşdın+**tan*** “dışarı**dan**” (MÇ G 4) (Tekin, 2003a, 113).

Kadimgi Türkiy Til adlı çalışmada Köktürkçede çıkma ve bulunma hâlinin (*çıkış kelişigi, orin-peyt kelişigi*) aynı eklerle yapıldığı belirtilir: +DA: *Tabğaçda “Hitay'da”, Tabğaçda adırıldı. “Hitay'dan ayrıldı.”*. +DIn, +DAn çıkma hâli eklerine ise Eski Türkçenin son dönem eserlerinde rastlanılır: (Abdurahmanov ve Rüstemov, 1982, 31-32).

Alyılmaz, yukarıda da belirtildiği üzere çıkma hâlini karşılayan iki kategoriye yer verir: *ayrılma hâli, çıkışlık hâli*. *Ayrılma hâlini* belirten ek +TA'dır: *Kitany+da* “Kıtay'**dan**”. *Çıkışlık hâli* ise +TIn, +TA ekleriyle ve +dIndIn, +dIntA ek+ek, +dIn yan, +dIntA yan ek+edat birleşmeleriyle ifade edilir: *köz+de* “göz**den**”, *öη+din* “doğ**udan**”, *kurı+dinta* “Batılı**lardan**”, *oguz+dındın* “Oğuz'**dan**, Oğuz**lardan**”, *yırı+dinta yan* “kuzey**den**”, *biri-din yan* “güney**den**” (Alyılmaz, 1994: 65-66).

Uygur Türkçesi:

Gabain, Uygur Türkçesinde çıkma hâlinin +DIn, n ağzında nadiren +TAn olduğunu belirtir. Kitabelerde +DIn şekli, *ķand(t)n* (IE 23) “nered**en**?” ve *taşdın+d(t)n* (R S4) “dışarı**dan**”a kadar gelir: *ada+**tn***, *ew+**tin***, *balıķ+**dın***, *ilkisiz+**din***, *alķu+**dın***. Gabain, +TAn şeklinin çıkma hâlini kitabelerde olduğu gibi sık sık bulunma hâli ile ifade eden n ağzına has olduğunu ifade eder: *bas+**tan*** (MI 5, 13), *ıgaç+**tan*** (MI 7, 2), *töpü+**den*** (MI 17, 19) (Gabain, 2000: 64).

Erdal, çıkma hâli ekinin Uygur kaynaklarının büyük bir çoğunluğunda +dIn olduğunu ifade eder. Günümüzde Modern Uygur Türkçesi dışındaki tüm lehçelerde görülen +dAn şekli ise n ağzında tespit edilmiştir: *teñrilerden*, *ıgaçdan*, *töpöden* vb. (Erdal, 2004, 174-175).

Karahanlı Türkçesi:

Karahanlı Türkçesinde çıkma hâli +DA; +DIn; +dUn ekleriyle yapılır (Hacıeminoğlu, 2008, 30).

Baķar soldın oñdın hem öñdün kidin “İşlere sağ**dan** ve sold**an**, önd**en** ve arkad**an** bakar.” (KB 1857)

Yazuktun yıraḡ tur özüñni saḡın “Günahtan uzak dur, kendini sakın.” (KB 1329)

Şekerde tatlıḡıḡ kavuḡ yür maña “Kepek ekmeḡi benim için şekerden daha tatlıdır.” (KB 4768)

Nalbant, çıkma hâlinin yaygın olarak +DA, DIn ekleri ile karşılandığını, +DAn şeklinin de sıkça kullanıldığını dile getirir: *Attın emdi sen tünül* (DLT, C I, 74), *yılan yarpuzdın kaçar* (DLT, C III, 40), *men bu işte olındım* (DLT, C I, 204), *men anı ewden çıkardım* (DLT, C II, 83), *ol menden öñdün bardı* (DLT, C I, 40) (Nalbant, 2008, 48-52).

Harezm Türkçesi:

Çıkma hâli eki, Harezm Türkçesinde -dın, nadiren -tın'dır. III. şahıs iyelik eklerinden sonra genellikle araya zamir n'si gelir. Bazı örneklerde gelmediği de görülür: *börü-din* “kurttan”; *saç-ı-ndın*, *yüz-i-ndin*; *baş-ı-dın*, *ot-ı-dın* (Eckmann, 2003b: 1-38) *noḡüt-tın* (Toparlı ve Vural, 2007, 39).

Kıpçak Türkçesi:

Karamanlıoḡlu, çıkma hâli ile ilgili şu açıklamaları yapar: “Kıpçak gramerlerinde çıkma hâli 'mefûlü bih' (yükleme hâli) 'mefûlü fih' (bulunma hâli) vb. gibi ayrı bir bahiste incelenmiş, 'mefûlü leh', 'müstesnâ', 'izâfet' ve özellikle son çekim edatlarının geçtiği bölümlerde zikredilmiştir. Yalnız TZ'de Arapça 'min' edatı için -dAn kullanıldığı ayrıca belirtilmiştir (EH 141, 143, 144; TZ 89a; KK 33, 37, 41). CC indeksinde ekin eski -din şekli ile bir yerde geçtiği kaydedilmiş (*Teñri'din* 143, 15). EH'de de -tAn şeklinin de kullanıldığı iki örnekle belirtilmiştir (EH 143). Fakat bulunma hâlindeki -tA şekillerine oranla çıkma hâlinde -dAn'ın yanında -tAn şekli tonsuz ünsüzlerden sonra, CC de dâhil, daha az geçmektedir: *soñradan* (KK 36), *attan* (EH 143), *aramızdan* (T 53), *ardından* (EH 136)” (Karamanlıoḡlu, 1994, 72-74).

Verilen bu bilgilerden sonra çıkma hâli ekinin tarih boyunca gelişimi ve Türkiye Türkçesi ve Çağatay Türkçesinin mirasçısı kabul edilen Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerindeki durumu aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir.

Tablo 7. Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Çıkma Hâli Ekleri

Tarihi Türk Lehçelerinde Çıkma Hâli Ekleri	
Köktürkçe	+DA, (nadiren +tAn)
Uygur Türkçesi	+DIn, (n ağzında nadiren +TAn)
Karahanlı Türkçesi	+DA; +DIn; +dUn, +DAn
Harezmi Türkçesi	+dIn (nadiren +tIn)
Kıpçak Türkçesi	+DAn, (nadiren +dIn)
Çağatay Türkçesi	+DIn, (nadiren +dAn)
Çağdaş Türk Lehçelerinde Çıkma Hâli Ekleri	
Türkiye Türkçesi	+DAn
Özbek Türkçesi	+den
Yeni Uygur Türkçesi	+DAn

2.2.1.1.3.6.1. Çıkma Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri

Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki, genellikle ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +dIn, tonsuz ünsüzlerden sonra tIn şeklinde gelir: *bāğdın* “bağdan” (NŞ 157/2), *deryādın* “denizden” (NMŞF 380/607), *gevherdın* “cevherden” (YED 271/6), *hicr otudın* “ayrılık ateşinden” (HBD F12b/1), *içkeridın* “içeriden” (SH 57b/1107), *iştin* “işten” (NŞ 316/8), *köktin* “gökten” (NŞ 201/2), *kulaqtın* “kulaktan” (FŞ 96/20), *kuyaştın* “güneşten” (NŞ 302/4), *ottın* “ateşten” (MSD 788), *secdedin* “secdeden” (ŞHD 141/4), *sudın* “sudan” (FK 510/2), *taşkarıdın* “dışarıdan” (SH 57b/1107), *ulustın* “milletten” (NŞ 82/6), *vefāsızdın* “vefasızdan” (EÇŞ-TDA 5 5/2), *yañı baştın* “yeni baştan” (FK 135/1), *zümredin* “zümreden” (NŞ 211/6).

İncelenen metinlerindeki kimi örneklerde ekin ünsüz uyumuna aykırı olarak geldiği de görülebilir: *harāretdin* “hararetten” (FK 506/3), *hayretdin* “hayretten” (NŞ 322/4), *işdin* “işten” (NŞ 268/6), *taşdın* “taştan” (LM 151/XV-1217), *kışdın* “kıştan” (YED 98/5), *küneşdin* “güneşten” (ŞHD 41/2), *susuzluğdın* “susuzluktan” (NMŞF 84/164), *sütidin* “sütten” (NMŞF 23/18), *şarğdın* “doğudan” (NMŞF 211/404), *yığlamağdın* “ağlamaktan” (LD 97/2), *yırağdın* “uzaktan” (ML 173/1).

Çağatay Türkçesinde Batı Türkçesinin etkisiyle ekin +dAn biçimi de yaygın olarak görülmektedir. İncelenen örneklerde ekin bu şeklinin daha çok tonlu ünsüzle biten isimlere geldiği görülmüştür. +dAn şeklinin tonsuz şekli bulunmamaktadır: *aramızdan* “aramızdan” (LT 266/CLXXXVIII 3470), *séniñ artıñdan* “senin ardından” (DC f. 17v/15), *defteriñden* “(senin) defterinden” (ŞHD 7/2), *diyārumdan* “diyarımdan, memleketimden” (HHM 267/1813), *etmağçiden* “fırıncıdan” (DC f. 10v), *içinden* “içinden” (ŞHD 81/2), *kaşşabçidan* “kasaptan” (DC f. 10v), *közleriñden* “gözlerinden”

(ŞHD 50/1), *nağmesinden* “nağmesinden” (ŞHD 154/2) , *Altun Hân neslinden* “Altın Han neslinden” (DC f. 7v/1), *ormandan* “ormandan” (DC f. 8v), *témirçiden* “demirciden” (DC f. 10v), *Tura tağından* “Tura Dağı'ndan” (DC f. 4v/), *yârumdan* “yârimden” (HHM 267/1813), *zîbâlığından* “güzelliğinden” (YED 92/1).

2.2.1.1.3.6.1.1. Çıkma Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu

Çağatay Türkçesinde çıkma hâli ekinin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları karşısındaki durumu incelenen eserlerden tespit edilen örneklerle aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.6.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki, kalınlık-incelik uyumuna tam olarak uyar: *defteriñden* “(senin) defterinden” (ŞHD 7/2), *gevherdin* “cevherden” (YED 271/6), *içkeridin* “içeriden” (SH 57b/1107), *éyesindin* “sahibinden” (MZE 619).

2.2.1.1.3.6.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu, ekin +*DIn* biçimi için tam olarak işlemez: *karangudın* “karanlıktan” (FŞ 393/34), *susuzluğdın* “susuzluktan”(NMSF 84/164), *ulustın* “milletten”(NŞ 82/6), *yüzüñdin* “(senin) yüzünden” (NŞ 327/5).

Ancak çıkma hâli ekinin daha az görülen +*dAn* şekli bu kurala tamamen uyar: *defteriñden* “(senin) defterinden” (ŞHD 7/2), *közleriñden* “gözlerinden” (ŞHD 50/1), *témirçiden* “demirciden” (DC f. 10v), *ormandan* “ormandan” (DC f. 8v).

Diğer yandan düzlük-yuvarlaklık kuralına uyan +*DIn* şekilli örnekler de çok fazladır: *cevâbdın* “cevaptan” (HM T761b 12), *gevherdin* “cevherden”(YED 271/6), *ménmenlikdin* “bencillikten” (BOD 25a/7), *tébelikdin* “delilikten” (GS 444/2).

2.2.1.1.3.6.2. Çıkma Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri

Çağatay Türkçesinde çıkma hâli ekinin kullanılış özellikleri aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.6.2.1. Çıkma Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde isimlerin çıkma hâli çekimi, incelenen eserlerden seçilen örneklerle aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.6.2.1.1. Çıkma Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de çıkma hâli eki, isim kök ve gövdelerine doğrudan gelebilir: *cāndın* “candan” (UHEP-HKÇTÜA 16/2), *cevābdın* “cevaptan” (HM T761b 12), *etmağçiden* “fırıncıdan” (DC f. 10v), *gevherdın* “cevherden” (YED 271/6), *ıyşdın* “eğlenceden” (GD-HKÇTÜA 7/1), *évdin* “evden” (ŞT 90b/18), *karangudın* “karanlıktan” (FŞ 393/34), *kaşşabçıdan* “kasaptan” (DC f. 10v), *kıyaştın* “güneşten” (NŞ 302/4), *ménmenlikdın* “bencillikten” (BOD 25a/7), *ormandan* “ormandan” (DC f. 8v), *témirçiden* “demirciden” (DC f. 10v), *télbelikdın* “delilikten” (GS 444/2), *yaradın* “yaradan” (ŞT 72b/6).

2.2.1.1.3.6.2.1.2. Çıkma Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Çıkma hâli eki, genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de çokluk ekinde sonra gelir: *könüllerdın* “gönüllerden” (NŞ 173/4), *sāzlardın* “sazlardan” (MN I 162/T98), *sözlerdın* “sözlerden” (LT 46/ XXI 440), *teñizlerdın* “denizlerden” (MSD 674), *yaralardın* “yaralardan” (FK 524/3).

2.2.1.1.3.6.2.1.3. Çıkma Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Ek, çokluk ekinde olduğu gibi iyelik eki almış isimlere iyelik ekinde sonra gelir: *ağamdın* “babamdan” (BOD 48b/5), *dilberimdın* “dilberimden” (NŞ 443/4), *diyārumdın* “diyarımdan” (HHM 267/1813), *tişlerimdın* “dişlerimden” (NŞ 419/1), *vücūdumdın* “vücudumdan” (LT 102/LXXIX 1185), *yārumdın* “yârimden” (HHM 267/1813); *balañdın* “(senin) çocuğundan” (BOD 48b/5), *defteriñden* “(senin) defterinden” (ŞHD 7/2), *gamıñdın* “(senin) kederinden” (NŞ 330/1), *éşikiñdın* “(senin) kapından” (LD 43/4), *közleriñden* “(senin) gözlerinden” (ŞHD 50/1), *yüzüñdın* “(senin) yüzünden” (NŞ 327/5), *zībālıñdın* “(senin) güzelliğinden” (YED 92/1); *başımızdın* “başımızdan” (BOD 58a/8); *bilgenleriñizdın* “bildiklerinizden” (ŞMM 149/9), *köziniñizdın* “gözünüzden” (ZFEM I 322/12).

Çalışmamızın daha önceki bölümlerinde Çağatay Türkçesinde özellikle mensur metinlerde, III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri ile bulunma hâli eki arasında genellikle *zamir n*'sinin gelmediği üzerinde durulmuştu. Aynı durum III. teklik ve çokluk iyelik eki almış isimlerin çıkma hâli çekimi için de söz konusudur. Yani Çağatay döneminin mensur eserlerinde III. şahıs iyelik ekleri ile çıkma hâli eki arasında genellikle

zamir *n*'si gelmez: *kéyinleridin* “(onların) arkalarından” (ŞMM 97/5), *Türkçesidin* “Türkçesinden” (MN I 123/T74), *uslûbıdın* “üslûbundan” (MN I 101/T62), *yanıdın* “(onun) yanından” (ŞMM 3/14).

Ancak incelenen bazı mensur eserlerde zamir *n*'si gelmiş örnekler de karşımıza çıkmaktadır: *acularındın* “(onların) acılarından” (DC f. 14v), *arasındın* “arasından” (ŞHD 154/a), *Altun Hân neslinden* “Altın Han neslinden” (DC f. 7v/1), *Tura tağından* “Tura Dağı'ndan” (DC f. 4v/).

Diğer yandan Çağatay döneminin manzum eserlerinde, söz konusu ekler arasına daha çok vezin icabı zamir *n*'sinin geldiği görülmüştür: *arasındın* “arasından” (LT 120/LXXIX 1455), *heybetindin* “heybetinden” (FN 4/16), *içindin* “(onun) içinden” (Sİ 267/3287), *māl éyesindin* “mal sahibinden” (MZE 619), *sebebindin* “sebebinden” (LD 70/5), *ışk yolındın* “aşk yolundan” (ŞHD 51/5), *bir zerresindin* “bir zerresinden” (ŞHD 130/2).

Manzum eserlerde zamir *n*'si almamış örnekler de zaman zaman karşımıza çıkmaktadır: *ağzıdın* “ağzından” (NŞ 138/1), *arasıdın* “arasından” (GS 545/3), *arkasıdın* “arkasından” (NŞ 138/2), *içidin* “(onun) içinden” (HSHB-AŞN IV 60), *Türk élidin* “Türk ilinden” (MSD 138), *fırāk émgekidin* “ayrılık acısından” (LD 138/7), *mācerāsıdın* “macerasından” (HBDS XLVII/1), *sözidin* “(onun) sözünden” (NŞ 311/3), *yér yüzidin* “yeryüzünden” (NŞ 176/4).

2.2.1.1.3.6.2.2. Çıkma Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde çıkma hâli ekinin zamirlerle kullanılışı ayrıntılı olarak aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.6.2.2.1. Çıkma Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı

Çıkma hâli eki, genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de şahıs zamirlerine doğrudan gelebilir: *méndin* “benden” (MK-AŞN IV 268/6), *séndin* “senden” (LD 32/4), *sénden* “senden” (ŞHD 177/3), *andın* “ondan” (BD 4/19), *bizdin* “bizden” (MSD 692), *sizdin* “sizden” (Sİ 71/354), *alardın* “onlardan” (LM 52/IV-252).

2.2.1.1.3.6.2.2.2. Çıkma Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde işaret zamirlerinin çıkma hâli çekimi diğer Türk lehçelerinde olduğu gibidir: *bulardın* “bunlardan” (TEH-AŞN IV 46), *mundın* “bundan” (NŞ 398/9), *andın* “ondan” (NŞ 398/9), *alardın* “onlardan” (ZFM 80/7).

2.2.1.1.3.6.2.2.3. Çıkma Hâli Ekinin Dönüştülük Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde diğer hâl eklerinde olduğu gibi çıkma hâli eki de dönüştülük zamirlerine iyelik ekleri ile gelir: *özümدين* “kendimden” (ML 170/7), *özünدين* “kendinden” (ME 54/BN 275a), *özidin* “kendinden” (MEMÜ 46/12), *özleridin* “kendilerinden” (LT 237/CLXVI-3070).

2.2.1.1.3.6.2.2.4. Çıkma Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki, soru zamirlerine doğrudan gelebilir.

Dédim anı kayandın tanır-siz? “Onu nereden tanırsınız, dedim.” (NMŞF 381/609)

Ay dñvāne, kaydın kélür sén? “Ey divane, nereden gelirsiniz?” (ŞMM 31/23)

Qaysıdın almadı öz bérgenini “Kendi verdiği kimseden almadı.” (FK 689/26)

Oğlum, sén bu sözlerni kimdin örgendiñ? “Oğlum, sen bu sözleri kimden öğrendin?” (ŞMM 5/7)

2.2.1.1.3.6.2.2.5. Çıkma Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı

Belirsizlik zamirlerinin çıkma hâli çekimi genel Türkçede olduğu gibidir: *barçadın* “herkesten” (FŞ 212/83), *barçamızdın* “hepimizden” (LT 46/XX-435), *barıdın* “hepsinden” (LM 152/XVI-1231), *birbiridin* “birbirinden” (LT 205/CLII-2610), *birbirisidin* “birbirinden” (LT 72/LIII-775), *bir-biriñizdin* “birbirinizden” (NŞ 658/40), *birisidin* “birisinden” (LT 146/XCVIII-1805), *fülāndın* “filandan” (NŞ 315/5), *hemmedin* “herkesten” (MEMÜ 44/4), *her biridin* “her birinden” (LM 173/XVIII-1448), *hıç qaysıdın* “hiç kimseden” (LT 218/CLIX-2790), *köpıdin* “çoğundan” (HSHB-AŞN IV-57).

2.2.1.1.3.6.2.3. Çıkma Hâli Ekinin Aitlik Eki ile Kullanılışı

Çıkma hâli eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de aitlik ekinen sonra gelir: *burunğıdın* “öncekinden” (LM 106/XI- 769), *evvelğıdın* “evvelkinden” (FŞ 220/67).

2.2.1.1.3.6.2.4. Çıkma Hâli Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde çıkma hâli ekinin isim-fiil ve sıfat-fiillerle kullanımına ilişkin örnekler aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.6.2.4.1. Çıkma Hâli Ekinin İsim-fiillerde Kullanılışı

İncelenen eserlerde çıkma hâli ekinin *-mAK* isim-fiil ekinen sonra geldiği görülmüştür: *aķmaķdın* “akmaktan” (AD 19b XVII/3), *külmektin* “gülmekten” (FŞ 131/64), *ölmektin* “ölmekten” (LD 346/2), *télbe bolmaķlıķtın* “deli olmaktan” (Eckmann 2003a, 76), *uruşmaķdın* “savaşmaktan” (ZFM 79/7), *yağdurmaķdın* “yağdırmaktan” (FK 522/2), *yaşurmaķdın* “gizlemekten” (FK 523/7), *yığlamaķtın* “ağlamaktan” (LT 120/LXXIX 1455).

2.2.1.1.3.6.2.4.2. Çıkma Hâli Ekinin Sıfat-Fiillerde Kullanılışı

Ek, sıfat-fiil eklerinden sonra gelir: *ķılurnı ķılmasdın bilgeyler*. “Çalışanı çalışmayandan bilecekler.” (MÜNŞ-AŞN IV 89), *Reyhān u serv ü gonçe körerdin melāldür* “Reyhan, servi ve gonca görmekten bıkmıştır.” (BD 45/3), *köñlüm alğandın* “gönlümü alandan” (NŞ 174/1), *tiri olandın* “diri olandan” (SH 27b/550).

2.2.1.1.3.6.2.5. Çıkma Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı

a) Çıkma hâli eki almış bir isim, başka bir kelime ile çıkma grubu (*uzaklaşma grubu*) oluşturabilir (Karahan 1997, 43). Bu tür kullanım, Çağatay Türkçesinde de oldukça yaygındır: *cānāndın özge* “sevgiliden başka” (LT 187/CXL 2360), *hicrān tünidin sonra* “ayrılık gecesinden sonra” (FK 519/5), *ķışdın keyin yaz* “kıştan sonra yaz” (YED 98/5), *ķiçik yaşıdın biri* “küçük yaşından beri” (MN I 322/T142), *ol kündin biri* “o günden beri” (NMSF 160/325), *ölmektin ögün* “ölmekten başka” (LD 346/2), *ölümdin beter* “ölümünden beter” (Sİ 421/5577), *séndin ayru* “senden ayrı” (LT 189/CXLIII 2385), *sizlerdin burun* “sizlerden önce” (NMSF 163/329), *taħammüldin özge* “tahammülden

başka” (MÜNŞ-AŞN IV 90), *tikendin ayru* “dikenden ayrı”(NŞ 465/3).

b) Çıkma hâlindeki isim, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de fiillerle anlamca kaynaşmış, deyimleşmiş birleşik fiiller oluşturabilir: *‘Âlemdin ötti.* “Âlemden göçtü.” (MN I 3/T8), *başımđın ketti* “Başımdan gitti.” (ZFEM I 328/2), *bu beytdin başka* “bu beyitten başka” (MN I 20/20), *bu dünyāđın kécip* “bu dünyadan geçip” (EÇŞ-TDA 5 10/6), *bu dünyāđın kéter sén* “Bu dünyadan gidersin.” (ŞMM 223/19), *cānlarımızđın kiçtük* “Canlarımızdan geçtik.” (ÇKT 4b/13), *hātırımdın çıkt.* “Hatırımdan çıktı.” (NMŞF 100/196), *hayāliñdin kötür* “Hayalinden çıkar.” (ŞHD 32/1), *hiç iş kélmės kolımdın* “Elimden hiç iş gelmez.” (BOD 90a/5), *élgiñdin kélür* “(Senin) elinden gelir.” (LD 146/2), *nazarımdın öter* “Nazarımdan geçer. (Gözümün önünden geçer.)” (LD 343/8), *sözindin çıkmās* “(Onun) sözünden çıkmaz.” (ŞT 86a/11), *tüz yoldın azarlar* “Doğru yoldan şaşarlar.” (SASA 25/129), *yoğđın bar kıлмақ* “yoktan var etmek” (MÜNŞ-AŞN IV 91), *yoldın azğay* “Yoldan çıkacak.” (MSD 444).

c) Çıkma hâlindeki isim, yönelme hâlindeki başka bir isimle zarf görevinde eş veya zıt anlamlı ikilemeler kurar. Enver Naci Gökşen de /+DAn...+A/ yapısının “kulaktan kulağa”, “tepeden turnağa” deyimlerinde olduğu gibi ikileme ya da ikizlemelerde kullanılarak nitelik zarfı (durum belirteçleri) yaptığını belirtir: *Gönülden gönüle yol vardır. Doğrudan doğruya anlaşalım.* gibi (Gökşen, 1974, 973-978). Bu gibi örnekler, Çağatay dönemine ait eserlerde de oldukça yaygındır:

Ayağđın başığa bir pāre hārā “Ayaktan başa kadar bir parça mermer.” (FŞ 199/38)

Çemendın çemenğa mén éylep hūrām “Çimenden çimene nazlı nazlı salınarak yürürüm.” (Sİ 522/708)

Ezeldin ebedge işim boldı şād “Ezelden ebede işim şad oldu.” (ŞHD 49/3)

Néçe eşikđin eşikke gedā kibi yéteyin. “Kapıdan kapıya (kapı kapı) dilenci gibi dolaşayım.” (BD 116/2)

Karadın karağa üç ay anı élttiler köterip “Üç ay karadan karaya onu taşıdılar.” (LD 25/3)

Kündin künge yığlap avğatım öter “Günden güne ağlayarak günlerim geçer.” (BOD

52a/6)

Şarıldın garbka baħr u berni kizdim. “Doğudan batıya kadar bütün denizleri gezdim.” (NMSF 211/404)

2.2.1.1.3.6.3. Çıkma Hâli Ekinin İşlevleri

Çıkma hâli eki, genellikle yer tümleci ve zarf tümleci oluşturarak ismi fiile bağlayan bir ektir (Korkmaz, 2007a, 301). Ancak dil araştırmacıları tarafından ekin işlevleri üzerine farklı görüşler de ileri sürülmektedir.

Emre, cümlede +*DAn* çıkma hâli ekini almış bazı ögelerin nesne görevi yüklenebileceğini belirtir: *Vekil, uzun uzun ekonomik ilişkilerden bahsetti. Kendisini gördüm ama o işten söz açmadım. Herkes ondan şüpheleniyor.* vb. (Emre, 1954, 105-180).

Sev, ekin çıkma, uzaklaşma, ayrılma gibi temel fonksiyonunun yanı sıra yer, menşe, cins, terkip, başlama, mahrumiyet, yokluk, vasıta, zaman, sebep, tarz, miktar, ölçü, değer, kıymet, bedel, parça, kısım, hoşlanma, aitlik, vazgeçme, vasıf, tercih gibi pek çok özel fonksiyonunun da olabileceğini belirtir ve şöyle devam eder: “Çıkma durumu ekinin cümle içerisindeki görevlerinden biri de cümlede, nesne görevinde kullanılabilmesidir. Dilimizde, *anla-, çık-, dön-, iç-, tat- vb.* pek çok geçişli fiil, +*I* tamlayıcısının yanında +*DAn* tamlayıcısıyla da kullanılabilir. Söz konusu fiillerin çok anlamlı fiiller olması dikkat çekmektedir. Bu tip kullanımlarda cümlenin anlamında herhangi bir değişme ya da bozulma olmamaktadır. Çıkma durumu eki, bu özelliği ile cümleye *ayır-, kıs-, ye-... vb.* fiillerde görüldüğü gibi, bütünden parça özelliği katsa da bu onun nesne görevinde kullanıldığı gerçeğini değiştirmez.” Sev, çalışmasında geçişli fiil olup +*I* tamlayıcısıyla birlikte +*DAn* tamlayıcısıyla da kullanılabilen fiillere pek çok örnek vermiştir. Biz buraya birkaçını alıyoruz: bırak-: “*elinden bırak-ma-*”, der-: “*güllerden der-*”, kır-: “*fiyattan kır-*”, iç-: “*sudan iç-*”, yak-: “*sigarasından yak-*” vb. (Sev, 2004, 2655-2666).

Boz, yukarıda da belirtildiği üzere (bk. Yönelme Hâli Ekinin İşlevleri) yükleme hâlinin + $\emptyset$ ve +*I* eklerinden başka +*A* ve +*DAn* ekleri ile de karşılanabileceğini ifade etmekte ve ifadesini bu alanda yapılmış bazı çalışmalardan örneklere açıklamaktadır

(Banguoğlu, Sinanoğlu, Emre, Deny) (Boz, 2007, 102-108).

Üstünova, +*DAn* ekinin *ikincil nesne durumu, zaman zarf tümleci durumu, durum zarf tümleci durumu, nedenlik zarf tümleci durumu, yer-yön zarf tümleci durumu, soru zarf tümleci durumunu* karşılayan ek olduğunu ifade eder (Üstünova, 2008, 219, 228, 233, 263, 272, 275).

Bu açıklamalardan sonra ekin Çağatay Türkçesindeki başlıca işlevlerini şu şekilde açıklamak mümkündür:

a) Çıkma hâlindeki isim, fiilin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

*Nevâyîya déme 'ışkıñ sözün çıkarma ağız**ın*** “Ey Nevâyi, aşkın sözünü ağız**dan** çıkarma.” (NŞ 261/7)

*Deryâ**dın** su kéltürüptür.* “Deniz**den** su getirmiştir.” (NMSF 380/607)

*Şafağ güyâ felek**din** yérke tüştü* “Güya şafak felek**ten** yere düştü.” (ZFM 79/7)

*Év**din** çıkmadı.* “Ev**den** çıkmadı.” (ŞT 90b/18)

*Zâhid közüñ, kaşın körüp yüzün évürdi kıble**din*** “Zahit senin gözünü ve kaşını görünce kible**den** yüzünü çevirdi.” (MSD 656)

*Nefes çıkğunça tâ kutluğ teni**din*** “Kutlu beden**inden** nefes çıkınca” (SASA 44/286)

*Ulusnı sürdiler ol su başı**dın*** “O su başı**ndan** halkı sürdüler.” (FŞ 316/36)

*Yabağa şehri**din** kaçıban lālezār érür* “Şehir**den** yabana kaçmış bir gül bahçesidir.” (LD 85/3)

b) Çıkma hâlindeki isim, fiilin yerini ve yönünü gösterir.

*Bedenimğa her sarı**dın** haden atıban ana kafes éylediñ* “Bedenime her taraftan ok atarak ona kafes yaptın.” (NŞ 339/1)

*Ve eşik içkeri**din** bağığ érdi.* “Kapı içeri**den** kilitliydi.” (NMSF 381/609)

*İkki yanı**đın** şikāfin bağlamay kıaptan kéyer* “Kaptan (elbisesinin) yırtığını iki yanından bağlamadan giyer.” (NŞ 180/3)

*Tā mén soñuñuz**đın** kéleyin!* “Ben arkanız**đan** geleyim.” (NMŞF 339/556)

*Tört tara**đın** zālim ħançer salsalar* “Dört taraftan zalim hançer salsalar.” (BOD 97b/7)

c) Çıkma hâli ekini almış isim, yönelme hâlindeki başka bir isimle bir yerden bir yere, bir zamandan bir zamana, bir durumdan bir duruma geçişi anlatarak bağlandıkları fiilleri yer, zaman ve durum bakımından tamamlar (Kahraman, 1996, 408). Bu gibi örnekler, Çağatay Türkçesinde de yaygın olarak görülür.

*Hem Akşā'**đın** semāğa bardı ol nūr* “O ışık, Aksa'**đan** semaya vardı.” (SASA 36/202)

*Basa taş kéltürmek üçün béş pīl kim Hindustān'**đın** Semerķand'ğa kéltürüp érdiler.* “Hindistan'**đan** Semerkant'a taş getirmek için beş fil getirmişlerdi.” (ÇZTKUÖB 222a/6)

*Ammā Türknij uluğ**đın** kiçikige dégince ve nöker**đın** bégige déginçe Sart tilidin behremenddürler.* “Fakat Türkler, büyükten küçüğüne, hizmetçiden beyine kadar Sart dilinden nasiplerini almışlardır.” (ML 169/9)

*Pādşāh**đın** gedāğa dégince ihij mühr ve tanuğluğı bile mükemmel bolup turur.* “Padişah**đan** gedaya kadar mühür ve tanıklığı ile mükemmeldir.” (V-AŞN IV 33)

*Şabā**đın** tüş vaķtiçe ve pişīn**đın** akşamğaça oturup ança iş kılurlar.* “Sabahtan akşama kadar oturur iş yaparlar.” (MÜNŞ AŞN IV 93)

*Seher**đın** anja tégrü kim istivā* “Seherden ona kadar her şey eşit.” (Sİ 136/1328)

*Belki şecer yafrağ**đın** gülgeçe...* “Ağaç yaprağı**đan** güle kadar” (HE-AŞN III 36/4)

*Tan**đın** akşamğaça nāz uyķusı içre ol köz* “Tan vaktinden akşama kadar o göz naz uykusunda.” (NŞ 620/4)

ç) İş, hareket ve durumun sebebini bildirir.

Kirip tülkü bigin düşmen inide ölgey açlıkdın “Tilki gibi düşman inine girip açlıktan ölecek.” (MSD 84)

Her tarafğa akmakdın tindi köz yaşım séli “Gözyaşlarım her tarafa akmaktan dindi.” (AD 19b XVII/3)

Köktekiler titrer alar derdidin “Köktekiler, onların derdinden titrer.” (MZE 545)

Bu felekni cebridin kan yaş yığlap zār zār “Bu feleğin zulmünden kan ağlarım.” (EÇŞ-TDA 5 13/2)

Firākūndın efgār boldum. “Ayrılığından kederlendim.” (ME 54/ BN 275a)

Ġamūndın hicr ara bir zerre yanlıg boldı timsālim “Senden ayrı iken çektiğim acılardan sūretim zerre kadar kaldım.” (ÖH 5/1)

Ġasteliğdın veh ki bolmuştur tolun ayım hilāl “Yazık ki hilal, hastalıktan dolunay gibi olmuştur.” (BV 568/4)

Yér ü kök titrer érdi heybetindin “Yer ve gök heybetinden titrerdi.” (FN 4/16)

Hicr otıdın lāle dék bağımda yüz dāğ-ı belā “Ayrılık ateşinden bağımda lale gibi yüz bela yarası var.” (HBD F12b/1)

Ġan yığlamaqdın dem-be-dem ħalk ara sırrım boldı fāş “Sürekli kan ağlamaktan halk arasında sırrım açığa çıktı.” (LD 97/2)

Ġaranğudın körünmey közge ‘ālem “Karanlıktan dünya göze görünmez.” (FŞ 393/34)

Anı āsūde kıldı kayğudın “Onu kayğıdan dinçleştirdi.” (SS-AŞN III 353/5)

Barçası qorğunçudın titrediler. “Hepsi korkularından titredi.” (ÇKT 33b/4)

Ménmenlikdin bendi boldı bul başım “Bu başım bencillikten esir oldu.” (BOD 25a/7)

Nālelerimdin uyumay kırt u kuş “İnlemelerinden kurt ve kuş uyumaz.” (MZE 081)

Raġmetiñdin ümmīd-vārım. “Merhametinden ümitliyim.” (M-AŞN IV 11)

Bu uğurluk sebebindin kulağıdan asılır “Hırsızlık **sebebiyle** kulağından asılır.” (LD 70/5)

Télbelikdin öz özüm birle tekellüm éylerem “Delilikten kendi kendimle konuşurum.” (GS 444/2)

d) Fiilin zamanını bildirir.

Démegil kim ‘ışk ezeldin kismet olmuş cânıma “Aşk **ezelden** canıma kismet olmuş.” (HBDS XXXVI/7)

Çün küçük yaştin maña boldı naşib “Küçük yaş**tan** (küçük yaşında) bana nasip oldu.” (LT 271/CXCI 3545)

Kiçiklikdin bizler tüştük bu derde “Bizler bu derde **küçüklükten** (küçük yaşta) düştük.” (BOD 101b/1)

Hağ bilür tā ol zamāndın mübtelā boldum saña “Allah bilir ki ta o zam**andan** sana müptela oldum.” (SARÇG 49b/1)

e) Çıkma hâlindeki isim, bir nesnenin hangi maddeden yapıldığını belirtir.

Bir év tikti altundın ol şehr-yār “O padişah alt**ından** bir ev yaptı.” (ŞT 78b/1)

Sürme kıllurlar ayağı gerdidin “Ayağının toz**undan** sürme yaparlar.” (MZE 545)

Balçıgdın yaratıldı. “Balçık**tan** yaratıldı.” (TMA-AŞN IV 49)

Köñlimiz buğday unındın bolğan aşnı tiley turur. “Gönlümüz buğday un**undan** yapılan aşı istiyor” (ŞT 90b/6)

Bulğarıdın üç havuz tiktürdi. “Deris**inden** üç havuz yaptırdı.” (ŞT 86b/9)

Gonçedin boynığa asmışlar kızıl tamarlar “Boynuna gonca**dan** kızıl damarlar asmışlar.” (ZFMM 4/27)

Pes uşak taşı nédindür la’l birle inçüdin “Küçük taşı neden lal ve inci**den** yapılmıştır?”

(NŞ 463/3)

*Hārdın hurma kılur peydā vü kāmış**dın** şeker* “Dikenden hurma ağacı, kamyştan şeker yapar.” (GD-HKÇTÜA 1/4)

*Müjündin oğ müheyyā eyle kaşın**dın** kemān kéltür* “Kirpiğinden ok hazırla, kaşından keman getir.” (YED 72/4)

*Andağı vülāyetlerniñ qal’aları balçık ve hām kerbūç**dın** turur.* “Oradaki ülkelerin kaleleri balçık ve kerpiçtendir.” (ÇZTKUÖB 338b/6)

*Ol qal’a tamām taş**dın** érdi ve asru uluğ taşlar**dın** yasap érdiler* “O kale tamamen taştandı ve çok büyük taşlardan yapılmıştı.” (ÇZTKUÖB 241a/11)

*Çünkü bu tofrağ**dın** édi māyesi* “Çünkü mayası topraktandı.” (SH 17b/333)

f) Ek; kimi zaman bu işlevini yerne getirirken başka bir ismin niteleyicisi durumuna girer. Böylece sıfat görevi görebilir (Acarlar 1971, 34-37). Bu tür kullanımlar, yaygın olmamakla birlikte Çağatay Türkçesinde de görülebilir:

*Kéyip katl éylemekke lāle**din** ton* “Laleden elbise giyip katletmek için...” (NŞ 657/5)

*Qazā Mecnūnga tikmiş lāleler yafrāğ**dın** köñlek* “Mecnun'a laleler yaprağından gömlek dikmiş.” (NŞ 327/2)

g) Çıkma hâlindeki isim, iki varlık arasında karşılaştırma ilişkisi kurar.

*Her né kim and**dın** beter yoğ ol édi* “Ondan beter yok idi.” (LT 102/LXXIX 1180)

*‘Āşık öltürmek feninde barç**dın** üstādsin* “Āşık öldürmek konusunda herkesten ustasın.” (LD 204/1)

*Bil küneş**din** yaruğ oldı ehl-i diller şöhbeti* “Gönül adamlarının sohbeti güneşten daha parlak oldu.” (ŞHD 41/2)

*Ki ol ‘ömr ölüm**din** beterdür maña* “O ömür, benim için ölümden beterdir.” (BV 14/2)

Alar itdin köp ü bu it ayağı tofrağdin kem “Onlar köpekten çok ve bu köpek ayağı topraktan kötü.” (NŞ 393/9)

ğ) Ek, kimi zaman bu işlevini +rAK karşılaştırma ekini almış başka bir isimle yerine getirir. Bu durumda karşılaştırma ifadesi daha da pekiştirilmiş olur.

Her biridür birbiridin yaşırağ “Her biri birbirinden daha güzeldir.” (MZE 206)

Ol ki cāndin yaşırağdur sénsin andın yaşırağ “O candan, sen ondan daha güzelsin.” (UHEP-HKÇTÜA 16/2)

Fārsīdin köprek tecnīs-āmē lafz ve ihām-engē nükte bar “Farsçadan daha çok tecnisle karışık kelime ve ihama düşüren incelikler vardır.” (ML 174/11)

Şadef incülerin gevherdin artuğdur dédi yārim “Yârim, sedef incilerin cevherden daha fazladır.” (YED 271/6)

Bir meydin bizge veh kim tégmedi bir kaçredin köprek “Şaraptan bize bir damladan fazla değmedi.” (NŞ 327/8)

Veh ki kün kündin beterrek mübtelā boldum saña “Yazık ki, günden güne daha beter müptela oldum sana.” (GS 17/2)

Dédi kim maña sütdin su mühimrağdur. “Benim için su süttten daha önemlidir.” (NMŞF 23/18)

Ve hālā yigirmi yıldın artuğrağ durur. “Ve hâlâ yirmi yıldan fazladır ki...” (MN I 141/T 85)

Zerredin yüz katla öksükrek-mén ol māh allıda “O ayın önünde zerreden yüz kat daha eksişim.” (FK 599/1)

h) Çıkma hâli eki, ait olma, mensup olma anlamını ifade eder.

Yine harem taşrasıdın bir mağām “Harem taşrasından (taşrasına ait) bir makam.” (SH 24a/478)

Türk élidindür. “Türk halkındandır.” (MN I 180/ T103)

Yaşını yamandı ve kılurnı kılmasdın bilgeyle. “İyi kötüden, çalışanı çalışmazdan bilecekler.” (MÜNS-AŞN IV 89)

‘İşkin yükünü tartıp eşer kalmadı méndin “Aşkın yükünü tartmaktan dolayı benden eser kalmadı.” (YED 116/3)

Altun Hân neslinden yéti sulţān bar érdi. “Altın Han neslinden (nesline ait) yedi sultan vardı.” (DC f. 7v/1)

Revānımnı özünüzdin kılış “Canımı (hayatımı) kendinizden yapın.” (FŞ 457/200)

Yana sāzlardın ‘ūd ve tanbūr hem örgendi. “Sazlardan ut ve tambur çalmayı öğrendi.” (MN I 162/T98)

Biz tofrağdın turur biz. “Biz topraktanız (toprağa aitiz).” (ÇFK 6b/8)

Ol vilāyetniş uluğlarındındur. “O vilayetin ulularındandır.” (MN I 81/ T54)

Başka uruğdın bolsa... “Başka soydan olsa...” (ŞT 83b/8)

Hüşenc vilāyetidin érdi. “Hüşenc vilayetindedir.” (MN I 36/ T28)

1) Çıkma hâli eki, bir hareketin tarzını bildirir.

Bizlerdin haber élsen kayta başdın elemi ziyāde bolup kollarıdın hiç iş kélmes. “Bizlerden haber versen derdi yeni baştan çoğalıp ellerinden hiç iş gelmez.” (BOD 89b/4)

Ağzını sındur pisteniş, yar ortadın bādāmnı “Fıstığın ağzını kır ve bademi ortadan yar.” (MSD 736)

Yana baştın ümīd-vār oldum. “Yeni baştan (yeniden) ümitlendim.” (BD 127/17)

Yañı baştın yana tapkay édi ihyā tilmīz “Öğrenciler, yeni baştan canlanacak.” (FK 135/1)

Yavnu yırağdın kördüm. “Düşmanı uzaktan gördüm.” (ŞTÜ-ÇT 98/20)

i) Çıkma hâli eki, bütünün bir parçasını gösterir.

Hâlime bir bakmadılar ağniyâlardan biri “Zenginlerden biri halime bir bakmadı.” (ZFEM I 304/15)

Bu altıdan birin kılsañ ibarat “Altıda birini meydana getirsen.” (SM 110/128)

Ol cümleden biri budur. “O cümleden biri budur.” (NMŞF 448/754)

Işık ehliğa yayıldı defterinden bir varak “Aşk sahibine defterinden bir sayfa açıldı.” (ŞHD 7/2)

Közi körmey miñidin birni hergiz “Bin tanesinden birini asla gözü görmez.” (FŞ 211/74)

Yigirmidin onunu anla kavlı “Yirmiden onunu söz olarak anla.” (SM 112/144)

Belki yüz miñidin biri yazılmağay “Belki yüz binden biri yazılmayacak.” (LT 273/CXCII 3575)

j) Bir bütünü bildirir. İsmi fiile bütünlük ifadesi ile bağlar (Korkmaz, 2007a, s. 306).

Zamān içre çıkarğay barçadın gerd “Zamanla herkesten toz çıkaracak.” (FŞ 212/83)

Bolmuş barıdın ferāğı gūyā “Güya hepsini terk etmişti.” (hepsinden vazgeçmiş.) (LM 152/XVI-1231)

Üjme aydı ki afzalidür mēn / Né üçün hemmedin ki efzalidür mēn “Dut, en faziletli benim dedi, şunun için ben herkesten faziletliyim” (MEMÜ 44/4)

Kim rāzı açıldı her biridin “Sırrı her birine duyuldu.” (LM 173/XVIII-1448)

k) Çıkma hâlindeki isim, bir hareketin hangi araç veya vasıtayla gerçekleştiğini, gerçekleştiği yolu bildirir.

Bu cevābdın bildim. “Bu cevaptan bildim.” (HM T761b12) dikkat

*Yüzni güller**din** bézep mü bizni kurbān éylediñ* “Yüzü güllerle süsleyip bizi kurban mı ettin?” (GS 103/2)

*Anıñ elig**din** hırka kéyipdür.* “Onun elinden (eliyle) hırka giymiştir.” (NMŞF 196/379)

*İki köz yol**din** tökke yürekimdeki kanımnı* “Yüreğimdeki kanımı iki göz yolundan (yoluyla) dökcek.” (LD 364/2)

*Bu uğrılı**ğ** sebebindin kula**ğ**din asılıur* “Bu hırsızlık sebebiyle kulağından asılır.” (LD 70/5)

*Uslūb**din** kâfiyesin ayta bérür érdim.* “Okuduğu her beytin üslûbundan kafiyesini söyleyiverirdim.” (MN I 101/T62)

l) Çıkma hâlindeki isim, herhangi bir şeyin kaynağını ifade eder.

*BĒtāb köñüller**din** kan aqsa ‘aceb érmes* “Yorgun gönüllerden kan aksa bu duruma şaşılmaz.” (NŞ 173/4)

*Taş yağardı başıma gam ta**ğ**din éy mu’beçe* “Ey meyhane çırağı, gam dağından başıma taş yağardı.” (ZFEM I 335/1)

*La’lim ki su aqızur köz**din*** “Dudağım gözünden su akıtır.” (LM 183/XIX-1550)

*Sāzlar**din** dañı kélmes şadā* “Sazlarından da ses gelmez.” (SH 20a/384)

m) Çıkma hâli hareketin öznesini gösterir.

*Siziñ tarafıñız**din** éşitildi.* “Sizin tarafınızdan işitildi.” (MÜNŞ-AŞN IV 92)

n) Çıkma hâlindeki isim, “takiben, izleyerek” anlamında kullanılabilir.

*Séniñ artıñ**din** öleyik téb yürür biz.* “Senin ardından ölelim diye yürürüz.” (DC f. 17v/15)

o) Çıkma hâli eki, “hakında, üzerinde, konusunda” anlamını ifade eder.

*Bizni bu iş**din** haber-dār éylegil* “Bizi bu işten haberdar eyleyin.” (LT 196/CXLVII)

2485)

*Yār köñlin bu Һarāret**din** Һaber-dār éylemen* “Yârin gönlünü bu harare**ten** haberdar etmeyin.” (FK 506/3)

2.2.1.1.3.6.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanılması

Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki ile fiiller arasındaki ilişki de diğer hâl eklerinde olduğu gibi zaman zaman Türkiye Türkçesine göre farklılık gösterebilmektedir. Yani Türkiye Türkçesinde diğer hâl eklerini gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki ile kullanılabilir. Fiilin *istemi* ile ilgili olan bu durumu örnekleyen kullanımlar aşağıda gösterilmiştir:

a) Türkiye Türkçesinde vasıta hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki ile kullanılabilir.

*Cemālid**in** közüñni yarutursın* “Yüzü**yle** gözünü parlatırsın.” (ZFMM III/116)

*Yüzni güller**din** bézep mü bizni Һurbān éylediñ* “Yüzü güller**le** bezeyip bizi kurban mı ettin.” (GS 103/2)

*Һançer suy**ı**nd**in** ézey Һunāsın* “Hançer suyu**yla** kınasını ezeyim.” (LM 216/XXIII-1894)

*Özgeni mund**ın** kıyās étmek bolur* “Başkasını bunun**la** kıyaslamak olur.” (LT 226/CLX-2915)

*Oğ ignes**id**in tikey libāsın* “Ok iğnesi**yle** elbisesini dikeyim.” (LM 216/XXIII-1894)

b) Türkiye Türkçesinde bulunma hâli eki gerektiren bazı fiiller, yaygın olmamakla birlikte Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki ile kullanılabilir.

*Eger yüz**din** belki miñ**din** biri bu tilni örgenip söz aytsa hem her kişi eşitse bilür.* “Eğer yüz**de** belki binde biri bu dili öğrenip bir iki cümle söylese ve herhangi bir kişi işitse - onun Türk olmadığını- bilir.” (ML 169/13)

c) Türkiye Türkçesinde yönelme hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki ile kullanılabilir. Ancak bu durumu gösteren sadece bir kullanıma

rastlanmıştır.

Bérse cevāb kāşki anıñ su'ālidin “Keşke onun sorusuna cevap verse.” (FK 514/4)

2.2.1.1.3.6.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Diğer Hâl Eklerinin Kullanılması

Türkiye Türkçesinde çıkma hâli ekli tamlayıcı gerektiren bazı fiiller Çağatay Türkçesinde diğer hâl ekleri ile kullanılabilir. İncelenen eserlerden tespit edilen örnekler aşağıda gösterilmiştir.

a) Türkiye Türkçesinde çıkma hâli eki gerektiren bazı fiiller, nadir olarak Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki ile kullanılabilir.

Taglar körünmes tumana “Dağlar dumandan görünmez.” (BOD 32b/2)

b) Türkiye Türkçesinde yükleme hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki ile kullanılabilir. Bu tür bir kullanım da çok yaygın değildir.

Körüp sizni tütün başımğa aştı “Sizi görünce duman başımı aştı.” (FŞ 283/53)

2.2.1.1.3.7. Vasıta Hâli

Yaygın bir söyleyişle kelime gruplarında ve cümlelerde fiilin kendisi vasıtası ile, kendisinin iştiraki ile veya kendisinin ifade ettiği zamanda yapıldığını göstermek için ismin içinde bulunduğu hâl (Ergin, 1990, 225) olarak açıklayabileceğimiz vasıta hâli ile ilgili olarak terim sözlüklerinde şu açıklamalara yer verilmiştir:

Vecihe Hatipoğlu: “**araç durumu** (*Fr. instrumental; İng. instrumental; Alm. instrumentalis*). Sözcüğün araç gibi kullanıldığını ya da zaman bildiren sözcüğün belirteç olduğunu gösteren durum. Türkçede bu durum genellikle *-in* ekiyle gösterilir: *Ardın ardın gitmek, için için yanmak; yazın, kışın, güzün vb.*” (Hatipoğlu, 1972, s. 15).

Ahmet Topaloğlu: “**araç hâli** (*Osm. Mef'ulün ma'a; Fr. instrumental; Türkçe kaygıtlık, araç düşümü, araçlı hâl (durum), araçlık hâli, ile hâli, instrumental (vasıta) hâli, aletlik, kimle (bilelik, birlikte) hâli, -le tümleci, araç durumu*). Cümlede işin hangi araç veya aletle yapıldığını belirten hâl. Eskiden *+In* eki ile yapılan bu hâl, bugün *ile* edatı ve ekleşmiş şekilleriyle oluşturulmaktadır. *Ayağ+ın urdı* “ayağı ile vurdu”, *el ile tutmak*,

arkadaşla konuşmak.” (Topaloğlu, 1989, 29).

Berke Vardar: “**araç durumu** (*Alm. instrumentalis; Fr. instrumental; İng. instrumental*). Eylemin belirttiği oluşun hangi araçla yapıldığını gösteren durum. Örneğin *portakalı çakıyla kesti* tümcesinde yer alan *çakıyla* anlatımı araç durumundadır.” (Vardar, 2002, 23).

Zeynep Korkmaz: “**vasıta durumu** (*Alm. kasus instrumentalis; Fr. cas instrumental; İng. instrumental case*). Adın belirttiği nesnenin vasıta olarak kullanıldığını, fiile vasıta olduğunu belirtmek için kullanılan durum. Eski ve orta Türkçede +*In/+Un* ekiyle karşılanan bu durum, bugün Türkiye Türkçesinde artık kalıplaşmış zarflar biçimindedir. Bunun yerine *ile* edatı geçmiştir. Bu durum *ile* edatı veya bunun ekleşmiş biçimi olan +*IE* ekiyle karşılanır: *Eğlence meclislerinde bir kenara çekilip kahve fincanı ile yarı gizli rakı atıştıran Ceza Reisi, Agah’ı zorluyor. ‘Seni evlendirelim oğul, bu memlekette bekâr durulmaz!’ diyordu* (R. H. Karay, Memleket Hikâyeleri: Şeftali bahçeleri, s. 37). *Hilmi Ağa, teknesi ile yorgana vurdu, bir tarafa fırlattı* (R. H. Karay, göst. E. Sarı bal, s. 62). *Yok Münkir, Nekir ateşten kerpetenle adamın dilini koparırmış...* (R. N. Güntekin, Kızılıcık Dalları, s. 96). *Atlarla ovaları, dağları aştıkları oluyor, denizleri yüzüp geçiyorlar. Otomobillerle çöllerde birbirlerini kovalıyorlar, öyle ki dünyanın yüzü bunlara dar geliyor* (M. Ş. Esendal, Ev Ona Yakıştı, s. 107). vb.” (Korkmaz, 2007b, 233).

A Dictionary of Linguistics and Phonetics adlı dil bilim sözlüğünde, hâl kategorisi içinde özel bir konuma sahip olan vasıta hâlinin (*instrumental*) “ile, vasıtasıyla, aracılığıyla” anlamına geldiği belirtilir (Crystal, 2008, 248).

Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçeleri üzerine yapılmış gramer çalışmalarında vasıta hâli ile ilgili yapılan çalışmalardan belli başlıları dönem sırasına göre aşağıda özetlenmiştir:

Tekin, *araç durumu* olarak adlandırdığı vasıta hâlini fiilin hangi araçla, kiminle, nasıl, ne zaman ve hangi şartlar altında işlendiğini gösteren hâl olarak tanımlar (Tekin, 2003a, 116).

Alyılmaz, vasıta hâlini işin, hareketin bir alet, bir eşya vs. vasıtasıyla yapıldığını gösteren hâl olarak açıklar (Alyılmaz, 1994: 75).

Harezmi Türkçesi Grameri'nde vasıta hâli için “Kelime gruplarında ve cümlelerde fiilin kendisinin vasıtası ile kendisinin ifade ettiği zamanda yapıldığını göstermek için vasıta hâlinde bulunur. Bu hâl de daima eklidir. Vasıta hâli eki, fiilin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını ifade etmek için isme getirilen ektir.” açıklaması yapılır (Toparlı ve Vural, 2007, 40).

Ergin, konu ile ilgili olarak “Kelime gruplarında ve cümlelerde fiilin kendisi vasıtası ile, kendisinin iştiraki ile veya kendisinin ifade ettiği zamanda yapıldığını göstermek için isim *instrumental* hâlinde bulunur. Instrumental hâli de ismin ekli bir şeklidir. Yani bu hâl de daima eklidir. Bu ek de instrumental ektir. Demek ki instrumental eki, fiilin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını ifade etmek için isme getirilen ektir...” açıklaması yapılır (Ergin, 1990, 225-227).

Banguoğlu, *kimle hâli* ifadesiyle *Dışçekim Hâlleri* grubuna dâhil ettiği vasıta hâli ile ilgili görüşlerini şöyle açıklar: “*Kimle hâli*, adın başlıca *bilelik hâli* (*Bıçak-la kesti.*) ve *birlikte hâli* (*sociatif, doktor-la geldiler.*) gibi iki farklı durumunu karşılar. Vurgusuz olan bu ek, *ile* takısından gelmekte ve genç bir ek olup hâlâ aslı olan takı ile yan yana ve aynı anlatımda yaşamaktadır. Eski Türkçedeki *+in* ekini iterek (*ağaç-ın > ayak-la*) yerini tutmuştur. Bu iki ek, konuşma dilinde yenisi eskisi tarafından uzatılmış bir birleşik olarak da kullanılır: *gözlen, başlan, ayaklan, diziylen, korkuyulan* gibi. *n* ile biten adlardan sonra ek tam benzeşmeyle *-nen* şeklini almış (*tren-nen, kadın-nan*), sonra da bu şekil yer yer genelleşme istidadını göstermiştir (*eşeknen, kayıknan, çapaynan*).” (Banguoğlu, 2000, 329-330).

Buran, kalıplaşmış ve kelime gövdesinin bir parçası durumuna gelmiş *+n* ekinin bir tür zarf fonksiyonunda olduğunu, bununla birlikte, Türkiye Türkçesinde vasıta hâlinin *ile* edatının ekleşmiş şekli olan *+LA* eki ile karşılandığını belirtir (Buran, 1996, 235).

Türkiye Türkçesi Dilbilgisi adlı çalışmada *araç-birliktelik durumu* olarak adlandırılan bu hâlin *+LA* ve *+In* ekleri ile karşılandığı belirtilir. *İle* edatının ekleşmesi sonucu ortaya çıkmış *+LA* ekinin ismi fiile bağlarken hareketin ne ile, kiminle, ne zaman, nasıl yapıldığını bildiren ve böylece de zarf görevi üstlenen bir ek olduğu belirtilir. Asıl vasıta hâli eki olmadığı hâlde Eski Türkçe döneminde başlayan ekleşme süreci içerisinde vasıta hâli eki olarak kullanılmaya başlar: *Geçmiş başarılarınla övünebilirsin. Bir*

arkadaşının yardımıyla çiftliğe ulaşabildi. Elimdeki zarfla uzakları gösterdim. gibi. Eski Türkçede asıl vasıta hâli eki olan *+(l)n* eki, yerini aşama aşama *ile* edatının ekleşmiş şekline bırakır. Bugün Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış olarak daha çok zaman bildiren bazı kelimelerde yaşar: *kışın* (*al-*), *yazın* (*gör-*), *baharın* (*çık-*), *güzün* (*var-*), *gündüzün* (*gel-*) *gücün* < *güç+ün* “zorlukla”, *yayan* < *yadak+ın*, *üstün* vb. (Özçelik ve Erten 2000, 119-120).

Güneş, bu hâli işin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını belirten böylece fiilin zarf tamlayıcısı konumunda bulunan hâl olarak açıklar (Güneş, 2003, 81).

Korkmaz, şu açıklamayı yapar: “Adın belirttiği varlık veya nesnenin fiildeki oluş ve kılıfta 'vasıta' olarak kullanıldığını veya 'birliktelik' ifade ettiğini gösterme durumudur. Eki *+(y)LA* (<*+(y)LE* < *ile*)'dir.” Korkmaz, *+(y)LA* ekinin *ile* edatı gibi vurgusuz olması, ünlü ile biten sözlere sonra araya *-y-* koruyucu ünsüzü alması sebebiyle ekin daha tam olarak ekleşmemiş izlenimi uyandırabileceğini belirtir. Ayrıca *seninle*, *onunla*, *bununla*, *şununla* örneklerinde de görüldüğü üzere zamirlere kendinden önce bir ilgi hâli eki ile gelmesi dolayısıyla *+(y)LA* ekini tam bir hâl eki olarak kabul etmeyen görüşler olduğunu belirtmektedir (Korkmaz, 2007a, 318). Bu sebeptendir ki bazı gramerlerde vasıta hâli, hâl ekleri arasında yer almamıştır (Gencan, 1979, 155; Bilgegil, 1984, 175; Demir, 2006, 110; Zeynalov, 1993: 75-76; Deny, 1941: 172-173; Lüvimov, 1959, 688-690).

Korkmaz, ayrıca Banguoğlu'nun vasıta hâli ekini 'dış çekim' eki olarak göstermesine de karşı çıkar. Çünkü *+LA* eki, *ile* edatının ekleşmesiyle oluşmuş bir ek olsa bile ekleşme sırasında eklendiği kelimenin dil benzeşmesine uyarak ekleşmenin biçim şartını yerine getirir. İşlev bakımından da Eski Türkçedeki *+In*, *+Un* vasıta hâli ekinin işlevini tam olarak üstlenerek *vasıta* ve *birliktelik* işlevini yerine getirir (Korkmaz, 2007a, 318).

Üstünova, *zaman zarf tümleci durumunu* karşılayan *+n* eki için “Bugün arkaik ek görünümünde olan *+n* eki, kalıplaştığı sözcüklerin eylem / yükleme zaman ilişkisi içine girerek zaman zarfı / zaman zarf tümleci görevini üstlenmesini sağlar. Böylece geldiği dil birimi ile eylem arasında zaman ilişkisi kurulmuş olur.” açıklamalarında bulunur. Ayrıca Üstünova, aynı hâli karşılamak üzere kullanılan *+LA* eki için de “Kullanım sıklığı olmamakla beraber *ile* edatının ekleşmiş biçimi olan *+LA* eki, zamanda birliktelik işleviyle geldiği sözcüğü eyleme bağlar. Zaman zarfı / zaman zarf tümleci olur.”

açıklamalarını yapar (Üstünova, 2008, 229). Aynı çalışmada Üstünova, +*LA* ekinin *durum zarf tümleci durumu, nitelik zarf tümleci durumunu* karşılamak üzere kullanıldığını da dile getirir (Üstünova, 2008, 233, 256).

Karaağaç, vasıta hâli ile ilgili olarak “Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin bir varlığın aracılığı ile ve onun ifade ettiği zamanda yapıldığını göstermek için isim, vasıta çekimine girer. Bu hâl çekimi, hem edatlı hem eklidir. Vasıta ek veya edatı, eylemin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını ifade etmek için isme getirilir. Bu yüzden, vasıta çekimi, hâl, tarz, zaman, neden, sonuç vb. birçok bilgiyi, birer hâl niteleyicisi olarak yükleme iliştedir.” açıklamasını yapar (Karaağaç, 2009, 73).

Kaşgarlı, ismin *instrumental* şeklini yapan, vasıta ifade eden ve ismi fiile bağlayan vasıta hâli ekinin Uygur Türkçesinde “bilen”, “bile”, “akrılık”, “terifidin” gibi edatlarla yapıldığını belirtir: *Tursun bu kiyikni tapança bilen atti*. “Dursun bu ceylanı tabanca ile vurdu.” *Men Ehmec bilen bile barimen*. “Ben Ahmet ile beraber gideceğim.” *Potça arkilik evetken kitapları tapşurup adlim*. “Posta ile gönderilen kitapları aldım.” *Biz başkılar terifidin işlengen cinayetke mesul emesimiz*. “Biz başkaları tarafından işlenmiş suça cevap verecek değiliz.” (Kaşgarlı, 1992, 86-87).

Ekin Tarihî Türk Lehçelerindeki gelişimi aşağıda açıklanmıştır:

Köktürkçe:

Tekin, vasıta hâli ekinin +^o*n* olduğunu belirtir: *oğun* “ok ile” (KT D 36) (Tekin, 2003a, 116).

Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi adlı çalışmada vasıta hâli eki, +^o*n* ve +*GA*r olarak verilir: *sünüg+in* “mızrakla, mızraklarla”, *anğar* “onlarla, onlar vasıtasıyla, ona” (Alyılmaz, 1994: 75-76).

Uygur Türkçesi:

Gabain, vasıta hâlinin +*n*; +*In*; *n* ağzında bazen +*An* ve yuvarlak ünlülerden sonra yer +*Un* ekleri ile karşılandığını belirtir: *yadağ+(t)n* (*yadağ+’tan*) “yaya”; *ot+in* (TTI 194); *ögrünç+ün* “sevinçle” (TTII A66); *temir+en* “demirle” (MI 8, II) (Gabain, 2000: 64).

Erdal, vasıta hâli ekinin yazıtlarda ve Mani dinine ait metinlerde daha çok +^on, diğer kaynaklarda ise +In şeklinin kullanıldığını belirtir. Erdal'ın Mani metinlerinden tespit ettiği örneklerden bazıları şunlardır: *sözün* “with words”, *özün* “with a (particular) identity”, *könlün* “by the heart”, *közin*, *kulakın*, *tilin*, *elgin*, *adakin* “by the eyes, the ears, the tongue, the hand, the found”. Ancak bazı Mani (Pothe, Yosipas) kaynaklarında ekin sadece +In şekline rastlanabilmektedir. Budist kaynaklarında vasıta hâli +In ekiyle yapılmakla birlikte +^on şekli de görülebilmektedir: *üd-ün* “üd: time”, we have *ok+un* “with an arrow”, *küz+ün* vb. Budist metinlerinden alınan bazı örnekler şunlardır: *otun*, *suwin* “with fire and water”, *ötüglüğün* “by having requests”.

Erdal, son dönem Uygur metinlerinde vasıta hâlinin *bi(r)le*, *bi(r)len*, *öñi* edatları ile de yapıldığını ifade eder. *Birök* edatı vasıta hâli eki ile kullanılarak *birökün* “however” kelimesi ortaya çıkar. Ayrıca +XgU, +UgU, +mAtI ekleri de birliktelik ifade eden ekler olarak adlandırılabilir. Yine emir şekli -zUnIn, zarf-fiil eki -(X)pAnXn, -(X)pAn ve +sXzXn, +sXz, +lXg ekleri vasıta hâli eki görevinde kullanılır (Erdal, 2004, 176-177).

Karahanlı Türkçesi:

Necmettin Hacıeminoğlu, vasıta hâlinin +n ve +lA eki ile teşkil edildiğini belirtir (Hacıeminoğlu, 2008, 31).

Anın ıdtı dünyā tañuqlar tüze “Bundan dolayı dünya ona şahane hediyeler gönderdi.” (KB 93)

Nasihat tigüle tilese yisü “Nasihati lokma lokma ver, isterse yesin” (KB 5395)

Nalbant, DLT'de bu durumun +^on ekiyle karşılandığını, ayrıca bu ek kullanılmadan da yalın hâldeki bir isim ve yalın veya ilgi hâlindeki bir zamire *birle* ve *bile* edatları getirilerek de yapılabildiğini belirtir: *Kuş kanatın er atın* “kuş kanadıyla, er atıyla” (DLT, C I, 34) (Nalbant, 2008, 52-55).

Harezm Türkçesi:

Harezm Türkçesi Grameri'nde vasıta hâli ekinin +In, +Un, +lA olduğu belirtilir: *ün+ün*, *tün+le*, *vaqt+ın* gibi (Toparlı ve Vural, 2007, 40).

Kıpçak Türkçesi:

Karamanlıoğlu, *+n* vasıta hâli ekinin Kıpçak metinlerinde canlılığını koruyamadığını, vasıta hâlinin “*birle*” veya “*bile*” edatı ile gösterildiğini belirtir: *taş bile taşlap öldür-* (CC 122, 15), *kalem bile yaz-* (KK 41). Ancak *+n* eki, zaman ve yer zarfı olan bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak muhafaza edilmiştir: *ansızın* (CC 121, 16), *küntüzün* (BM 33), *küzün* (CC 130, 39). Aynı şekilde “*birle*”deki *-le* ile ilişkili olduğu tahmin edilen *+la* eki ile yapılmış *tanla* “*sabahleyin*” (EH 136), *tünle* “*geceleyin*” (EH 136), (TZ 73a12), *yañla* (< *yañı-la*) “*yeniden*” (CC 151, 14) gibi birkaç örneğe de rastlanmaktadır. Ayrıca *kündüzleyin* (TZ 73a 5, 75b 2), *keşeleyin* (TZ 75b 8) gibi örnekler de bulunmaktadır (Karamanlıoğlu, 1994, 74-75).

Vasıta hâli ekinin dilin tarihi boyunca geçirdiği değişim ve gelişim aşağıda tablo şeklinde gösterilmiştir:

Tablo 8. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Vasıta Hâli Ekleri

Tarihî Türk Lehçelerinde Vasıta Hâli Ekleri	
Köktürkçe	<i>+n, +In, +Un</i>
Uygur Türkçesi	<i>+n, +In, +Un, (nadiren +An)</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>+n, +la</i>
Harezm Türkçesi	<i>+n, +In, +Un, +la</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>+n, +la, (bile, birle)</i>
Çağatay Türkçesi	<i>+n, +In, +Un, +la, (bile, birle, bilen, birlen, ile)</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde Vasıta Hâli Ekleri	
Türkiye Türkçesi	<i>+la, ile</i>
Özbek Türkçesi	<i>ile, birle, bilen, +le</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>bilen, birle, akrilik, terifidin</i>

Ergin *+n* vasıta hâli ekinin Eski Türkçede işlek bir hâl eki olarak bol bol kullanılırken günümüzde işlekliliğini kaybettiğini, ancak sayılı örneklerde kalıplaşmış olarak kaldığını belirtir: *uç-u-n* (üçün, için, için), *ile-n, gelübeni-n, degi-n* (değin) gibi. Bugün *yaz-ı-n, kış-ı-n, güz-ü-n, yaya-n, ansız-ı-n, düşünmeksiz-i-n, gündüz-ü-n, iç-i-n iç-i-n, gerisi-n (geriye)* gibi örneklerde bulunur. Ergin, bugün Türkçede *ile* edatının eklenerek veya edat hâlinde vasıta hâli eki olarak kullanıldığını belirtir: *ağaç-la, evler-le, babam-la, geçmişin-le* gibi (Ergin, 1990, 225-227).

Türkçenin geniş haritasında, yazı dilinin yaygın olmadığı zaman ve bölgelerde çekim edatlarının hızla eklenmesini dile getiren Mustafa Öner, yazısında Eski Türkçenin isim çekiminin yazı dili boyunca hâl ekleri ile yapılırken özellikle XIII. asırdan itibaren

vasıta, eşitlik ve yön gösterme eklerinin fonksiyonlarını kaybedip kalıplaşmaya başladığını belirtir ki bu durum yazı dili tarihimiz için önemli bir değişikliktir. Bu eklerin kalıplaşıp boşalttığı çekimler ise sentaktik kanaldan yapılmaya devam eder: -n > ø >> ile (>-la/le); -ça/-çe > ø >> gibi/kadar/göre; -aru/-erü > ø >> doğru, karşı vs. (Öner, 1999, 10-18).

Kornfilt, vasıta veya birliktelik fonksiyonu ile kullanılan +(y)LA ekini “clitic” olarak nitelendirmekte ve bu özelliğinden dolayı da çoğu gramer çalışmalarında bir hâl eki olarak görülmediğini, karşımıza hem ek hem de edat (*ile*) olarak çıkabileceğini ifade eder. Ayrıca ekin kalınlık incelik uyumuna göre değiştiğini ve vurgusuz olduğunu belirtir: *araba-yla* / *car -with* “with the car”, *tren-le* / *train -with* “with the train, by the train” (Kornfilt 1997, 214-215). Bugünkü Türkiye Türkçesinde görülen “clitic”leri beşe ayıran Kornfilt⁹, Türkçede “clitic”lerin yerini, fiillerden sonra ve cümle sonu olarak belirler, *ki* bağlacını bu konuda bir istisna olarak görür (Kornfilt, 1997, 435-441).

Kornfilt’ten başka +LA ekini “clitic” / “enklitik” olarak değerlendiren çalışmalar da mevcuttur:

Kaşgarlı, fillere ve isimlere eklenerek kuvvetlendirme edatlarından biri olarak cümlede çeşitli görevler üstlenen +LA ekinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde genel olarak bulunduğunu, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde '*ançu+la+yu*', '*munçu+la+yu*' biçiminde görülen ve 'o kadar olan', 'bu kadar olan', 'bunun gibi', 'böylece' manalarını ifade etmede önemli görev alan +la ekinin bugün çağdaş Uygur Türkçesinde hâlen kullanılmakta olduğunu, ancak '*ançulayu*', '*munçulayu*' şekilleri “*unçula*’, '*munçula*’, '*şunçula*’ şekline dönüştüğünü belirtir. Kaşgarlı, yazısının ilerleyen bölümlerinde ekin Yeni Uygur Türkçesindeki işlevlerini örnekleriyle birlikte açıklar: 1) Kuvvetlendirme edatı olarak kullanılmaktadır: *hemmila yerde* “bütün her yerde”. 2) Bir hareketin sonunda ikinci hareketin hemen başladığını ifade etmek için kullanılmaktadır: *U közini éçipla özini natonuş bir cayda kördi*. “O, gözünü açtığında kendini bilinmeyen bir yerde gördü.” 3) Bir hareketin aniden, birdenbire, çok çabuk cereyan ettiğini göstermek için istifade edilmektedir: *...bu mukeddes tuyğu méni bir kéçidila şair kilivetti*. “...bu mukaddes duygu beni bir gecede şair yapıverdi.” 4) Bir hareketin zorluklarla

⁹1. Yardımcı fiiller: -(y)dI, -(y)mIş, 2. Cümle parçacıkları (modal, soru, olumsuzluk): -(y)sA, -Dır, mI, -mA, 3. Cümle bağlayıcıları: dA, ki, 4. Anafirik parçacıklar: -ki, 5. Diğerleri: -(y)LA, -(y)ken, -CA, -CasInA, -leyin. (Kornfilt, T, s. 435-441.)

gerçekleştiğini ifade etmek için kullanılmaktadır: *Ahunum aranla cavap bériptu*. “Din bilgini zorlanarak cevap vermiş.” 5) “*la*” edatı şahıs zamirlerine eklenerek “yalnız, fakat” manasını ifade etmektedir: *Étiz işini menla kélip ötüp kétey cénim* balam. “Tarla işini yalnız ben yapayım canım yavrum.” 6) Bu edat, işaret zamiriyle birleşen benzetme edatına eklenerek geldiğinde “bununla beraber”, “ondan başka” anlamlarını ifade etmektedir: *şundakla* “bundan başka” (Kaşgarlı, 2004, 1731-1735).

Nalbant, “enklitik” terimini kendinden önceki kelime ile birleşerek bir kelime gibi okunan kelime veya ek olarak açıklar ve bu terimi Türkçeye *ek-edat* olarak aktarır. Moğolcadan ödünçleme yoluyla alınmış olan *+LA* ekinin gerek Eski Türkçe gerek Orta Türkçe dönemi eserlerinde varlığını *tünle*, *tañla*, *tirigle*, *kurla*, *çınla*, *birle*, *ikile*, *üçle* gibi kelimelerde kalıplaşma yoluyla sürdürdüğünü dile getiren Nalbant yazısında *+LA*'nın tarihî ve yaşayan lehçelerdeki kullanımlarını ayrı başlıklar altında ele alır. Tarihî lehçelerdeki kullanımını “Fiillerden Sonra” ve “İsim ve İsim Soylu Sözcüklerden Sonra” olmak üzere ikiye ayırır; “İsim ve İsim Soylu Sözcüklerden Sonra”ki kullanımını da “Zaman Bildiren Sözcüklerle Birlikte (*tünle*, *tañla*, *arala* vb.)”, “Yer Bildiren Sözcüklerden Sonra (*oñarula*, *üzele*, *udula*)” ve “Tekrar Zarflarından Sonra (*yañıla*, *qurla*, *qatla* vb.)” olarak üç başlık altında inceler. Bu incelemelerden sonra konu ile ilgili olarak düşüncelerini şu şekilde sonuçlandırır: “1) Bu edat sayı isimlerinde (*birle*, *ikile*, *üçle*, *törtle*) ikişer, üçer, dörder, tekrar ya da iki kez, üç kez vb. anlamı kuvvetlendirici ya da tekrar anlamı verdirici bir özellik göstermektedir. 2) *Üzele*, *arala* *udula*, *basala* gibi sözcüklerde anlam üzerinde vurguyu arttırmaktadır. 3) *Tigüle* gibi sözcüklerde *le* edatının sözcüğe kattığı anlam *dahi*, *de/da*'dır. 4) *Tirigle*, *tünle*, *tañla* gibi sözcüklerde ise sözcüğün anlamı üzerinde pekiştirme yaparken diğer taraftan bu sözcüklere “iken, layın / leyin” anlamı katmaktadır (Nalbant, 2004, 2157-2173).

Musa Duman, Eski Türkçede münferit örneklerine rastlanan *+LA* zarf yapım ekinin Eski Türkiye Türkçesi dönemine ait belli eserlerde¹⁰ sıklıkla kullanıldığını, bir yapım ekinden çok, kelimeleri zarf görevine sokan çekim eki görüntüsüne girdiğini belirtir. Kökeni ve fonksiyonu bakımından *ile* edatından farklı olarak değerlendirdiği bu ek için çalışmasında verdiği örneklerden bazıları şunlardır: *tañla*, *tañlacaq*, *ısıcaqla*, *acla*, *aclaca*, *toqla* *susuzla*, *qurula*, *yaşla* vb. (*Müntehab-ı Şifâ*); *acla*, *ıssıla* vb. (*Teshil*); *çiğle*,

¹⁰*Müntehab-ı Şifâ*, *Teshil* (Celâlüddîn Hızır), *Edviye-i Müfredde* (İshak bin Murad), *Muqaddime-i fî 'İlmi'l-İbâdât* (Kuxbeddin bin Muxammed İzniki)

üşümüſle vb. (*Edviye-i Müfredede*); *öyle* “ögle, ögle vakti”, *birle* “birlikte, beraber” vb. (*Muqaddime-i fî İlmi'l-İbādāt*) (Duman, 2008, 345-355).

Birol İpek, “enklitik” teriminin araştırmacılarımız tarafından “ek-edat”, “kuvvetlendirme edatı”, “pekiştirme edatı”, “son çekim edatı”, “son takı”, “morfem” vb. terimler ile karşılandığını belirtir (İpek, 2009, 1199-1212).

Ercilasun'un tarihî ve yaşayan Türk lehçe ve ağızlarından tespit ettiği pekiştirme enklitikleri¹¹ arasında “*LA*” enklitiği de bulunur. Ercilasun, yazısında pekiştirme enklitiklerinin özelliklerini on bir madde hâlinde dile getirir: “1) Pekiştirme enklitikleri kelime türü ayırt etmez; her türdeki kelimedenden sonra gelebilir (*tañla, ödle, tünle, üzele, arala, tegirmile* vb.). 2) Pekiştirme enklitiklerinin işlevi tek kelimeyle sınırlı değildir; kelime gruplarını ve cümleyi de kapsayabilir (*Méni bir yolu ğarîb ittiñ la.*). 3) Pekiştirme enklitikleri ek sırası gözetmez; eklerden önce de sonra da gelebilir (*gündüzlece, tañlacak, sabahlaca, dünlece*). 4) Pekiştirme enklitikleri üst üste gelebilir (*alsınlaçı* “alsın”, *barileme* “bari”, *şeylemike* “böyle” vb.). 5) Pekiştirme enklitikleri +çA, +tI eşitlik ekleriyle ve *l, n, ŋ, m* pekiştiricileriyle sıkça bir araya gelebilir (*aclaca, dünlece, sabahlaca, gündüzlece* vb.). 6) Pekiştirme enklitikleri birbirinin yerine kullanılabilirler (*Uy. munçala~Çağ. munça oğ*). 7) Pekiştirme enklitikleri dilin ses özelliklerine uymak zorunda değildir (*LA*'nın Çağatay Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde yalnız kalın biçimleri bulunmaktadır.). 8) Pekiştirme enklitikleri gramerleşmede rol oynar; ekleşip kalıplaşabilirler ve yeni kelimeler yapabilirler (*birle, tañla, tünle* vb.). 9) Pekiştirme enklitikleri “pekiştirme” yanında “rica, istek, yalvarma, acıma, hayret, hitap, soru, bağlama, benzerlik, zaman” gibi anlam çaraları (nüansları) kazanabilirler (*arşlanlayu* “arşlan gibi”). 10) Pekiştirme enklitikler vurgusuzdur. 11) Pekiştirme enklitikleri kullanılmadıkları zaman, anlamdaki küçük farklılık dışında, “ağırlayıcı”dan çoğunlukla, bir şey eksilmez.” (Ercilasun, 2008, 35-56).

Kelime gruplarında ve cümlede fiildeki hareketin 'ne ile', 'kiminle', 'nasıl' ve 'ne zaman' yapıldığını bildiren ve birliktelik ifade eden hâl olarak tanımlayabileceğimiz vasıta hâli, Çağatay Türkçesinde +*n*, +*In*, +*Un*, +*LA*, ekleri ile yapılır. Ayrıca *bile, birle, bilen, birlen, ile* edatları da vasıta hâli eklerinin işlevini üstlenen dil unsurlarıdır. İncelenen

¹¹Ercilasun'un makalesinde belirttiği diğer pekiştirme enklitikleri şunlardır: *A(y)*, *AgU* (>*Av*), *An*, *Aaŋ*, *çU*(> *-çI*, *-şI*, *-sI*, *-jI*), *DA*, *du*(*dü*, *dö*, *duo*), *gIl*, *gU*, *hA*, *I*, *i*, *kAn*, *kA:(y)*, *kü*, *Il/U*, *mA*, *mAt*, *mU*, *ne*(> *-na*), *ok*(> *Ok*, *-ak*, *-k*), *sA*, *si*, *-sin*, *-şe*, *şU*, *U*, *-(I)y*.

eserlerde bu tür örnekler de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

2.2.1.1.3.7.1. Vasıta Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri

Vasıta hâli eki, ünlü ile biten isimlere *+n*; ünsüzle biten isimlere *+In*, *+Un* biçiminde eklenir.

Bu ki yüz miñ fitne közlük bolsa peydā ansızın “Ansızın yüz bin fitne gözlü ortaya çıksa” (NŞ 85/6)

Evvelin çarha çünki étđi güzār “Öncelikle felek için geçerli oldu.” (HHM 128/163)

Andağ oldı ki ménsizin bir dem “Bensiz bir an öylece oldu.” (SS-AŞN III 383/10)

Aldıñ köñlümni baqıp oğrın “Hırsızlama bakışınla gönlümü çaldın.” (LD 107/3)

Ni furkat érür ki sénsizin örtenür yürekim “Öyle bir ayrılık ki sensiz yüreğim yanar” (ME 21/BN 271b)

Susızın yüz balıg ölse baħrğa né bāk érür “Yüz balık susuzluktan ölse denize ne büyük bir kaygıdır.” (LD 104/4)

Tüş körer hıç şeksizin ol şām “O gece şüphesiz düş görür.” (SS-AŞN III 348/9)

Bular talaşmağın boldı ol ikki ara kan, éy cān “Ey can (sevgili), bu ikisinin dalaşmasıyla (kavga etmesiyle) aralarında kan (davası) oldu.” (MSD 414)

Töben kara yerge kirdi “(Ok) dip tarafı ile kara yere girdi.” (Eckmann, 2003a:48)

Bardı vü qaldı du’āçı yalğuzun “Vardı ve duacı yalnız olarak kaldı.” (LD 460/1)

Ki halk közidin éyler namāzını yaşurun “Namazını gizli olarak kılar.” (MK-AŞN IV 246)

Körüp ħurrem yüzün yazın közüüm hoş aqturur seylī “Yazın şen yüzünü gözüm görüp güzelce sel akıtır.” (MSD 668)

2.2.1.1.3.7.1.1. Vasıta Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu

Çağatay Türkçesinde vasıta hâli ekinin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları karşısındaki durumu aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.7.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Çağatay Türkçesindeki vasıta hâli ekleri kalınlık-incelik uyumuna uyar: *sénsizin* “sensiz olarak” (ME 21/BN 271b), *susızın* “susuz olarak”(LD 104/4), *şeksizin* “şüphesiz” (SS-AŞN III 348/9), *yalğuzun* “yalnız olarak” (LD 460/1), *yaşurun* “gizlice” (HBDS XXXV/6).

2.2.1.1.3.7.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Çağatay Türkçesinde vasıta hâli ekinin düzlük-yuvarlaklık uyumuna da genellikle uyduğu görülmüştür: *şeksizin* “şüphesiz” (SS-AŞN III 348/9), *talaşmağın* “dalaşmasıyla (kavga etmesiyle)” (MSD 414).

2.2.1.1.3.7.2. Vasıta Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri

Çağatay Türkçesinde vasıta hâli ekinin kullanılış özellikleri aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.7.2.1. Vasıta Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde isimlerin vasıta hâli çekimi şu şekilde açıklanabilir:

2.2.1.1.3.7.2.1.1. Vasıta Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Vasıta hâli eki, isim kök ve gövdelerine doğrudan gelebilir: *evvelin* “öncelikle” (HHM 128/163), *oğrın* “gizlice” (LD 107/3), *susızın* “susuz olarak” (LD 104/4), *şeksizin* “şüphesiz” (SS-AŞN III 348/9).

2.2.1.1.3.7.2.1.2. Vasıta Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde vasıta hâli çekimi daha çok edatlarla yapılmakta; *+n*, *+In*, *+Un* ekleri daha az karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple vasıta hâli eklerinin çokluk eki almış isimlere geldiği örnekler, incelediğimiz eserlerde karşımıza çıkmamıştır.

2.2.1.1.3.7.2.1.3. Vasıta Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Vasıta hâli ekleri iyelik eki almış isimlere gelebilir. Ancak bu örnekler de yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı sınırlı sayıdadır.

Bular talaşmağın boldı ol ikki ara kan, éy cān “Ey can (sevgili), bu ikisinin dalaşmasıyla (kavga etmesiyle) aralarında kan (davası) oldu.” (MSD 414)

2.2.1.1.3.7.2.2. Vasıta Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde vasıta hâli ekinin işlevi daha çok *bile, birle, birlen* edatları ile karşılandığından bu dönem eserlerinde zamirlerin vasıta hâli çekimi ile ilgili örnekler çok fazla görülmemiştir.

2.2.1.1.3.7.2.2.1. Vasıta Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı

İncelenen Çağatay dönemi eserlerinde vasıta hâli eklerinin şahıs zamirlerine doğrudan eklendiği örneklere rastlanmamıştır. Ekler, zamirlere *+sIz* yokluk ekiyle birlikte gelmiştir: *ménsizin* “bensiz olarak” (SS-AŞN III 383/10), *sénsizin* “sensiz olarak” (ME 21/BN 271b), *ansızın* “onsuz olarak” (Eckmann, 2003a: 86).

Bir örnekte ilgi hâlindeki I. teklik şahıs zamirine *+le* ve *+n* vasıta hâli ekleri birlikte gelmiştir: *méniñlen* “benimle” (FK 253/1)

2.2.1.1.3.7.2.2.2. Vasıta Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı

İncelenen eserlerde işaret zamirlerinin vasıta hâli çekimi ile ilgili örnekler nadir olarak karşımıza çıkmıştır: *anın* “bu sebeple” (Eckmann, 2003a: 86), *ansızın* “onsuz olarak” (Eckmann, 2003a:86).

2.2.1.1.3.7.2.3. +n Vasıta Hâli Ekinin +AvlA Eki ile Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde topluluk sayıları oluşturan *+AvlA* eki *+n* vasıta hâli eki ile birlikte kullanılır (Sev, 2007, 473). Bu tarz kullanımı “Türkçede -^on Zarf-Fiil ile -pan/-pen Eki ve Türemeleri” adlı makalesinde ek tekrarı olarak nitelendiren Zeynep Korkmaz, şu açıklamalarda bulunur: “Türkçe herhangi bir ekin mevcut anlamına güç kazandırmak veya onun artık aşınmaya yüz tutmuş olan anlamını yeniden tazelemek için 'pekiştirme' vasıtası olan ikiz kelimeler dışında, ek tekrarlarına da yer vermiş olan bir dildir.”

(Korkmaz, 1995: 179-194). Ancak bu tür kullanımlar, incelenen Çağatay dönemi eserlerinde yaygın olarak görülmemiştir.

Né hoş bolğay ikevlen mest bolsağ vaşl bāğında “İkimiz kavuşma bağında sarhoş olsak ne hoş olacak (olur).” (GS 31/1)

2.2.1.1.3.7.2.4. Vasıta Hâli Ekinin Kelime Gruplarında Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde vasıta hâli eki, ikilemeler oluşturabilir.

Eger birin birin alfāz vaz’ıda kim alar taqşır kılpdurlar. “Eğer onların eksik kaldıkları sözlerin **bir bir** ortaya konmasına teşebbüs edilse söz zar.” (ML 173/10)

2.2.1.1.3.7.3. Vasıta Hâli Ekinin İşlevleri

Vasıta hâli ekinin Çağatay Türkçesindeki işlevleri şu şekilde açıklanabilir:

a) Vasıta hâli ekinin asıl işlevi, fiildeki hareketin hangi vasıtayla gerçekleştiğini belirtmektir.

Aldıñ könlümni baqıp oğrın “Hırsızlama bakışınla gönlümü çaldın.” (LD 107/3)

Bular talaşmağın boldı ol ikki ara kan, éy cān “Ey can (sevgili), bu ikisinin dalaşmasıyla (kavga etmesiyle) aralarında kan (davası) oldu.” (MSD 414)

Töben kara yerge kirdi “(Ok) dip tarafı **ile** kara yere girdi.” (Eckmann, 2003a: 48)

Çağatay Türkçesinde vasıta hâli ekinin bu işlevi *bile*, *birle*, *birlen* edatları ile de karşılanır.

İğnesi birle Mesîh ağzın tikip urmas nefes “Mesih ağzını iğnesi **ile** dikip nefes vurmaz.” (FK 229/2)

Ol kızığ témürni élig bile köterdi. “O kızgın demiri eli **ile** kaldırdı.” (NMŞF 39/56)

Sağ éligi birlen élge üleştürdi. “Sağ eli **ile** halka paylaştırdı.” (ŞT 99b/2)

b) Çağatay Türkçesinde +n vasıta hâli eki, topluluk sayıları oluşturan +AvlA eki ile ve

yine bir vasıta hâli eki olan +*LA* eki ile kullanılarak birlik ve beraberlik ifade eder.

Né hoş bolğay ikevlen mest bolsağ vaşl bāğında “**İkimiz** kavuşma bağında sarhoş olsak ne hoş olacak (olur).” (GS 31/1), *méniñlen* “benimle” (FK 253/1).

Çağatay Türkçesinde ekin *birlik* ve *beraberlik* işlevi edatlarla da karşılanır. Hatta bu tür örnekler daha yaygındır.

Yégey anı oğlı uşağı bile “Onu çocukları **ile** birlikte yiyecek.” (MZE 190)

Bir kün sunıñ yaqasında yigitler birlen oynay turur érdi. “Bir gün suyun kenarında gençlerle oynuyordu.” (ŞT 88a/16)

Zalim bilen aşlā bolmağıl yoldaş “Zalim**le** asla arkadaşlık yapma.” (BOD 54a/4)

c) Vasıta hâli eki, zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları oluşturur.

Evvelin çarha çünki étdi güzār “Öncelik**le** felek için geçerli oldu.” (HHM 128/163)

Körüp ħurrem yüzün yazın közüm hoş aqturur seylī “Gözüm yazın şen yüzünü görüp güzelce sel akıtır.” (MSD 668)

ç) Vasıta hâli ekleri, fiilin durumunu belirterek durum zarfları oluşturur.

Bu ki yüz miñ fitne közlük bolsa peydā ansızın “Ansızın yüz bin fitne gözlü ortaya çıksa” (NŞ 85/6)

Eger birin birin alfāz vaz’ıda kim alar taqşır qılıpdurlar. “Eğer onların eksik kaldıkları sözlerin **birer birer** ortaya konmasına teşebbüs edilse söz zar.” (ML 173/10)

Sénsizin maña kérekmesdür cihān “**Sen olmadan** bana cihan gerekmez.” (ŞMM 105/12)

Tüñ körer hīç şeksizin ol şām “O gece **şüphesiz** düş görür.” (SS-AŞN III 348/9)

Bardı vü kaldı du’ācı yalguzun “Vardı ve duacı **yalnız olarak** kaldı.” (LD 460/1)

Ve ingermek ve singermek kim derd bile yaşurun āheste yığlamağdur. “İngermek ve

singermek 'dert ile **gizli gizli**, yavaş yavaş ağlamak'tır." (ML 171/13)

2.2.1.1.3.7.4. Vasıta Hâli Eki Yerine Diğer Hâl Eklerinin Kullanılması

Türkiye Türkçesinde vasıta hâli ekli tamlayıcı gerektiren bazı fiiller Çağatay Türkçesinde diğer hâl ekleri ile kullanılabilir. İncelenen eserlerden tespit edilen örnekler aşağıda gösterilmiştir.

a) Türkiye Türkçesinde vasıta hâli eki gerektiren bazı fiiller, yaygın olmamakla birlikte Çağatay Türkçesinde bulunma hâli eki ile kullanılabilir.

Bir biriniñ şoĥbetide Mekke'ge barıpdurlar "Birbirinin sohbetiyle (birbiriyle sohbet ederek) Mekke'ye varmışlar." (NMŞF 61/105)

b) Türkiye Türkçesinde vasıta hâli eki gerektiren bazı fiiller, zaman zaman Çağatay Türkçesinde çıkma hâli eki ile kullanılabilir.

Cemâlidin közüñni yarutursın "Yüzüyle gözünü parlatırsın." (ZFMM 3/116)

Yüzni güllerdin bézep mü bizni ħurbân éylediñ "Yüzü güllerle bezeyip bizi kurban ettin." (GS 103/2)

Ĥançer suyıdın ézey ħınāsın "Hançer suyuyla kınasını ezeyim." (LM 216/XXIII-1894)

Kim ol rūd ĥayvân suyıdın tolup "O ırmak hayvan suyuyla dolup" (Sİ 240/2881)

Özgeni mundın ħıyās étmek bolur "Başkasını bununla kıyaslamak olur." (LT 226/CLX-2915)

Oĥ ignesidin tikey libāsın "Ok iğnesiyle elbisesini dikeyim." (LM 216/XXIII-1894)

c) Türkiye Türkçesinde vasıta hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki ile kullanılabilir. Bu tür örneklerin sayısı da oldukça fazladır.

İranlıĥka baĥrın daĥlap "Ayrılıkla baĥrını ağlamış." (BOD15b/1)

İçküge meşĥül édiler oturup "İçkiyle (içmekle) meşgullerdi." (BÇ 330b)

Barıp bu işinizge meşgöl oluñ “Varıp bu işinizle meşgul olun.” (Sİ 246/2975)

Hâlâ ol işke meşgöldür. “Hâlâ o işle meşguldür.” (MN I 254/T122)

Kâtiblikke meşhūr érdi. “Kâtiplikle meşhur idi.” (MN I 61/T44)

Kör kişiğa yürgen yolın bildürür “Kör kişi ile yürüyen yolunu bildirir.” (BOD 3b/9)

Bir iki sâ’at muña meşgöl édim “Bir iki saat bununla meşgul idim.” (LT 274/CXCIII-3585)

Ve ol dervîş namâzğa meşgöl érdi. “Ve o derviş namazla meşgul idi.” (NMSF 69/121)

Nazmğa hem gâhî meşgöl bolur érdi. “Bazen de nazımla meşgul olurdu.” (MN I 15/T17)

Néçe nâr tég yanağınđın kızıl otka yanar cānım “Canım nar gibi yanağından kızıl ateşle yanar.” (LD 179/1)

Ba’zıñ oħşay sēn kapkara kulğa / Kişi almas sēni satıp pulğa “Bazı (meyvelerin) kapkara kölelere benziyorsun, kimse seni parayla alıp satmaz.” (MEMÜ 46/16)

Kırğız tilğa Melike’ğa qarap bu muħammesni oқudular. “Melike'ye bakıp Kırgız diliyle bu muhammesi okudular.” (ŞMM 62/23)

Atamız tatlında oturup yurt işige meşgöl bolduқ. “Atamızın tahtında oturup yurt işiyle meşgul olduk.” (ŞT 65b/3)

ç) Türkiye Türkçesinde vasıta hâli eki gerektiren bazı fiiller, Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli eki ile kullanılabilir. Ancak örnekleri çok değildir.

Muħammed-i Fāđze kaşığa bardım, köñlekçe oturup érdi. “Muhammed-i Faze karşısına vardım, gömlekle oturmuştu.” (NMSF 64/112)

2.2.1.1.3.7.5. +IA Vasıta Hâli Eki

Çağatay Türkçesinde *ile* edatının ekleşmiş şekli olan +IA eki, kimi zaman kalıplaşmış olarak kimi zaman da doğrudan isme gelerek +n, +In, +Un ekinin işlevini üstlenir: *beyle* sözge “böyle söze” (FŞ 433/45), *hiddetle* “hiddetle” (HHM 176/729), *özgelerle*

“başkalarıyla” (NŞ 268/1), *tañla* “sabahleyin” (NMŞF 63/110), *tünle* “geceleyin” (ŞHD 63/7). Bu ek de *+n*, *+In*, *+Un* vasıta hâli eki gibi kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uyar: *hiddetle* “hiddetle” (HHM 176/729), *tañla* “sabahleyin” (NMŞF 63/110), *tünle* “geceleyin”(ŞHD 63/7).

2.2.1.1.3.7.5.1. +LA Vasıta Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri

Çağatay Türkçesinde *+LA* vasıta hâli ekinin kullanılış özellikleri aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.7.5.1.1. +LA Vasıta Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı

+LA vasıta hâli ekinin isimlerle kullanılışı aşağıda örneklerle açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.7.5.1.1.1. +LA Vasıta Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

+LA vasıta hâli eki de *+n*, *+In*, *+Un* eki gibi isim kök ve gövdelerine doğrudan gelebilir: *hiddetle* “hiddetle” (HHM 176/729), *tünle* “geceleyin” (ŞHD 63/7).

2.2.1.1.3.7.5.1.1.2. +LA Vasıta Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Yukarıda da belirtildiği gibi Çağatay Türkçesinde vasıta hâli çekimi daha çok edatlarla yapılmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda *+LA* ekinin çokluk eki almış isimlerle kullanılışına ilişkin sadece bir örneğe rastlanmıştır.

‘Āşık oldum bilmedim yār özgelerle yār émiş “Yârin başkalarıyla arkadaş olduğunu bilmediğim için ona âşık oldum.” (NŞ 268/1)

2.2.1.1.3.7.5.1.1.3. +LA Vasıta Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

İncelenen Çağatay dönemi eserlerinde *+LA* ekinin iyelik ekli isimlere geldiği herhangi bir örneğe rastlanmamıştır. Ancak bu ekin kalıplaştığı *tañla* kelimesinde *+LA* ekinden sonra III. teklik şahıs iyelik ekinin geldiği görülmüştür.

Tañlası çingiz hannıñ yarlığı boldı. “**Sabahleyin** Cengiz Han'ın fermanı (buyruğu) oldu.” (ÇKT 36b/6)

Tañlası ol yan yana sürdi cemel “**Sabahleyin** o yan yana deve sürdü.” (LT 205/CLII-2605)

2.2.1.1.3.7.5.1.2. +*IA* Vasıta Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı

Çalışmamızda sadece bir örnekte ilgi hâlindeki I. teklik şahıs zamirine +*IA* ve +*n* vasıta hâli eklerinin birlikte geldiği görülmüştür: *méniñlen* “benimle” (FK 253/1)

Bir örnekte de ekin belirsizlik zamirlerine geldiği görülmüştür: *özgelerle* “başkalarıyla” (NŞ 268/1).

2.2.1.1.3.7.5.2. +*IA* Vasıta Hâli Ekinin İşlevleri

a) +*IA* ekinin Çağatay Türkçesindeki asıl işlevi de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi birlik ve beraberlik ifade etmektir. Ek; kimi zaman bu işlevini tek başına yaparken kimi zaman da +*n* vasıta hâli eki ile karşılar.

‘Âşık oldum bilmedim yâr özgelerle yâr émiş “Yârin başkalarıyla arkadaş olduğunu bilmediğim için ona âşık oldum.” (NŞ 268/1), *méniñlen* “benimle” (FK 253/1).

b) +*IA* eki, zaman bildiren kelimelerle kalıplaşarak zaman zarfları oluşturur.

Tüne küin ve tañla né bolğay. “Gece gündüz ve **sabahleyin** ne olacak.” (NMŞF 63/110)

Her tünle anıñ ile munıñ déğ gazel bolur “Her gece (**geceleyin**) onun ve bunun gibi gazel olur.” (ŞHD 63/7)

c) Fiilin durumunu belirten durum zarfları oluşturur.

Dédi hiddetle tünd ü pür-âteş “Hiddetle, sertlikle, ateş dolu konuştu.” (HHM 176/729)

2.2.1.1.3.8. Eşitlik Hâli

Genel bir ifadeyle kelime gruplarında ve cümlede fiilin nasıl ve ne şekilde olduğunu veya yapıldığını, fiilin oluş veya yapılış tarzını ifade etmek için isimlerin girdiği hâl olarak tanımlanabilen (Ergin, 1990, 227) eşitlik hâli ile ilgili terim sözlüklerinde yapılan açıklamaları inceleyelim.

Vecihe Hatipoğlu: “**eşitlik eki** (*Fr. équatif; İng. equative Alm. äquativus*). (*gibilik eki, görelilik eki*). Sözcüğe **gibi, göre** anlamı katan ek. Türkçede bu kavramları **-ce** ve **-si** ekleri verir. *Bence* (ben-ce), *insanca* (insan-ca), *aptalca* (aptal-ca), *erkekçe* (erkek-çe),

çocuksu (çocuk-su) vb.” (Hatipoğlu, 1972, 40).

Ahmet Topaloğlu: “**eşitlik hâli** (*Osm. müsavat; Fr. équatif; Türkçe eşitlik mükayese hâli, -ce hâli, görelilik hâli, eşitlik (ekvatif) hâli (durumu), kimce hâli*). Cümlede isim soylu kelimelerin belirttiği kavramla yüklem arasında bir eşitlik, bir benzerlik veya karşılaştırmanın söz konusu olduğunu gösteren hâl. Bugünkü Türkçede eşitlik hâli +CA, +sI ekleriyle yapılı: *insan+ca davranmak, kibar+ca konuşmak, ahbap+ça davranmak, saf+ça anlatmak, çocuk+su görünmek* gibi.” (Topaloğlu, 1989, 68).

Berke Vardar: “**eşitlik derecesi** (*Alm. äquativus; Fr. équatif; İng. equative*). Kimi dillerde özel bir anlatımı bulunan ve çeşitli kavramların eşit ölçüde gösterilmesini sağlayan karşılaştırma yolu. Türkçede eşitlik derecesi *gibi, kadar* ilgeçleriyle belirtilir.” (Vardar, 2002, 95).

Zeynep Korkmaz: “**eşitlik durumu** (*Alm. Kasus äquativus; Fr. équatif; İng. equative case; Osm. Müsâvat hâli*). Adlarda ve ad soylu sözlerde nitelik ve nicelik bakımından karşılaştırmaya dayanan eşitlik, gibilik ve benzerlik gösterme durumu. Bu durumu göstermek üzere Türkçenin tarihî ve yaşayan lehçelerinde *gibi* ve *kadar* edatlarının yerini tutan +ÇA, +sI/+sU, +ÇıAp/+ÇA+lA+p ekleri yanında *teg* edatının ekleşmesinden oluşmuş +dAy ve +dI/+dU ekleri kullanılır. ET *sub+ça* 'su gibi', *tag+ça* 'dağlar kadar', *yok+ça* 'yok gibi'. Karh. *yagı kirmiş+çe bolur* 'düşman girmiş gibi olur'. Harz. *könjili tilemişince urdı* 'gönlünün dilediği kadar vurdu'. Balk. *tauca* 'dağ gibi'. TT *çocukça* 'çocuk gibi' *hareket*, *delice* 'deli gibi' *sevmek*, *arlanca* *döğüşmek*, *arkadaşçasına anlaşmak*; *çocuksu* *hareket*, *erkeksi* *davranış*, *susu* *yemek* 'su gibi yavan yemek' vb.” (Korkmaz, 2007b, 86).

A Dictionary of Linguistics and Phonetics adlı dil bilim sözlüğünde eşitlik hâli, cümlede benzerlik ilişkisi kuran isimlerin hâli olarak açıklanır (Crystal, 2008, 171-172).

Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçeleri üzerine yapılmış belli başlı gramer çalışmalarında eşitlik hâli ve bu hâli karşılayan ek ile ilgili şu bilgilere yer verilir:

Gabain'in eşitlik hâli eki için yaptığı açıklama şöyledir: “Aynı zamanda kelime teşkil eden bu ek (+ça), muhtemelen, sakatlanmış (verstümmelte) eski bir son çekim edatıdır. Artık, tek başına bir mânâsı olmadığı için hâl ekleri içine alınmıştır. Ek, çok unsurlu

kelime gruplarına da gelebilir.” (Gabain, 2000: 65).

Tekin, +çA eki ile kurulan eşitlik hâlinin eşitlik-karşılaştırma, yaklaşıklık ve görecelik zarfları olarak görev yaptığını dile getirir (Tekin, 2003a, 116).

Alyılmaz, eşitlik hâlini karşılayabilecek farklı hâllere yer verir: *görelilik hâli*, *nasıllık hâli*, *nicelik (yaklaşık değer hâli) hâli* ve *benzetme hâli*. Alyılmaz, “Bir işin, hareketin bir şeye uygun olarak, bir şey uyarınca, gereğince yapıldığını bildiren hâli” *görelilik hâli* olarak adlandırır ve +çA eki ve +TA üze ek+edat birleşimi ile karşılandığını belirtir. İşin, hareketin nasıl, ne şekilde, hangi yolla yapıldığını bildiren ve +sIz, +sIzIn +°n, +çA ekleri ile karşılanan hâli *nasıllık hâli* olarak gösterir. +çA eki ile yapılan *yaklaşık değer halini*, belirsizlik anlamını taşıyan ve yaklaşık bir değer ifade eden isimlerin hâli olarak açıklar. *Benzetme hâli* içinse +çA eki ve *teg* edatı ile yapılan hâl açıklamasını yapar (Alyılmaz, 1994: 76-82).

Hacıeminoğlu eşitlik hâlini, isimleri zarf yapan, bazı kelimeleri edatlaştıran (*munça*, *ança* gibi) hâl olarak açıklar (Hacıeminoğlu, 2008, 30-31).

Harezmi Türkçesi Grameri'nde eşitlik hâli için yapılan açıklama şöyledir: “Kelime gruplarında ve cümlede fiilin nasıl ve ne şekilde olduğunu veya yapıldığını, fiilin oluş veya yapılış tarzını ifade etmek için isim eşitlik hâline girer. Eşitlik hâli eşitlik ekleri ile yapılır. Bu eklerle benzerlik ekleri de denir. Bu eklerin asıl işlevi gibilik, benzerlik ifade etmektir.” (Toparlı ve Vural, 2007, 40).

Karamanlıoğlu, eşitlikten ziyade bir yakınlık bildirdiğini düşündüğü eşitlik hâlinin sevgi, miktar, küçültme gibi anlamlar ifade eden hâl olduğunu belirtir (Karamanlıoğlu, 1994, 75).

Ergin, eşitlik hâli için “Kelime gruplarında ve cümlede fiilin nasıl ve ne şekilde olduğunu veya yapıldığını, fiilin oluş veya yapılış tarzını ifade etmek için isim eşitlik hâline girer. Yani isim, fiilin kendisi gibi, kendisine benzer bir şekilde cereyan ettiğini göstermek için eşitlik hâlini alır. Eşitlik hâli ise eşitlik ekleri ile yapılır. Demek ki eşitlik ekleri bir eşitlik, gibilik, benzerlik ifade ederler. Onun için bu eklerle *benzerlik ekleri* de diyebiliriz.” açıklamalarını yapar. Türkçede asıl eşitlik ekinin +CA olduğunu belirten Ergin, aynı zamanda +CAK, +lAyIn eklerinin de eşitlik eki olarak kullanıldığını ifade

eder (Ergin, 1990, 227).

Banguoğlu, eşitlik hâli üzerine görüşlerini şu şekilde dile getirir: “*Kimce hâli* adın *görelilik hâli (équatif)* diye adlandırılabilir. Ancak vurgusuz olan bu ekin anlatımı çok çeşitlidir. Kimce hâlinde adlar birçok takı öbeklerini anlamca karşılarlar: *hesapça* (hesaba göre), *arkadaşça* (arkadaş olarak), *milletçe* (millet bütünüyle), *orduca* (ordu tarafından), *malca* (mal yönünden), *yıllarca* (yıllar boyu), *kazca* (kaz gibi), *kılca* (kıl kadar) gibi.” (Banguoğlu, 2000, 330).

Sözcük Türleri'nde isim ya da isim görevinde kullanılan sözcüklere+ÇE ekinin getirilmesiyle eşitlik, benzerlik, görelilik, karşılaştırma ifade eden hâl eşitlik hâli olarak açıklanır (Atabay; Kutluk; Özel, 1983, 45).

Buran, eşitlik hâli ekinin gittikçe fonksiyonunun daraldığını ve bir yapım eki özelliği kazandığını belirtir. Bugün genellikle sıfat, zarf, zamir türünden kelimelere gelen ekin fonksiyonunu *gibi*, *kadar*, *göre*, *olarak...vb.* edatlar üstlenir. Ekli şekiller ise, cümlede kalıplaşmış ve zarf durumunda olan kelimelerdir. Zaten eşitlik hâli eki, ismi doğrudan fiile bağladığı için, zarf yapmaya elverişli bir özelliğe sahiptir (Buran, 1996, 266).

Güneş, şu açıklamalara yer verir: “İsimlerin *-ca/-ce-ça/-çe* ekini alarak kazandığı hâldir. Bu hâldeki isim, fiilin kendi anlamı çerçevesinde cereyan ettiğini ifade eder. Eşitlik hâli, genelde denklik ifadesi taşımakla birlikte, 'benzerlik, yakınlık, miktar, karşılaştırma, kanaat' gibi değişik ayrıntıları da dile getirmektedir: *düzgün-ce = benzerlik (düzgün gibi)*, *insan-ca = karşılaştırma (insana yakıştır)*, *ben-ce = kanaat (bana göre)*, *seneler-ce = miktar (birçok yıl)*, *güzel-ce = yakınlık (güzele yakın)*.” (Güneş, 2003, 81).

Korkmaz, bu hâli “Eşitlik durumu, eklendiği adla fiil veya cümlenin başka bir ögesi arasında karşılaştırmaya dayanan birbirinden farklı niteliklerde eşitlik ilişkisi kurma durumudur. Bu durumun eki +çA'dır.” şeklinde açıklar (Korkmaz, 2007a, 324).

Karaağaç, eşitlik ekleri ve edatlarıyla yapılan eşitlik hâlini, söz öbeklerinde ve cümlede fiilin nasıl, ne şekilde yapıldığını belirten, fiilin oluş veya yapılış tarzını ifade eden hâl olarak açıklar (Karaağaç, 2009, 74-75).

Kaşgarlı, ismi fiile bağlarken eşitlik şekline sokan ve benzerlik ifade eden eşitlik hâli

ekinin Uygur Türkçesinde +*çe* şeklinde olduğunu ifade eder: *dustlar-çe* “arkadaşlarca”, *yüzler-çe* “yüzlerce”, *balılar-çe* “çocuklarca”, *men-çe* “bence”, *insan-çe* “insanca” (Kaşgarlı, 1992, 85).

Biray, eşitlik hâli için “Eşitlik hâlindeki isim, fiilin hareketinin “ne şekilde”, “nasıl”, “ne gibi”, “ne kadar” sorularına cevap teşkil edebilecek şekilde gerçekleştiğini açıklar.” ifadesine yer verir (Biray, 1999a, 239).

İncelenen bu çalışmalardan sonra biz de eşitlik hâlini cümlede sonuna geldiği isim ile diğer kelimeler arasında eşitlik, benzerlik, karşılaştırma, miktar, görelilik, yakınlık, zaman gibi anlam ilişkileri kuran; fiilin nasıl, ne şekilde yapıldığını belirten hâl olarak açıklayabiliriz.

Bugün Türkiye Türkçesinde +*CA* biçiminde olan eşitlik hâli ekinin kökeni ile ilgili görüşlere gelince; Deny, +*cIK* küçültme ekini, +*cA*, +*cAK* eklerini ve bir kuvvetlendirme unsuru olan *çağ* kelimesini köken bakımından “miktar, zaman miktarı, zaman, devir” anlamına gelen *çağ* kelimesi ile ilgili muhayyel *çañ* kelimesine dayandırır (Deny, 1941: 924).

Ancak Korkmaz, *çağ* kelimesinden benzerlik ve mukayese vasıflarını taşıyan +*ça* ekine geçişin fonetik ve anlam bakımından açıklamasının mümkün olamayacağı görüşüyle Deny'nin yukarıdaki görüşüne katılmaz. Ayrıca Deny'nin verdiği örneklerin de daha sonraki metinlerden alındığını belirtir. Dolayısıyla bu açıklamanın hem ses hem de anlam bakımından mümkün olamayacağını belirtir (Korkmaz, 1995: 12-84).

Ergin, eşitlik hâli eklerinin de (özellikle ikinci derecedeki +*ÇAK* ve +*LAyIn* eşitlik hâli ekleri) vasıta ve yön gösterme hâli ekleri gibi klişeleşerek işlevliğini kaybettiğini; bazen yapım eki bazen çekim eki olarak iki taraflı bir ek durumunu aldığını dile getirir (Ergin, 1990, 227-229).

Korkmaz, eklerin de kelimeler gibi bazen anlamlarına bazen cümledeki görevlerine göre zaman içinde alan genişleme, kıyas ve anlam değişmesi yolları ile tür değiştirebileceğini, eklerin çekim görevleri ile kullanılmasının Türk dilinde süreklilik vasfı taşımadığını belirterek +*ça* eki için de aynı durumun söz konusu olduğunu; bu ekin ifade ettiği anlamın, aynı anlamın ifadesi için kullanılan öteki ek ve edatlarla da ifade

edilebileceğini ifade eder. Korkmaz, +çA ekinin çekim ekinden yapım ekine geçişini şu şekilde açıklar:

Vasıfta eşitlik > küçültme eki +ça eki,

İzafi eşitlik > tahsis isimleri yapan +ç eki,

Sınırlama görevinden > zarf-fiiller teşkil eden +ça eki (Korkmaz, 1995: 12-84).

Biz de çalışmamızda çekim eki durumunda olan +çA ekini incelemekle birlikte yapım eki özelliği kazanmış yapılara da yer verdik.

Ekin tarihî gelişimine gelince; Köktürkçeden itibaren isimlerin eşitlik hâlinin +çA eki ile karşılandığı görülür. Ek; çoğunlukla tonsuz şekliyle kullanılırken Kıpçak Türkçesinde hem tonlu hem tonsuz şekliyle karşımıza çıkar. Ancak Kıpçak Türkçesinde Eski Türkçedeki gibi yaygın değildir; daha çok kalıplaşmış kelimelerde bulunur: *kadarınca, yitdügince, deginçe* vb. (Turan, 2006: 39).

Diğer yandan Alyılmaz, +çA ekini *görelilik hâli*, *nasıllık hâli*, *nicelik (yaklaşık değer hâli)* ve *benzetme hâli* eki olarak gösterir: *könlün+çe* “gönlünce, gönlüne göre, dilediğin gibi, istediğin gibi” (*görelilik hâli*), *an+ça* “şöyle, şöylece” (Alyılmaz, 1994: 76). (*nasıllık hâli*), *sınar+ça artuğ* “yarısı **kadar** fazla, yarıya yakın fazla” (Alyılmaz, 1994: 79) (*yaklaşık değer hâli*), *sub+ça* “su **gibi**, sular gibi” (Alyılmaz, 1994: 76). (*benzetme hâli*).

Yukarıda da değinildiği üzere tarih boyunca çok fazla ses değişikliğine uğramayan eşitlik ekinin gerek Tarihî Türk Lehçelerindeki, gerekse Özbek, Yeni Uygur ve Türkiye Türkçelerindeki durumu aşağıda tablo şeklinde gösterilmiştir:

Tablo 9. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Eşitlik Hâli Ekleri

Tarihî Türk Lehçelerinde Eşitlik Hâli Ekleri	
Köktürkçe	+çA
Uygur Türkçesi	+çA
Karahanlı Türkçesi	+çA
Harezm Türkçesi	+çA
Kıpçak Türkçesi	+CA
Çağatay Türkçesi	+çA, (nadiren +ca), (çağlıg/çağlık; bigin/kibi/kibük//kimi; dik/tik/dey; oğşās; yañlıg)
Çağdaş Türk Lehçelerinde Eşitlik Hâli Ekleri	
Türkiye Türkçesi	+CA
Özbek Türkçesi	+çe, +dey, +dek
Yeni Uygur Türkçesi	+çe

Çağatay Türkçesinde de eşitlik hâli +çA eki yapılıdır. Ayrıca *çağlıg/çağlık; bigin/kibi/kibük//kimi; dék/ték/déy; oğşās; yañlıg* edatları ve yine eşitlik, benzerlik, birliktelik ifade eden +lAyIn eki ile +CA ekinin kalıplaşmasından oluşan +CılAyIn eki de eşitlik hâli ekinin işlevini yerine getiren dil birlikleridir.

2.2.1.1.3.8.1. Eşitlik Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri

Çağatay Türkçesinde eşitlik eki +çA'dır. Ek, genellikle tonsuz biçimiyle görülür: *‘ankaçça* “anka kuşu **gibi**” (NŞ 373/2), *dūzahça* “cehennem **gibi**” (ML 174/17), *yétti gerdūnça* “yedi dünya **gibi**” (BV 233/4), *gehverçe* “inci **gibi**” (ZFEM I 320/5), *kaflança* “kaplan **gibi**” (BOD 6a/2), *ğara tofrağça* “kara toprak **kadar**” (BV 134/5), *ğıl uçıça* “kıl ucu **kadar**” (LT 116/LXXIX-1395), *ğuyaşça* “güneş **gibi**” (BV 649/4), *mecnūnça* “mecnun **gibi**” (LM 336/XXXIII-3146), *bir noğudça taş* “bir nohut **kadar**” (FŞ 282/44), *ömriçe* “(onun) ömrü **kadar**” (FŞ 239/105), *rāstlığça* “doğruca (doğrulukla)” (LD 5/5), *tağça* “dağ **gibi**” (LT 255/CLXXIV-3330), *tamuğça* “cehennem **gibi**” (BV 210/3), *zerreçe* “zerre **kadar**” (FK 318/7).

İncelenen Çağatay dönemi metinlerinde nadir olarak ek ünsüzünün tonlu olduğu görülmüştür: *ardınca* “(onun) ardınca” (SH 48b/916), *ğaylice* “haylice, bir hayli” (HHM 181/792), *bu dūnyāniğ éllig miğ yılınca* “bu dünyanın elli bin yılı **kadar**” (ÇFK 2a/20), *ğuşça* “kuş **kadar**” (HHM 255/1667).

2.2.1.1.3.8.1.1. Eşitlik Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu

Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli ekinin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları karşısındaki durumu aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.8.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli eki, kalınlık-incelik uyumuna uyar: *bilgenimçe* “bildiğim **kadarıyla**” (LT 129/LXXX-1580), *bélinçe* “(senin) belin **kadar**” (BD 102/3), *iki miqdārınça* “(onun) iki miktarı **kadar**” (ÇFK 24a/18), *zerreçe* “zerre **kadar**” (ŞMM 213/9).

Bir örnekte bu kuralın işlemediği görülmüştür. Fakat bu durum, eşitlik hâli ekinden değil; Farsça kökenli olan kelimenin kendisinden kaynaklanmaktadır: *hemānçe* “çarçabuk, öylece” (ML 169/8).

2.2.1.1.3.8.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Eşitlik hâli ekinin düzlük-yuvarlaklık uyumuna da tam olarak uyduğu görülmüştür: *köñlekçe* “gömlek **gibi**” (NŞ 193/7), *tofrağça* “toprak **kadar**” (NŞ 343/5).

2.2.1.1.3.8.2. Eşitlik Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri

Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli ekinin kullanılış özellikleri aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.8.2.1. Eşitlik Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli ekinin isimlerle kullanılışı şu şekildedir:

2.2.1.1.3.8.2.1.1. Eşitlik Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli eki, isim kök ve gövdelerine doğrudan gelebilir: *anğaça* “anka kuşu **gibi**” (NŞ 373/2), *dūzahça* “cehennem **gibi**” (ML 174/17), *yétti gerdünça* “yedi dünya **gibi**” (BV 233/4), *gevherçe* “inci **gibi**” (ZFEM I 320/5), *kaflança* “kaplan **gibi**” (BOD 6a/2), *kuyaşça* “güneş **gibi**” (BV 649/4), *mecnūnça* “mecnun **gibi**” (LM 336/XXXIII-3146).

2.2.1.1.3.8.2.1.2. Eşitlik Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

İncelenen Çağatay Türkçesine ait eserlerde eşitlik hâli ekinin çokluk eki almış isimlerle

kullanılışına ilişkin bir örneğe rastlanmamıştır.

2.2.1.1.3.8.2.1.3. Eşitlik Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Eşitlik hâli eki, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de iyelik eki almış isimlere iyelik ekinden sonra gelir: *bilgenimçe* “bildiğim kadarıyla” (LT 129/LXXX-1580), *sözümçe* “sözüm gibi” (FŞ 511/108), *könlümçe* “gönlümce, gönlüme göre” (NŞ 499/3); *bélinçe* “(senin) belin gibi” (BD 102/3), *kanınça* “(senin) kanın gibi” (NŞ 145/7); *kéyinimizçe* “arkamızdan” (Sev, 2007, 525).

Gerek mensur gerekse manzum eserlerde III. teklik şahıs iyelik eki ile eşitlik hâli eki arasına *zamir n*'sinin gelmemesi Çağatay Türkçesinde yaygın bir kuraldır: *kıl uçıça* “kıl ucu kadar” (LT 116/LXXIX-1395), *ömriçe* “(onun) ömrü kadar” (FŞ 239/105), *soñıça* “(onun) sonuna kadar” (LM 139/XIV-1099), *tüş vaqtıçe* “akşam vaktine kadar” (MÜNŞ-AŞN IV 93), *ayağım yétkeniçe* “ayağımın yettiği kadar (gücümün yettiği kadar)” (BD 115/1).

Diğer yandan bu kuralın aksi olan örnekler de yaygın olmamakla birlikte karşımıza çıkmaktadır: *ardınca* “ardınca, ardı sıra” (SH 50b/955), *anıñ buyruğınca* “onun emrinde, onun emrine göre” (DC f. 48r/10), *barçanıñ derdinçe* “herkesin derdi kadar” (YED 47/2), *hicr öyünçe* “ayrılık evi gibi” (YED 377), *tik va'deler soñınça* “dik vadiler sonuna kadar” (LD 287/4), *bu dünyānıñ éllig miñ yılınca* “bu dünyanın elli bin yılı kadar” (ÇFK 2a/20).

İncelenen eserlerde II. ve III. çokluk şahıs iyelik ekli isimlere eşitlik hâli ekinin geldiği örneklere rastlanmamıştır.

2.2.1.1.3.8.2.2. Eşitlik Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli ekinin zamirlerle kullanışı aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.8.2.2.1. Eşitlik Hâli Ekinin Şahıs Zamirlerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli ekinin şahıs zamirleriyle kullanılışı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Yani +çA eki şahıs zamirlerine doğrudan gelir. Yalnız bir örnekte ilgi hâli ekinden sonra gelmiştir: *ménçe* “bence, benim gibi” (LT 256/CLXXIV-3345), *méniñçe* “benim kadar” (MEMÜ 44/7); *sénçe* “sence, senin gibi” (BV 599/7),

ança “o **kadar**, onun **gibi**” (FK 517/5), *olça* “o **kadar**” (Sİ 114/997); *bizlerçe* “bizler **gibi**” (Sİ 495/6678); *sizçe* “sizin **gibi**, sizce” (LD 5/19); *alarça* “onlar **gibi**” (ÇH-AŞN IV 21/6).

2.2.1.1.3.8.2.2.2. Eşitlik Hâli Ekinin İşaret Zamirlerinde Kullanılışı

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de eşitlik hâli eki işaret zamirlerine gelirken araya *zamir n'si* gelir: *bunça* “bunca, bu **kadar**” (NŞ 707/8), *munça* “bunca, bu **kadar**” (ŞMM 87), *ança* “o **kadar**, onun **gibi**” (FK 517/5), *olça* “o **kadar**” (Sİ 114/997).

En eski metinlerden bu yana zamirlerle kullanımında genellikle kalıplaşma yolu ile anlam değişmesi gösteren +çA eki, işaret zamirleri ile birleşerek sıfat ve zarf türünde kelimeler yapar. Bu tür birleşmelerde bir yapı özelliği aranmaz. Çünkü, zamirler genellikle kelime yapım ekleri ile genişletilmezler (Korkmaz, 1995: 12-84). Bu tür örnekler, Çağatay Türkçesine ait eserlerde de yaygındır.

Nevāiyā déme cismiñde munça zaħm nédür “Ey Nevāyi bedeninde bu **kadar** zahmet nedendir?” (NŞ 424/7)

Nége munça yıǵlar siz? “Niçin **bu kadar** ağlarsınız?” (ŞMM 87)

Dédi bol munçaǵa bu kün ħursend “Bu gün **bu kadarına razı** ol, dedi.” (SS-AŞN III 35/3)

2.2.1.1.3.8.2.2.3. Eşitlik Hâli Ekinin Dönüşlülük Zamirlerinde Kullanılışı

Diğer hâl eklerinde olduğu gibi eşitlik hâli eki de dönüşlülük zamirlerine iyelik eklerinden sonra gelebilir. Ancak dönüşlülük zamirlerinin eşitlik hâli çekimlerine çok örnek bulunamamıştır: *özümçe* “kendim **gibi**” (FŞ 511/108).

2.2.1.1.3.8.2.2.4. Eşitlik Hâli Ekinin Soru Zamirlerinde Kullanılışı

İncelenen eserlerde eşitlik hâli ekinin soru zamirlerine gelmesi ile ilgili sınırlı sayıda örnek bulunmuştur.

Néçege tégrü tizgünür-sén uşbu bāǵ u bustāna “Bu bağ ve bahçeye **ne zamana kadar**

(ne zaman) dönersin?” (ŞHD 191/3)

2.2.1.1.3.8.2.2.5. Eşitlik Hâli Ekinin Belirsizlik Zamirlerinde Kullanılışı

Çekim eki görevindeki +çA eki, bazı durumlarda bu özelliğini kaybedip ekin yanındaki kelime ile yapıcı kaynaşarak eski anlamından biraz farklı yeni kavramlar teşekkül eder. Ancak bu yapılarda +çA eki, belirli bir görev ile kelime yapısına katılmış işlek yapı eki vasfı taşımaz. Burada ekin durum gösterme görevinin aşınmaya uğrayıp kalıplaşmasıyla meydana gelmiş münferit yapılar ortaya çıkar. “var olduğu kadar, ne kadar varsa=hepsi” anlamında kullanılan *barça* kelimesi de bu tarzda bir kalıplaşma ile meydana gelmiş olan kelimelerden biridir (Korkmaz, 1995: 12-84). Çağatay Türkçesinde *barça* kelimesi iyelik ve hâl ekleri alarak sıfat ve belirsizlik zamiri olarak kullanılabilir.

Barça ‘*âlemğa yayıldı bil ki hüsniñ pertevi* “Güzelliğinin ışığı **bütün** âleme yayıldı.” (ŞHD 11/4)

Hünerde barçamız şâgirdi anıñ “Hüner konusunda **hepimiz** onun öğrencisiyiz.”(FŞ 200/48)

Belirsizlik zamirlerine gelip de kalıplaşmamış örnekler ise sınırlı sayıdadır.

İltifât itti bu kün mén kılğa ol şâh özgeçe “O şah, ben kula başkaca (başka bir şekilde) iltifat etti.” (NŞ 548/1)

2.2.1.1.3.8.2.3. Eşitlik Hâli Ekinin Fiilimsilerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli ekinin isim-fiil ve sıfat-fiillerle kullanılışı aşağıda örneklerle gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.8.2.3.1. Eşitlik Hâli Ekinin İsim-Fiillerde Kullanılışı

İncelenen Çağatay dönemi metinlerinde bir örnekte +çA ekinin +mek isim-fiil ekinin sonra geldiği görülmüştür: *ölmekçe* “ölmek gibi, ölüm gibi” (NŞ 239/3).

2.1.1.1.3.8.2.3.2. Eşitlik Hâli Ekinin Sıfat-Fiillerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde +çA eşitlik hâli eki, sıfat-fiil eklerinden sonra gelerek zarf-fiil işlevi görür: *köz yumup açğünça* “göz yumup açınca” (MZE 568), *saña kélğünçe* “sana

geline” (HBDS VII/6), *kögergünçe* “yeşerince” (MK-AŞN IV-252), *nefes çıkğunça* “nefes çıkınca” (SASA 44/286), *ölgünçe* “ölünce” (BD 34/1), *tañ atkunça* “tan atınca” (BV 611/1), *hāırga kélgençe* “hatıra gelince” (Sİ 114/997), *derleşdikçe* “dertleştikçe” (HHM 157/501).

2.2.1.1.3.8.3. Eşitlik Hâli Ekinin İşlevleri

Eşitlik hâli ekinin Çağatay Türkçesindeki işlevleri de Türkiye Türkçesindekinden çok farklı değildir. Bu işlevler, incelenen eserlerden tespit edilen örnekler doğrultusunda aşağıda özetlenmiştir:

a) Eşitlik hâli eki, Çağatay Türkçesinde eklendiği isim ile fiil ya da cümledeki başka bir isim arasında nitelik bakımından bir eşitlik ya da benzetme ilişkisi kurar.

Gerçi bar dūzahça ‘ışkısı “Gerçi cehennem **gibidir** aşkının şulesi.” (ML 174/17)

Kaıre eşkim yerge tüşse bahşışı geıherçe bar “Bir damla gözyaşım yere düşse inci **gibi** bahşışı var.” (ZFEM I 320/5)

Biri şırdeı biri kaıflança bardur. “Biri arslan, biri kaplan **gibidir**.” (BOD 6a/2)

Kıçikke kıçikçe seıā éylese “Küçüğe küçük **gibi** cömert davranısa.” (Sİ 205/2358)

Kıyaşça maıa tüşte envār édi “Düşte bana güneş **gibi** nur idi.” (Sİ 329/4219)

Boldı Ferhad ile Mecnūnça köıül mundaı kim “Gönül, böyle Ferhat ile Mecnun **gibi** oldu.” (BV 272/3)

Uluııka uluııça ‘aıā éylese “Büyüğe büyük **gibi** bağııta bulunısa.” (Sİ 205/2358)

b) Eklendiği isim ile fiil ya da cümledeki başka bir isim arasında nicelik yani büyüklük ve miktar bakımından karşılaştırmaya dayanan bir eşitlik ilişkisi kurar.

Bir zamān kıoymas eger berseıı boyunııça sīm ü zer “Eğer bir zaman boynun **kadar** (boynunun alacağı kadar) gümüş ve altın versen bırakmaz.” (EÇŞ-TDA5 4/1)

Dime havuz aytkııl deryāçe anı “Onu deniz **kadar** havuz yap, deme.” (FŞ 309/47)

Bir diremçe ya oturur deyr-i fenā kıllāşığa “Kötü kaderine **biraz** (bir dirhem **kadar**) oturur.” (NŞ 541/6)

Nazlıdur haylice niyāz ister “Nazlıdır, **bir hayli** dua ister.” (HHM 181/792)

Kıl uçıça kılmadı te'sīr ana “Ona kıl ucu **kadar** etki etmedi.” (LT 116/LXXIX-1395)

Her bāğı bu dünyānıñ iki miqdārınça bolğay. “Her bağı, bu dünyanın iki miktarı **kadar** olacak.” (ÇFK 24a/18)

Késilmey bir nohudça taş çağlık “Bir nohut **kadar** taş kesilmez.” (FŞ 282/44)

Ger olsa Nūh 'ömriçe hayātın “Hayatın Nuh'un ömrü **kadar** olsa.” (FŞ 239/105)

Çünkü ol küller öküldi tağça “Çünkü o küller dağ **gibi** yığıldı.” (LT 255/CLXXIV-3330)

Hüseynī tuyğuça kim saña āheng-i hicāz érmiş “Hüseynî duygu **bakımından** sana hicaz ahengi imiş.” (FK 263/9)

Kim firāķında anıñ yaşıça deryā körmedük “Senin ayrılığında onun göz yaşlarından oluşan deniz **gibi** bir deniz görmedik.” (ÇŞAG XI/7)

Yigirmi yaşça kıdd u cism u zārı bar “Yirmi yaşında **gibi** boyu, endamı var.” (FŞ 137/59)

Zerreçe köñlüm odı çıksa cihānnı köydürür. “Gönlümün ateşi zerre **kadar** çıksa dünyayı yakar.” (ŞMM 213/9)

c) Eklendiği isim ile fiil ya da cümledeki başka bir isim arasında göreceli bir ilişki kurar.

Anıñ buyruğınca yürümediler “Onun emrine yürümediler.” (DC f.48r/10)

ç) Yer ve zaman bakımından sınırlama vazifesi görür.

Alardın iki miñ yılça ötübdür “Onlardan iki bin yıl kadar geçmiştir.” (ZFM 80/7)

Deşt üzre ol ün sonıça kétékey “Çölde o sesin sonuna **kadar** gidecek.” (LM 139/XIV-1099)

Şabāhdın tüş vaḳtiçe ve pīşīndin akşamkaça oturup ança iş kırlurlar. “Sabahtan akşama vaktine **kadar** oturup öylece iş yaparlar.” (MÜNŞ-AŞN IV 93)

d) Sayı isimlerinden sonra gelerek yaklaşıklık ya da belirsizlik ifade eder.

Hem ol ikkiçe kuvvet ü himmetiñ “İki kadar kuvvet ve himmetin...” (Sİ 270/3337)

Yüz iki yüzçe kişi birle kazaḳ “Yüz, iki yüz kişi **kadar** evsiz barksız...” (HE-AŞN III 46/9)

Bazı örneklerde ek, sayıdan sonra gelen isme eklenmiştir.

Bolur kabaḳ yığacı dék biş onça künde nigün “Beş on günde (gün **kadar**) kabak ağacı gibi altüst olur.” (GS 701-XVIII/3)

İki üç ayça zindān içre tursa “İki üç ay **kadar** zindanda dursa...” (FŞ 382/157)

Alardın iki miñ yılça ötübdür “Onlardan iki bin yıl **kadar** geçmiştir.” (ZFM 80/7)

e) +çA eki, zamirlere gelerek sıfat türünden kelimeler yapar.

Hecride ança belā yitkür maña éy çerh kim “Ey felek, ayrılığında bana **onun gibi** bela ulaştır.” (FK 530/4)

Aña munça ecnebī sözler ki irşād éyledim “Onu **bunun gibi** yabancı sözlerle uyardım.” (NŞ 412/7)

Hamse muḳābeleside néçe meşnevī aytıpdur. “Hamse tarzında **pek çok** mesnevi yazmıştır.” (MN I 21/T20)

f) +çA eki, zamirlere eklenerek zarf türünden kelimeler yapar.

Néçe munça yığlar siz? “Niçin **bu kadar** ağlarsınız?” (ŞMM 87)

Yaratdı kim néçük¹² sizni vü bizni “Sizi ve bizi niçin yarattı?” (SASA 24/120)

¹²Néçe kelimesinin oḳ pekiştirme edatı ile genişletilmiş néçe oḳ > néçük şeklindedir (Korkmaz, 1995, 12-84)

g) +çA eki eşitlik, benzerlik ve birliktelik ifade eden +lAyIn eki ile birleşip kalıplaşarak “gibi”, “kadar” anlamlarını ifade eder. Bu ekin kullanılış sahası daha çok zamirlerdir. Ekin başındaki +cI, evvelce +çI, Eski Türkçede *ançulayu* “onun gibi” örneğinde görüldüğü gibi +çU şeklindedir. Bunun da +çA eki ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır (Ergin, 1990, 165).

Ançulayın bar ten-i insān ara “İnsan vücudu arasında **onun gibisi** var.” (SH 21b/421)

Bizcileyinlerge o yir yir imes “**Bizim gibilere** o yer, yer değil.” (SH 55a/1058)

Gül yüzün kıldı yana bülbülçiley güyā méni “Güya gül yüzün beni yine **bülbül gibi** yaptı.” (LD 301/7)

Muncılayın devlet aña boldı yār “Devlet ona **bunun gibi** yār oldu.” (SH 71b/1327)

ğ) Çağatay Türkçesinde +çA eşitlik hâli ekinin işlevi, *çağlıç/çağlıç; bigin/kibi/kibük//kimi; dēk/tēk/dey; miñizlig, mişillig, oḥşāş; yanlıç* edatları ile de sağlanır.

Deryālardēk tolup taşıp “Denizler **gibi** dolup taşıp” (BOD 99a)

Sén kıyaş yanlıç yarup şubḥ-ı şebāb eyyāmıda “Gençlik günlerinde güneş gibi parlamış.” (GS 19/1)

Mecnūn kēbi kézdim néçe yıl deşt ü beyābān “Yıllarca çöllerde Mecnun **gibi** gezdim.” (ŞMM 28/8)

Kış künide firḳatiñ ot bigin yandurur “Kış gününde ayrılığın ateş **gibi** yakar.” (ŞHD 65/3)

Biri şırdey biri kaflança bardur. “Biri arslan, biri kaplan **gibidir.**” (BOD 6a/2)

Zerre çağlıç birmemiş raḥm Ēid ol ḥūn-ḥāreḡa “O kan emiciye zerre **kadar** merhamet etmemiş.” (LD 250/4)

2.2.1.1.3.8.4. Eşitlik Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanılması

Çağatay Türkçesinde eşitlik eki ile fiiller arasındaki ilişki, çok nadir olarak Türkiye

Türkçesine göre farklılık gösterir. Bu durum, incelediğimiz eserlerde bir örnekte karşımıza çıkmıştır. İçinde bulunduğu cümle itibariyle Türkiye Türkçesinde vasıta hâli gerektiren *oltur-* “oturmak” fiili +çA ekini almıştır.

Muhammed-i Fâdze kaşığa bardım, köñlekçe oturup érdi. “Muhammed-i Faze karşısına vardım, gömlekle oturmuştu.” (NMŞF 64/112)

2.2.1.1.3.9. Sınırlama Hâli

Türk Dil Kurumu tarafından elektronik ortamda yayımlanan *Büyük Türkçe Sözlük*'te “Bazı dillerde, fiille anlatılan eylemin yayılış sınırını göstermek üzere ismin girdiği çekim hâli” şeklinde tanımlanan (<http://tdkterim.gov.tr/bts/>) (18.09.2010) sınırlama hâli, Türk dili üzerine yapılmış bazı gramer çalışmalarında aşağıdaki şekillerde açıklanmıştır:

“Bir işin, hareketin, sınırını, hududunu bildiren hâl.” (Alyılmaz, 1994: 80).

“Fiilin yapısını çeşitli bakımlardan sınırlamak için ismin aldığı hâldir.” (Öztürk 1994, 53).

“Sınırlama hâlindeki isim, fiilin hareketini 'yer', 'zaman' ve 'cereyan ediş tarzı' bakımından sınırlandırmaktadır.” (Biray, 1999a, 245).

“Bir işin, hareketin, konunun başlangıç veya bitiş sınırını belirtir.” (Mert, 2002: 181).

“Failin hareketinin başka bir ismin varlık sınırına kadar gerçekleştiğini, hareketin uzaydaki mesafesini belirtir.” (Öner, 2003, 147-157).

“İsmlere yönelme ekinden sonra gelerek mekânda ve zamanda sınırlama gösteren ek.” (Korkmaz, 2007b, 191).

“Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin gerçekleşmesinin sınırlı oluşunu göstermek için, sınırın adı olan söz, sınırlama çekimine sokulur.” (Karaağaç, 2009, 81)

Yukarıdaki tanım ve açıklamalardan yola çıkarak fiilin gösterdiği işi, hareketi yer ve zaman bakımından sınırlandıran isimlerin içinde bulunduğu hâl olarak tanımlayabileceğimiz sınırlama hâli, Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde +GAÇA eki ve *ek+edat* yapısıyla karşılanır. Bugün artık Türkiye Türkçesinde işlevini +A kadar, +A

dek, +*A deġin*, +*DAn öte*, +*DAn beri* dil birliklerine devreden sınırlama hâlinin ve bu hâli karşılayan dil unsurlarının Tarihî Türk Lehçelerindeki durumu aşağıda açıklanmıştır:

Köktürk ve Uygur Türkçesi:

Alyılmaz, sınırlandırma hâlini ifade etmek için +*ηArU*, +*rA*, *ηA*, +*KA* eklerinden ve *ηA tegi*, +*KA tegi* ek+edat birleşimlerinden istifade edildiğini belirtir: *kün togsık+ka* “gün doğusuna, gün doğusuna **kadar**”, *kün batsıkı+ηa* “gün batısına, gün batısına **kadar**”, *tarduş şad+ra* “Tarduş şadına **kadar**”, *kün ortusu+ηaru* “gün ortasına, gün ortasına **kadar**”, *şantun yazı+ka tegi* “Şantung ovasına **kadar**”, *yir bayırku yiri+ηe tegi* “Yir Bayırku yerine **kadar**” (Alyılmaz, 1994: 80-81).

Korkmaz, Köktürk, Karahanlı, Harezmi Türkçelerinin mevcut metinlerinde +*çA* ekinin sınırlama görevinin işlek olmadığını, yazıtlarda ancak *ben Bilge Tonyuğu altun yışğaça keltimiz* (ETY 112B, 37) cümlesindeki gibi birkaç örnek bulunduğunu belirtir (Korkmaz, 1995: 12-84).

Coşkun, Eski Türkçede +*geçe* eki yerine yönelme hâli eki *teg*, *tegi* edatlarının kullanıldığını belirtir: *Bu Tabgaçda yırıya teg oguz ara yeti eren yağı bolmuş*. “Bu Çin’de kuzeye **doğru** Oğuzlar arasında yedi er düşman olmuş.” (ETY 128, 5). *Birgerü tokuz ersinke tegi süledim*. “Güneyde Dokuz Ersine **kadar** sefer ettim.” (ETY, KT, I C 3), *Katıña tegi kalmaduk, bükiñe tegi kodmadık...* “Kıyısına, bucağına **kadar** hiçbir yer kalmamış.” (BTK, Ir., 9) (Coşkun, 2000b, 429-438).

Karahanlı Türkçesi:

Karahanlı Türkçesinde +*geçe* eki yerine yönelme durumu eki + *tegi*, *tegi*, *tegin* edatları kullanılmıştır. *İdi edgü tuttuñ bu ödke tegi*. “Bu zamana **kadar** sen bana çok lutuf ve ihsanda bulundun.” (KB 1259). *Başıña tegi bağna sadım neçe* “Sonuna **kadar** kaç basamak olduğunu saydım.” (KB 6034). *Kırk yılğa tegin bay çığay tüzlinir* “Kırk yıla **değın** zengin yoksul bir olur.” (DLT I, 349-13). *Küniniñ küline tegü yağı* “Kumanın külüne **kadar** düşman” (DLT III, 237-10) (Coşkun, 2000b, 429-438).

Harezmi Türkçesi:

Harezmi Türkçesinde sınırlama fonksiyonu yönelme hâli eki + *tegi*, *tigi*, *tegrü*, *değinçe*

edatları ile karşılanır: *Kıyametğa tegi meşru kıldım* (RB. 140v-18); *Atlıg yirge tegi yalguz atlıg bargay* (NF, 10-9); *Uş ançağa tigi kim yir bozulsa* (K. 201); *tiziğe tegrü “dizine kadar”* (ME, 91-2); *Kıırk künge deginçe* (Ost. Gr. 184) (Coşkun, 2000b, 429-438).

Kıpçak Türkçesi:

Bu dönemde de yönelme hâli eki + *tegrü, tigrü, tigrü, degri, deyri, degin, dakın, deginçe, dakınça* yapısı +geçe sınırlama ekinin yerine kullanılır: *Ançağa tegrü kim...*(Kit. N, 42-2); *Yimekten buruğa tigrü tolusen* (GT, 123-10); *Ol vaqatka tigrü kim...*(GT, 134-12); *Uşbu küne degin atarlar* (Kit. N, 21-5); *Mekkeke dakın yoridum* (Kıp. Gr. 142); *Evden mindüm kal'ağa deginçe* (Kıp. Gr. 142); *Balıknı yidüm başıña dakınça* (Kıp. Gr. 142) (Coşkun, 2000b, 429-438).

Sınırlama hâlinin Çağatay Türkçesindeki kullanımına geçmeden önce Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilen Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerindeki kullanımına bakıldığında Gabain'in +*GACA* ekini ve *kadar* edatını sınırlama fonksiyonunu üstlenen yapılar olarak gösterdiği görülür. +*GA* ekini yönelme hâli eki ve *CA* ekini de eşitlik eki olarak nitelendiren Gabain, bu ek için *mart aygeçe* “mart ayına kadar”, *üyimgeçe* “evime kadar” gibi örnekler (Gabain 1945, 65); *kadar* edatı için *Buharağa kadar* “Buhara'ya kadar”, *küzge kadar* “sonbahara kadar” örneklerini verir (Gabain, 1945, 66).

Yeni Uygur Türkçesinde sınırlama hâli için +*KIÇA*, +*GIÇA* ekleri kullanılır: *işkiçe, balamgiçe, küçkiçe* vb. (Öztürk, 1994, 53).

Ayrıca Çağdaş Türk Lehçelerinde sınırlama hâli için *dek, dek, değin* (> *deyin, deyim, teyin, teki ~ dakın*), *cuvuk, çeyin* (> *şeyin*), *çakı, çaklı, tiklé, kadar* (> *geder*), *kimi, öte, beri* edatlarının kullanıldığını ifade eden Günay Karaağaç Yeni Uygur Türkçesinde bu hâlin *tige/tege, çağlık, keder* edatları ile de karşılandığını belirtir (Karaağaç, 2009, 81-82). Aşağıdaki tablo, ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki durumunu göstermektedir:

Tablo 10. Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Sınırlama Hâli Ekleri

Tarihi Türk Lehçelerinde Sınırlama Hâli Ekleri	
Köktürkçe ve Uygur Türkçesi	+ <i>ηArU</i> , + <i>rA</i> , <i>ηA</i> , + <i>KA</i> ; <i>ηA tegi</i> , + <i>KA tegi</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>yönelme hâli</i> + <i>tegi</i> , <i>tegü</i> , <i>tegin</i>
Harezmi Türkçesi	<i>yönelme hâli</i> + <i>tegi</i> , <i>tigi</i> , <i>tegrü</i> , <i>deginçe</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>yönelme hâli</i> + <i>tegrü</i> , <i>tigrü</i> , <i>tigri</i> , <i>degri</i> , <i>deyri</i> , <i>degin</i> , <i>dakın</i> , <i>deginçe</i> , <i>dakınça</i>
Çağatay Türkçesi	+ <i>GAÇA</i> , + <i>KAÇA</i> ; <i>yönelme hâli</i> + <i>degin</i> , <i>deginçe</i> , <i>degünçe</i> , <i>tegi</i> , <i>degrü</i> , <i>tegrü</i> , <i>tigrü</i> , <i>teğüre</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde Sınırlama Hâli Ekleri	
Türkiye Türkçesi	+ <i>A değin</i> , + <i>A dek</i> , + <i>A kadar</i> , + <i>DAn öte</i> , + <i>DAn beri</i>
Özbek Türkçesi	+ <i>GAÇA</i> , + <i>kaça</i> ; <i>kader</i> , <i>çâgli</i>
Yeni Uygur Türkçesi	+ <i>giçe</i> , + <i>geçe</i> , + <i>kiçe</i> , + <i>kıçe</i> , <i>tige/tege</i> , <i>çağlık</i> , <i>keder</i>

Ekin Çağatay Türkçesinde gösterdiği özelliklere gelince; kitabelerde, Uygur yazmalarında, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak dönemi eserlerinde edatlarla karşılanan sınırlama fonksiyonunun, ilk olarak Çağatay Türkçesi döneminde +*GAÇA*, +*KAÇA* eki ile karşılanmaya başladığı görülür (Coşkun, 2000b, 429-438).

Eckmann, eşitlik ekinin yönelme hâlinde sonra getirilmesiyle bir hareketin vesile olduğu sonuç veya hedefe işaret ettiği için sınırlama fonksiyonunda kullanıldığını ifade eder: *yarım küngeçe* “yarım güne **kadar**” (İsk. 209B:19), *otuz yaşka yaqınğaça nazm etmeydür érdi*. “Otuz yaşlarına **kadar** şiir yazmamış idi.” (Mec. 60B:3), *kıyâmetğaça* “kıyamete **kadar**” (Mec.36: 2), *yol yürüp keçe şubh çağığaça yéttiler*. “Gece yol yürüyüp sabaha doğru şehrin kıyısına **kadar** ulaştılar.” (SS 139:387) (Eckmann, 2003a: 77).

Korkmaz, Çağatay Türkçesi ile ilgili gramer kitapları ve lügatlerin eşitlik hâli ekinin sınırlama görevini *intihâ* “gösteren” anlamdaki kullanılışı şeklinde verdiklerini; ekin bu görevi ile zaman ve yer gösteren kelimelerde sık sık kullanıldığını belirtir: *Ām̄s̄idin dānişmendiğaça h̄ç kıysı Türk tili bile tekellüm kıla almaslar*. (ML 169/12) (Korkmaz, 1995: 12-84).

Anadolu ağızlarında, Çağdaş Türk Lehçelerinde, özellikle Özbek ve Yeni Uygur

Türkçelerinde kullanılmakta olan +GAÇA,+KAÇA eki, Çağatay Türkçesi eserlerinde de yaygın olarak görülür. Ancak bu dönemle ilgili yapılmış gramer çalışmalarında ek, bağımsız bir hâl eki olarak alınmamış;+ÇA ekinin yönelme hâli ekinden sonra kullanılmasıyla zamanda ve mekânda sınırlama ifade eden fonksiyonu olarak gösterilmiştir. Çağatay Türkçesinin devamı niteliğinde gelişip şekillenen Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde hâl eki olarak kabul edilen +GAÇA,+KAÇA ekini biz de çalışmamızda *sınırlama hâli eki* olarak gösterip bu eki almış olan isimlerin içinde bulunduğu hâli de *sınırlama hâli* olarak almayı uygun gördük.

Çağatay Türkçesinde sınırlama hâli +GAÇA,+KAÇA eki, *yönelme hâli* + *degin, deginçe, degünçe, tegi, degrü, tegrü, tigrü, tegüre* yapısı ve *çağlıg/çağlık* edatı ile yapılı.

2.2.1.1.3.9.1. Sınırlama Hâli Ekinin Fonetik Özellikleri

Çağatay Türkçesinde sınırlama hâli eki, ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +GAÇA; tonsuz ünsüzlerden sonra +KAÇA biçimindedir. Ek, ünsüz uyumuna genellikle uyar. Bir örnekte tonlu bir ünsüzden sonra ekin tonsuz şeklinin geldiği görülmüştür: *‘ömriniñ âhriğäça* “ömrünün sonuna **kadar**”(ÇFK 24b/1), *tanđın akşamğäça* “tan vaktinden akşama **kadar**” (NŞ 620/4), *pışîndin akşamkaça* “sabahtan akşama **kadar**” (MÜNŞ-AŞN IV 93), *baştın ayağkaça* “baştan ayağa **kadar**” (LM 36/II-88), *Bağdādğäça* “Bağdat'a **kadar**” (BOD 82a/9), *Sart ulusınıñ erzälidin eşrâfiğäça* ‘*âmîsedin dânişmendiğäça* “Sart halkının en aşağısından en ileri gelenine, ümmîsinden bilginine **kadar**” (ML 169/12), *tanğäça* “tan vaktine **kadar**” (Sİ 135/1315), *bu târihkaça* “bu tarihe **kadar**” (MN I 320/T140), *târîkistânğäça* “Tarikistan'a **kadar**” (ŞMM 214/20), *tün yarımğäça* “gece yarısına **kadar**” (FK 634/4), *altı yılğäça* “altı yıla **kadar**” (NMF 238/449), *ol zamānğäça* “o zamana **kadar**” (ÇFK 16b/21).

2.2.1.1.3.9.1.1. Sınırlama Hâli Ekinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu

Çağatay Türkçesinde sınırlama hâli ekinin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları karşısındaki durumu aşağıda örneklerle gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.9.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Çağatay Türkçesinde sınırlama hâli eki kalınlık-incelik uyumuna genellikle uyar: *tanđın akşamğäça* “tan vaktinden akşama **kadar**” (NŞ 620/4), *baştın ayağkaça* “baştan ayağa

kadar” (LM 36/II-88), *Bağdādğaç* “Bağdat'a kadar” (BOD 82a/9).

Ancak çalışmamız sırasında bu kuralın işlemediği örnekler de karşımıza çıkmıştır: *‘ömriniñ āhiriğaç* “ömrünün sonuna **kadar**”(ÇFK 24b/1), *‘āmīsidin dānişmendiğaç* “ümmîsinden bilginine **kadar**” (ML 169/12).

2.2.1.1.3.9.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu de genellikle bu ek için tam olarak işlemektedir: *tanđın akşamğaç* “tan vaktinden akşama **kadar**” (NŞ 620/4), *baştın ayakkaç* “baştan ayağa **kadar**” (LM 36/II-88), *ol zamānğaç* “o zamana **kadar**” (ÇFK 16b/21).

2.2.1.1.3.9.2. Sınırlama Hâli Ekinin Kullanılış Özellikleri

Çağatay Türkçesinde sınırlama hâli ekinin kullanılış özellikleri aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.9.2.1. Sınırlama Hâli Ekinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde isimlerin sınırlama hâli çekimi, incelenen eserlerden seçilen örneklerle aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.3.9.2.1.1. Sınırlama Hâli Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Sınırlama hâli eki, Çağatay Türkçesinde isim kök ve gövdelerine doğrudan gelebilir: *tanđın akşamğaç* “tan vaktinden akşama **kadar**” (NŞ 620/4), *baştın ayakkaç* “baştan ayağa **kadar**” (LM 36/II-88), *Bağdādğaç* “Bağdat'a **kadar**” (BOD 82a/9), *bir yılğaç* “bir yıla **kadar**” (ŞT 90b/17), *kökkeçe* “göğe **kadar**” (HE-AŞN III 26/7), *tün yarımğaç* “gece yarısına **kadar**” (BD 108/7).

2.2.1.1.3.9.2.1.2. Sınırlama Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde +GAÇA,+KAÇA sınırlama hâli ekinin işlevi aynı zamanda ve yaygın olarak *dégin*, *déginçe*, *déginçe*, *tégi*, *dégrü*, *tégrü*, *tégüre çağlığ/çağlık* edatları ile karşılandığı için bu ekin çokluk eki almış isimlere geldiği örnekler bulunamamıştır

2.2.1.1.3.9.2.1.3. Sınırlama Hâli Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Yukarıda dile getirilen sebepten dolayı (bk. Sınırlama Hâli Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı) incelenen eserlerde sınırlama hâli ekinin sadece III. teklik şahıs

iyelik ekinden sonra gelmiş örnekleri tespit edilmiş, diğer şahıslarla ilgili örneklere rastlanmamıştır: *‘ömriniñ āhiriğaçā* “ömrünün sonuna **kadar**” (ÇFK 24b/1), *Sart ulusınıñ erzālidin eşrāfiğaçā ‘āmīsidin dānişmendiğaçā* “Sart halkının en aşağısından en ileri gelenine, ümmîsinden bilginine **kadar**” (ML 169/12).

2.2.1.1.3.9.2.2. Sınırlama Hâli Ekinin Zamirlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde sınırlama hâli ekinin zamirlerle kullanılışı ile ilgili olarak az sayıda örnek tespit edilmiştir: *ayaça* “oraya **kadar**”(FŞ 195/64), *bizgeçe* “bize **kadar**” (YED 196/2).

2.2.1.1.3.9.3. Sınırlama Hâli Ekinin İşlevleri

a) Çağatay Türkçesinde sınırlama hâli ekinin temel işlevlerinden biri zamana sınırlama getirmektir.

Her kimerse zāhidlık kılsa ‘ilmsiz ‘ömriniñ āhiriğaçā dāwāne bolğay. “Kim ilimsiz zahitlik yaparsa ömrünün sonuna **kadar** divane olacak.” (ÇFK 24b/1)

Tañdın akşamğaçā nāz uyqusı içre ol köz “O göz, tan vaktinden akşama **kadar** naz uykusı içindedir.” (NŞ 620/4)

Ve altı yılğaçā anıñ hıdmetide bu nev’ bolur érdim. “Ve altı yıla **kadar** onun hizmetinde bu şekilde oldum.” (NMŞF 238/449)

Andın bu tārīhkaça yigirmi bés yıldur kim ol devletka müşerrefdür. “O zamandan bu tarihe **kadar** yirmi beş yıldır ki o devletle şereflenmiştir.” (MN I 320/T140)

Tün yarımğaçā bu nev’ édi “Gece yarısına **kadar** bu şekildeydi.” (BD 108/7)

Bir yılğaçā kişi birlen sözleşmedi. “Bir yıl **kadar** kimseyle konuşmadı.” (ŞT 90b/17)

Ol zamānğaçā kim yılduzlar āsmānda köp bolğay. “O zamana **kadar** yılduzlar gökyüzünde çoğalacak.” (ÇFK 16b/21)

Çağatay Türkçesinde ekin bu işlevi, yaygın olarak yönelme hâlindeki isimlerle kullanılan *tigrü*, *dégin/déginçe*, *tégüre*, *tégi*, edatları ile sağlanır.

Okıdın köñlüñ kaçanğa tégrü zaħm olğay démeñ “Ne zamana **doğru** (kadar) gönlünün okundan sıkıntı çekecek, demeyin.” (NŞ 191/7)

Ƙıyāmetğa tégin seyr étse gerdün tapmağay hergiz “Dünya kıyamete **kadar** seyretse asla bulmayacak.” (LD 6/12)

Néçege tégrü tizgünür-sén uşbu bāğ u bustāna “Bu bağ ve bahçeye ne zamana **kadar** (ne zaman) dönersin?” (ŞHD 191/3)

N’iyleyin kim şubħğa tégrü tirig qoymadı tün “Gece sabaha **doğru** canlı bırakmadı, ne yapayım.” (FK 519/5)

Ay yüzüñniñ ħasretinde her kéçe tañğa dégin /Közlerimniñ yaşıdın yér üzre āħter saçılır “Ay yüzünün hasretinde her gece tan vaktine **kadar** gözyaşlarımdan yere inciler saçılır.” (GD-HKÇTÜA 19/3)

Her kéçe tañğa tégi kök künbezi içre yanar “Her gece sabaha **kadar** gök kubbesi içinde parıldar.” (MSD 10)

b) Ekin bir diğér işlevi de isme yer bakımından sınırlama getirmektir.

Kim baştın ayağkaça ħaṭā-mén “Baştan ayağa **kadar** (baştan sona kadar) hatalıyım.” (LM 36/II-88)

Bil Nevāyī kim tefāvütdür kıyaştın ayğaçā “Nevāyi şunu bil ki güneşten aya **kadar** birbirinden farklıdır.” (NŞ 246/9)

Barsañ Bağdādğaçā turnam / Seni izler-mén izler-mén “Turnam, Bağdat’a **kadar** varsan da seni izlerim.” (BOD 82a/9)

Bizgeçe mihr ü vefā āyīni bolmaydur naşīb “Bize **kadar** sevgi ve vefa ayini nasip olmayacaktır.” (YED 196/2)

Yérdin olup kökkeçe bir kām aña “Yerden göğe kadar ona istek duyup...” (HE-AŞN III 26/7)

Sınırlama hâli ekinin mekânda sınırlama işlevi de yönelme hâlindeki isimlerle

kullanılan *tégrü*, *dégin/déginçe*, *tégüre*, *tégi*, edatları ile yapılabilir. Bu tür örnekler de oldukça fazladır.

Aña tégrü ki érdi bezm-i şāhī“Şahın meclisi ona **doğru**du”. (FŞ 323/37)

Ki Haḫ başñdın ayağıña tégrü kıldı zarīf “Allah, onu başından ayağına **kadar** zarif yarattı.” (NŞ 306/5)

Pādşāhdın gedāğa déginçe ihij mühr ve tanuğluğı bile mükemmel bolup turur. “Padişahın gedayı **kadar** mühür ve tanıklığı ile mükemmeldir.” (V-AŞN IV 33)

Amma Türknij uluğdın kiçikige déginçe ve nökerdın bégige déginçe Sart tilidin behremendürler “Fakat Türkler, büyükten küçüğüne, hizmetçiden beyine **kadar** Sart dilinden nasiplerini almışlardır.” (ML 169/9)

Kaşları yasın kulaḫḫa tégüre tartar közi “(Onun) gözü, kaşlarının yayını kulağa **kadar** çeker” (LD 68/5)

Ki meydān başığa dégin yétkürüp “Meydan başına **kadar** ulaştırıp” (Sİ 195/2210)

2.2.1.1.3.10. Yön Gösterme Hâli

Yön gösterme hâli ile ilgili olarak Korkmaz, şu açıklamaları yapar: “**yön gösterme eki** (*Alm. direktivus, direktiv endung; Fr. suffixe directif; İng. directive suffix*). Fiildeki oluş ve kılışın yönünü göstermek için yönle ilgili yer ve zaman adlarını yön gösterme durumuna sokan ek: +*GAruU*, +*ArI*, +*rA* ekleri: ET. *Tabgaç+garu* ‘Çin’e **doğru**’, *kün+gerü* ‘güneye **doğru**’, *san+garu* ‘sana **doğru**’, *iliniz+gerü* ‘sizin ilinize **doğru**’; EAT. *Aḫaru berü* ‘oraya, buraya’, *göksi+re* ‘göksüne, göksüne **doğru**’, *depesi+re* ‘tepesine, tepesine **doğru**’, *derhal yügürü taşra çıktı* ‘Derhal koşarak dışarıya çıktı.’ vb. +*Arı* ve +*rA* ekleri Türkiye Türkçesinde artık canlı bir çekim eki olmaktan çıkmış, sayılı kelimelerde kalıplaşmış olarak kalmıştır: *sonra, taşra, üzere, üzre, dışarı, beri, geri* vb. **yön gösterme durumu**: Adın, fiilin gösterdiği oluş veya kılışın kendi yönünde yapıldığını göstermek için girdiği durum: ET. *san+garu* ‘sana **doğru**’, *yok+garu* ‘yukarı **doğru**’, *taş+ra* ‘dışarıya’, *ileri, beri, dışarı, geri* vb.” (Korkmaz, 2007b, 245).

Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçeleri üzerine yapılmış dil bilgisi çalışmalarında ise yön

gösterme hâli ve bu hâli karşılayan eklerle ilgili yapılan açıklamalar şöyledir:

Tekin, yön gösterme hâlini *yönelme durumu* olarak adlandırır. Bu hâldeki ismin fiilin kendisine doğru işlendiğini gösteren zarf tümleci olarak kullanıldığını belirtir (Tekin, 2003a, 115).

Alyılmaz, +*GA*rU eki ve *kodı*, *tapa* edatlarıyla karşılanan *yönelme hâlini* “bir işin, hareketin yöneldiği, doğruluğu noktayı, istikameti bildiren hâl” olarak açıklar (Alyılmaz, 1994: 67). Ayrıca Alyılmaz'ın “işin, hareketin hedefini, amacını bildiren hâl” olarak tanımladığı *hedef hâlini* karşılayan eklerden biri de yine +*GA*rU ekidir (Alyılmaz, 1994: 72).

Harezmi Türkçesi Grameri'nde yön gösterme hâli, kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi yönünde yapıldığını gösteren isimlerin içinde bulunduğu hâl olarak tanımlanır (Toparlı ve Vural, 2007, 41).

Eckmann, *yön hâlini* karşılayan +*rA*, +*ğ/ka*rı/+*g/ke*ri eklerinin kalıplaşmış, nadiren kullanıldığını ifade eder (Eckmann, 2003a:77).

Deny, yön gösterme ekleri ile ilgili görüşlerini şöyle açıklar: “*Dışarı* eski şekli *tış-ka-ri*; *içeri*, eski şekli *iç-ke-ri*; buradaki +*ri* başlı başına bir ek olmayıp bu kelimelerin sonuna getirilen Eski Türkçenin “karşı” manasındaki *ka*ru kelimesidir ki, bu, sonradan ahenge uyarak *k(ğ)aru*, *k(g)erü* sûretlerini almıştır. Meselâ DLT'de *yağı ka*ru *kiriş kur*dum 'Düşmana karşı (doğru) yayımı gerdim.' Şu hâlde *yoğ-ka*ru 'yükseğe karşı (doğru)', *tış-ka*ru 'dışa doğru' ve Orhun yazıtlarındaki *ilgerü* (*ilk-gerü*) 'ilke, başa doğru (karşı)'dır.” (Deny, 1941: 239).

Deny'nin ileri sürdüğü bu görüşe katılmadığını ifade eden Suzan Duran, başlı başına bir söz olan *ka*ru kelimesinin artık +*GA*rU ekinin canlılığını kaybetmeye başladığı devirlerde birkaç örnekte görüldüğünü, ayrıca Deny'nin *ka*ru sözünü +*ka*ru eki ile değil de +*ri* eki ile karşılaştırdığını, +*ri*'dan önceki eki de yönelme durumu eki olarak gösterdiğine işaret eder ki bunun tamamen yanlış bir görüş olduğunu belirtir. Çalışmasında Türkçenin söz hazinesinde zengin bir cihet ve mekân gösteren yapıların bulunmasının Türklerin savaşçı ve akıncı bir millet olması ile açıklanabileceğini ifade eden Duran, +*ga*ru/+*ge*rü ekinin tarihî ve coğrafi şartların etkisiyle geçirdiği fonetik

değişmeleri şöyle izah eder:

+ğaru > +karu > *karı*   +ğaru > +ğarı   +ğaru > +aru > +arı
 +gerü > +kerü > *keri*   +gerü > +geri   +gerü > +erü > +eri

Suzan Duran, bugün Türkçede yön gösterme ekinin bulunmadığını, +rU, +rA eklerinin de bugün itibariyle canlı birer ek sayılamayacağını, bu ekin fonksiyonunu +a doğru, +a karşı, +a kadar, +a değin, +den yana gibi edatların üzerine aldığını belirtir (Duran, 1956, 1-110).

Ergin, konu ile ilgili olarak “Kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi yönünde yapıldığını göstermek için isim yön gösterme hâline girer. Bu hâlin ekleri yön ekleridir. Şu hâlde yön ekleri, fiilin cereyan ettiği yönü gösterir. Yön ekleri, aslında ismi fiile bağlayan eklerdendir. Buldukları kelime zarf olarak kullanılır. Fakat bütün bunlar, yön eklerinin çekim eki hâlinde bulunduğu zamanlar için söylenebilecek sözlerdir. Yön ekleri Türkçede sonradan çekim ekliğinden tamamıyla çıkmış ve sayılı kelimelerin bünyesinde tam bir yapım eki gibi klişeleşip kalmıştır. Çekim eki olarak her türlü hususiyetlerini ve canlılıklarını kaybetmişlerdir. Zaten canlı oldukları devirlerde de ancak yönle ilgili yer ve zaman isimlerinde kullanılırlardı.” açıklamasını yapar (Ergin, 1990, 229-230).

Yön gösterme hâlini *kimre hâli*, *kimeri hâli*, *yönlem (directif) hâli* ve *erişme hâli* olarak adlandıran Banguoğlu, +re ekini +rü eki ile birlikte Eski Türkçede *kimre hâli*, *erişme hâli*ni karşılayan ek olarak açıklar: *taşra*, *ebimrü*. +eri (ET +gerü) ekinin de +rü ekinin yönelme hâli eki üzerine gelmesiyle oluştuğunu ifade ederek bugün sadece zarf olan birkaç kelimedede yaşadığını belirtir: *içeri*, *dışarı*, *ileri*, *yukarı*, *taşra*, *sonra* vb. (Banguoğlu, 2000, 175, 197).

Arat, Türkçede *cihet mefhûmunun* şu yollarla yapıldığına işaret eder: 1) Cihet mânasına gelen isim veya yar zarfları ile: *sınar*, *yınak*, *buluñ*, *yağ*, *yan* vb. 2) Verme hâli ve cihet ekleri ile: +rU, +rA, +GA, +KA. 3) Verme hâli ile cihet eklerinin birlikte kullanılması ile: +ka+ru, +ke+rü, +ga+ru, +ge+rü. 4) Hâl ekleri ve cihet edatlarının birlikte kullanılması ile: +ka (+ke, +ga, +ge)+tapa (+doğru), +DAn+yana vb. 5) Cihet mânasına gelen isimlerden yapılmış fiil şekilleri ile: *taşkaru* (< taş-ı-k-ar-u), *içkerü* (< iç-i-k-er-ü), *tüpkerü* (< tüp-ü-k-er-ü) vb. (Arat, 1987: 180-203).

Korkmaz, yer, zaman, miktar gösteren ve sonuna geldikleri isimleri özellikle fiile bağlayan çekim eklerinin, cümle içinde yer, zaman, miktar zarflarına veya son çekim edatlarına denk birer görevle kullanıldıklarında eklerin yapısında zamanla anlam kaymasına ve aşınmaya dayanan bir kalıplaşma görüldüğünü, böylece kalıplaşmış zarflar meydana geldiğini belirtir. Korkmaz'ın işaret ettiği kalıplaşmaya uğrayan eklerin başında +GARU, +KARU, +rA, +rU yön gösterme ekleri gelir. Köktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde yön gösterme eki olarak çok sık karşılaşılan +garu, +gerü, +karu, +kerü ekleri Rabguzî'nin *Kıyasü'l Enbiyâ*'sından itibaren canlılığını kaybeder: *içkeri* “içeride”, *yokkaru* “yukarıda”, *yokarudın* “yukarıdan” vb. Eski Türkçe döneminde çok seyrek olarak görülen +ra, +re, +ru, +rû ekleri, bir taraftan yön gösterme eki olarak kullanılırken, diğer taraftan çoğu yer zarfı olan kelimelerin ayrılmaz bir parçası hâline gelir: *taşra*, *içre* “içinde, içerisinde”, *öyre* “önde, önce, daha önce”, *kisre* “sonra, daha sonra, bunun üzerine” vb. (Korkmaz, 1994, 4-10).

Çalışmamızın “Yönelme Hâli” bölümünde de belirtildiği üzere Kuznetsov, *-ka/-ga/-(y)a* ve *-karu/-garu/-arı* ekleri (yönelme hâli); *-(y)a* eki (bitişik ulaç) başlığı altında yönelme hâli ekinin kökenini, morfolojik şekiller teşekkül etmeden önce yarım yardımcı bir fiil olarak hareketin yönünü göstermek üzere kullanılan *kör-* fiiline dayandırır. O sırada bütün kök-fiiller, sosyal önemlilik prensibi kılavuz tutulursa iki kipin anlamına çıkar: 1) Emir kipi 2) Bildirme (haber) kipi (şimdiki zamanla geniş zamanı ifade etmek şartıyla). Bu durumda *tag / eb kör bar (kit)* cümlesi ya “Dağı/evi gör ve git.”, “Dağı/evi gör(erek) git.”, “Dağa/eve git.” ya da cümlenin başında *er, kişi, ol* gibi bir kelime varsa “O dağı/evi görüyor/gördü ve gidiyor/gitti.” yani “Dağa/eve gidiyor/gitti.” anlamıyla kullanılırdı. Daha sonra Ana Türkçede bildirme kipinin ilk şekilleri ortaya çıkar; şimdiki zaman (bugünkü geniş zaman) eki *-(y)Ur* ve geçmiş zaman eki *-Duk*. Bu durumda *tag / eb kör bar* cümlesi sadece “Dağı/evi gör, git.” yani “Dağa/eve git.” anlamına gelir. Çünkü “O (er, adam) dağa/eve gidiyor.” anlamına gelen cümle *ol (er, kişi) tag / eb kör-ür barur* şeklinde anlatılmak zorundadır. Bundan sonraki safhada *kör-ür* fiilindeki *r* sesi düşer ve cümle *tag / eb kör-ü bar-ur* şekline dönüşür. Sonraki süreç ise şu şekilde işler: 1) (bildirme kipinde) *ev körü keter (barur) > ev körü... > ev-körü kiter* “Eve gider.”: *tag körü ketti (bardı) > tag -körü... > tag-çoru... > tag-çaru kitti* “Dağa gitti.”; 2) (emir kipinde) *ev kör ket > ev-kör... > ev-ker... > ev-ke(r)... > ev-ke kit* “Eve git.”; *tag kör ket > tag kör... > tag çor... > tag çar... > tag çar(r) (ya da dağ-(ç)ar) > dağ-ça* (ya

da dağ-ar) kit “Dağa git.” Bu süreçler sonucunda yönelme durumunun iki şekli ortaya çıkar: Bildirme kipli cümlelerde *+kerü*, *+karu*; ikinci teklik şahıs emir kipli cümlelerde *+ke*, *+ka*. Bu şekillerin kör- fiiliyle bir ilgisi kalmadığından cümlelerde eş anlamlı şekil (ek) gibi kullanılmaya başlar. Uzun deneyimler sonucu da *+ke*, *+ka* şekilleri daha “idareli” olduğu için *+kerü*, *+karu* biçimlerini konuşma itiyadından uzaklaştırır. Fonetik süreçler de devam edegelmiştir: *+ka>+ga > +(ğ)a > +a/(y)a*; *+karu > +kara > +(ka)ra > +ra* veya *+karu > +kar > +(k)ar > +ar*. *Anar*, *manar* (“ona”, “bana”) veya *başra*, *gözre* (“baş”, “göze”) gibi kelimeler de bu sürece örnek teşkil eder (Kuznetsov, 1995, 193-262).

Buran, günümüzde kalıplaşmış olarak sınırlı sayıdaki birkaç kelimedeki görülen yön gösterme eklerinin çekim eki olma fonksiyonunu kaybettiğini, daha çok yer ve yönle ilgili yer ve zaman isimlerine gelerek fiilin yönünü belirttiğini dile getirir. Genel Türkçede yön gösterme ekinin bu fonksiyonunu yönelme hâli eki ve *doğru*, *karşı*, *taraf*, *yan...vb.* edatlar yerine getirir (Buran, 1996, 286).

Güneş, *Türk Dili Bilgisi* adlı çalışmasında şu bilgilere yer verir: “İsimlere '-a/-e doğru', bazen de '-a/-e kadar' edatlarının getirilmesiyle gerçekleşen çekim şeklidir. Yönelme hâline göre daha genel bir anlatımı vardır. Yönelme hâlinde, işin kesinlikle 'o yöne doğru' yapıldığı belirtildiği hâlde; yön gösterme hâlinde, bu kesinlikle ortadan kalkar ve işin daha geniş açılı bir alanda cereyan ettiği ifade edilir: *Eve doğru gitti*: Gitme işi sadece eve değil, evin de içinde bulunduğu daha geniş bir alana doğru cereyan etmektedir. *Kırlara kadar uzandık*: Uzanma işi, kırdaki belirsiz fakat geniş açılı bir yönde cereyan etmektedir (Güneş, 2003, 80).

Karaağaç, “Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin belli bir yönde yapıldığını göstermek için isim yön gösterme çekimine girer. Yön ekleri, ismi fiile bağlayan eklerdendir. Yön çekimi, Eski Türkçe döneminden sonra, edatlarla yapılan isim çekimlerinden biridir. Bugün Türkçede unutulmuş olan Eski Türkçenin yön eki, yerini çekim edatlarına bırakmıştır. Eski yön eki, bugün birkaç isimde kalıplaşmış olarak yer alır: *taşra*, *sonra* gibi. Yön çekimi, eski devirlerden beri, bütün Türkçede edatlarla yapılagelmektedir: *tegi*, *-a doğru*, *-dan yana*, *-dan içeri*, *tapa*, *sınjaru > saru/sarı*, *kodı*, *karşu*, *utru*, *kırak*, *kırık*, *taşkarı*, *ilgerü*, *yukkaru*” (Karaağaç, 2009, 76-77).

Kaşgarlı, ismin yön gösterme hâlinin yapan, isimleri fiile bağlarken cihet, taraf ifade eden yön gösterme eklerinin Yeni Uygur Türkçesinde *+kAri*, *+geri* olduğunu belirtir: *yuk-~~kari~~ yukiri* “yukarı”, *taş-~~kari~~ taşkiri* “dışarı”, *iç-keri içkiri* “içeri”, *il-geri ilgiri* “ileri” (Kaşgarlı, 1992, 87).

Ekin Tarihî Türk Lehçelerindeki gelişimi aşağıda açıklanmıştır:

Köktürkçe:

Tekin’in yön gösterme hâlinin *+gArU*, *+ηArU*, *+ArU*, *+rA* ekleri ile yapıldığını belirtir. *+gArU*, yalın isim gövdelerine, *+ηArU*, üçüncü şahıs iyelik eki almış isimlere, *+ArU*, birinci şahıs iyelik eki almış isimlere getirilir: *ben eb+gerü tüşeyin...tedi*. “Ben karargâha ineyim...dedi.” (T 30). *Birgerü kün ortostı+ηaru*, *yırgaru tün ortostı+ηaru* “Güneyde gün ortasına, kuzeyde gece ortasına kadar...”(KT G 2, BK K 2). *Basmul yagıdıp ebim+erü bardı* “Basmıllar bize düşman olup benim yurduma doğru gittiler.” (MÇ 4). *Taş-ra* “dışarıya” (KT D 11-12) (Tekin, 2003a, 115).

Alyılmaz, *+GARU* ekini *yönelme ve hedef hâli eki* olarak gösterir: *Türk kagan+garu* “Türk kağanına doğru” (Alyılmaz, 1994: 67) (*yönelme hâli*), *Apa Tarkan+garu* “Apa Tarkan’a, Apa Tarkan için” (Alyılmaz, 1994: 73) (*hedef hâli*).

Uygur Türkçesi:

Gabain, yön gösterme ekinin (*yön hâli*) *+GARU*, nadiren de *+KArU* olduğunu belirtir: *tabgaç+ġ(a)ru* (IIE 35) “Çin’e”; *kün+gerü* (TTV A71) “güneye”; *sanġaru* “sana”.

Gabain, *taş+ra* “dışarı”, *(e)b(i)m+rü* “evime” gibi az sayıdaki yapıların *ra* ve *ru*’yu yön eki olarak göstermeye yetmeyeceklerini, bunların uzak bir akraba dilden gelmiş olabileceklerini (Moğolca) ileri sürer (Gabain, 2000: 65).

Suzan Duran, daha Uygur metinlerinde kalıplaşmaya başlayan *+KArU* şekillerinin sadece yer zarflarına eklendiğini, isimlere ve yine zarflara *+GARU* ekinin geldiğini belirtir. Duran, yer zarflarının kendilerine bağlanan yön gösterme eklerini kalıplaştırma eğiliminde olduğunu, nitekim *içre*, *taşra* sözlerindeki *+rA* ekinin Uygurlar devrinde kalıplaştığını da ifade eder (Duran, 1956, 1-110).

Karahanlı Türkçesi:

Hacıeminoğlu, “gösterme hâli” olarak adlandırdığı bu hâlin +*GA*rU, +*KA*rU > +*aru*, +*erü*; +*ra*, +*re*; +*ru*, +*rü* ekleriyle karşılandığını belirtir (Hacıeminoğlu, 2008, 31).

Alıp kirdi hacip taparu okıp “Sonra çıkıp onu alarak Hacıp'in yanına götürdü.” (KB 521)

Körür agdı yirdin yukaru kopa “Güneşin yerinden kopup yükselmeye başladığını gördü.” (KB 5678)

Nalbant, DLT'de yön gösterme ekinin daha çok III. teklik şahıs zamiri ile kullanıldığını ve zamire yönelme anlamı kattığını ifade eder: *Bég añar at béedi* (DLT, C I, 79) (Nalbant, 2007, 41).

Harezm Türkçesi:

Harezm Türkçesi Grameri'nde yön bildirme ekleri olarak adlandırılan yön gösterme hâli ekleri, +*rA*, +*ru*; +*garu*, +*gerü*; +*ArU*'dur: *taş+ra*, *soñ+ra*, *iç+re*, *tapa+ru*, *art+garu*, *il+gerü*, *kök+erü*, *yuk+aru* vb. (Toparlı ve Vural, 2007, 41).

Kıpçak Türkçesi:

Karamanlıoğlu, +*GA*rU, +*KA*rU, +*ArU* ve +*ra* yön gösterme eklerinin eklendiği sözle tamamen kaynaşıp yer ve zaman zarfı durumunda yeni kelimeler türettiğini bu yüzden çekim eki fonksiyonundan sıyrılıp yapım eki niteliği kazandığını belirtir: *işkeri* (CC 61, 11), *ilgerü* (EH 21), *taşkarı* (TZ 73b 12), *yoğaru* (EH 95), *soñra* (T 81) (Karamanlıoğlu, 1994, 28-32).

Yön gösterme hâli eklerinin Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerindeki durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 11. Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Yön Gösterme Hâli Ekleri

Tarihî Türk Lehçelerinde Yön Gösterme Hâli Ekleri	
Köktürkçe	+gArU, +ηArU, +ArU, +rA
Uygur Türkçesi	+GARU, nadiren +KArU
Karahanlı Türkçesi	+ GARU; + KArU > +ArU; +rA; +rU
Harezm Türkçesi	+rA, +ru; +GARU; +ArU
Kıpçak Türkçesi	+GARU; +KArI; +KArU; +ArU ve +ra
Çağatay Türkçesi	+GARl, +güri, +rA, +KArI, +karu
Çağdaş Türk Lehçelerinde Yön Gösterme Hâli Ekleri	
Türkiye Türkçesi	+rA, +ArI; +A doğru; +DAn içeri; +DAn dışarı vb.
Özbek Türkçesi	+geri, keri, +kari, +re; seri, seyin, karşı, temen vb.
Yeni Uygur Türkçesi	+KArI, geri; karap toğra, karşı vb.

Bugün Türkiye Türkçesinde çekim eki özelliğini kaybedip sadece birkaç kelime kalıplaşmış olarak varlığını sürdüren yön gösterme hâli ekleri, Çağatay Türkçesinde de çoğunlukla kalıplaşmış olarak görülür. Ekin bu dönem eserlerinde gösterdiği özellikler incelenen eserlerden seçilen örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

2.2.1.1.3.10.1. Yön Gösterme Hâli Eklerinin Fonetik Özellikleri

Yön gösterme hâli eki, ünlü ile biten isimlerde kalıplaşmış olarak görülür: *tüne kündin beri* “dünden beri” (ŞT 93a/15) [*< *bēri ~ bé:ri* (Gülensoy, 2007, 133)], *mundın nari* “bundan öte” (BD 90/4), *yir üzre*¹³ “yere (yer üzerine)” (GD-HKÇTÜA 19/3).

Ek, tonlu ünsüz ile biten isimlere +GARl, +gerü, +rA; tonsuz ünsüz ile bitenlere +KArI +karu, +rA biçiminde gelir: *içkeri* “içeri” (ŞMM 11/21), *ikki közüm içre* “iki gözüm içine” (BD 126/14), *ilgeri* “ileri” (ŞT 65b/16), *ilgerü* “ileri” (SH 40a/732), *sonra* “sonra” (HHM 177/736), *taşkari* “dışarı” (NŞ 390/1), *taşkaru* “dışarı” (NŞ 77/5), *taşra* “dışarı” (SH 24a/478).

Tonsuz ünsüzlerden sonra ekin tonlu şeklinin geldiği örneklere nadir olarak rastlanır. Ancak bu örnekler göz ardı edilirse yön gösterme ekinin Çağatay Türkçesinde ünsüz uyumuna uyduğu söylenebilir: *içgeri* “içeri” (LT 199/CXLIX-2520).

¹³ İlk şeklini XIII. yüzyılda gördüğümüz *üzre < üzere* kelimesi, *üst, üstte, üste* anlamlarına gelir. *Üze = öze* “üst, üstte” sözü ile +re ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. *Üzere*'deki vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi ile *üze* şekli meydana gelmiştir. Bugün Türkiye Türkçesinde bu kelime, -mak için, -makda iken anlamlarında kullanılır: *Görmek üzere gitti*. “Görmek için gitti.”, *düşmek üzere iken* “düşmekte iken” vb. (Duran 1956, 1-110). Tekin, *üze* kelimesinin “üst, yukarı kısım” anlamındaki *üz* adına eski datif-lokatif eki +A'nın gelmesiyle oluşmuş arkaik bir yer zarfı olduğunu belirtir. İlk olarak Orta Türkçe metinlerinde tespit edilmiş olan *üzre* kelimesi de *üz* adından Eski Türkçe *içre, taşra, öyre, kisre* gibi kelimelerde rastlanan +rA eki ile türemiş bir yer zarfıdır (Tekin, 2003b: 197-204).

2.2.1.1.3.10.1.1.Yön Gösterme Hâli Eklerinin Ünlü Uyumları Karşısındaki Durumu

Çağatay Türkçesinde yön gösterme hâli eklerinin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları karşısındaki durumu aşağıda gösterilmiştir:

2.2.1.1.3.10.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Çağatay Türkçesinde yön gösterme ekleri kalınlık-incelik uyumuna tam olarak uyar: *ilgeri* “ileri” (ŞT 65b/16), *taşkarı* “dışarı” (NŞ 390/1), *yoķaru* “yukarı” (NŞ 699/1).

2.2.1.1.3.10.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Ek ünlüsünün düzlük-yuvarlaklık uyumuna büyük ölçüde uyduğu görülür: *içkeri* “içeri” (ŞMM 11/21), *ilgeri* “ileri” (ŞT 65b/16), *taşkarı* “dışarı” (NŞ 390/1), *üzre* “üzerine” (HBDS II/4), *yoķkarı* “yukarı” (NŞ 598/5), *yoķarı* “yukarı” (LM 134/XIV-1046).

Ancak uyumun işlemediği istisnai örnekler de mevcuttur: *ilgerü* “ileri” (SH 40a/732), *küngüri* “güneye” (FŞ 314/4), *taşkaru* “dışarı” (NŞ 77/5).

2.2.1.1.3.10.2. Yön Gösterme Hâli Eklerinin Kullanılış Özellikleri

Yön gösterme hâli eklerinin Çağatay Türkçesindeki kullanılış özellikleri, bu döneme ait incelenen eserlerden tespit edilen örnekler doğrultusunda aşağıda özetlenmiştir:

2.2.1.1.3.10.2.1. Yön Gösterme Hâli Eklerinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde yön gösterme hâli eklerinin isimlerle kullanılış şekilleri aşağıda ayrıntılı olarak incelenmiştir:

2.2.1.1.3.10.2.1.1. Yön Gösterme Hâli Eklerinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde de çekim eki işlevini kaybedip daha çok kelimelerin bünyesinde kalıplaşmış olarak varlığını sürdüren yön gösterme hâli ekleri, isim kök ve gövdelerine doğrudan gelebilir: *içkeri* “içeri” (ŞMM 11/21), *ilgeri* “ileri” (ŞT 65b/16), *taşkarı* “dışarı” (NŞ 390/1), *küngüri* “güneye” (FŞ 314/4), *soņra* “sonra” (HHM 177/736), *taşkarı* “dışarı” (NŞ 390/1). Bu örnekler de ekin kalıplaştığını gösteriyor.

2.2.1.1.3.10.2.1.2. Yön Gösterme Hâli Eklerinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

Yön gösterme hâli ekleri, yukarıda da değinildiği üzere Çağatay Türkçesinde de çekim eki işlevini kaybedip kelime bünyesinde daha çok kalıplaşmış olarak kullanıldığı için bu eklerden sonra hâl ekleri gelebilir: *taşkarıda* “dışarıda” (ŞT 81a/5), *taşkarıdın içeridin* “dışarıdan içeriden” (SH 57b/1107).

2.2.1.1.3.10.2.2. Yön Gösterme Hâli Eklerinin Aitlik Eki ile Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde kelime bünyesinde kalıplaşmış olan yön gösterme hâli ekleri aitlik ekinden önce gelir: *su içreki* “su içindeki” (FŞ 317/51), *ilgeriki* “ilerideki” (BOD 100a/1)

2.2.1.1.3.10.3. Yön Gösterme Hâli Eklerinin İşlevleri

Cahit Başdaş, Türkçenin bilinen en eski metinlerinde bazı yapım ve çekim eklerinin fonksiyonlarının birbirine yakın olduğunu, bazı eklerin de tarihî süreç içinde işlevleri itibariyle birbirlerine yaklaştıklarını belirtir. Bu sebeple Türkçedeki yapım ve çekim eklerini kesin çizgilerle birbirinden ayırmanın mümkün olamayacağına işaret eden Başdaş, her iki grubun içerisinde işlevleri birbirine yaklaşan veya kesişen ekleri, “Ara Ekler” olarak ayrı bir başlık altında değerlendirir. Bu gruba giren ekler şunlardır: “isim-fiil ekleri, sıfat-fiil ekleri, zarf-fiil ekleri, çatı ekleri, olumsuzluk eki, eski yön gösterme eki (+GARU), eski vasıta eki +(I)n, eşitlik eki (+ÇA)”. Başdaş, eski yön gösterme eklerinin (+GARU ve +rU) *dışarı, içeri, ileri, yukarı, taşra* gibi kelimelerde kalıplaşarak yapım eki niteliği kazandığını belirtir (Başdaş, 2006, 1-6).

Kerime Üstünova, +rA, +ArI eklerinin *yer-yön zarf tümleci durumunu* karşıladığını belirtir (Üstünova, 2008, 265).

Yön gösterme hâli eklerinin Çağatay Türkçesindeki işlevleri, incelenen eserlerde tespit edilen örneklerden yola çıkarak aşağıda özetlenmiştir.

a) Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de yön gösterme hâli eklerinin asıl işlevi hareketin yönünü belirtmektir.

Aytın içeri kirsünler. “Söyleyin, **içeri** girsinler.” (ŞMM 11/21)

Ki tapıp küngüri gerdünga peyvend “Dünyanın **güneyine** ulaşip...” (FŞ 314/4)

Bir kün méni taşkarı yiberdi. “Bir gün beni **dışarı** gönderdi.” (NMŞF 91/180)

b) Bu eki almış isimler, cümlede zarf görevindedir.

Aytıñ içkeri kirsünler. “Söyleyin, **içeri** girsinler.” (ŞMM 11/21)

Ölgenimdin sonra her bir zerre-i toprağdın “Öldükten **sonra** toprağın her bir zerresinden...” (GD-HKÇTÜA XXVII/4)

Bir kün méni taşkarı yiberdi. “Bir gün beni **dışarı** gönderdi.” (NMŞF 91/180)

c) Yönelme, bulunma ve çıkma hâli ekleri ile birlikte cümlede yer tamlayıcısı görevindedir.

Taşkarıdın nâr-ı tecellî turup / Şevk otı içkeridin baş urup “**Dışarıdan** ateş görünüp **içeriden** şevk ateşi yapıp” (SH 57b/1107)

Taşkarıda atların tutup olturğan kim “**Dışarıda** atları tutup oturan kim” (ŞT 81a/5)

2.2.1.1.4. Soru

Soru, isimlerin soru ifade eden gramer kategorisidir (Ergin, 1990, 122). İsimlerde soru *mI*, *mU* soru eki ile karşılanır. Bu ek, isimleri soru yoluyla belirleyip fiillere bağlayan bir işletme ekidir (Korkmaz, 2007a, 329).

mI, *mU* soru ekinin ek mi edat mı olduğu hâlâ tartışma konusudur. Gabain, *mI*, *mU* 'yu edat olarak kabul ederken (Gabain, 2000: 106) bu unsuru “Soru Edatları” bölümünde değerlendiren Hacıeminoğlu, *mI*, *mU*'nun aslında bir ek olduğunu, bu sebeple soru edatlarının aksine, isim ve fiillerden sonra gelerek soru belirttiğini ifade eder (Hacıeminoğlu, 1992, 275).

Ergin ve Korkmaz, bu ekin edat menşeli olup sonradan ekleştğini, isim çekim eklerinden sonra gelebilmesinin de edat kökenli olduğuna işaret sayılabileceğini ifade ederler (Ergin, 1990, 231; Korkmaz, 2007a, 329).

Ayrıca Ercilasun (Ercilasun, 2008, 35-56), Kornfilt (Kornfilt, 1997, 435-441), Erdal (Erdal, 2000, 42-45), Kocasavaş (Kocasavaş, 2003, 183-188) gibi Türkologlar, *mI*, *mU* soru ekini *enklitik* olarak değerlendirmektedir:

Kocasavaş'ın *çı/çi, ğu/gü, da/de* ve *mu/mü* için verdiği yargı dikkate değerdir: “Söz konusu edat, görüldüğü üzere yakın lehçelerde, bazen de ek olarak yer almaktadır. *la* edatı gibi *çı/çi, mu/mü, ğu/gü, da/de* sözleri de, aslında tek şekilli birer edat iken birlikte kullanıldıkları kelimelerin tesiriyle kalın ve ince şekilleri bulunan birer ek görüntüsü vermektedirler. Bu şekilde, *la* da, ekleşmeye doğru kaymaktadır (Kocasavaş, 2003, 183-188).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki kullanımını aşağıda tablo şeklinde gösterilmiştir:

Tablo 12. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Soru Ekleri

Tarihî Türk Lehçelerinde Soru Eki	
Köktürkçe	<i>ġu, gü, mU</i>
Uygur Türkçesi	<i>mu</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>mU</i>
Harezmi Türkçesi	<i>mU</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>mI, mU, mA</i>
Çağatay Türkçesi	<i>mu (nadiren mI)</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde Soru Eki	
Türkiye Türkçesi	<i>mI, mU</i>
Özbek Türkçesi	<i>+mi</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>mu</i>

Kısaca verilen bu bilgilerden sonra soru ekinin Çağatay Türkçesinde gösterdiği özellikler, Çağatay Türkçesine ait eserlerden tespit edilen örneklerle aşağıda verilmiştir.

2.2.1.1.4.1. Soru Ekinin Fonetik Özellikleri

Çağatay Türkçesinde genellikle *mU* biçiminde olan soru ekinin *mI*’lı şekillerine de rastlanır. Ek; kalınlık-incelik uyumuna uyar, ancak düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak uymaz. Türkiye Türkçesinde soru ekinin kelimedenden ayrı yazılması kuralı, Çağatay Türkçesi için geçerli değildir. Ek; orijinal Çağatay metinlerde, kelimedenden ayrı olarak yazılabildiği gibi kelimeye bitişik olarak da yazılabilir. Ancak inceleme çalışmalarında Türkiye Türkçesinin yazım kurallarına uygun olarak her zaman ayrı olarak yazılmıştır.

Ay mudur yüzün, yāhūd hūrşīd-i tābān, éy şanem “Ey sanem (güzel), yüzün ay **mı**dır, yoksa parlak güneş midir?” (MSD 765)

Bārī ol kıttıġ köñüllüg çın mu, yalğan yıġladı “Acaba o katı gönüllü gerçekten **mi**,

yoksa yalandan mı ağladı?” (MSD 608)

Bizni şehrimiz yaşlı mu “Bizim şehrimiz eski mi?” (BOD 66b/7)

2.2.1.1.4.2. Soru Ekinin Kullanılış Özellikleri

Soru ekinin Çağatay Türkçesindeki kullanılış özellikleri aşağıda açıklanmıştır:

2.2.1.1.4.2.1. Soru Ekinin İsimlerde Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde soru ekinin gerek kök ve gövde hâlindeki isimlerle gerekse çokluk, iyelik ve hâl eki almış isimlerle kullanılış şekilleri aşağıda özetlenmiştir.

2.2.1.1.4.2.1.1. Soru Ekinin İsim Kök ve Gövdelerinde Kullanılışı

Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de soru eki, isim kök ve gövdelerine gelebilir.

Ay mudur yüzün, yāḥūd ḥūrşīd-i tābān, éy şanem “Ey sanem (güzel), yüzün ay mıdır, yoksa parlak güneş midir?” (MSD 765)

Séniñ ḥanıñ Hıtāy yurtını alğanı rāst mu? “Senin hanının Hıtay yurdunu alacağı doğru mu?” (ŞTÜ ÇT 94/19)

Bizni şehrimiz yaşlı mu “Bizim şehrimiz eski mi?” (BOD 66b/7)

2.2.1.1.4.2.1.2. Soru Ekinin Çokluk Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Soru eki, kapsamı en geniş olan ektir. İsim işletme eklerinin hepsi soru ekinden önce gelir. Bu durumda Çağatay Türkçesinde de soru eki çokluk ekinden sonra gelir. Ancak incelenen eserlerde, çokluk eki almış bir isme doğrudan gelmiş soru eki örneğine rastlanmamıştır. Bir örnekte ekin çokluk ve hâl ekinden sonra geldiği görülmüştür.

Köñülge tāze koyğan dağlardan mu sevād olmuş “Gönle yeni konan dağlardan mı kararmış” (NŞ 270/2)

2.2.1.1.4.2.1.3. Soru Ekinin İyelik Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Soru eki, iyelik ekinden sonra gelir. Ancak çokluk ekinde olduğu gibi ekin iyelikli isimlerle kullanılmış çok az örneğine rastlanmıştır.

Közgü içre ‘ārızın ‘aksî mi éркиn cilve-ger “Ey cilveli sevgili, aynadaki yanağının aksi **mi** ki?” (NŞ 477/4)

2.2.1.1.4.2.1.4. Soru Ekinin Hâl Eki Almış İsimlerde Kullanılışı

Soru eki, hâl eki almış isimlere hâl eklerinden sonra gelir.

Zülf ü dāmın mu déyin la’li kelāmın mu déyin “Saçının tuzak olduğunu **mu** dudağının sözünü **mü** edeyim?” (NŞ 484/4)

Köñülge tâze koyğan dağlardın mu sevād olmış “Gönle yeni konan dağlardan **mi** kararmış” (NŞ 270/2)

Kaşı yayın mu déyin közi karasın mu déyin “Yay kaşım **mi** kara gözlüm **mü** diyeyim?” (NŞ 484/7)

2.2.1.1.4.3. Soru Ekinin İşlevleri

Soru ekinin Çağatay Türkçesindeki işlevleri genel olarak Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Bu işlevler aşağıda özetlenmiştir:

a) Soru anlamı ifade eder.

Bizni şehrimiz yaşlı mu “Bizim şehrimiz eski **mi**?” (BOD 66b/7)

b) Cevabı bilinen ya da istenmeyen soru anlamı ifade eder.

Añlamas kündüz müdür yāhod kéçe “Gündüz **mü** gece **mi** olduğunu anlamaz.” (LT 217/CLIX)

c) Anlatıma abartma anlamı katar.

Munça mu bolur cihānda āfet “Dünyada bu kadar **mi** güzel olur?” (LM 84/IX-548)

2.2.1.1.5. İsimlerin Yüklem Olarak Kullanılması

İsimler, ek fiil ile yüklem olarak kullanılabilir. Çağatay Türkçesinde ek-fiil *ir-* (*i-*) biçimindedir. Ek-fiildeki kip ve zaman kavramı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi

Çağatay Türkçesinde de zaman ekleri ile karşılanır. Bunlar geniş zaman (şimdiki zaman), görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şarttır.

2.2.1.1.5.1. Ek-Fiilin Geniş Zaman (Şimdiki Zaman) Kipi

Bu kip, Eski Türkçedeki *ér-ür-mén*, *ér-ür-sén* gibi geniş zaman çekimindeki *ér-* yardımcı fiili ile geniş zaman bildiren *-ür* ekinin kaynaşmasıyla oluşur. Geniş zaman kipi, şimdiki zaman kavramını da içine aldığından bu eklerin yardımcı fiil kanalı ile isimlerle birleşen çekimi, aynı zamanda şimdiki zamanı karşılayan birer bildirme eki niteliğindedir. Bu sebeple isimlere gelen kişi ekleri “bildirme ekleri” olarak adlandırılmıştır (Korkmaz, 2007a, 703).

Çağatay Türkçesinde ek-fiilin geniş (şimdiki) zaman çekiminin kullanılış şekli ile ilgili tespit edilen özellikler aşağıda özetlenmiştir.

a) Çağatay Türkçesinde ek-fiilin geniş zaman çekiminde *ér-* fiili genellikle düşmüştür.

Ve mén alarnıñ biriniñ arzusunda-mén “Ve ben onlardan birinin arzusundayım.” (NMSF 99/196)

Velikin bir du’acı-mén, méni Téñri için asra “Ben ancak bir duacıyım, beni Tanrı için gözet.” (MSD 155)

Sén gāfil degül-sén mén gāfil-mén. “Sen gafil değilsin, ben gafilim.” (DC f. 34r/6)

İlahî, gāflet uykusıdamın. “Allah’ım, gaflet uykusundayım.” (M-AŞN IV 11)

Deşt ara Mecnün-mén ammā tağ ara Ferhād édim “Çölde Mecnun’um ama dağda Ferhat’ım.” (NŞ 308/3)

Rahmetiñdin ümmîl-vârmin. “Rahmetinden ümitliyim.” (M-AŞN IV 11)

‘Âşık öltürmek feninde barçadın üstād sén “Âşık öldürmek konusunda herkesten ustasın.” (LD 204/1)

Bu kamer devrinde hūblar hānısın sén yā habīb “Ey sevgili, bu ay devrinde sen güzellerin hanısın.” (GD-HKÇTÜA 10/1)

Kimsin ü kay diyârdınsin ayt “**Kimsin ve hangi diyardansın**, söyle.” (SS-AŞN III 338/5)

Ƙızıl gül kibi-sén reyâhîn ara “Reyhanlar içinde **kırmızı gül gibisin**.” (BV 22/3)

Alar her kıaysın kiynide yétmiş miñ melâ'ik bar “Onların her birinin ardında yetmiş bin melek **var**.” (MN 14/91)

Çün sén ü biz barçamız bir cins-biz “Çünkü sen ve biz hepimiz **aynıyız**.” (LT 133/LXXXIV-1645)

Velî bir birimizge hem-derd-biz “Fakat birbirimize **dert ortağyız**.” (Sİ 496/6694)

Meclis-i meyhâneniñ bil ki melâmâtı-miz “Meyhane meclisinin **melâmetiyiz**.” (ŞHD 106/1)

Biz şatucı-larmız. “Biz **satıcılarız**.” (DC f. 33v/14)

Biz séniñ yârânlarıñ-biz. “Biz sizin **yârânlarımız**.” (NMŞF 87/170)

Dédiler éy pāk-i resūl-i Ĥudā / Hem atamız-siz dağı hem pīşvā “Hem **ataımız** hem de başkanımızsınız.” (YZ-HBÇYZ 10b/103)

Sorarlar ki kaydalıg-siz? “**Nerelisiniz**, diye sorarlar.” (NMŞF 8/Ü22a)

Sizler hem kim-ler-siz “Sizler de **kimlersiniz?**” (DC f. 8v/12)

Cingiz aydı kimlersiz “Cengiz **kimsiniz**, diye sordu.” (DC f. 17r/15)

Siz kimni ümmeti siz? “Siz **kimin ümmetisiniz?**” (ŞMM 216/10)

Sizler barçañız benim cânım siz. “Sizler hepimiz **benim canımsınız**.” (DC f. 18r/14)

b) *Ér-* ek-fiilinin düşmediği örnekler de mevcuttur. Bu durum daha çok I. teklik şahıs ve III. teklik ve çokluk şahıs çekimlerinde görülür.

Mén bir kul érür-mén saña dünyāda bahāsız “Ben dünyada senin için değersiz bir **köleyim**.” (MSD 428)

Habîbin yolunda érür-mén garîb “Sevgilinin yolunda **garibim**.” (ŞHD 5/9)

Velî şadıķ érürmén birliĝine “Senin birliĝine **sadıĝım**.” (SASA 49/321)

Ehl-i kerem kapusu açuķ érür “Kerem sahibinin kapısı **açıktır**.” (SH 2a/16)

Hikmet içre bu érür yaĝsı şıfat éy vâ'iz “Ey vaiz, hikmet içinde güzel (iyi) sıfat **budur**.” (NŞ 286/5)

Kim içimde ĝam érür yüz türlü “İçimde yüz türlü **gamdır** (dert vardır).” (NŞ 334/8)

Her künde yüzüĝni kormek érür hevesim “Muradım, her gün yüzünü **görmektir**.” (BD 202)

Barçasınıĝ munda érür évleri “Hepsinin evi **buradadır**.” (SH 33a/ 646)

Östrük érür (ü) saķlamas ottın kebābnı “**Sarhoştur** ve ateşten kebabı (ciĝeri) korumaz.” (MSD 788)

Işķ yolında maĝa ikki 'aceb yoldaş érür “Bana aşķ yolunda iki tuhaf **yoldaştır**.” (NŞ 197/5)

Alar fāriĝ érür içmek yémekdin “Onlar yemeyi içmeyi bırakmışlardır.” (SASA 31/168)

c) III. şahıs çekimlerinde *tur-* fiilinden ya da onun ekleşmiş şekli olan *-dUr* ekinden yararlanılır. *-dUr*'lu şekil daha yaygındır.

Aķ turur anuĝ tozu birle yüzüm “Yüzüm onun tozu ile **aktır**.” (SH 34a/653)

Köpi andaķdur ki aşlā anuĝ mazmünün tefhīm kılmaķ bolmas. “Çoĝu **öyledir** ki hiçbirini için (Sart dilinde) kelime yapılmamıştır.” (ML 170/2)

Çoĝlarım aşşudur cānāne “(Meyvelerimin) büyükleri sevgili için **faydalıdır**.” (MEMÜ 48/24)

Yüreksizni yürekliklerge katĝan / Sarıķ yüzni kızıl kıĝan çağurdur “Yüreksizi yüreklilere katan, sarı yüzü kızıl yapan **şaraptır**.” (BÇ 332a)

Ferzendiñiz kimdür? “Oğlunuz **kimdir?**” (ŞMM 11/23)

Anıñ yaǵşı sözi köptür. “Onun güzel sözleri **çoktur.**” (MN I 7/T12)

Ĥasta köñlümge lebidür 'ilāc “Hasta gönlümün ilacı **dudağıdır.**” (HHD 59b 120/1)

Ol ki cāndın yaǵsıraǵdur sénsin andın yaǵsıraǵ “O candan **daha güzeldir,** sen ondan daha güzelsin.” (UHDÇT 16/2)

Yana anı déme sebze kim ol yoruñǵadur “Ona sebze deme, o **yoncadır.**” (FK 719/2)

Söz méniñ irmes alaruñdur bil “Söz benim değil, **onlarındır,** bil.” (BD 3/14)

Siziñ dostlarıñız kimler turur. “Sizin dostlarınız **kimlerdir?**” (ÇFK 24a/9)

ç) Yaygın olmamakla birlikte *tur-* fiili ve *-dUr* bildirme eki I. ve II. teklik şahıs çekimlerinde de kullanılarak anlam pekiştirilmiştir.

Bu cihān içre méndür mén eǵzūn “Bu dünyada en çok (beğenilen) **benim.**” (MEMÜ 48/26)

Méniñ babam turur sén. “**Benim babamsın.**” (ŞT 87b/16)

d) Ek-fiilin şimdiki zaman çekiminin olumsuzu *é(r)mes* “değil” kelimesi ile yapılır.

Séndin ayru çün émes-mén bir nefes “Çünkü senden bir an **ayrı değilim.**” (LT 189/CXLIII 2385)

Lāyıǵ émes sén bu şeref burcına “Bu şeref köşesine **layık değilsin.**” (MZE 100)

Çü 'arz eyledük bizdin érmes kuşūr “Hata **bizden değil,** (bunu) arz ettik.” (Sİ 266/3264)

Deryā vü bulut érmes kim eşk ile āhımdın “**Deniz ve bulut değil,** gözyaşı ve ahımdır.” (NŞ 187/2)

Közde érmes fürkatidin eşk-i gül-gūn kaǵresi “Onun ayrılık acısı sebebiyle olan kanlı gözyaşlarının damlası **gözde değildir.**” (NŞ 157/4)

Söz méniş érmes alarnıñdur bil “Söz **benim değil**, onlarındır, bil.” (BD 3/14)

Şi’ri yaman érmes. “Şiiri **fena değildir.**” (MN I 204/T109)

Çün yañşı durur yaman émes-tür “Çünkü **iyidir, kötü değildir.**” (LM 59/V-319)

e) Ancak bazı örneklerde Batı Türkçesinin etkisiyle *degül* “değil” sözü de kullanılmıştır.

Sén gāfil degül-sen mén gāfil-mén. “Sen **gafil değilsin**, ben gafilim.” (DC f. 34r/6)

2.2.1.1.5.2. Ek-Fiilin Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Çağatay Türkçesinde ek-fiilin görülen geçmiş zaman çekimi, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *ér-* fiiline *-dé* görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle oluşturulur. Çekim sırasında iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Çekimlerde zaman zaman *ir-* fiilinin *i-* şeklinde olduğu görülür. Olumsuz çekim ise “émes” ile yapılır. İncelenen eserlerden tespit edilen örnekler aşağıda gösterilmiştir:

I. Teklik Şahıs

Mén dağı bu dünyāda bir cān édim / Ādemler üstide sulḡān édim “Ben de bu dünyada **bir can idim.** İnsanlar üzerinde **sultan idim.**” (MZE 475)

Bir kaḡre érdim, tüştüm deñizge “**Bir damla idim**, denize düştüm.” (ŞMM 198/13)

Deşt ara Mecnūn-mén ammā tağ ara Ferhād édim “Çölde Mecnun’um ama dağda **Ferhat idim.**” (NŞ 308/3)

Mén kiçik érdim. “Ben **küçük idim.**” (NMŞF 80/152)

Ol vaḡt ki kiçik yaşlığ érdim. “O zaman **küçüktüm.**” (NMŞF 164/331)

Mén érdim cihānnı bir güli “Dünyanın bir gülü (de) **ben idim.** (BOD 89a/5)

Bir iki sā’at muḡa meşğül édim “Bir iki saat bununla **meşgul idim.**” (LT 274/CXCIII-3585)

Bir kéçe öz évimde érdim. “Bir gece **kendi evimde idim.**” (NMŞF 50/81)

*'Afv kılğıl kim özümde **yoğ édim** “Kendimde değildim, beni affet.”* (LT 109/LXXIX-1300)

***Yoğ érdim, ıfl érdim.** “Yok idim, küçük idim.”* (M-AŞN IV 10)

II. Teklik Şahıs

***Sén édiğ ki her işte yârim édiğ** “Sen her işte yârim idin.”* (GS-AŞN II 67/13)

III. Teklik Şahıs

*Bir ayağa **ağsağ érdi.** “Bir ayağı aksak idi.”* (DC f. 30r/8)

*Namaz-gâhiğ kaşığa bir uluğ deniz **bar érdi.** “Namaz kılınan yerin karşısında büyük bir deniz vardı.”* (ŞMM 18/5)

***ğayda érdi ħabîbim** “Sevgilim nerede idi?”* (ME 53/BN 275a)

***Kem émes érdi yâr ‘âlemde’** Sevgili dünyada kötü değildi.”* (BD 127/7)

***Ki on toğğuz érdi üçünçi bölük** “Üçüncü bölük on dokuz idi.”* (Sİ 109/923)

***ğavâb érdi ol érlerni murâdı** “O erlerin muradı sevap idi. (sevap kazanmak idi).”* (SASA 39/231)

*Ger ayda **taş émes érdi** kıyaşda nûr nédin “Ayda taş değildi, güneşte niçin nurdur?”* (NŞ 242/2)

*Moğollarınığ olturğan yerinde şehr **yoğ érdi.** “Moğolların oturduğı yerde şehir yok idi.”* (ŞTÜ ÇT 96/6)

*ğehr çu dūzah kibi **zindân édi** “Şehir cehennem gibi zindan idi.”* (YZ-HBÇYZ 6b/20)

I. Çokluk Şahıs

*Biz **bu édük.** “Biz bu idik.”* (NMSF 186/368)

*Mekke’de birev öyide **mihmân érdük.** “Mekke’de birinin evinde misafir idik.”* (NMSF 120/241)

II. Çokluk Şahıs

*Bî-haber hem bolsam özdin siz **haber-dâr êrdiñiz*** “Kendimden haberim olmasa da siz **haberdar idiniz.**” (FK 217/1)

*Ay ferzendim, **ķayda êrdiñiz?*** “Ey oğlum, **nerede idiniz?**” (ŞMM 19/2)

Siz êrdiñiz yaşlı tağam “Yaşlı dayım **siz idiniz.**” (BOD 45a/3)

III. Çokluk Şahıs

*Basa Türkistan ili kim **alarnıñ neslidin êrdiler.*** “Türkistan halkı **onların soyundan idi.**” (ÇKT 9a/10)

*Bu oğlanlar **ğāyet kōrklüg êrdiler.*** “Bu oğlanlar **gayet güzel idiler.**” (DC f. 21r/3)

İçküge meşğül êdiler oturup “Oturup **içkiyle meşgul idiler.**” (BÇ 330b)

*Yūsuf aħmed **sēni cānıñ êrdiler*** “Yusuf Ahmet **senin canın idiler.**” (BOD 48b/6)

Yoķ êdiler her né ki bar éylediñ “Her ne var ettiysen (hiçbiri) **yok idi.**” (HE-AŞN III 21/12)

2.2.1.1.5.3. Ek-Fiilin Duyulan Geçmiş Zaman Kipi

Çağatay Türkçesinde ek-fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi, *ér-* (*i-*) fiiline duyulan geçmiş zaman eki *-miş* getirilerek yapılır. Çekimde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Bu döneme ait incelenen eserlerde ek-fiilin duyulan geçmiş zamanı ile ilgili tespit edilen örnekler aşağıda gösterilmiştir:

III. Teklik Şahıs

*Yaman **ħaberi bar êrmiş.*** “Kötü haberi **varmış.**” (DC f. 9v/7)

*Her bahāri **kēlse andın soñ ħazānı bar êmiş*** “Her bahardan sonra sonbahar **var imiş.**” (NŞ 258/6)

Kelām êrmiş şfātınıñ birisi “Sıfatının birisi **kelam imiş.**” (SASA 23/109)

Ol hod otluq zār u ser-gerdān méniñ köñlüm émiş “O ateşli ve perişan (şaşkın) gönül, **benim gönlüm imiş.**” (NŞ 257/3)

Vaşl tapman veh tükenmes derd émiş derd-i firāq “Ayrılık derdi **tükenmez bir dert imiş.**” (MN I 461/T224)

Çok az örnekte isim ile ek-fiilin yer değiştirdiği görülür.

Bu hāletde çéngiz émiş uyquda “Bu durumda Cengiz **uykuda imiş.**” (Sİ 171/1851)

I. Çokluk Şahıs

Çalışmamızda I. çokluk şahıs çekimi ile ilgili bir örneğe rastlanmıştır: *Bizler gāfil ékenmiz.* “Bizler **gafil imişiz.**” (ŞMM 18/7)

Ancak bu örnekte çekim, *i(r)miş* ek-fiili ile değil, Özbek Türkçesinde isimlerin duyulan geçmiş zaman çekimini yapan *eken* kelimesi ile yapılmıştır. Bu örneğin tespit edildiği eser, Çağatay Türkçesinin Klasik Sonrası Dönemine aittir. Bu dönem eserlerinde mahalli Özbek ağızlarının etkisi oldukça fazla hissedilmektedir. Dolayısıyla bu örnek de bu etkinin bir sonucudur.

III. Çokluk Şahıs

Yahşı yaman ehl-i zamān kaşında ‘aziz ü mükerrem ve şerif ü muhterem érmişler. “Zamanın iyi kötü insanları karşısında **aziz, şerefli ve muhterem imişler.**” (HSHB-AŞN IV-57)

İncelenen eserlerde I. ve II. teklik şahıs ile II. çokluk şahıslara uygun örnekler bulunamamıştır.

2.2.1.1.5.4. Ek-Fiilin Şart Kipi

Çağatay Türkçesinde ek-fiilin şartı, genellikle *ér-* (*i-*) fiiline *-se* şart ekinin getirilmesiyle yapılır. Özellikle Klasik Sonrası Dönem eserlerinde zaman zaman bu çekimin, *bol-* fiilinin *-sa* şart ekiyle kalıplaşması sonucu oluşan ve Özbek Türkçesinde ek-fiilin şart çekimini yapan *bolsa* kelimesiyle yapıldığı görülmüştür.

Bu döneme ait incelenen eserlerde ek-fiilin şartı ile ilgili tespit edilen örnekler aşağıda

gösterilmiştir.

I. Teklik Şahıs

Men bülbül ésem, séni çemendin küniler-mén “Ben **bülbül isem** seni çimenden kıskanırım.” (MSD 409)

Néçük aña yétalmasmen egerçi dōstun bolsam “Senin dostun isem neden onun mertebesine yetişemem?” (MN 12/73)

II. Teklik Şahıs

Mü'min érseñ kılıp dürüñni nişār “**Mümin isen** incini saçıp...” (ÇH-AŞN IV 19/2)

Eger ümmî éseñ ol dem kārī “Eğer ümmî isen o zaman oku.” (BD 4/20)

III. Teklik Şahıs

'Aklıñız bar érse kılmanñ yār hecrin ihtiyār “Aklınız **varsa** sevgilinin ayrılığını seçmeyin (sevgiliden ayrı kalmayın).” (NŞ 179/7)

İstemek bu érse köz dağı 'aceb ol nev' yaş “İstemek **bu ise** gözde niçin böyle yaş var?” (NŞ 256/1)

Liķā mümkün ése uçmaķ tamuğdın kaçma kim bolmas “Allah’a kavuşma **mümkün ise** cennet ve cehennemden kaçma olmaz” (NŞ 327/9)

Nevāyī éyle anıñ 'ışķı terkini yoķ ése “Nevâyi eğer **yok ise** (olmazsa) onun aşkını terk et (aşkından vazgeç)” (NŞ 82/7)

2.2.2. SIFATLAR

Varlıkları ve kavramları çeşitli yönlerden niteleyen ve belirten kelime türü olan sıfatların anlam ve işlev bakımından kendi varlığını ortaya koyabilmesi için mutlaka bir ismi nitelemesi veya türlü yönlerden belirtmesi gerekir. Çokluk, iyelik, soru ve hâl eklerini alamayan sıfat görevindeki kelimeler, ancak bağlı buldukları isimlerden ayrılıp onları niteleme ve belirtme görevinden sıyrıldıklarında bu ekleri alabilir.

Korkmaz, sıfatların isim soylu sözler olduğunu belirterek şu açıklamalarda bulunur: “Aslında sıfatlar da ad soylu sözler olduklarına göre, bir bakıma elbette ad sayılırlar. Ancak, bunların 'ad' veya 'sıfat' diye adlandırılmaları kullanılış biçimlerine bağlı olduğundan, aralarında önemli bir ayrılık vardır. Adlar, somut veya soyut bir nesneye ad oldukları, kendi başlarına bir varlığı, bir nesneyi karşıladıkları hâlde, sıfatlarda böyle bir özellik yoktur. Onlar kendi başlarına bir varlığı, bir nesneyi temsil edemezler. Yalnızca varlık ve nesnelere var olan niteleme ve belirtme özelliklerini soyut olarak gösterirler: *akıllı, küçük, mavi, zengin, birkaç* gibi.” (Korkmaz, 2007a, 333).

Ergin, isimler ve sıfatlar arasındaki farkı şöyle açıklar: “Her sıfat isim olarak kullanılmakta, fakat her isim sıfat olarak kullanılmamaktadır. Her ismin sıfat olarak kullanılmamasına sebep, bu iki isim çeşidi arasında ince bir fark bulunmasıdır. İsimler nesnelere adı olarak çok cepheli bir ifadeye sahip olan kelimelerdir. Bir isim karşıladığı varlığın yalnız bir vasfını değil, birçok vasıflarını, birçok cephelerini ifade eder; her cephesi ile varlığın bütününe göz önünde canlandırır. Sıfatlar ise, nesnelere vasıflarının adı olarak tek cepheli bir ifadeye sahiptirler.” (Ergin, 1990, 233).

Çağatay dönemi eserlerinde görülen sıfatlar, Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* adlı çalışmasında ileri sürdüğü görüşler örnek alınarak (Korkmaz, 2007a, 337) kökenlerine, yapılarına ve işlevlerine göre üç ana başlık altında sınıflandırılmıştır.

2.2.2.1. Kökenlerine Göre Sıfatlar

Çağatay Türkçesine ait eserlerden tespit edilen sıfatlar kökenlerine göre; 1) Türkçe Kökenli Sıfatlar, 2) Yabancı Kökenli Sıfatlar, 3) Karışık Kökenli Sıfatlar olmak üzere üç gruba ayrılmıştır.

2.2.2.1.1. Türkçe Kökenli Sıfatlar

Çağatay dönemi eserlerinde görülen sıfatların önemli bir bölümü Türkçe kökenlidir. Bunların bir kısmı kök hâlindeyken bir kısmı, sıfatların yapısı işlenirken belirtileceği üzere türemiş veya birleşik yapıdadır: *ağır uyku* “**ağır** uyku” (NŞ 97/4), *ak süt* “**ak** süt” (ŞMM 1810), *al iniş* “**al** yanağın” (ML 173/9), *béyik tağ* “**büyük** dağ” (FŞ 382/161), *eski yurt* “**eski** yurt” (DC f. 39r/18), *égri yollar* “**eğri** yollar” (LT 59/XXXV-600), *ğara kayğı* “**kara** kayğı” (FŞ 132/80), *ğaranğı tün* “**karanlık** gece” (HBDS XXXVIII/1), *kök serāy* “**mavi** saray” (DC f. 16v/18), *sarığ yüz* “**sarı** yüz” (BÇ 332a), *sürmesiz köz*

“sürmesiz göz” (LD 438/2), *toğrı yol* “doğru yol” (LT 103/LXXIX-1200), *tüz yol* “düz yol” (NŞ 389/8), *uluğ taşlar* “büyük taşlar” (ÇZTKUÖB 241a/11), *yaman haber* “kötü haber” (DC f. 9v/7), *yaşıl kuş* “yeşil kuş” (NMŞF 371/596), *yıkuğ dñvār* “yıkık duvar” (FK 508/5).

2.2.2.1.2. Yabancı Kökenli Sıfatlar

Çağatay Türkçesinde, sosyal, kültürel, siyasi ve dinî ilişkilerin bir sonucu olarak girmiş yabancı kökenli sıfatların sayısı da az değildir. Bu tür sıfatların bir kısmı Farsça veya Arapça olabildiği gibi bir kısmı da karışık kökenlidir. Bu sıfatlar, metinlerden tespit edilen örnekler doğrultusunda aşığıda açıklanmıştır.

2.2.2.1.2.1. Farsça Kökenli Sıfatlar

Çağatay Türkçesinde yabancı kökenli sıfatların önemli bir kısmı Farsça kökenlidir: *bed-baht kız* “bedbaht kız” (ŞT 91a/9), *göl-reng* ‘ālem “gül renkli dünya” (BV 41/5), *hasta köñlüm* “hasta gönlüm” (HHD 59b 120/1), *lāle-gün kadeh* “lale renkli kadeh” (NŞ 188/6), *ser-hoş köñlüm* “sarhoş gönlüm” (NŞ 157/7), *süzān köñül* “yakıcı gönül” (HBD F228a/2), *şüm iş* “uğursuz iş” (NŞ 412/6), *zār cismim* “ağlayan bedenim” (HBD F16a/2).

2.2.2.1.2.2. Arapça Kökenli Sıfatlar

İncelenen eserlerde görülen Arapça kökenli sıfatlardan bir kısmı şunlardır: *hüş kul* “has kul” (FN 9/14), *mahzūn köñül* “hüzünlü gönül” (HBDS XXXIII/1), *māvi köñlek* “mavi gömlek” (NŞ 484/5), *melek-sīmā yigit* “melek yüzlü genç” (FK 683/1), *mülā’ib hindū* “oynayan benek ” (NŞ 365/5), *şāf su* “saf su” (MZE 471).

2.2.2.1.3. Karışık Kökenli Sıfatlar

Çağatay Türkçesinde, karışık kökenli sıfatlar, Arapça bir isimle Farsça bir ekin, Arapça bir isimle Türkçe bir ekin ya da Farsça bir isimle Türkçe bir ekin birleşmesiyle oluşmuş sıfatlardır.

2.2.2.1.3.1. Arapça İsim ve Farsça Ekten Oluşanlar

İncelenen eserlerde tespit edilen Arapça isimle Farsça ekten oluşan sıfatlar sınırlı sayıdadır: *belā-keş* ‘āşık “bela çeken âşık” (FK 63/5), *gam-gñn til* “gamlı dil” (NŞ

229/4). Bu tür sıfatlar, çalışmamızda iki grupta incelenmiştir.

2.2.2.1.3.2. Arapça İsim ve Türkçe Ekten Oluşanlar

Bu tür sıfatlar, Arapça kökenli isme çoğunlukla *+II*, *+IU*; *+lığ*, *+lig*, *+luğ*, *+lüg*; *+sIz* yapım eklerinin getirilmesiyle oluşmuştur: *belâli kaş* “**belalı** kaş” (NŞ 197/1), *mevclüğ su* “**dalgalı** su” (BV 175/1), *muḥabbetsiz gül* “**muhabbetsiz** gül” (BOD 3b/8).

2.2.2.1.3.3. Farsça İsim ve Türkçe Ekten Oluşanlar

Bu tür sıfatlar da Farsça kökenli isme yine *+II*, *+IU*; *+lığ*, *+lig*, *+luğ*, *+lüg*; *+sIz* yapım eklerinin getirilmesiyle oluşmuştur: *derdlîğ efgân* “**dertli** feryat” (NŞ 464/3), *ḥârsız gül* “**dikensiz** gül” (BV 525/1), *dūdsız ot* “**dumansız** ateş” (BV 525/1), *mühürli yüzüg* “**mühürlü** yüzük” (DC f. 16v/15), *vefâsız âdemîler* “**vefasız** insanoğlu” (FŞ 449/84).

2.2.2.2. Yapılarına Göre Sıfatlar

İncelenen Çağatay dönemine ait eserlerde görülen sıfat görevli kelimeler, yapılarına göre; 1) Basit Sıfatlar, 2) Türemiş Sıfatlar, 3) Birleşik Sıfatlar, 4) Kelime Gruplarından Oluşan Sıfatlar olmak üzere dört başlık altında değerlendirilmiştir.

2.2.2.2.1. Basit Sıfatlar

Herhangi bir yapım eki almamış kök durumundaki sıfatlardır: *aķ saç* “**ak** saç” (NŞ 309/3), *kök serāy* “**mavi** saray” (DC f. 16v/18), *tüz yol* “**düz** yol” (SASA 25/129), *yaş yıgaçlar* “**genç, taze** ağaçlar” (SGBÇÇ-HKÇTÜA 4/93b).

2.2.2.2.2. Türemiş Sıfatlar

İsim veya fiil türündeki kelimelere sıfat türetme işlevi olan yapım eklerinin getirilmesiyle oluşan sıfatlardır. Bu tür sıfatlar, isimden ve fiilden türemiş sıfatlar olarak iki grupta incelenir.

2.2.2.2.2.1. İsimden Türemiş Sıfatlar

İsimlere sıfat yapma işlevi olan isimden isim yapma eklerinin getirilmesiyle oluşan sıfatlardır. Çalışmamızın “İsim Yapım Ekleri” bölümünde sıfat türetme işlevi olan bu ekler ayrıntılı olarak incelendiği için burada tekrar aynı eklere değinilmeyecek, sadece örnekler verilecektir: *muḥluğ cān* “**kederli, sıkıntılı** can” (HBDS XLV/6), *sürmesiz göz*

“sürmesiz göz” (LD 438/2), *vefāsız ādemī* “vefasız insanoğlu” (FŞ 449/84), *yaşıl kuş* “yeşil kuş” (NMF 371/596).

2.2.2.2.2. Fiilden Türemiş Sıfatlar

Fiillere sıfat yapma işlevi olan fiilden isim yapma eklerinin getirilmesiyle oluşan sıfatlardır: *béyik tağ* “büyük dağ” (FŞ 382/161), *bozuğ kabrim* “bozuk kabrim” (NŞ 461/6), *késik baş* “kesik baş” (FŞ 216/21), *savuğ yil* “soğuk yıl” (FŞ 139/81), *uzun tün* “uzun gece” (Sİ 234/17), *yıkuğ dñvār* “yıkık duvar” (FK 508/5).

2.2.2.2.3. Birleşik Sıfatlar

“Birleşik sıfatlar, birden çok kelimenin kendi anlamlarını koruyarak veya değiştirerek tek bir anlam oluşturacak biçimde bir araya gelmesinden oluşmuş sıfatlardır.” (Korkmaz 2007b, 47-48). Çağatay Türkçesinde bu tür sıfatlar aşağıda belirtilen yollarla yapılır.

a) Çağatay Türkçesindeki birleşik sıfatların bir kısmı sıfat tamlaması yapısındadır: *bir kaþe su* “bir damla su” (GS 10/2), *kuļađı bir karışlığ tazı itler* “kulağı bir karış (olan) tazı köpekler” (ZFM 27/10), *lāle-gūn kadeĥ* “lale renkli kadeh” (NŞ 188/6).

b) Çağatay dönemi eserlerinde görülen birleşik sıfatların bir kısmı iki isimden oluşmuş bir tamlamanın sonuna +II, +IU; +IIğ/+IUğ yapım eklerinin getirilmesiyle meydana gelir: *serv boyluğ yigit* “servi boylu yiğit” (NA-CAB-270), *taş bağırlı kōñül* “taş bağırlı gönül” (GD-HKÇTÜA 12/6).

c) Bazı birleşik sıfatlar, bir sıfatla +II/+IU; +IIğ/+IUğ; +sIz/+sUz eklerinden birini almış bir isimden oluşmuştur: *kiçik yaşlığ yigit* “küçük yaşlı genç” (MN I 173/T101), *yaşıl tonluğ baş* “yeşil elbiseli baş (sevgili)” (HBDS XL/2).

ç) Yaygın olmamakla birlikte isnat grubu biçiminde sıfatlar da bulunmaktadır: *béli bağlığ bende* “beli bağlı köle” (MSD 38).

d) Kimi birleşik sıfatlar, isim tamlaması yapısındadır: *köz nūri ferzendim* “gözümün nuru oğlum” (ZFEM I 372/20).

e) Kimi zaman birleşigi oluşturan isim veya isim türünden kelimelerde herhangi bir ses değişikliği olmaz. Bu kelimeler ayrı yazılabildiği gibi birleşik de yazılabilir: *her bir*

sögünç “her bir azarlama” (ÇŞAG II/2), *uşol yer* “o yer” (ŞT 75b/5).

2.2.2.2.4. Kelime Gruplarından Oluşan Sıfatlar

a) Çeşitli sıfat-fiil ekleri ile kurulmuş olan sıfat-fiil grupları, bir isim veya isim tamlamasının önünde sıfat gibi kullanılabilir (Korkmaz, 2007a, 351). Bu tür kullanımlar Çağatay Türkçesinde de oldukça yaygındır: *bizni bilen hem-rāh bolğan yigitler* “bizimle yol arkadaşı olan yiğitler” (BOD 53b/9), *buğdāy unındın bolğan aş* “buğday unundan yapılan yemek” (ŞT 90b/6), *ğara Ğannıy yibergen çiriki* “KaraHan'ın gönderdiği ordu” (ÇKT 5a/9), *ğarılığ bābıda aytulğan meşnevī* “ihtiyarlık hakkında söylenen mesnevi” (MN I 296/T128), *ğalıc urar kün* “kılıç vurulan gün” (BOD 27a/1), *mest bolğan kişi* “sarhoş olan kişi” (ŞMM 129/8).

b) Bir isimle bir edatın oluşturduğu edat grubu, başka bir ismin önünde sıfat görevi görebilir (Korkmaz, 2007a, 355). Çağatay Türkçesindeki bu tür örneklerin belli başlıları şunlardır: *dūzağ kibi zindān* “cehennem gibi zindan” (YZ-HBÇYZ 6b/20), *ğonçe yañlığ köñlümi* “gonca gibi gönlümü” (YED 49/3), *ğül-berg dék til* “gül yaprağı gibi dil” (NŞ 145/2), *ğāle dék tiş* “jale gibi diş” (NŞ 145/2), *incü yañlığ tiş* “inci gibi diş” (YED 168/3), *ğārūn genci dék genc* “Karun'un hazinesi gibi hazine” (FŞ 284/66).

c) Sıfat görevindeki söz, sayı grubu biçiminde olabilir: *on bir kişi* “on bir kişi” (Sİ 105/862), *on yétti yıl* “on yedi yıl” (ŞT 109/16).

Çağatay Türkçesinin Klasik Sonrası Dönem eseri olarak nitelendirebileceğimiz *Bozoğlan (Yūsuf Bég ve Ahmed Bég) Destanı / İnceleme-Metin-Dizin* adlı çalışmada karşımıza çıkan *ikkem altmış nēe* “elli sekiz mızrak” (BOD 36a/4) örneği de farklı bir sayı grubu yapısındadır. Bu tür örnekler, söz konusu eserde sık sık karşımıza çıkmaktadır: *ikkem otuz yer* “yirmi sekiz yer” (BOD 28a/7) (*iki kem otuz > ikkem otuz*).

ç) Çağatay Türkçesindeki sıfatlar, İsim çekim ekleriyle kurulmuş kelime gruplarından oluşabilir. Bulduğumuz örnekte çıkma haline dayanan bir kelime grubu vardır: *lāleler yafrağıdın köñlek* “laleler yaprağından gömlek” (NŞ 327/2)

d) Bu dönem eserlerinde kelime tekrarı yoluyla yapılan sıfatlar da vardır: *ğalka Ğalka kākül* “halka halka kākül” (YED 29/2), *reng-be-reng Ğülzār* “rengarenk gül bahçesi”

(ŞHD 120/4).

2.2.2.3. İşlevlerine Göre Sıfatlar

Çağatay dönemi eserlerinde görülen sıfat görevli kelimeler, Genel Türkçeye uyumlu olarak, işlevlerine göre nitelik sıfatları ve belirtme sıfatları şeklinde iki gruba ayrılır.

2.2.2.3.1. Nitelik Sıfatları

Varlıkları durum, biçim, renk vb. bakımlardan niteleyen bu sıfatların Çağatay Türkçesindeki işlevlerini şu şekilde açıklayabiliriz:

a) Varlıkların renklerini bildirir: *aķ serāy kōk serāy* “beyaz saray, mavi saray” (DC f. 16v/18), *al iniñ* “al yanağın” (ML 173/9), *ergāvānī ton* “erguvani elbise” (GS-AŞNOŞE 142), *ķara zūlfūñ* “siyah saçın” (NŞ 323/6), *ķızıl su* “kızıl su” (FŞ 132/80), *māvi kōñlek* “mavi gömlek” (NŞ 484/5), *sarığ cihrem* “sarı çehrem” (BV 28/3), *yaşıl kuş* “yeşil kuş” (NMŞF 371/596).

b) Varlıkların soyut özelliklerini bildirir: *ağır uyķu* “ağır uyku” (NŞ 97/4), *güzel şāh* “güzel şah” (BOD10b/9), *mahzūn kōñül* “hüzünlü gönül” (HBDS XXXIII/1), *muñluğ cān* “sıkıntılı can” (HBDS XLV/6), *vefāsız ādemīler* “vefasız insanoğlu” (FŞ 449/84), *yaman ħaber* “kötü haber” (DC f. 9v/7).

c) Varlıkların dış görünüşlerini ifade eder: *béyik tağ* “büyük dağ” (FŞ 382/161), *égri yollar* “eğri yollar” (LT 59/XXXV-600), *ķaranğu tün* “karanlık gece” (HBDS XXXVIII/1), *sürmesiz kōz* “sürmesiz göz” (LD 438/2), *uluğ taşlar* “büyük” (ÇZTKUÖB 241a/11), *uvaķ üjme* “ufak dut” (MEMÜ 46/15), *yıķuğ dīvār* “yıkık duvar” (FK 508/5).

ç) Varlıkların duyu organları ile algılanan niteliklerini bildirir: *ısığ dem* “sıcak nefes” (ML 173/5), *savug yil* “soğuk yel” (FŞ 139/81).

d) İsme herhangi bir özelliğe sahip olma, o özelliği taşıma niteliği katar: *belalığ tün* “belalı gece” (BV 736), *iźırāblığ* “ıstıraplı gönlüm” (NŞ 414/5), *ķanlı eşkim* “kanlı gözyaşlarım” (YED 26/5), *ķayğuluğ kōñlüm* “kaygılı gönlüm” (NŞ 79/5)

e) Yokluk ifade eder: *ħārsız gül* “dikensiz gül” (BV 525/1), *dūdsız ot* “dumansız ateş”

(BV 525/1), *dāğsız lale* “dağsız lale” (BV 525/1), *muḥabbetsiz gül* “muhabbetsiz gül” (BOD 3b/8).

f) Varlıkların belirgin özelliklerini, alışkanlıklarını bildirir: *avcı yigitler* “avcı yiğitler” (ZFM 27/10), *yağmacı kâfir* “yağmacı kâfir” (ŞHD 133/2).

g) Bir nesnenin yapıldığı maddeyi bildirir: *altun kafes* “altın kafes” (GS 788-LV), *kümiş taht* “gümüş taht” (LD 524), *lâleler yaфраğının köñlek* “laleler yaprağından gömlek” (NŞ 327/2).

2.2.2.3.1.1. Sıfatlarda Karşılaştırma ve Derecelendirme

Sıfatlar, varlıkların niteliklerini ya doğrudan doğruya ya da benzetme ve karşılaştırmaya dayanan kıyaslama yoluyla bildirir:

2.2.2.3.1.1.1. Eşitlik Derecesi

Çağatay Türkçesinde iki varlık arasındaki nitelik yönünden benzerlik veya eşitlik, *dék*, *kibi*, *yanlıg* edatları ve +çA eşitlik eki ile sağlanır: *dūzaḡ kibi zindān* “cehennem gibi zindan” (YZ-HBÇYZ 6b/20), *gonçe yanlıg köñlüm* “gonca gibi gönlüm” (YED 49/3), *kızıl gül dék yüz* “kızıl gül gibi yüz” (ŞMM 198/2), *kuyaşça yüz* “güneş gibi yüz” (BV 233/4), *Yétti gerdünça cernal* “yedi dünya gibi cernal” (BV 233/4), *sendék ulan* “senin gibi yılan” (BOD 102b/7).

2.2.2.3.1.1.2. Üstünlük (Karşılaştırma) Derecesi

Çağatay Türkçesinde nitelik sıfatları +rAK eki ve *artuḡ* kelimesi ile karşılaştırma ifade eder: *azraḡ su* “daha az su” (NMŞF 376/602), *köprek evkāt* “daha çok yemek” (TMA-AŞN IV-49), *piledin artuḡ zarif* “ipek kozasından daha fazla zarif” (MZE 378), *üç kişidin artuḡ kişi* “üç kişiden fazla kişi” (ÇZTKUÖB 307b/12).

2.2.2.3.1.1.3. Aşırılık Derecesi

Sıfatlardaki aşırılık derecesi, Çağatay Türkçesinde *köp*, *asru*, *asru köp*, *ḡayli* gibi kelimelerle ifade edilir: *asru uluḡ taşlar* “çok büyük taşlar” (ÇZTKUÖB 241a/11), *köp mälli kedḡudaylar* “çok mallı kedhudalar” (ŞT 103a/16).

2.2.2.3.1.2. Sıfatlarda Pekiştirme

“Niteleme sıfatlarının ilk hecelerini *m, p, r, s* ünsüzlerinden biriyle kapayarak benzer hecelerın tekrarı esasına göre kurulan ve niteliği yoğunluk bakımından en yüksek derecesiyle gösteren sıfat” (Korkmaz, 2007b, 175) pekiştirme sıfatıdır. Nitelik sıfatlarındaki pekiştirme yani anlamı güçlendirme işlevi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de *m, p, r, s* ünsüzleri ile yapılmış pekiştirme sıfatları ile karşılanır: *kapkara kul* “**kapkara** köle” (MEMÜ 46/16), *kapkızıl kan* “**kıpkırmızı** kan” (ZFEM I 355/14).

Çağatay Türkçesinde sıfatlardaki pekiştirme işlevi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kelime tekrarı yoluyla da yapılabilir: *halqa halqa kâkül* “**halka halka** kâkül” (YED 29/2), *reng-be-reng gülzâr* “**rengarenk** gül bahçesi” (ŞHD 120/4).

2.2.2.3.1.3. Sıfatlarda Küçültme

Çağatay Türkçesinde nitelik sıfatları, +*GInA*, +*KInA*; +*çUq*; +*mtul*, +*ImtUl*, +*UmtUl* eklerini alarak önüne geldikleri isimlerin anlamlarında bir küçültme, ve azaltma meydana getirirler: *kökümtül* “**mavimsi**” (*kök* “gök, mavi”) (Eckmann, 2003a: 47), *nâzikkine ayağları* “**nazikçe** ayakları” (BOD 54a/2), *yarımçuq peşşe nîşi* “**yarım** sivrisinek zehri” (NŞ 322/6).

2.2.2.3.1. Belirtme Sıfatları

İsimleri işaret, soru, belirsizlik ve sayı bakımından belirten sıfatlardır. Bu sıfatlar, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de işaret, sayı, soru ve belirsizlik sıfatları olmak üzere dört gruba ayrılır.

2.2.2.3.1.1. İşaret (Gösterme) Sıfatları

İşaret sıfatları, varlıkları mekândaki, zamandaki veya tasavvurdaki uzaklık derecelerine göre göstererek belirten sıfatlardır (Korkmaz, 2007a, 385). Çağatay Türkçesinde bu işlevi yüklenmiş olan kelimeler aşağıda gösterilmiştir.

2.2.2.3.1.1.1. Bu

Aslında işaret zamiri olan bu kelimeyi Gabain, Eski Moğolcadaki *mun* şekline dayandırır (Gabain, 2000: 67): *bu iş* “**bu** iş” (LT 196/CXLVII-2485), *bu ajun* “**bu**

dünya” (MSD 540).

Özellikle Klasik Sonrası Dönem eserlerinde “bu” şeklinin yanında nadiren “bol” şekli de görülmektedir: *Maña bol térini satğıl*. “Bana bu deriyi sat.” (ŞMM 221/5), *bol şehiriñ kādīsi kim, mollāsi kim?* “**Bu** şehrin kadısı, mollası kimdir?” (ŞMM 124/11).

Yine bir Klasik Sonrası Dönem eseri olan *Mûsâ-nâme*'de de aynı sıfatın *bul* şekli geçmektedir: *bul demde* “**bu** zamanda” (MN 2/3), *bul zamān* “**bu** zaman” (MN 4/19).

2.2.2.3.1.1.2. Şol

Uş+ol kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiği bilinmektedir. Çalışmamızda taranan eserlerden “*şol*” kelimesinin sıfat görevinde kullanımına dair çok az örnek bulunmuştur: *şol deryā* “**şu** deniz” (ŞHD 189/3), *şol köz* “**şu** göz” (ŞHD 85/1).

2.2.2.3.1.1.3. Ol

“Ol” kelimesi aslında bir işaret zamiridir. Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de sıfat görevi üstlenebilir: *ol gül* “**o** gül” (NŞ 397/4), *ol şanem* “**o** güzel” (ÇŞAG IX/1). Bir örnekte *o* şekline rastlanmıştır: *o yan* “**o** yan” (HHM 290/2087).

2.2.2.3.1.1.4. Uş, Uşal, Uşbu, Uşol, Uşul

uş çöl “**bu** çöl” (ŞHD 160/2), *uşal deryā* “**bu** deniz” (ŞHD 181/2), *uşbu* ‘ışık derd ü gamı’ “**bu** aşk acısı ve üzüntüsü” (ŞHD 287/5), *uşol çehre* “**o** yüz” (LD 180/2), *uşul eşik* “**o** kapı” (LM 240/XXV-2142).

2.2.2.3.1.2. Sayı Sıfatları

Varlıkları miktar, sıra, üleştirme, topluluk vb. bakımlardan belirten bu sıfatlar aslında birer sayı ismidir. Ancak cümle içinde isimlerin önüne gelerek onları sayı bakımından belirttiklerinde sıfat görevini üstlenirler. Bu sebeple, çalışmanın bu bölümünde sıfat işlevi kazanmış olan sayı isimleri ele alınmış; fakat sayı isimleri farklı bir başlık altında ayrıca da değerlendirilmiştir.

Çağatay Türkçesinde sayı sıfatları, isimleri belirtme biçimlerine göre asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, kesirli sayı sıfatları, üleştirme sıfatları ve topluluk sayı sıfatları olmak üzere beş gruba ayrılır.

2.2.2.3.1.2.1. Asıl Sayı Sıfatları

Somut ve soyut isimlerin sayılarını gösteren asıl sayı sıfatlarının Çağatay Türkçesindeki örnekleri şunlardır: *béş pīl* “beş fil” (ÇZTKUÖB 222a/6), *yétti yıl* “yedi yıl” (BOD 100a/1), *otuz miñ kâfir* “otuz bin kâfir” (BOD 102b/8), *yüz miñ hüsñ* “yüz bin güzellik” (LD 438/2).

2.2.2.3.1.2.2. Sıra Sayı Sıfatları

Varlık ve nesnelereki derecelenme sayısını gösteren sıra sayı sıfatlarının Çağatay Türkçesinde gösterdiği özellikler aşağıda özetlenmiştir:

a) Çağatay Türkçesinde bu tür sıfatlar yaygın olarak *+InçI*, *+UnçI* eki ile yapılır: *ikinçi kün* “ikinci gün” (LM 103/XI-738), *üçünçi bölük* “üçüncü bölük” (Sİ 109/923), *törtünçi kün* “dördüncü gün” (ÇZTKUÖB 262a/3), *béşinçi kurgan* “beşinci mezar” (FŞ 398/96), *altınçi kök* “altıncı gök” (FŞ 398/100), *yéttinçi tãrem* “yedinci kubbe” (LT 24/II-135), *sékkizinçi tãrem* “sekizinci kubbe” (FŞ 91/25), *toğkuzunçi kök* “dokuzuncu gök” (FŞ 399/110).

b) Sıra sayı sıfatları nadiren *+LANçI* eki ile de yapılabilir: *béşlençi oğlı* “beşinci oğlu” (ŞT 85a/4), *toğkuzlançi ay* “dokuzuncu ay” (ŞT 74a/18), *yéttilençi arka* “yedinci kuşak” (ŞT 99/9). Bu tür kullanımlar, daha çok Klasik Sonrası Dönem eserlerinde görülür.

c) “Evvelgi, burunğı” kelimeleri “birinci” anlamını ifade eden sıfat görevinde kullanılabilir: *avvalgi maqālat* “ilk sözler” (HM T759a 1), *evvelgi mısra'nıñ burunğı cüzvin* “şadr” dirler “ilk mısranın birinci kısmına 'sadr' derler.” (ME 33/BN 273a).

ç) Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de sayı sıfatlarından sonra gelen isimler çokluk eki almaz. Ancak bazı yapılarda bu durum görülebilir: *béş gencler* “beş hazineler” (LM 65/VI-372), *kırk yigitler* “kırk yiğitler” (BOD 14a/3).

2.2.2.3.1.2.3. Kesirli Sayı Sıfatları

Kesirli sayı sıfatları, “Nesnelerin sayıca bir parçasını belirten sıfatlar; tam sayıların bir parçasını, kesirli sayıları gösteren sayı sıfatlarıdır” (Korkmaz, 2007b, 146). Bu tür sıfatların Çağatay Türkçesinin incelenen eserlerinden tespit edilen belli başlı örnekleri

şunlardır: *yarım kéçe* “gece yarısı” (LT 269/CLXXXIX-3510), *yilda bir ay* “yilda bir ay” (NŞ 449/7).

2.2.2.3.1.2.4. Üleştirme Sayı Sıfatları

Üleştirme sıfatları, ilgili olduğu nesneyi sayı bakımından paylaşırma, dağıtma, ayırma ve bölük bölük gösterme yönlerinden açıklayan sıfatlardır (Korkmaz, 2007b, 223). Çağatay Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları *+Ar*, *+şAr* ekleriyle yapılır: *Her kıysımızniñ birer kızımız bar ve her biriniñ törter miñ koyı bar*. “Her birimizin birer kızı var ve onların her birinin dörder bin koyunu var.” (NMSF 154/313), *miñer tenge alapa berdi*. “**biner** tenge alapa verdi.” (DC f. 27r/16).

Bir örnekte *+rer* eki ile yapıldığı görülmüştür: *Kişi başığa ikirer batman* “Kişi başına (her kişi için) ikişer batman.” (MDF 1882).

2.2.2.3.1.2.5. Topluluk Sayı Sıfatları

“Asıl sayı sıfatlarına gelerek belirttikleri nesnelere arasında yakınlık, birlik olduğunu gösteren ve bir nesne topluluğu bildiren sayı sıfatlarıdır” (Korkmaz, 2007b, 216). Çağatay Türkçesinde bu sıfatlar, asıl sayılara *+t*, *+(I)z*, *+(U)z* ekinin getirilmesiyle kurulur ve o sayıya bir “topluluk” anlatımı kazandırır. Ancak bu örneklerin sayısı çok değildir: *ikit kız* “iki kız” (ZFM 62/10), *ikiz oğlu* “ikiz oğlu” (ŞT 70a/1).

2.2.2.3.1.3. Soru Sıfatları

İsmin yerini, sayısını, durumunu ve zamanını soru yoluyla belirten sıfatlardır. Çağatay Türkçesindeki belli başlı soru sıfatları şunlardır: *kanday ézā* “nasıl eziyet” (BOD 83b/3), *kay diyār* “hangi diyar” (SS-AŞN III 338/5), *kaysı yurt* “hangi yurt” (BOD 70a/3), *kaysı bir derdimni* “hangi bir derdimi” (ŞMM 68/12), *kayu çemen* “hangi çimen” (NŞ 528/4), *ne sebeb* “hangi sebep” (MZE 184), *né söz* “nasıl söz” (NMSF 67/118).

2.2.2.3.1.4. Belirsizlik Sıfatları

Belirsizlik sıfatları, “Kişileri, nesnelere ve diğer kavramları karşılayan adları; sayı, miktar vb. bakımlardan kabataslak gösteren sıfatlardır.” (Korkmaz, 2007b, 39). Bu tür sıfatların Çağatay Türkçesindeki başlıca örnekleri şunlardır: *barça* ‘*ālem* “bütün

dünya” (ŞHD 11/4), *barı sultanlar* “**bütün** sultanlar” (MBŞHBÜŞ 86b/14), *bir kiçe tüşte kördüm* “**bir** gece düşte gördüm.” (NŞ 395/3), *bir néçe aḥker* “birçok (pek çok) ateş koru” (NŞ 397/4), *cümle bildiklerin* “**bütün** bildiklerini” (HHM 293/2119), *fulān şehir* “**filan** şehir” (NMSF 450/760), *her zamān* “**her** zaman” (MN 37/4), *heme kullar* “**bütün** kullar” (MN 29/202), *hemme sergerdeler* “**bütün** ele başları” (BOD 8a/4), *her kirpiki* “**her** kirpiği” (HBDS XII/4), *her bir sögünç* “**her bir** azarlama” (ÇŞAG II/2), *hiç kişi* “**hiç** kimse” (GS 32/2), *néçe kul* “**nice** kul” (FN 5/24), *özge tildür özge sözdür özge hāl* “**başka** dildir, **başka** sözdür, **başka** durum(dur).” (LT 35/XIII-285).

2.2.3. ZAMİRLER

Kişilerin, canlı ve cansız varlıkların yerini tutan, onları işaret veya soru yoluyla temsil eden isim türünden kelimeler olan zamirler, nesnelere dildeki gerçek karşılıkları olmayıp sadece gerektiği zaman onları ifade edebilen kelimelerdir. Bu işi de nesnelere temsil etmek veya işaret etmek (göstermek) suretiyle yaparlar (Ergin, 1990, 249).

Zamirler sayı itibariyle az olan kelimelerdir. Grönbech, konu ile ilgili olarak “Zamir sınıfı, fark edilmeden isim sınıfına doğru kayıyor. Dilden hareketle zamir olarak gösterilebilecek kelimeler çok azdır ve dış alâmetlerin olmadığı yerde, bir kelimenin şu veya bu kelime sınıfından sayılması şahsî takdire kalıyor.” açıklamalarında bulunur (Grönbech, 2000: 30).

Eraslan, zamirlerin bu özelliğiyle ilgili “Zamirler her hâlde işaret kelimeleridir. Dilin işaret ihtiyacından türeyen kelimelerdir. Diğer nesne adları gibi direkt nesneyi karşılayan kelimeler olmayıp konuşan, hitap edilen, gaip gibi varlıkları işaret etmek veya göstermek suretiyle belirleyen kelimeler oldukları için sayıları azdır. İkinci bir delil de üçüncü şahıs zamirinin aslında işaret zamiri olmasıdır.” demektedir (Eraslan, 1999b: 335-345).

Her hâliyle isimlere benzeyen zamirler, onlar gibi çokluk ve hâl eklerini alabilir. Ancak isimler gibi kelime yapımına elverişli değildir (Eraslan, 1999b: 335-345). Zamirlerin yapım ekleriyle genişletilmiş örnekleri Çağatay Türkçesinde de sınırlıdır. Çağatay dönemi eserlerinde görülen zamirler, Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* adlı çalışması örnek alınarak (Korkmaz, 2007a, 404) yapıları ve işlevleri bakımından iki ana başlık altında sınıflandırılmıştır.

2.2.3.1. Yapıları Bakımından Zamirler

İncelenen Çağatay dönemi eserlerinde görülen zamirler, yapıları bakımından 1) Basit Zamirler, 2) Türemiş Zamirler, 3) Birleşik Zamirler olmak üzere üç alt grupta değerlendirilmiştir.

2.2.3.1.1. Basit Zamirler

Tek kelimedenden oluşan kök hâlindeki zamirlerdir. Elbette bu tür zamirler, Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de çekim eki alabilir: *ol* “o” (UHEP-HKÇTÜA 13/1), *anı* “onu” (UHEP-HKÇTÜA 13/1), *budur* “budur” (HBDS III/5).

2.2.3.1.2. Türemiş Zamirler

İsim, sıfat, zarf görevinde kullanılan bazı kelimelere yapım eki veya iyelik eki getirilmesiyle meydana gelen zamirlerdir: Bu tür zamirlerin Çağatay Türkçesindeki belli başlı örnekleri şunlardır: *barçası* “hepsi” (SASA 33/182), *barı* “hepsi” (Sİ 313/3982), *birev* “biri” (MN I 349/T157), *birisiniy* “birisinin” (MSD 11), *biri* “biri” (MSD 11), *buluğ* “bunluk” (LT 178/CXXX-2235), *hiçleri* “hiçbiri” (ŞMM 49/10), *kamusu* “hepsi” (SH 11a/207), *kimisi* “kimisi” (HHM 181/781), *köpi* “çoğu” (ML 170/2), *ménlik* “benlik” (LT 266/CLXXXVIII-3470), *ménsiz* “bensiz” (MK-AŞN IV 268/6), *ménsizin* “bensiz olarak” (SS-AŞN III 383/10), *olluğ* “onluk” (LT 178/CXXX-2235), *özgelerge* “başkalarına” (BOD 75a/6), *sinlik* “senlik” (LT 266/CLXXXVIII-3470), *sinsizin* “sensiz olarak” (ME 21/BN 271b).

2.2.3.1.3. Birleşik Zamirler

Birden fazla kelimenin birleşmesiyle oluşan zamirlerdir. Çağatay Türkçesinde görülen belli başlı birleşik zamir örnekleri şunlardır: *bir birlerige* “birbirlerine” (Sİ 342/4411), *her biriñiz* “her biriniz” (FŞ 399/116), *her kayusu* “hepsine” (DC f. 27r/16), *her kimni* “her kimi” (UHEP-HKÇTÜA 13/1), *her kim* “her kim” (NMŞF 13/2), *her nési* “her nesi” (NMŞF 13/2), *her némerse* “her şey” (ŞT 82a/8), *hiç biri* “hiçbiri” (ŞHD 137/6), *hiç kayısı* “hiç kimse” (ML 169/15), *heçkim* “hiç kimse” (BOD 49b/1), *hiç kimse* “hiç kimse” (ŞHD 324), *kayu birge* “hangi birine” (Sİ 178/1952), *kimse* “kimse” (NŞ 486/1), *öz özümni* “kendi kendimi” (NŞ 410/1).

2.2.3.2. İşlevleri Bakımından Zamirler

Zamirlerin Çağatay Türkçesindeki işlevleri ve gösterdiği özellikler aşağıda açıklanmıştır:

2.2.3.2.1. Şahıs Zamirleri

Şahıs zamirleri, dil bilgisinde söz söyleyen, kendisine söz söylenen ve kendisinden söz edilen kişilerin yerini tutan kelimelerdir. “Bütün varlıklar üç şahıs altında toplanır, üç şahıs teşkil ederler. Bunlardan birincisi *konuşan*, ikincisi *dinleyen*, üçüncüsü *adı geçendir*. Her varlık, şahıs olarak ya konuşan, ya dinleyen veya adı geçen durumda bulunur. Bunlara gramerde sıra ile *birinci şahıs*, *ikinci şahıs*, *üçüncü şahıs* diyoruz. *Konuşan*, *dinleyen*, *adı geçen* bir tek varlık ise *teklik birinci*, *ikinci üçüncü şahıs*; birden fazla varlık ise *çokluk birinci*, *ikinci*, *üçüncü şahıs* teşkil eder. Yani teklik ve çokluk olmak üzere iki *birinci şahıs*, iki *ikinci şahıs*, iki *üçüncü şahıs* vardır.” (Ergin, 1990, 251).

“Şahıs zamirleri” tabirinin yalnız şahıs zamirlerine tahsis edilmesini doğru bulmayan Jean Deny, “Hemen bütün zamirler, (mütekellim, muhatap, gaip) mevkisinde olan şahısların yerlerini tutar. Hepsi şahıs zamiridir. Bu itibarla bu tabir yerinde değildir. Bunlar, şahısların yerini tutan zamirlerin neveleri içinde bir nevidir ki, müphem zamirler gibi ayrık (munfasıl) zamirlerdendir...” açıklamalarında bulunur (Deny, 1941: 196).

Yıldız Kocasavaş, “Türkçede zamir dediğimiz zaman şahıs zamirleri aklımıza geliyor. Çünkü şahıs zamirleri asıl zamirleri teşkil etmekte olup soru zamirleri, işaret zamirleri, belirsiz zamirler esasen sıfattır, dönüşlülük zamirleri ise isimdir.” demektedir (Kocasavaş, 1999: 347-361).

Çağatay Türkçesindeki şahıs zamirleri aşağıda sırasıyla incelenmiştir:

2.2.3.2.1.1. I. Teklik Şahıs Zamiri

Bu zamir, köken olarak Ana Altaycadaki *bi*, *mi* şekillerine dayandırılır (Erdal, 2004, 196). Gabain, yalın hâldeki *ben* zamirinin Moğolcada *bi* şeklinde olduğunu belirterek aslında bu zamirin Moğolca ile ilgili olabileceğine işaret eder (Gabain, 2000: 65). Çağatay Türkçesinde I. teklik şahıs zamiri “mén”dir. Bu zamirin Çağatay Türkçesindeki çekimi aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 13. I. Teklik Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>mén</i>	<i>méniñ</i> , (nadiren <i>ménüm</i>)	<i>méni</i> , (nadiren <i>béni</i>)	<i>maña</i> , (nadiren <i>baña</i> , <i>méne</i> , <i>ménge</i>)	<i>ménde</i>	<i>méndin</i>	<i>méniñlen</i> , <i>ménsizin</i>	<i>ménçe</i> (bir örnekte <i>méniñçe</i>)	---

Çekimle ilgili notlar

I. teklik şahıs zamirinin ilgi hâli çekimi, genellikle *méniñ* “benim” (NŞ 311/6); nadiren *ménüm* “benim” (ŞHD 170/1) biçimindedir.

Çağatay Türkçesinde I. teklik şahıs zamirinin yükleme hâli çekimi çoğunlukla *méni* “beni” (FK 689/291) biçimindedir. Çok az örnekte *béni* “beni” (HHM 173/687) şekli görülür.

Eraslan, zamirlere gelen yükleme hâli ekinin *+nI* olduğunu, ancak *n* ile biten zamirlerden sonra geldiğinde yan yana gelen iki *n*'den biri düştüğü için ekin *+I* gibi görüldüğünü, bu durumun *bizni*, *sizni*, *anlarını* gibi şekillerden de anlaşılabilceğini ifade eder: *bEn+ni > beni*, *sen+ni > seni* (Eraslan, 1999b: 335-345).

Grönbech, bununla ilgili olarak “Zamirlere has yükleme eki *+nI*'dir. Bu ek, *beni*, *seni*, *anı* ve *bunu* şekillerine (belki doğru değil) bakılarak yapılmıştır ve Uygurcada önce *biz* ve *siz* zamirlerine, sonra da çokluk şekillere (*sizler-ni*, *olar-nu* ve *bular-nu* gibi) getirilmiştir.” demektedir (Grönbech, 2000: 29).

Ergin, “Başlangıçta isimlerden sonra *+G*; iyelik ekli kelimelerden sonra *+n*; zamirlerden sonra *+nI* olmak üzere üç türlü yükleme hâli eki kullanılırdı. İsimlerden sonra kullanılan *+ğ*, *+g* yükleme hâli eki, ünsüzle biten isimlerde önüne gelen yardımcı ünlüyü sonradan bünyesine alarak *+IG*, *+UG* şekline geçmiştir. Batı Türkçesinde sonundaki *ğ* ve *g* sesleri düştüğü için isimlerden sonra gelen yükleme eki *+I* şekline geçmiş ve aynı zamanda sahasını genişleterek iyelik eklerinden ve zamirlerden sonra da kullanılmaya başlamış, böylece umumî yükleme durumu eki olma yoluna girmiştir. İyelik eklerinden sonra gelen *+n* yükleme eki de Batı Türkçesinde son zamanlara kadar yaşamış, Osmanlıcada bilhassa Eski Anadolu Türkçesinde geniş ölçüde kullanılmıştır. *+nI* yükleme eki ise Batı Türkçesinin Azerî sahasında isimlere de geçerek kullanılmakta

devam etmiş ve bu sahanın büyük bir kısmında bugün ünlüyle biten isimlerin yükleme eki hâline gelmiştir. Fakat Azerî sahası dışında bu ek Batı Türkçesinde kullanılış sahasını iyice daraltmış ve yalnız işaret zamirlerinin tekliklerinde kalmıştır.” açıklamasını yapar (Ergin, 1990, 220).

I. teklik şahıs zamirini **bi*, **mi* köklerine dayandıran Marcel Erdal, *n* ünsüzünü *zamir n*'si olarak kabul edip bu köklerde kalıplaştığını düşünür (Erdal, 2004, 195-196).

Yönelme hâli eki ile çekimlenmiş şahıs zamirleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de kök değişikliğine uğrar: *baŋa* “bana” (HHM 177/736), *maŋa* “bana” (NŞ 398/5).

Ergin, bunun sebebinin teklik şahısların birbirini etkilemiş olmalarında arar. III. teklik şahıs, I. ve II. teklik şahısları kalınlaştırmış; I. ve II. teklik şahısların etkisiyle de üçüncü teklik şahsa bir *n* girmiştir ki bu ses aslında bir *zamir n*'si (*pronominal n*)'dir. Böylece *zamir n*'si işaret zamirlerinin de bünyesine geçmiştir (Ergin, 1990, 225).

Tekin, şahıs zamirlerin çekiminin isimlerinkinden farklı olmasının sebebinin çekim eklerinden değil, zamirlerin çekim gövdelerinden ve onlarda meydana gelen değişikliklerden kaynaklandığını ifade eder: *baŋa~maŋa*, *saŋa*, *biziŋe* (Tekin, 2003a, 119).

Eraslan, birinci ve ikinci teklik şahıslarda çekim sırasında oluşan değişikliğin kök değişikliği değil, ses değişikliği olduğunu belirtir. Çünkü bu zamirlerin çekim esnasında kalın sıraya geçmesi kural dışıdır. Kural dışı olduğu için de özeldir. Dilin yapısıyla ilgili bir özellik olsaydı normal şeklinin bütün lehçelerde aynı olması gerekirdi (Eraslan, 1999b: 335-345).

Grönbech konu ile ilgili olarak “Çekimde kaideye uymamak, şüphesiz tek başına söz konusu kelimenin zamir olduğunun delili sayılmaz. Kaide dışı çekimler sadece zamir türünden isimlerde görüldüğünden böyle özelliklerin isimlere aktarılması, sonuncuların dil duygusu tarafından zamir olarak hissedildiklerinin bir delilidir.” açıklamalarında bulunur (Grönbech, 2000: 337).

Bilgegil, I. ve II. teklik şahıslarda görülen bu durumun kelime kökünün temelden değişmesi değil, bir benzeşme olayı (III. şahsa ait eski +e hâli olan *ana*'ya benzemesi)

olduğunu açıklar (Bilgegil, 1984, 210).

Banguoğlu, bu konudaki düşüncelerini “Kime hâlinde I. ve II. kişi tekli zamirleri kalın sesli sırasına geçmişlerdir. Bu gelişme tam tersine bir örnekleme ile *ona* (eski şekli *ana*) gibi *sana bana* şeklinde bir değişme ile açıklanabilir. Fakat bunu Eski Türkçeden hareket ederek bir damak-geniz sesteşinin (*ng X ŋ*) seslileri kalınlaştırıcı etkisine bağlamak da mümkündür (*Teyri > Tañrı, müñüz > boynuz*): *ben-ge sen-ge > banga sanga > baña saña > bana sana*” şeklinde açıklar (Banguoğlu, 2000, 358).

Mansuroğlu, I. ve II. teklik şahıs zamirlerindeki bu değişikliği “ol” zamirinin yönelme hâli almış *ana* şeklinin etkisiyle olduğu görüşündedir (Mansuroğlu, 1949, 501-518).

Çağatay Türkçesinin incelen bazı eserlerinden sayıları az olmakla birlikte yönelme hâlindeki şahıs zamirinin değişikliğe uğramadığı örnekler tespit edilmiştir.

Meded bériñ méne çölde “**Bana** çölde yardım edin.” (BOD 56b/4)

Ay nāzenīnim raħm éyle ménge “Ey nazeninim **bana** merhamet et.” (ŞMM 70/3)

Çağatay Türkçesinde vasita hâli eki, I. teklik şahıs zamirlerine doğrudan gelmez. Örneklerde söz konusu ek, zamire ya ilgi hâli ekinden ya da *+sIz* yapım ekinden sonra gelmiştir: *méniñlen* “benimle” (FK 253/1), *ménsizin* “bensiz olarak” (SS-AŞN III 383/10).

Çağatay Türkçesinde eşitlik eki, I. teklik şahıs zamirine genellikle doğrudan eklenir. Bir örnekte ise farklı olarak ilgi hâli eki ile birlikte eklenmiştir: *ménçe* “benim gibi” (ŞHD 137/5), *méniñçe* “benim kadar” (MEMÜ 44/7).

I. teklik şahıs zamirinin Tarihî Türk Lehçeleri ile Özbek, Yeni Uygur ve Türkiye Türkçelerinde hâl ekleriyle kullanılış şekilleri tabloda gösterilmiştir:

Tablo 14. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde I. Teklik Şahıs Zamiri

Tarihî Türk Lehçelerinde I. Teklik Şahıs Zamiri	
Köktürkçe	<i>ben, men; beniñ, meniñ; bini; baña, maña</i>
Uygur Türkçesi	<i>b(e)n, m(e)n, min; meniñ, miniñ; mini, meni; m(i)nte, minte, mindide, mintede; minitin</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>men, min, (nadiren ben, miñ, meñ); meniñ; mini, meni; mende, minde; menden, mendin, mindin, minde; menin; miñçe, meniñçe</i>
Harezm Türkçesi	<i>men; meniñ (menim, minim, miniñ); maña; mende, (minde); mendin, (mindin); mençe (miñçe); mensiz, (minsiz); meniñle, (menimle, minimle)</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>men, (nadiren ben); benim, menniñ, menüm, benim, memim; meni, beni, benimni; maña, mağa, maa; mende; menden;</i>
Çağatay Türkçesi	<i>mén; méniñ, ménüm; méni; maña, (nadiren méne, ménge, baña); ménde; méndin; méniñlen, ménsizin; méñçe, méniñçe</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde I. Teklik Şahıs Zamiri	
Türkiye Türkçesi	<i>bana; bende; benle, benimle</i>
Özbek Türkçesi	<i>men; meniñ; meni; mence; mende; menden; mençe, men dey; men bilen, men üçün</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>men; meniñ; meni; maña; meniñde, mende; meniñdin, mendin; meniñçe; men bilen, meniñ bilen; men üçün, meniñ üçün; meniñgiçe</i>

2.2.3.2.1.2. II. Teklik Şahıs Zamiri

Çağatay Türkçesinde II. teklik şahıs zamiri “sin”dir. Erdal, *sen* zamirinin kökenini *si köküne dayandırır ve yukarıda da değinildiği üzere (bk. I. Teklik Şahıs Zamiri) zamirin sonundaki *n*'nin zamir çekilmesinde görülen *n* (*zamir n*'si) olduğunu ifade eder.

Kotwicz “Les Pronoms Dans Les Langues Altaïques” adlı çalışmasında ve Bang da “Vom Köktürkischen” adlı çalışmasında I. ve II. teklik şahıs zamirlerinin sonundaki *n* sesini *zamir n*'si olarak kabul etmektedirler (Kocasavaş, 1999: 347-361).

Kocasavaş, kökeni Ana Altaycaya kadar uzanan zamirlerin yapısı hakkında kesin bir şeyler söylemenin mümkün olmadığını, Bang ve Kotwicz'in *zamir n*'si olarak adlandırdığı *ben, sen* zamirlerindeki *n*'lerin teklik ifade eden isimden isim yapma ekleri de olabileceğini dile getirir (Kocasavaş, 1999: 347-361).

Çağatay Türkçesinde II. teklik şahıs zamirinin hâl ekleriyle çekimi I. teklik şahıs zamirinde olduğu gibidir. Bu zamir de yönelme hâli çekiminde kök değişikliğine uğrar. Ancak kök değişikliğine uğramamış II. teklik şahıs zamirleri de nadiren görülmektedir: *sana* “sana” (BÇ 334a), *sénge* “sana” (ŞMM 96/16). Ayrıca vasıta hâli eki, I. teklik şahıs zamirinde olduğu gibi II. teklik şahıs zamirine de doğrudan gelmez. Söz konusu ek, zamire ya ilgi hâli ekinden ya da +*sIz* yapım ekinden sonra gelir: *sénsizin* “sensiz olarak” (ME 21/BN 271b).

“Sén” zamirinin Çağatay Türkçesindeki çekimi aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 15. II. Teklik Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>sén</i>	<i>séniñ</i>	<i>séni</i>	<i>saña,</i> (nadiren, <i>séne</i>)	<i>sénde</i>	<i>séndin</i>	<i>sénsizin</i>	<i>sénçe</i>	---

II. teklik şahıs zamirinin Tarihî Türk Lehçelerinde, Çağatay Türkçesinin mirasçısı kabul edilen Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde ve Türkiye Türkçesinde hâl ekleriyle kullanılış şekilleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 16. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde II. Teklik Şahıs Zamiri

Tarihî Türk Lehçelerinde II. Teklik Şahıs Zamiri	
Köktürçe	<i>sen; sini; saña</i>
Uygur Türkçesi	<i>s(e)n, sen; seniñ, siniñ; saña, señe; sini, seni; sinte, sintede, sinide, sintide; sinitin; sañgaru</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>sen, sin, sa; seniñ; sini, seni; saña; sinde, sende, seniñde; senden, sindin, sinde; seniñdin; sañar</i>
Harezm Türkçesi	<i>Sen, (sin); seniñ, (siniñ); seni, (sini); saña; sende, (sinde); senden, (sinden); sençe, (sinçe); sensiz, (sinsiz); seniñle, (siniñle)</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>sen (nadiren señ), seniñ, senün, senniñ; seni, seni, seniñni; saña, saña, saa; sende; senden, señden</i>
Çağatay Türkçesi	<i>sén; séniñ; séni; saña, sénge; sénde; séndin; sénsizin; sénçe</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde II. Teklik Şahıs Zamiri	
Türkiye Türkçesi	<i>sen, senin, seni, sana, sende, senden, seninle, senin gibi, senin için</i>
Özbek Türkçesi	<i>sen; seniñ; seni; senge; sende; senden; sençe, sendey; sen bilen, sen üçün</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>sen; seniñ; seni; saña; seniñde, sende; seniñdin, sendin; seniñçe; sen bilen, seniñ bilen; sen üçün, seniñ üçün; seniñgiçe</i>

2.2.3.2.1.3. III. Teklik Şahıs Zamiri

*i köküne dayandırılan (Erdal, 2004, 207-208) “ol” zamirinin Çağatay Türkçesindeki çekimi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 17. III. Teklik Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>ol</i>	<i>anıñ</i>	<i>anı,</i> (nadiren <i>onı</i>)	<i>aña,</i> (nadiren, <i>oña</i>)	<i>anda</i>	<i>andın</i>	<i>anın</i>	<i>ança</i>	<i>añaça</i>

Çekim ile ilgili notlar

Çağatay Türkçesinde III. teklik şahıs zamiri de diğer şahıs zamirleri gibi çekime girebilir. Bu çekim sırasında ortaya çıkan *n* ünsüzü (*zamir n'si*), söz konusu zamirin yönelme hâli ile çekimi sırasında, yönelme hâli ekinin *g* ünsüzü ile bir araya gelince iki ünsüz *nazal n'*ye dönüşür: *anğa > aña* (FN 5/24).

Çağatay Türkçesinde eşitlik eki III. teklik şahıs zamiri ile daha çok kalıplaşmış olarak kullanılır: *Yoğ cihānda ança kim alğay ménij cānım revān* “Dünyada benim canımı **onun gibi** alacak kimse yok.” (FK 517/5).

Eşitlik ekini kalıplaşmış olarak almış *ança* kelimesi kimi örneklerde sıfat ve zarf görevini görebilir: *ança belā* “**onun gibi** bela” (FK 530/4), *ança iş kılurlar*. “**Öylece** iş yaparlar.” (MÜNŞ AŞN IV 93).

Çağatay Türkçesinin incelenen eserlerinde sınırlama çekimine girmiş III. teklik şahıs zamirinin sadece bir örneğine rastlanmıştır. Bu örnekte çekim sırasında ortaya çıkan *zamir n'si* ile sınırlama hâli ekinin *g* ünsüzü *nazal n'*ye dönüşür (*anğaça > añaça*): *añaça* “ona kadar” (FŞ 195/64).

III. teklik şahıs zamirinin Tarihî Türk Lehçelerinde, Çağatay Türkçesinin devamı olarak görülen Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde ve Türkiye Türkçesinde hâl ekleriyle kullanılış şekilleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 18. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde III. Teklik Şahıs Zamiri

Tarihî Türk Lehçelerinde III. Teklik Şahıs Zamiri	
Köktürkçe	<i>anı; anın; añar; ança</i>
Uygur Türkçesi	<i>ol; anıj; anı; aña; anta; antın; anın; añar; ança</i>
Karahalı Türkçesi	<i>ol; anıj; anı, onu; aña; anda; andan, andınanın; añar; ança, anıjça</i>
Harezm Türkçesi	<i>ol;anıj; aar; anda; andan</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>ol; anıj, anıj; anı, onı; aña, oña; anda; andın; ança; añaça</i>
Çağatay Türkçesi	<i>ol; anıj; anı, onı; aña, oña; anda, andın, anın, ança, añaça</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde III. Teklik Şahıs Zamiri	
Türkiye Türkçesi	<i>o, onun; onu; ona; onda; ondan, onunla</i>
Özbek Türkçesi	<i>u; unıj; un; unge; unde; unden; unçe, undey; u bile; u üçün</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>u; unıj; uni; unıjğa, aña; unıjda, anda, unda; unıjdin, anda, undi; unıjçe, ançe, unçe; unıj bilen; unıj üçün; unıjgiçe, aňgiçe</i>

2.2.3.2.1.4. I. Çokluk Şahıs Zamiri

I. çokluk şahıs zamiri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de “biz”dir. Ergin *biz, siz* zamirlerinin yapı bakımından *bén, sén* zamirleri ile ilgili olduğunu ve sonlarındaki +z’nin çokluk belirtisi şeklinde görüldüğünü ifade eder ve “Fakat bu ilgi ve belirti Türkçeden önceki karanlık devrin içine girer. İyelik eklerinde de bulunan bu z çokluk belirtisi, fiil çekimlerinde de çok görülür. Fakat fiillere şahıs zamirlerinden geçmiştir. Türkçenin Moğolca ile birleştiği devirlerin bir çokluk eki olan +z, Türkçe içinde böyle bazı şekillerde ancak bir çokluk belirtisi olarak kalmıştır. Bu donup kalmış çokluk belirtisine Türkçenin bir çokluk eki demek yanlışlığına düşülmemelidir.” açıklamalarında bulunur (Ergin, 1990, 254).

“Biz” zamirin Çağatay Türkçesinde hâl ekleri ile kullanılışı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 19. I. Çokluk Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama	
<i>biz</i>	<i>biziñ, bizüm</i>	<i>bizniñ, (nadiren)</i>	<i>bizni</i>	<i>bizge, (nadiren bizğa, bize)</i>	<i>bizde</i>	<i>bizdin</i>	---	<i>bizlerçe</i>	<i>bizgeçe</i>

Çekim ile ilgili notlar

Çağatay Türkçesinde I. çokluk şahıs zamirinin hâl ekleriyle kullanılışı diğer şahıs zamirlerinde olduğu gibidir. Ancak yönelme hâli çekiminde kök değişikliğine uğramaz. Ek genellikle +ge şeklinde geldiği gibi sınırlı sayıdaki örneklerde Batı Türkçesinin etkisiyle +e biçiminde de gelebilir. Ek ünlüsünün nadir olarak kalınlık incelik uyumuna uymadığı da görülebilir. *bizge* “bize” (ML 174/17), *bizğa* “bize” (NMŞF 185/368), *bize* “bize” (SH 55b/1065).

Çağatay Türkçesinde isim ve isim türünden kelimelerin vasıta ve eşitlik hâli çekimleri daha çok edatlarla yapılmaktadır. Özellikle vasıta hâli ekleri genellikle kalıplaşmış olarak sınırlı sayıdaki örneklerde görülür. Bu sebeple I. çokluk şahıs zamirinin vasıta hâli ekini almış bir örneğine rastlanmamış; bir örnekte de eşitlik ekinin çokluk ekinden sonra geldiği görülmüştür: *bizlerçe* “bizler gibi” (Sİ 495/6678).

I. çokluk şahıs zamirinin Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde hâl ekleriyle kullanılış şekilleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 20. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde I. Çokluk Şahıs Zamiri

Tarihî Türk Lehçelerinde I. Çokluk Şahıs Zamiri	
Köktürkçe	<i>biz; bizim; bizni; bizim; bizinte</i>
Uygur Türkçesi	<i>biz; bizim bizni; bizni; bizke, biz(i)ne, bizim</i>
Karahalı Türkçesi	<i>biz; bizim, bizni; bizni; bizim, bizge, bizke</i>
Harezm Türkçesi	<i>biz, (bizler); bizim, (bizni, bizim, bizlerni, bizleri); bizni, (bizi, bizlarni); bizge, (bize, bizlerge); bizde, (bizlerde); bizdin, (bizlerdin)</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>biz, miz; bizim, bizim, bizüm, bizni; bizge; bizde; bizden</i>
Çağatay Türkçesi	<i>biz; bizim, bizim, (nadiren bizüm); bizni; bizge, bizga, bize, bizde, bizdin, bizlerçe, bizgeçe</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde I. Çokluk Şahıs Zamiri	
Türkiye Türkçesi	<i>biz; bizim; bizi; bize; bizde; bizden; bizle, bizimle; bizce</i>
Özbek Türkçesi	<i>biz; bizim; bizni; bizge; bizde; bizden; bizçe, bizdey; biz bilen; biz için</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>biz; bizim; bizni; bizge; bizde; bizdin; bizimne; biz bilen, bizim bilen; biz için, bizim için; bizgeçe</i>

2.2.3.2.1.5. II. Çokluk Şahıs Zamiri

II. çokluk şahıs zamiri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de “siz”dir. Yukarıda da değinildiği gibi (bk. I. Çokluk Şahıs Zamiri) Muharrem Ergin *siz* zamirinin yapı bakımından *sen* zamiri ile ilgili olduğunu ve sonundaki +z’nin çokluk belirtisi şeklinde görüldüğünü ifade eder (Ergin, 1990, 254).

“Siz” zamirinin Çağatay Türkçesindeki çekimi aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 21. II. Çokluk Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>siz</i>	<i>sizin, sizin</i>	<i>sizni</i>	<i>sizge</i>	<i>sizde</i>	<i>sizdin</i>	---	<i>sizçe</i>	---

II. çokluk şahıs zamirinin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde hâl ekleriyle çekimlenmiş şekli aşağıda tabloda hâlinde gösterilmiştir:

Tablo 22. Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde II. Çokluk Şahıs Zamiri

Tarihi Türk Lehçelerinde II. Çokluk Şahıs Zamiri	
Köktürkçe ve Uygur Türkçesi	<i>siz; siziñ; sizde</i>
Karahalı Türkçesi	<i>siz, sis, sizler; siz(i)ñ, siziñ, sizn(i)ñ, sizlerniñ; sizni, sizlerni; siz(i)ñe, siziñe, s(i)ze; sizlerke, sizleriñe; sizinte, siznide, sizde, sizlerde; siznidin</i>
Harezm Türkçesi	<i>siz; siziñ, silerniñ; sizlerke, siziñe, silerke, sizge; sizde</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>siz, (sizler); siziñ, (sizniñ, sizlerniñ, sizleriñ); sizni, (sizlerni); sizge, (sizğa, size, sizlerge); sizde, (sizlerde); sizdin, (sizlerdin)</i>
Çağatay Türkçesi	<i>siz; siziñ, sizniñ; sizni; sizge; sizde; sizdin; sizçe</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde II. Çokluk Şahıs Zamiri	
Türkiye Türkçesi	<i>siz; sizin; sizi; size; sizde; sizden; sizle, sizinle; sizce</i>
Özbek Türkçesi	<i>senler (nezaket siz(ler)); senlerniñ; senlern; senlerge; senlerde; senlerden; senlerçe, senlerdey; senler bilen; senler üçün</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>siler; silerniñ; silerni; silerge; silerde; silerdin; silerçe; siler bilen; siler üçün; silergiçe</i>

2.2.3.2.1.6. III. Çokluk Şahıs Zamiri

Çağatay Türkçesinde III. çokluk şahıs zamiri “alar”dır. Bu zamirin Ana Altaycadaki III. tekil şahıs zamiri *i’nin +*lar* ekiyle kurulmuş şekli olarak düşünülmektedir.

Çağatay dönemi eserlerinde “alar” III. çokluk şahıs zamirinin hâl ekleriyle kullanımına ilişkin tablo aşağıda verilmiştir:

Tablo 23. III. Çokluk Şahıs Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>alar</i>	<i>alarnıñ, anlarnıñ, (nadiren olarnıñ)</i>	<i>alarnı</i>	<i>alargâ, (nadiren olargâ)</i>	<i>alarda</i>	<i>alardın, (nadiren anlardın, olardın)</i>	---	<i>alarça</i>	---

III. çokluk şahıs zamirinin Tarihi Türk Lehçeleri ile Özbek, Yeni Uygur ve Türkiye Türkçelerinde hâl ekleriyle kullanım şekilleri tabloda gösterilmiştir:

Tablo 24. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde III. Çokluk Şahıs Zamiri

Tarihî Türk Lehçelerinde III. Çokluk Şahıs Zamirleri	
Köktürkçe	---
Uygur Türkçesi	<i>olar; olarta</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>olar; olarta, olarda</i>
Harezm Türkçesi	<i>alar; (olara, anlar); alarnı, (anlarnı); alarğa, (allarğa, anlarkğa, anlarkğa); alarda, (anlarda); alardın, (anlardın)</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>alar; alarnı; aar oq; anda oq; andan</i>
Çağatay Türkçesi	<i>alar; alarnı, anlarnı, olarnı; alarnı; alarğa, olarğa; alarda; alardın, anlardın, olardın; olar birle; alarça</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde III. Çokluk Şahıs Zamirleri	
Türkiye Türkçesi	<i>onlar; onların; onları; onlara; onlarda; onlardan; onlarla</i>
Özbek Türkçesi	<i>uler; ulernı; ulernı; ulerge; ulerde; ulerden; ulerçe, ulerdey; uler bilen; uler için</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>ular; ularnı; ularnı; ularğa; ularda; ulardın; ularçe; ular bilen; ular için; ularğıçe</i>

2.2.3.2.2. İşaret Zamirleri

Soyut ve somut varlık ve kavramaları işaret ederek, göstererek karşılayan işaret zamirleri, genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de şahıs zamirleri gibi çekimlenir. Çağatay dönemi eserlerinde görülen işaret zamirleri ve bunların kullanılış şekilleri aşağıda değerlendirilmiştir.

2.2.3.2.2.1. Bu

İşaret zamirlerinin şahıs zamirlerinin III. şahsını temsil ettiğini belirten Gabain, “bu” işaret zamirini Eski Moğolca *mu, mun* “o” ve çokluk *mut* şekillerine dayandırır (Gabain, 2000: 67).

Çağatay Türkçesinde çok sık kullanılan işaret zamirlerinden bir olan “bu” zamiri çekime girebilir. Çekim sırasında söz konusu zamirin başındaki ünsüzün zaman zaman *b* zaman zaman da *m* şeklinde olduğu görülür. Bu durum aşağıdaki tabloda da gösterilmiştir:

Tablo 25. “Bu” İşaret Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>bular, busı</i>	<i>munlar, munı, munı</i>	<i>muni, bularnı</i>	<i>bularğa, buğa, munğa, (nadiren muna)</i>	<i>munda</i>	<i>bulardın</i>	---	<i>munçağa</i>	---

Çekim ile ilgili notlar

“Bu” zamirinin yönelme hâli çekimi sırasında ek; kimi zaman Batı Türkçesinin etkisiyle +*a* biçiminde gelirken kimi zaman da +*ga* biçiminde eklenir. +*ga* biçimindeyken zaman zaman araya *zamir n'si* girer. Bazen de *zamir n'si* ile ek ünsüzü *nazal n'ye* dönüşebilir (*bunğa > buña*): *bularğa* “bunlara” (ÇFK 4a/16), *buña* “buna” (HHM 173/687), *muna* “buna” (LD 95/2), *munğa* “buna” (ŞT 70b/8), *muña* “buna” (ML 170/5).

+*çA* eki de “bu” işaret zamirinin bünyesinde genellikle kalıplaşmış olarak görülür: *munçağa* “bu kadarına” (SS-AŞN III 35/3).

Bu açıklamalardan sonra “bu” işaret zamirinin Tarihî Türk Lehçelerinde, Çağatay Türkçesinin devamı niteliğinde gelişip şekillenen Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde ve Türkiye Türkçesinde hâl ekleriyle kullanılış şekilleri tabloda gösterilmiştir:

Tablo 26. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Bu” İşaret Zamiri

Tarihî Türk Lehçelerinde “bu” işaret zamiri	
Köktürkçe	<i>bu, buni, bunta, bunça</i>
Uygur Türkçesi	<i>bo, bolar; bunıñ, moñun (Brahmi), bolarını; bujar, muña, muñar; bolarğa; buni, muni, bolarnı; bunda, munta, muntada, muntuda, bolarda; bolardın; bunça, munça; munteg; munılayu; mündürtim; muna, muna</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>bu, bular; buni, muni, munu; bunta, muntada, muntuda, munta, munda; mündin; muñar</i>
Harezmi Türkçesi	<i>bu, bular; munıñ, bularnıñ, munlarnıñ; muni, bularnı, munlarnı, munları; muña, muñar, bularğa, munlarğa; munda, bularda, munlarda; mündin, bulardın, munlardın; munça</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>bu, mu, bular; munlar; mular; munıñ, munun, bunun, bularnıñ, bularun, munların; muni, muni, buni, bularnı; muña, muñar, munar, bularğa, bulara; munda; mundan, bulardan</i>
Çağatay Türkçesi	<i>bular; busı, munlar; bularnıñ, munıñ, munıñ; bularnı, muni; bularğa, buña, muna, munğa, muña; munda, budın, bulardın; munçağa</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde “bu” işaret zamiri	
Türkiye Türkçesi	<i>bu, bunlar; bunun, bunların; bunu, bunları; buna, bunlara; bunda, bunlarda; bundan, bunlardan, bununla, bunlarla</i>
Özbek Türkçesi	<i>bu, mu; bunıñ, munıñ; bunge, munge; bunde, munde; bunden, munden; bunçe, munçe; bungeçe; bu bilen; bunıñ üçün</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>bu, bular; bunıñ; buni; bunıñğa, buña; bunıñda, munda; bunıñdin, mündin; bunıñçe, munçe; bunıñgiçe; bunıñ bilen; bunıñ üçün</i>

2.2.3.2.2.2. Ol, Alar

Çağatay Türkçesinde III. şahsı ifade eden şahıs zamiri yoktur, yerine işaret zamiri “ol” kelimesi kullanılmaktadır. “ol” kelimesinin kökeni ile ilgili bilgiler, çalışmamızın şahıs zamirleri bölümünde verildiği için bu konuya burada ayrıca değinilmeyecektir.

Çağatay Türkçesinde çok sık kullanılan “ol” “alar” zamirleri de diğer işaret zamirlerinde olduğu gibi çekime girebilir. Söz konusu zamirlerin hâl ekleri ile kullanılışı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 27. “Ol, Alar” İşaret Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>ol</i>	<i>alarnıy, alarnı, anıy</i>	<i>anı, anlarnı</i>	<i>aña</i>	<i>anda, olarda</i>	<i>alardın</i>	<i>anın</i>	<i>Alarça, olça</i>	<i>añaça</i>

“Ol”, “alar” işaret zamirlerinin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde hâl ekleriyle çekimlenmiş şekilleri tablo şeklinde gösterilmiştir:

Tablo 28. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Ol, Alar” İşaret Zamirleri

Tarihî Türk Lehçelerinde “Ol, Alar” işaret zamiri	
Köktürkçe	<i>ol, anı, añar (<*an+ğar), anta, añarı (<*an+ğaru), ança, anın</i>
Uygur Türkçesi	<i>ol, olar; anıy, an(i)ñ, olarnıy; (a)ñar; añar; aña, olarğa; (a)nı, anı, olarnı; (a)nta, anta, (a)nda, anda, antağ, andağ, antada, antaddata, olarda; antın, andın, olardın; antaça; anın; ança; ançulayu; ançağınça; andağ</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>ol, olar; anıy; anı, onu; aña; anda, olarta, olarda; andan, andınanın; añar; ança, anıñça</i>
Harezmi Türkçesi	<i>ol, anlar; alar; anıy, alarnıy, olarnıy, anlarnıy; anı, alarnı, olarnı, anlarnı; aña, añar; alarğa, olarğa, anlarğa; anda, olarda, anlarda; andın, alardan, alardın, olardın, anlardın.</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>ol, anlar; alar; allar, onlar; anıy, anıy, onıy, anlarnıy, anlarun, allarnın; anı, onı, anların, anlarnı, allarnı; aña, anğa, añar, ağar, aar, anar, oña, anlarğa, anlarğa, alarğa; anda, allarda; andan, anlardan, ança, ançağına</i>
Çağatay Türkçesi	<i>ol, alar; alarnı, alarnıy, anın, anıy; anı, alarnı; aña; anda, olarda; alardın, andın; anın; alarça, olça, anıñça</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde “Ol, Alar” işaret zamiri	
Türkiye Türkçesi	<i>o, onlar; onun, onların; onu, onları; ona, onlara; onda, onlarda, ondan, onlardan; onunla, onlarla</i>
Özbek Türkçesi	<i>u; unıy; unge; unde; unden; unçe; ungeçe; u bilen; unıy üçün</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>u, ular; unıy; uni; unıñğa, aña; unıñda, anda, unda; unıñdın, andın, undın; unıñçe, ançe, unçe; unıñğıçe, anğıçe; unıy bilen; unıy üçün</i>

2.2.3.2.2.3. Diğer İşaret Zamirleri

Çağatay Türkçesinde kullanılan diğer işaret zamirleri *bu biri, ol biri, uşbu, uşol, şol* ve *şu*'dur. Bunlardan *şol* ve *şu* zamirleri sadece birkaç örnekte karşımıza çıkmıştır: *şoldur* “şudur” (KMMN 50/36). Bu zamirlerin hâl ekleri ile kullanımına ilişkin tablo aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 29. Diğer İşaret Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>ol biri, bu biri, uşbular,</i>	<i>bu birini, ol birini, uşbularını, uşmunu</i>	<i>bu birisin, ol birisin, uşbularını</i>	<i>ol birige, uşbularğa, uşmuğa, şuğa</i>	<i>bu biride, ol biriside</i>	<i>ol biridin</i>	---	---	---

2.2.3.2.3. Dönüştülük Zamirleri

Söz içinde yapılan işin yapana döndüğünü anlatan ve şahıs kavramını pekiştirerek belirten dönüştülük zamiri (Korkmaz, 2007b, 72), Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de iyelik ekleri olarak bütün şahısları karşılar. Bu özelliği ile de diğer zamir türlerinden ayrılır. Çağatay Türkçesinde yaygın olarak kullanılan dönüştülük zamiri “öz”dür. “kendü” zamiri sadece bir eserde karşımıza çıkar: *kendüyi* “kendini” (HHM 233/1408).

2.2.3.2.3.1. Öz

“Kendi, kendisi, bizzat” anlamına gelen ve Eski Türkçeden itibaren çok sık kullanılan bu zamirin Çağatay Türkçesinde iyelik ve hâl ekleriyle kullanılışı aşağıda değerlendirilmiştir.

2.2.3.2.3.1.1. “Öz” Dönüştülük Zamirinin İyelik Ekleri ile Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde dönüştülük zamiri çoğunlukla iyelik ekleri ile kullanılır. Bu durum aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 30. “Öz” Dönüştülük Zamirinin İyelik Ekleri ile Kullanılışı

I. Teklik Şahıs İyelik Eki	II. Teklik Şahıs İyelik Eki	III. Teklik Şahıs İyelik Eki	I. Çokluk Şahıs İyelik Eki	II. Çokluk Şahıs İyelik Eki	III. Çokluk Şahıs İyelik Eki
<i>özüm</i>	<i>özün,</i>	<i>özi</i>	<i>özimiz</i>	<i>özünüz</i>	<i>özleri</i>

“Öz” dönüşlülük zamirinin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde iyelik ekleriyle kullanımına ilişkin değerlendirme tablosu aşağıdadır:

Tablo 31. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Öz” Dönüşlülük Zamirinin İyelik Ekleri ile Kullanılışı

Tarihî Türk Lehçelerinde “Öz” Dönüşlülük Zamirinin İyelik Ekleri ile Kullanılışı	
Köktürkçe	<i>özüm, özi</i>
Uygur Türkçesi	<i>özüm, özün, özi, özümüz, özünüz</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>özüm, özün, özi</i>
Harezm Türkçesi	<i>özüm, özün, özi, özümüz, özünüz, özleri</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>özi, öziler;</i>
Çağatay Türkçesi	<i>özim, özüm; özi, özün; özi; özünüz; özleri</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde “Öz” Dönüşlülük Zamirinin İyelik Ekleri ile Kullanılışı	
Türkiye Türkçesi	<i>kendim; kendin; kendi(si); kendimiz; kendiniz; kendileri</i>
Özbek Türkçesi	<i>özim; özi; özi; özimiz; özi; özleri</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>özem; öze; özi; özimiz; öze; özi; özliri</i>

2.2.3.2.3.1.2. “Öz” Dönüşlülük Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

Çağatay Türkçesinde dönüşlülük zamirleri de şahıs ve işaret zamirleri gibi isim çekimine girer. Ancak dönüşlülük zamirlerinin isim çekimine girmesi için mutlaka iyelik eki almaları gerekir. Dönüşlülük zamirlerinin Çağatay Türkçesinde çekimlenmiş şekli aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 32. “Öz” Dönüşlülük Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>özüm</i>	<i>özünni</i>	<i>özümni, özünni</i>	<i>özümge, öziğe, öziğe</i>	<i>özümde, öziğde</i>	<i>özidin</i>	---	<i>özümçe</i>	---

“Öz” dönüşlülük zamirinin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde hâl ekleriyle kullanımına ilişkin değerlendirme tablosu aşağıdadır:

Tablo 33. Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Öz” Dönüştülük Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

Tarihi Türk Lehçelerinde “Öz” Dönüştülük Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	
Köktürkçe	<i>öz; özümün; özüme;</i>
Uygur Türkçesi	<i>öz; öznüj, özinij; özin, özümün, özünüzlerni; özke, öziğe; özümün, özlerintin, özinte;</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>öz; öznüj; özüg, özni, özin, özini, özün, özümni, özüni; özke, özüñke, özge, özüñge, özüñe; özün, özindin</i>
Harezm Türkçesi	<i>öz, özüm; özüj; özi; özümüz; özüñüz; özleri</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>özi, öziler; özlernin</i>
Çağatay Türkçesi	<i>Öz, özüm, özüj, özi, özleri; özüñni; özümni, özüñni, özlerin; öziğe, öziğa, öziğe, özlerige; özde, özümde, özüñde; özimdün, özümün, özleridün; özümçe</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde “Öz” Dönüştülük Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı	
Türkiye Türkçesi	<i>kendim; kendimin; kendimi; kendime; kendimde; kendimden; kendin, kendi(si), kendimiz, kendiniz, kendileri;</i>
Özbek Türkçesi	<i>özim; özimni; özimge; özimde; özimden; özimçe</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>özem; özemni; özemni; özemge; özemde; özemdün; özemçe; özemgiçe; özem bilen; özem için</i>

2.2.3.2.4. Soru Zamirleri

Varlıkları soru yoluyla temsil eden zamirlerdir. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de soru zamirleri diğer zamirler gibi çekime girer. Çağatay Türkçesi eserlerinde geçen asıl soru zamirleri *kim* ve *ne* sözleridir. Ayrıca sonuna iyelik ve hâl ekleri getirmek suretiyle soru zamiri görevini üstlenmiş kelimeler de bulunur. Bu sebeple Çağatay Türkçesindeki soru zamirleri “Asıl Soru Zamirleri” ve “Diğer Soru Zamirleri” olarak iki başlık altında incelenmiştir.

2.2.3.2.4.1. Asıl Soru Zamirleri

Çağatay Türkçesindeki asıl soru zamirleri *kim* ve *ne* kelimeleridir.

2.2.3.2.4.1.1. Kim

İnsanlar için kullanılan soru zamiridir. Çağatay Türkçesinde bu zamirin hâl ekleri ile kullanılışı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 34. “Kim” Soru Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yüklem	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>kim</i>	<i>kimij</i>	<i>kimni</i>	<i>kimge</i>	<i>kimde</i>	<i>kimdün</i>	---	---	---

“Kim” soru zamirinin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde hâl ekleriyle kullanımına ilişkin değerlendirme tablosu aşağıdadır:

Tablo 35. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Kim” Soru Zamiri

Tarihî Türk Lehçelerinde “kim” Soru Zamiri	
Köktürkçe	<i>kem; kemke</i>
Uygur Türkçesi	<i>kim; kimniñ; kimke;</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>kim; kimiñ; kimni; kimke, kimge</i>
Harezmi Türkçesi	<i>kim; kimniñ,, kimnün; kimni; kimge; kimde; kimdin</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>kim, kimler; kimniñ; kimni; kimge; kimden</i>
Çağatay Türkçesi	<i>kim, kimler; kimiñ, kimniñ; kimni; kimge; kimde; kimdin</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde “kim” Soru Zamiri	
Türkiye Türkçesi	<i>kim, kimler; kimin; kimi; kime; kimde; kimden; kimle</i>
Özbek Türkçesi	<i>kim, kimniñ; kimni; kimge; kimde; kimden</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>kim; kimge</i>

2.2.3.2.4.1.2. Né

İnsan dışındaki varlıklar için kullanılan soru zamiridir. Çağatay dönemi eserlerinde *né* kelimesinin zamir olarak kullanıldığı örnek cümleler aşağıda gösterilmiştir:

Néler kélür maña ol ikki nāmüselmāndın “O Müslüman olmayandan bana **neler** gelir?” (BV-AŞN II 134/6)

Né dégey ü dése kim inanğay “**Ne** diyecek ve dediğine kim inanacak?” (LM 87/IX-587)

Aytqıl kim ihtiyācıñ négedür “**Neye** ihtiyacın var, söyle.” (LT 261/CLXXXII-3410)

‘Āşıkka özin satsa raķībīñ néye méñzer “**Āşık** için kendini satsa rakibin **neye** benzer?” (LD 28/4)

2.2.3.2.4.1.3. Diğer Soru Zamirleri

Bu gruptaki soru zamirleri, *ka* “ne, hangi” (Paçacıoğlu, 2006, 269) kökünden yapılmış zamirlerdir. Çağatay Türkçesindeki örnekleri aşağıda özetlenmiştir:

*Atalarınıñ atı **kanı**?* “Atalarımın adı **nedir**?” (ŞT 98b/17)

***Kay birini** kat’ kıla bilge sēn* “**Hangi birini** sona erdireceksin?” (MZE 534)

*Didim anı **kayandın** tanır-siz?* “Onu **nereden** tanırsınız, dedim.” (NMŞF 381/609)

***Kayanğa** ki yüzlendiler.* “**Nereye** döndüler.” (MK-AŞN IV-238)

Māveler ara mēn kibi keñrū kayda / Şilanım keñrū şāh u gedā öyleri bayda “Meyveler içinde benim gibi zengin **nerede?** Sofram, ziyafetim geniş, şah ve yoksul evleri benimle zenginlikte(dir)” (MEMÜ 62/98)

Kaydan kéle turur sēn? “**Nereden** geliyorsun?” (ŞT 104a/6)

Ay dīvāne, kaydın kélür sēn? “Ey divane, **nereden** geliyorsun?” (ŞMM 31/23)

Kaysısı tüz oķ ése kaysı biri peykān érür “**Hangisi** düz ok, **hangi biri** temren (kirpik)tir?” (ŞHD 102/3)

Kayu kimse kim ehl-i idrākdür “**Hangi biri** akıl sahibidir?” (Sİ 84/559)

Kayu birge bu iş ināyet bolur “Bu iş, **hangi birine** yardım eder?” (Sİ 178/1952)

Ka “ne, hangi” kökünden yapılmış bu zamirlerin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde hâl ekleri ile kullanımına ilişkin tablo aşağıdadır:

Tablo 36. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Ka” Kökünden Yapılmış Soru Zamirleri

Tarihî Türk Lehçelerinde “Ka” Kökünden Yapılmış Soru Zamirleri	
Köktürkçe	<i>kanı; kanta; kantan; kança</i>
Uygur Türkçesi	<i>kayısı; kayular; kanyuda; kanyuğaru; kanta; kand(ı)n; kanı</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>kayu; kayuqa; kayudın; kayuda, kayusunda</i>
Harezmi Türkçesi	<i>kayısı; kayusınıs; kayusını; kayusunda; kayusındın</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>kaysı; kayda; kaydan; kayın; kanı; kanda; karu</i>
Çağatay Türkçesi	<i>kanı; kaysısı; kayanğa; kayandın; kayda; kaydın, kaydan; kay biri, kaysı biri; kayu kimse</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde “Ka” Kökünden Yapılmış Soru Zamirleri	
Türkiye Türkçesi	<i>hangisi, hangimiz, hanginiz, hangileri</i>
Özbek Türkçesi	<i>kançesi “kaçı, ne kadarı”, kaysı biri “hangi biri”, kayde “nerede”, kayer “nere”, kayâk “nere”</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>kança “kaçı”, kançilik “ne kadarı”, keyer “nerede”, keyerde “nerede”, kayak “nerede”, keni “nerede”</i>

2.2.3.2.5. Belirsizlik Zamirleri

Kişileri veya nesnelere belirsiz olarak temsil eden zamirlerdir. Çağatay Türkçesinde *barça, barı, ba'zı, birev, biri, fülān, hemme, kamu, kimi(si), kimse, köpi, néçe, néme/némerse, her biri, her kaysı, her kim/kimse/kimerse, her né/némerse/né, hıç biri, hıç nime, hıç kim/kimse/kişi, hıç kaysı* kelimeleri belirsizlik zamiri olarak kullanılmıştır.

Bu zamirler de diğer zamirler gibi çekime girer.

2.2.3.2.5.1. Barça

“Var olduğu kadar, ne kadar varsa=hepsi” anlamında kullanılan bu kelime +çA eşitlik ekinin hâl eki görevinin aşınmaya uğrayıp kalıplaşmasıyla oluşur (Korkmaz, 1995: 12-84).

Çağatay Türkçesi eserlerinde sıklıkla karşımıza çıkan bu zamirin çekimlenmiş şekli aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 37. “Barça” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>barçamız, barçaңыз</i>	<i>barçanıy</i>	<i>barçanı, barçasın</i>	<i>barçağa, barçalarge,</i>	<i>barçasıda</i>	<i>barçasıdı n</i>	---	---	---

“Barça” kelimesinin Tarihî ve Türk Lehçelerinde, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde zamir görevi ile kullanımına ilişkin tablo aşağıdadır:

Tablo 38. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Barça” Belirsizlik Zamiri

Tarihî Türk Lehçelerinde “Barça” Belirsizlik Zamiri	
Köktürkçe	---
Uygur Türkçesi	<i>barça</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>barça, barçası, barçalar; barçanı; barçalarğa, barçasına</i>
Harezmi Türkçesi	<i>barçası, barçaları; barçasınıy, barçalarınıy; barçasına, barçalarına; barçasını, barçalarını; barçasında, barçalarında; barçasındın, barçalarındın</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>barçamız, barçası, barçalar, barçaları; barçalarnı, barçasın, barçasını; barçağa; barçadan, barçalardan</i>
Çağatay Türkçesi	<i>barça, barçamız, barçaңыз, barçası; barçanıy; barçalarını, barçanı, barçasın; barçağa, barçalarge, barçamızğa, barçasığa; barçasıda; barçamızdın, barçasıdın</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde “Barça” Belirsizlik Zamiri	
Türkiye Türkçesi	---
Özbek Türkçesi	<i>berçe, berçesi, berçege, berçeni</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>barçe</i>

2.2.3.2.5.2. Barı

“Hepsi” anlamına gelen bu kelimenin Çağatay dönemi eserlerinde zamir göreviyle çekimine ilişkin tablo aşağıdadır:

Tablo 39. “Barı” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>barısı</i>	<i>barınıñ</i>	<i>barını, barısın</i>	<i>barığa, barıñğa</i>	<i>barıda</i>	<i>barıdın</i>	---	---	---

“Barı” kelimesinin kelimesinin Tarihî Türk Lehçelerinde, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde zamir görevi ile kullanımına ilişkin tablo aşağıdadır:

Tablo 40. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Barı” Belirsizlik Zamiri

Tarihî Türk Lehçelerinde “Barı” Belirsizlik Zamiri	
Köktürkçe	<i>barı</i>
Uygur Türkçesi	---
Karahanlı Türkçesi	<i>barı, baru; barısın</i>
Harezmi Türkçesi	---
Kıpçak Türkçesi	---
Çağatay Türkçesi	<i>barımız, barısı; barınıñ; barın, barını, barısın; barığa, barılarga, barısğa, barısığa; barıda, barısında; barıdın</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde “Barı” Belirsizlik Zamiri	
Türkiye Türkçesi	---
Özbek Türkçesi	<i>beri, berisi, berini</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>barı</i>

2.2.3.2.5.3. Ba’zı

Köktürk ve Uygur Türkçesi metinlerinde örneğine rastlanmayan “ba’zı” kelimesi, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde yaygın olmamakla birlikte kullanılmıştır. Çağatay dönemi eserlerinde de çok sık görülmeyen bu kelimenin zamir göreviyle kullanıldığı örnekler aşağıda verilmiştir:

Yāfēsni ba’zılar peygāmbēr ērdi dēp tururlar. “**Kimileri** Yafes’in peygamber olduğunu söyler.” (ŞT 69a/1)

Émdi bil kim buḥūrī ki ba'zınıḡ tekrārı ve ba'zınıḡ terkibi ba'zı bile ḥāşıl bolur, on toḡḡuzdur. “Şimdi bil ki **bazılarının** tekrarı ve **bazılarının** terkibi ile oluşur, (sayısı) on dokuzdur.” (ME 20/BN 271b)

2.2.3.2.5.4. Fülân

Yabancı kökenli bir kelimedir. Çağatay Türkçesinde çok sık kullanılmamaktadır. Harezmi Türkçesi eserlerinde *falân (falänniḡ, falänni, falānga, falānnıda, falānnıdın)* şekliyle kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinin incelenen eserlerinden tespit edilen örnekleri aşağıdadır:

Égri azar toḡrı uzar éy fulân “Ey **filan** (herhangi bir kişi), eğri azar, doğru uzar (MZE 333)

Bu kéçe fülānca miḡ teḡemni oḡrı alıp turur tédi. “Bu gece **falanca** (kişi) bin tengemi çalmıştır, dedi.” (ŞT 77a/7)

Hūblar ḡaylıda billāh kim fülāndın ḡubrāḡ “Güzeller arasında herkesten daha güzeldir.” (NŞ 315/5)

İsfahanı fülānnı saḡa bérdim. “İsfahan'ı **filan** hep sana verdim.” (ŞT 77a/3)

2.2.3.2.5.5. Hemme

Çağatay Türkçesinden başka sadece Harezmi Türkçesinde “hemeleri” (hemelerinin, hemelerini, hemelerige, hemeleride, hemeleridin) şekliyle görülür. Bu zamirin Çağatay dönemi eserlerinden tespit edilen örnekleri şu şekildedir: *hemeleri* “hepsi” (ŞMM 49/13), *hemesi* “hepsi” (ŞMM 25/10), *hemme* “herkes” (BOD 52b/3), *hemmedin* “herkesten” (MEMÜ 44/4), *hemmeleri* “hepsi” (BOD 8a/4), *hemmesi* “hepsi” (BOD 2a/7).

2.2.3.2.5.6. Ḳamu

Çağatay Türkçesinde çok sık kullanılmayan (*ḡamusi* “hepsi” (SH 11a/207)) bu zamirin Tarihî Türk Lehçelerindeki kullanımı aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 41. Tarihî Türk Lehçelerinde “Kamu” Belirsizlik Zamiri

Tarihî Türk Lehçelerinde “Kamu” Belirsizlik Zamiri	
Köktürkçe	<i>ƙamağ, ƙamağı</i>
Uygur Türkçesi	
Karahanlı Türkçesi	<i>ƙamuğ, ƙamuğƙa</i>
Harezm Türkçesi	<i>ƙamuğ, ƙamuğı, ƙamuğları; ƙamuğniñ, ƙamuğiniñ, ƙamuğlarınıñ; ƙamuğni, ƙamuğini, ƙamuğlarını; ƙamuğğa, ƙamuğınğa, ƙamuğlarınğa; ƙamuğda, ƙamuğında, ƙamuğlarında; ƙamuğdın, ƙamuğıdın; ƙamuğlarıdın</i>
Kıpçak Türkçesi	
Çağatay Türkçesi	<i>ƙamusi</i>

2.2.3.2.5.7. Kimi(si)

“Kim” soru zamirine III. teklik şahıs iyelik eki getirilmesiyle oluşan bu zamirin Çağatay dönemi eserlerinde bir örneği tespit edilmiştir:

Kimisi āşinā kimisi ğarīb “**Kimisi** tanıdık, **kimisi** garip.” (HHM 181/781)

2.2.3.2.5.8. Kimse

Harezm Türkçesi eserlerinde “kimerse” (kimerseniñ, kimerseni, kimersege, kimersede, kimersedin) şekliyle kullanılan bu zamirin Çağatay Türkçesinde hâl ekleri ile kullanılışı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 42. “Kimse” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>kimesne, kimese</i>	<i>kimseniñ</i>	<i>kimseni</i>	<i>kimsege</i>	<i>kimsede</i>	<i>kimsedin</i>	---	---	---

2.2.3.2.5.9. Köpi

Köp+i (III. şahıs iyelik eki) yapısındaki bu zamire Tarihî Türk Lehçelerinde rastlanmamaktadır. Çağatay Türkçesi eserlerinde çok sık kullanılan söz konusu zamirin çekimli şekli aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 43. “Köpi” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>köpi</i>	<i>köpleriniñ</i>	---	---	---	<i>köpidin</i>	---	---	---

2.2.3.2.5.10. Néçe

Ne soru zamirine +*çe* eşitlik ekinin getirilmesi ile oluşan kelimedir. Şu örneklerde zamir görevi ile kullanılmıştır: *néçeni* “nicesini” (FŞ 251/94), *néçesi* “nicesi” (NŞ 108/6), *néçesini, néçesin* “nicesini” (MK-AŞN IV-237), *bir néçege* “bir kısmına” (ML 170/4).

2.2.3.2.5.11. Néme/némerse

Uygur ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen bu zamirin Çağatay Türkçesi eserlerinden tespit edilen belli başlı örnekleri şunlardır: *mundağ némelerdin* “böyle şeylerden” (LM 373/XXXVII-3520), *ikki némege* “iki şeye” (ML 173/7), *némeler* “şeyler” (ME 13/BN 270b), *némelerni* “şeyleri” (FŞ 258/81).

2.2.3.2.5.12. “Her” ile Yapılan Belirsizlik Zamirleri

Çağatay Türkçesinde “her” sözü ile yapılan belirsizlik zamirleri aşağıda açıklanmıştır:

2.2.3.2.5.12.1. Her bir

Çağatay Türkçesinde sıfat göreviyle de kullanılabilen bu kelime, zamir göreviyle isim çekimine girebilir. Bu durumu gösteren tablo aşağıdadır:

Tablo 44. “Her Bir” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>her biri, her biriñiz</i>	<i>her biriniñ</i>	<i>her birin, her birni</i>	<i>her birimizge</i>	<i>her biride</i>	<i>her biridin</i>	---	---	---

2.2.3.2.5.12.2. Her kıysı

Zamirin Çağatay Türkçesinde hâl ekleri ile kullanılmasına ilişkin tablo aşağıdadır:

Tablo 45. “Her kıysı” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>her kıysı, her kıysıñız</i>	<i>her kıysımızni</i> <i>ñ</i>	<i>her kıysını</i>	<i>her kıysımızg</i> <i>a, her kıyasına</i>	<i>her kıyda</i>	---	---	---	---

2.2.3.2.5.12.3. Her kim/kimse/kimerse

Bu zamirin Çağatay Türkçesinde çekimlenmiş şekli aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 46. “Her kim/kimse/kimerse” Belirsizlik Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>her kim, her kimerse</i>	<i>her kimüj</i>	<i>her kimni</i>	<i>her kimge</i>	<i>her kimde</i>	---	---	---	---

2.2.3.2.5.12.4. Her né/némerse

Bu zamirin Çağatay dönemi eserlerinde hâl ekleri ile kullanımına dair örnekler aşağıda gösterilmiştir:

Başımızğa her né kélse ya naşīb “Başımıza her ne gelse kısmettir.” (LT 94/LXXIX-1070)

Taşın her néñiz bolsa éylep şitāb “Her neyiniz varsa çabucak taşıyın.” (Sİ 428/5688)

Her kimde her nési bar érđi. “Her kimde her nesi vardı?” (NMŞF 13/2)

Her némerseniñ “her şeyin” (ŞT 82a/8), *her nini* “her neyi” (FK 505/7), *her nége* “her neye” (LM 29/I-24).

2.2.3.2.5.13. “Hiç” ile Yapılan Belirsizlik Zamirleri

Çağatay Türkçesinde *hiç* ile yapılan belirsizlik zamirleri de diğer zamir türleri gibi isim çekimine girebilir: *hiç biri* “hiçbiri” (ŞHD 137/6), *hiç nime* “hiçbir şey” (NŞ 547/6), *hiçleri* “hiçbiri” (ŞMM 49/10), *heçkim* “hiç kimse” (BOD 49b/1), *hiç kimniñ* “hiç kimsenin” (ŞT 72a/12), *hiç kimse* “hiç kimse” (ŞHD 324), *hiç kaysı* “hiç kimse” (ML 169/15), *hiç kaysıda* “hiçbir yerde” (LT 218/CLIX-2795), *hiç kaysıdın* “hiç kimseden” (LT 218/CLIX-2790), *hiç kaysıñızniñ* “hiç birinizin” (NMŞF 378/605).

2.2.3.2.5.14. Sayı İsimlerinin Sonuna İyelik Eklerinin Gelmesiyle Oluşan Belirsizlik Zamirleri

Çağatay Türkçesindeki bir kısım belirsizlik zamirleri sayı isimlerinin sonuna iyelik eklerinin gelmesi ile oluşmuştur.

2.2.3.2.5.14.1. Birev

“Bir” sayı ismine topluluk sayıları yapan ve *+aġu*, *+egü* ekinden geldiği bilinen *+Av* ekinin getirilmesiyle oluşmuş belirsizlik zamiridir. Bu döneme kadar örneğine rastlanmayan “birev” zamirinin Çağatay Türkçesinde hâl ekleri ile kullanılışı aşağıdaki tabloda özetlenmiştir:

Tablo 47. “Birev” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>birev</i>	<i>birevniñ</i>	<i>birevni</i>	<i>birevge</i>	<i>birevde</i>	<i>birevdin</i>	---	---	---

Çağatay Türkçesinde “bir” kelimesi topluluk sayıları yapan *+aġu*, *+egü* ekini alarak da belirsizlik zamiri görevini üstlenebilir. Sadece Karahanlı Türkçesinde rastlanan *biregü* sözünün Çağatay dönemi eserlerindeki örnekleri de sınırlıdır: *biregü* “birileri” (ŞHD 168a).

2.2.3.2.5.14.2. Biri

Sayı ismi olan “bir” kelimesine III. teklik şahıs iyelik eki getirilmesiyle oluşan zamirdir. Türkiye Türkçesinde de görülen bu zamirin Çağatay Türkçesinde hâl ekleri ile kullanılışı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 48. “Biri” Belirsizlik Zamirinin Hâl Ekleri ile Kullanılışı

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	vasıta	eşitlik	sınırlama
<i>biri</i>	<i>birisiniñ</i>	<i>birin, birini</i>	<i>birige</i>	<i>biride</i>	<i>biridin, birisidin</i>	---	---	---

“Biri” belirsizlik zamirinin Tarihî Türk Lehçelerinde, Özbek ve Türkiye Türkçelerinde kullanılış şekli aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 49. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Biri” Belirsizlik Zamiri

Tarihî Türk Lehçelerinde “Biri” Belirsizlik Zamiri	
Köktürkçe	---
Uygur Türkçesi	<i>bir(ikintike), biri, birisi</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>bir (ikindi), biri, birisi</i>
Harezmi Türkçesi	<i>biri, birisi; biriniñ, birisiniñ; birini, birisini; biriçe; birinde, birisinde; birindin, birisindin</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>biri, birisi, birsi; birin</i>
Çağatay Türkçesi	<i>biri, bizim, biriñiz, birisi; birniñ, biriniñ, birisiniñ; birin, birini, birni, birisin; birige, birine, birisige; biride; biridin</i>
Çağdaş Türk Lehçelerinde “Biri” Belirsizlik Zamiri	
Türkiye Türkçesi	<i>biri, birisi, bizim, biriniz, birileri</i>
Özbek Türkçesi	<i>biri, birisi, biriniñ, birige</i>
Yeni Uygur Türkçesi	---

Ayrıca Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de diğer sayı isimlerinin sonuna iyelik ekleri getirilerek belirsizlik zamirleri oluşturulur: *ikisini* “ikisini” (BOD 96b), *üçisini* “üçünü” (ŞT 74a/16), *ikisine* “ikisine” (MSD 676), *ikkisidin* “ikisinden” (FK 642/11), *ikimizniñ* “ikimizin” (GS 38/1), *ikkimizni* “ikimizi” (E-TDA 5 13/5), *ikimizge* “ikimize” (FK 634/4).

2.2.3.2.6. Bağlama Zamiri

“Bağlama zamiri, bir kelimeyi, bir kelime grubunu veya bir cümleyi başka bir kelimeye, kelime grubuna veya cümleye bağlayan ve aynı zamanda, içinde 'zamir' anlam ve işlevini de bulunduran bir zamir türüdür.” (Korkmaz, 2007a, 449). Çağatay Türkçesinde bu işlev için Farsçadan alınmış olan *ki* ve *kim* zamiri kullanılmıştır.

Tağşır, bizlerni ümīdimiz şoldur ki siz anı keltürüp naşīhat kılsañız “Bizim ümidimiz (bizlerin ümidi) budur ki sizin onu getirip nasihat etmeniz.” (ŞMM 12/2)

Yüzün yuğıl ki farzñ evvelidür / ‘Amel kılgan Hudāññ hāş kuludur “Yüzünü yıka ki bu birinci farzdır. İbadet eden Allah'ın has kuludur.” (FN 9/14)

Kim anı köz birle körsem kim né yañlıg nāz éter “Onu gözle (gözümle) görsem ne gibi (türlü) naz eder.” (NŞ 159/2)

Turfe kör kim munça hayrān közge hayrāndur közüm “Şaşılacak bir durum ki bu kadar hayran göze gözüm hayrandır.” (NŞ 399/5)

2.2.4. ZARFLAR

Zarflar, fiillerin, sıfatların, sıfat-fiillerin ve görev bakımından zarf niteliğindeki kelimelerin anlamlarını zaman, ölçü, durum, yer, yön, vasıta, miktar gibi çeşitli bakımlardan tamamlayan ve sınırlayan kelimelerdir.

Zarflar, aslında isim, sıfat, zamir gibi diğer kelime sınıflarından alınan sözlerle kurulmuştur. Bir isme, bir sıfata, bir zamire zarf niteliği kazandıran, onların dildeki kullanılış biçimleri ve yüklendikleri görevlerdir. Ancak, her ismin de zarf niteliği kazanamayacağına dikkat etmek gerekir. Çünkü bir ismin zarf görevi kazanabilmesi, onun zaman, yer, yön, azlık gösteren; durum -çokluk, pekiştirme, sorma gibi nitelikler taşıyan isimler olmasını gerektirir (Korkmaz, 2007a, 451).

Zarf görevini yüklenmiş bir kelime isim çekimine giremez. Ergin bu konuda şöyle demektedir: “Zarflar, esas itibariyle çekimsiz unsurlardır. İsim oldukları zaman çekim eklerini alır, fakat zarf oldukları zaman hâl ve yer bildiren çekim ekleri dışındaki çekim eklerini alamazlar. Hâl ve yer bildiren çekim ekleri eşitlik, instrumental ve yön ekleridir. Bu ekler, edat fonksiyonunda olup çekim ekleri içinde zarf eki durumundadırlar. Adeta bir zarf yapım eki gibi görünürler. Zaten öteden beri yapım eki olmak, klişeleşip kalmak temayülü gösterirler. Yani çekim ekleri diğerlerinininki kadar sağlam ve şümüllü değildir. İşte zarflar bu ekleri alabilir, bazı isimler ise ancak bu eklerle zarf olabilirler. Bunların dışında kalan işlek ve şümüllü asıl çekim ekleri zarflara getirilemez. Onlardan biri ancak bir kısaltma neticesinde veya asıl fonksiyonunu kaybetmiş olarak bir zarfta bulunabilir ki böyle misaller çok azdır ve ek almış sayılmazlar. Demek ki zarf olan isimler ya eksiz olurlar veya eşitlik, instrumental ve yön eki almış bulunurlar.” (Ergin, 1990, 245).

Çalışmamızda Çağatay dönemi eserlerinde görülen çekimsiz unsur olan zarflar, Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* adlı çalışması örnek alınarak (Korkmaz, 2007a, 453) kökenleri, yapıları ve işlevleri bakımından üç ana başlık altında incelenmiştir.

2.2.4.1. Kökenleri Bakımından Zarflar

Çağatay dönemi eserlerinde tespit edilen zarflar görevli kelimeler, kökenleri bakımından Türkçe kökenli, yabancı kökenli ve karışık kökenli zarflar olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.

2.2.4.1.1. Türkçe Kökenli Zarflar

Çağatay Türkçesinde çeşitli yapı ve işlev özellikleri taşıyan Türkçe kökenli zarfların sayısı oldukça fazladır. Aşağıda yapı ve işlevleri üzerinde durulurken bunlar ayrıca ele alınacağından şimdilik sadece örnekler sıralanacaktır.

Az dégen az yanılır, az yégen az yıkılır “Az konuşan **az** yanılır, **az** yiyen **az** yıkılır.” (ÜLT 60/69)

Ve tamşımak ki gāyet-i zevkdin bat içmes, lezzet tapa tapa az az içer. “Tamşımak ise 'büyük bir zevkle, **çabucak** içilmeyip lezzet bula bula, az az içme'yi ifade eder.” (ML 170/8)

Işk yolıda mén özüm der-be-der kıldım bu kün “**Bu gün** aşk yolunda kendimi perişan ettim.” (ŞMM 25/1)

Buna bir çāre olmaz ise eger / Çok yaşatmaz béni helāk éyler “Buna bir çare bulunmazsa eğer (bu dert) beni **çok** yaşatmaz, helak eder.” (HHM 173/687)

Vaşl ümīdi birle köñlümni neçe şād éylesem “Kavuşma ümidi ile gönlümü **ne kadar** şad etsem.” (NŞ 397/3)

Boyu birle saçını téñ yarattı “Boyu ile saçını **denk** yarattı.” (ML 173/9)

Mén yaman bardım, velī sēn yaḫşı kal “Ben **kötü** oldum, fakat sen **iyi** kal.” (ME 44/BN 274a)

Néçe él katlığa me'mūr éyleben ol gamzeni / Yaşurun līkin ménin sarı işāret kılğa sēn “Pek çok insanı katletmek için o gamzeni memur kılmakla beraber **gizlice** beni işaret edersin.” (HBDS XXXV/6)

2.2.4.1.2. Yabancı Kökenli Zarflar

Çağatay Türkçesinde yabancı kökenli zarflar, Farsça, Arapça, Moğolca ve karışık kökenli zarflar olarak kendi içinde dörde ayrılır.

2.2.4.1.2.1. Farsça Kökenli Zarflar

İncelenen Çağatay dönemi eserlerinde Farsça kökenli zarfların sayısının da oldukça fazla olduğu görülmüştür. Aşağıda bu tür zarfların belli başlı örnekleri gösterilmiştir.

Belki lāle cāmı dék kan içre pinhāndur közüm “**Belki** gözüm lale kadehi gibi kan içinde gizlidir.” (NŞ 399/1)

Gerçi tökti kan sénsiz hemān köñlüm hemān “Gerçi gönlüm sensiz **hemen** kan döktü.” (NŞ 443/1)

Hemānā urunmış éşik başığa “**Sanki** (hemen) kapı başına dikilmiş.” (Sİ 234/2804)

Kimseni kıymas hemîşe çünkü dehr-i dūn yiğit “Alçak yiğit hiçbir zaman kimseyi koymaz.” (NŞ 80/4)

Cānga yitmey ol henüz āfet kélürni bilmedim “Henüz cana ulaşmayan (can kaybına yol açmayan) afet geldiğini bilmedim (görmedim).” (NŞ 402/1)

Tagқа her dem yüzlenür-mén yaş töküp feryād étip “**Her zaman** ağlayıp feryat ederek dağa bakarım.” (BV 58/3) (s.43)

Körmedim hergiz séni bir dem çü ħurrem éy köñül “Ey gönül, seni **asla** (bir an olsun) güler yüzlü görmedim.” (NŞ 392/2)

Nevâyîhîç bilmen kim unağay mu köñül “Nevâyî, gönül kabullenecek mi (boyun eğecek mi), **hiç** bilmiyorum.” (NŞ 412/7)

Pāre pāre düşe bu günbedden “Bu kubbeden **parça parça** düşe.” (HHM 118/42)

Közidin yaş aķp babasını boynıdın kucaķlap zār zār yığlap bir söz dédiler. “Gözünden yaş akarak babasını boynundan kucaklayıp **ağlayarak** konuştular.” (BOD 97a/2)

2.2.4.1.2.2. Arapça Kökenli Zarflar

Çağatay Türkçesinde Arapça kökenli zarfların sayısı Farsça kökenliler kadar çok olmamakla birlikte bu tür zarflar çalışmamız esnasında zaman zaman karşımıza çıkmıştır.

*Aña çün fıkhıdın **asla** haber yok* “Ona (onun için) fıkhıtan **asla** haber yok.” (NŞ 683/3)

*Közleriñe **dāyim** kanlı yaş urdum* “Senin gözlerine **daima** kanlı yaş vurdum.” BOD 102a/4)

*Çün tikendin ayru érmes **dāyimā** gül yafrağı* “Gül yaprağı **daima** dikenden ayrı değildir.” (NŞ 465/3)

*Éy ki **evvel** kāmetiñ vaşını şimşād éyledim* “**Önce** boyunu şimşad ağacına benzettim.” (NŞ 412/1)

***Halā** ki müyesser bolur ol mey bile hoş hāl* “**Hâlâ** o şarabın etkisindedir.” (NŞ 526/8)

2.2.4.1.2.3. Moğolca Kökenli Zarflar

Çalışmamıza kaynak teşkil eden eserlerde Moğolca kökenli zarfların sadece bir örneğine rastlanmıştır.

*Ol kal’a tamām taşdın érdi ve **asru** uluğ taşlardın yasap érdiler* “O kale tamamen taşandı ve **çok** büyük taşlardan yapılmıştı.” (ÇZTKUÖB 241a/11)

2.2.4.1.3. Karışık Kökenli Zarflar

İncelenen Çağatay Türkçesi eserlerindeki karışık kökenli zarflar, ya Farsça-Arapça unsurlardan ya da Farsça-Türkçe unsurlardan oluşmuştur.

2.2.4.1.3.1. Farsça-Arapça

Çağatay Türkçesindeki bu tür zarflar, birinci unsuru Farsça, ikinci unsuru Arapça kökenli olan sıfat tamlaması yapısındadır. Bu örneklerde sıfat görevli kelime çoğunlukla “her” kelimesidir.

***Her laħzu** néçe muñğa bolur mübtelā başım* “**Her an** başım buna ne kadar müptela

olur.” (AD 42a XXXI/13)

Yüz fâtiḥanı yüzüñe her şubḥ okur mén “Yüz Fatihayı **her sabah** yüzüne okurum.” (LD 168/6)

Her zemān köñlüm helāk olsa né ğam çün cān ara “Gönlüm **her zaman** helak olsa canda nasıl bir gam (üzüntü) olur.” (NŞ 436/3)

2.2.4.1.3.2. Farsça-Türkçe

Çağatay Türkçesindeki bu tür zarflar, genellikle Farsça kökenli kelimeye Türkçe bir ek getirilmesiyle oluşur.

Nazlıdur ḥaylice niyāz ister “Nazlıdır, **çok fazla** (bir hayli) dua ister.” (HHM 181/792)

Ol biriniñ hem bu bir bile hemāñçe tekellüm ü ğüftāri bar. “Aynı derecede, birinin öbürü ile geçimi, konuşması öbürünün diğeri ile sohbeti, alışverişi vardır.” (ML 169/8)

Ol kuyaş yüzlükni her tün yād kılmağdur işim “İşim, o güneş yüzlüyü **her gece** anmaktır.” (NŞ 407/1)

2.2.4.2. Yapıları Bakımından Zarflar

Çağatay Türkçesindeki zarflar, bu döneme ait incelenen eserlerden tespit edilen örneklerle yapıları bakımından aşağıda incelenmiştir:

2.2.4.2.1. Basit Zarflar

Kök veya gövde durumunda olan, tek kelimedenden oluşan Türkçe veya yabancı kökenli zarflardır (Korkmaz, 2007a, 455). Çağatay Türkçesinde bu tür zarflardan bir kısmı asıl zarflardır, bir kısmı ise diğerkelime gruplarından alınan ve cümlede zarf görevi üstlenmiş sözlerdir.

Eşḳ hecride közüm aḳ itti andaḳ kim mamuḳ “Gözyaşı ayrılığında gözümü pamuk gibi **beyaz** yaptı.” (NŞ 81/4)

Az dégen az yañılır; az yégen az yıḳılır “Az konuşan **az** yanılır, **az** yiyen **az** yıkılır.” (ÜLT 60/69)

Buna bir çāre olmaz ése eger / Çok yaşatmaz béni helāk éyler “Buna bir çare bulunmazsa eğer (bu dert) beni **çok** yaşatmaz, helak eder.” (HHM 173/687)

Yaman yahşığa köp zulm étmegil kim ger budur devrān “İyi kötüye **çok** eziyet etme ki devran budur.” (NŞ 398/7)

2.2.4.2.2. Türemiş Zarflar

Zarf türetmeye yarayan eklerle kurulmuş zarflardır. Çağatay Türkçesindeki türemiş zarflar, isimden türeyen ve fiilden türeyen zarflar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

2.2.4.2.2.1. İsimden Türeyen Zarflar

Çağatay Türkçesinde bu tür zarflar türediği eke göre isimden isim çekim ekleri ile ve isimden isim yapım ekleri ile türeyen zarflar olarak iki grupta incelenir:

2.2.4.2.2.1.1. İsimden İsim Çekim Ekleri ile Türeyen Zarflar

İsimden türemiş zarfların bir kısmı, isim, sıfat, zamir gibi isim türünden sözlerin çokluk, iyelik ve hâl eklerini alarak kalıplaşmasıyla oluşmuş zarflardır. Bu tür zarfların Çağatay Türkçesindeki örnekleri aşağıda özetlenmiştir.

2.2.4.2.2.1.1.1. İsimden +*karı*, +*karu*, +*rA* Yön Gösterme Hâli Ekleri ile Türeyen Zarflar

Çağatay Türkçesinde bu tür zarflar, isim ve isim görevli kelimelerin yön gösterme hâli eklerini alarak kalıplaşmasıyla oluşur: *sonra* “sonra” (LM 156/XVI-1270), *taşkarı* “dışarı” (NMSF 91/180), *yo~~ğ~~karu* “yukarı” (NŞ 699/1), *yu~~ğ~~karı* “yukarı” (LM 134/XIV-1046).

2.2.4.2.2.1.1.2. İsimden +*n*, +*In*, +*Un* Vasıta Hâli Eki ile Türeyen Zarflar

Çağatay Türkçesindeki bu tür zarflar, isim ve isim görevli kelimelerin sonuna +*n*, +*In*, +*Un* vasıta hâli ekinin gelmesiyle oluşan kalıplaşmış zarflardır: *ansızın* “ansızın” (NŞ 85/6), *ménsızın* “bensiz olarak” (SS-AŞN III 383/10), *sénsızın* “sensiz olarak” (ŞMM 105/12), *şeksızın* “şüphesiz” (SS-AŞN III 348/9), *yalğuzun* “yalnız olarak” (LD 460/1), *yazın* “yazın” (MSD 668).

2.2.4.2.2.1.1.3. İsimden +*LA* Vasıta Hâli Eki ile Türeyen Zarflar

Bu tür zarflar da yine isim ve isim türünden kelimelerin sonuna +*LA* vasıta hâli ekinin gelmesiyle oluşan kalıplaşmış zarf görevli kelimelerdir: **hiddetle** “hiddetle” (HHM 176/729), **tağla** “yarın” (LM 145/XIV-1158).

2.2.4.2.2.1.1.4. İsimden +*çA* Eşitlik Hâli Eki ile Türeyen Zarflar

Bugün Türkiye Türkçesinde de bazı ses ve şekil farklılıklarıyla varlığını sürdüren bu tür zarflar, Çağatay Türkçesinde isim ve isim türünden kelimelere +*çA* eşitlik ekinin gelip kalıplaşmasıyla oluşur.

Şabâhdın tüş vaḳtiçe ve pîşîndin akşamkaça oturup ança iş kııurlar. “Sabahtan akşama kadar oturup **öylece** iş yaparlar.” (MÜNŞ-AŞN IV 93)

Anıñ buyruğınca yürümediler “Onun **emrince** yürümediler.” (DC f.48r/10)

Nazlıdur haylice niyâz ister “Nazlıdır, **çok fazla** (bir hayli) dua ister.” (HHM 181/792)

Ol biriniñ hem bu bir bile hemânçe tekellüm ü güftarı bar. “**Aynı derecede**, birinin öbürü ile geçimi, konuşması öbürünün diğeri ile sohbeti, alışverişi vardır.” (ML 169/8)

Vaşl ümîdi birle köñlümni neçe şād éyilesem “Kavuşma ümidi ile gönlümü **ne kadar** şad etsem.” (NŞ 397/3)

Yâ Rab bu haste olça temennâ kıılıp turur “Ya Rab, bu hasta **öylece** selam vermiştir.” (GS 6/8)

Râstlıqça sorsa sultân-zâde-i ‘âlî-cenâb “Sultân-zâde-i ‘Âlî-cenâb **doğruca** (doğrulukla) sorsa.” (LD 5/5)

Deşt üzre ol ün sonıqça kêtkey “Çölde o sesin **sonuna kadar** gidecek.” (LM 139/XIV-1099)

2.2.4.2.2.1.1.5. İsimden +*DIn* Çıkma Hâli Eki ile Türeyen Zarflar

Çağatay Türkçesinde bu tür zarflar, isim ve isim görevli kelimelere +*DIn* çıkma hâli ekinin gelmesiyle oluşur.

Démegil kim 'ışk ezeldin kısmet olmuş cānıma / Éy Hüseyñî bu nasīb olmuş maña andın burun “Ey Hüseyñî, (kader) aşkı **ezelden** canıma kısmet etmiş, bu sebeple bana bu hâl ondan (sevgiliden) önce nasip olmuş. (HBDS XXXVI/7)

Verziş kıliban kiçikdin émgek “**Küçüklükten** emek verdim.” (LM 94/X-651)

Kiçiklikdin bizler tüştük bu derde “Bizler bu derde **küçüklükten** (küçük yaştan) düştük.” (BOD 101b/1)

Şafağdın kökni andağ tuttu kanı “Kanı göğü **şafaktan** öyle tuttu.” (FŞ 214/117)

Yavnu yırağdın kördüm. “Düşmanı **uzaktan** gördüm.” (ŞTÜ-ÇT 98/20)

Bazı zarflar, çıkma ve yönelme hâli ekleri almış iki ayrı isim kaynaşmasından oluşmuş birleşik zarf niteliğindedir.

Ezeldin ebede işim boldı şād “**Ezelden ebede** işim şad oldu.” (ŞHD 49/3)

Kündin küñge yığlap avkatım öter “**Günden güne** ağlayarak günlerim geçer.” (BOD 52a/6)

2.2.4.2.2.1.1.6. İsimden +DA Bulunma Hâli Eki ile Türeyen Zarflar

Çağatay Türkçesinde bu tür zarflar, isim ve isim görevli kelimelere +DA çıkma hâli ekinin gelmesiyle oluşur.

Bahārda açılur bağı gülleri “**Baharda** bağı gülleri açılır.” (BOD 84a/9)

Evvelde köp éyledim te'emmül “**Geçmişte** çok düşündüm.” (LM 59/V-322)

Ezelde éylemiş allığa taħrîr “**Geçmişte** alınına yazılmış.” (FŞ 84/28)

Kışda ve yazda ve kéçe küñdüz küñesdin ve yamğurdın aña penāh yoğ érđi. “**Kışta** ve **yazda**, gece gündüz, güneşten ve yağmurdan ona sığınacak yer (onun sığınabileceği yer) yoktur.” (NMŞF 452/765)

Kiçikide keş-düzluğka mensüb érđi. “**Küçükken** ayakkabıcılık yapmaktaydı.” (MN I 245/T119)

Alardın ba'zınıñ mülāzemetiğa kiçiklikde yétip-mén. “Onlardan bazılarının hizmetine **küçüklükte** eriştim.” (MN I 46/T34)

Künde urar béglere / Hicrān tüşer yüreklere “**Her gün** beylere vurur, yüreklere ayrılık (acısı) düşer.” (BOD 57b/1)

Sonıda beyle fehm étsün peyāmım “**Sonunda** haberimi böyle açıklasın.” (FŞ 202/83)

Uykuda ol köz maña yüz fitne bīdār éylemiş “O göz bana **uykuda** uykusuzluk vermiş.” (FK 573/3)

Yağında taħşīl için şehrga kélipdür. “**Yakında** tahsil için şehre gelmiştir.” (MN I 274/T127)

Yigitlikde yol urdı nefsi-ı hasūd “Kıskanç nefis **yigitlikte** yol vurdu.” (Sİ 278/3466)

2.2.4.2.2.1.1.7. İsimden +GA, +KA, +A Yönelme Hâli Eki ile Türeyen Zarflar

Çağatay Türkçesinde bu tür zarflar, isim ve isim türünden kelimelere +GA, + KA, +A yönelme hâli ekinin gelmesiyle oluşur.

Bir pāre kişi cāsūsılığa kélip turur. “Bir kısım kişi **casusluk için** gelmiştir.” (ŞTÜ-ÇT 97/16)

2.2.4.2.2.1.1.8. İsimden +lAr Çokluk Eki ile Türeyen Zarflar

Zaman bildiren kelimelere +lAr çokluk ekinin gelmesiyle oluşan bu tür zarflar, bugün Türkiye Türkçesinde de oldukça yaygındır.

Kéçeler geh ingremekdür ‘ādetim geh singremek “**Geceleri** gâh inlemektir âdetim, gâh için için ağlamak” (ML 171/15)

2.2.4.2.2.1.1.9. İsimden +DIr, +DUr Bildirme Ekiyle Türeyen Zarflar

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de bu tür zarflar, zaman ifade eden kelimelerden +DIr, +DUr bildirme ekiyle türetilirler.

Yıllardur anıñ melāmet ve ‘ažāmetidin kütulmadım. “**Yıllardır** onun melâmet ve

azametinden kurtulamadım.” (MN I 317/T140)

2.2.4.2.2.1.2. İsimden İsim Yapım Ekleri İle Türeyen Zarflar

Çağatay Türkçesinde isimden türemiş zarfların bir kısmı da isim ve isim türünden kelimelere yapım eklerinin gelmesiyle oluşur. Söz konusu yapım eklerinin temel işlevi aslında isim ve sıfat türetmek olup türettikleri kelime zarf görevini de üstlenebildiğinden bu tür ekler, aynı zamanda zarf türeten ekler arasında yer almıştır. Bu tür zarfların Çağatay dönemi eserlerinden tespit edilmiş örnekleri aşağıda özetlenmiştir:

2.2.4.2.2.1.2.1. İsimden +A Ekiyle Türeyen Zarflar

Bu zarflar, isimlerin sonuna +A yapım ekinin gelmesiyle oluşur.

Kéçe deryāda rehberlik kıtur sāhil sarı yılduz “Yıldız, gece denizde sahile doğru rehberlik yapar.” (NŞ 203/2)

2.2.4.2.2.1.2.2. İsimden +GInA, +KInA Ekiyle Türeyen Zarflar

Çağatay Türkçesinde bu tür zarflar, isim türünden kelimelerin sonuna küçültme işlevi olan +GInA, +KInA yapım eklerinin gelmesiyle oluşur.

Az fırsatda yahşığına örgeyip ayta başladı. “Kısa zamanda iyice öğrenip söylemeye başladı.” (MN I 62/T67)

Yırağrağına bolsa hem bāk émes “Çok uzak olsa da korkulmaz.” (Sİ 301/3796)

2.2.4.2.2.1.2.3. İsimden +II, +IU Ekiyle Türeyen Zarflar

Bu tür zarflar, isimlerin sonuna +II, +IU sıfat türeten eklerin gelmesi ile yapılır.

Oğuz éli birbiri birlen öçli ve kanlı boldılar. “Oğuz halkı birbirine düşman oldu.” (ŞT 96a/13)

2.2.4.2.2.1.2.4. İsimden +II,+IU / +sIz,+sUz Ekleriyle Türeyen Zarflar

Çağatay metinlerinde çok sık karşılaşılmayan ikileme yapısındaki bu tür zarflar, ikilemeyi oluşturan isimlerden birinin +II, +IU; diğerinin +sIz, +sUz ekini almasıyla yapılır.

Bu dünyādın kéter bir kün heme ermanlı ermansız “Herkes bir gün bu dünyadan **istekli isteksiz** gider.” (EÇŞ-TDA 5 16/8)

2.2.4.2.2.1.2.5. İsimden +rAK Ekiyle Türeyen Zarflar

Çağatay Türkçesindeki bu tür zarflar, karşılaştırma işlevi olan +rAK eki ile türer.

Başımni dağı burunrağ ayagıñğa saldım “Başımı da **daha önce** ayağına saldım.” (NŞ 424/2)

2.2.4.2.2.1.2.6. İsimden +sIz, +sUz Ekiyle Türeyen Zarflar

Bugün Türkiye Türkçesinde de çok örneği bulunan bu tür zarflar, isim ve isim görevli kelimelere yokluk ifade eden +sIz, +sUz ekinin gelmesiyle oluşur.

Barçasız kıldı séni dağı méni “Seni de beni de **kimsesiz** bıraktı.” (FK 689/291)

Āh u eşkimdin habersiziz bolmañ éy ‘ālem éli “Ey dünya halkı, ah ve gözyaşlarımdan **habersiz** olmayın.” (NŞ 175/5)

Dédi Hüdühüd kim hañsuz kélđi bu “Hüdühüd, bu **hatasız** geldi, dedi.” (LT 83/LXX-925)

2.2.4.2.2.1.2.7. Ön Hecenin Tekrarlanmasıyla Türeyen Zarflar

Bunlar aslında pekiştirmeli sıfatlardır ve başka bir sıfatı veya fiili nitelerse zarf görevinde olur. Yapıları pekiştirmeli sıfatlar konusunda ele alındığından burada tekrarlanmamıştır.

Yem-yeşil görünürdi bañr-ı semā “Gökyüzü (denizi) **yemyeşil** görünürdü.” (HHM 217/1218)

2.2.4.2.2.2. Fiilden Türeyen Zarflar

Çağatay Türkçesindeki bu tür zarflar, fiillerden yapım ekleri ile veya fiilimsi ekleriyle türerler.

2.2.4.2.2.2.1. Fiilden -A Ekiyle Türeyen Zarflar

Çağatay Türkçesindeki bu tür zarflar, fiillerin sonuna +A yapım ekinin gelmesiyle

oluşan zarflardır.

Muni hem alarnıñ yana biri bil “Bunu da **yine** onlardan biri bil.” (Sİ 90/649)

2.2.4.2.2.3.2. Fiilden –GA, -KA Ekiyle Türeyen Zarflar

Bu tür zarflar fiillere -GA, -KA yapım eklerinin gelmesiyle oluşur.

Kim bu künlerni begāyet kaska éyler çarh-ı dūn “Alçak felek bu günleri çok **kısa** eyler.” (NŞ 440/6)

2.2.4.2.2.3. Fiilden +n, +In, +Un Vasıta Hâli Ekiyle Türeyen Zarflar

Bu zarflar, fiillereden +n, +In, +Un vasıta hâli ekleri ile türer.

Néçe él katlığa me'mūr éyleben ol gamzeni / Yaşurun lîkin méniñ sarı işāret kılğa sên
“Pek çok insanı katletmek için o gamzeni memur kılmakla beraber **gizlice** beni işaret edersin.” (HBDS XXXV/6)

2.2.4.2.2.4. Fiilden Zarf-Fiil Ekleriyle Türeyen Zarflar

Bugün Türkiye Türkçesinde de yaygın olarak görülen bu tür zarflar, fiillere zarf-fiil eklerinin gelmesi ile oluşur.

Açılğanda gülüm soldı “**Açıldığında** gülüm soldu.” (BOD 97a/8)

Külerde körgeli érne bile tişin, yıgıdın köz / Gehībolur Bedehşān u gehī'ummān deryāsı
“**Güldüğünde** dudağı ile dişini görelî göz, gözyaşından bazen Bedehşān, bazen de umman olur.” (MSD 532)

2.2.4.2.3. Kelime Grubu Yapısındaki Zarflar

Çağatay Türkçesindeki zarfların önemli bir bölümü de kelime grubu yapısındadır. Bu tür zarflar, Çağatay döneminin incelenen eserlerinden tespit edilen örnekler doğrultusunda aşağıda özetlenmiştir:

2.2.4.2.3.1. İkileme Yapısındaki Zarflar

Genel Türkçede de çok yaygın olan ikileme yapısındaki zarflar, Çağatay Türkçesinde ya

aynen tekrarlanan ya da yakın ya da zıt anlamlı kelimelerden oluşan ikilemeler şeklindedir.

Şeh başı üze avuç avuç saç “Şahın başına **avuç avuç** saç.” (LM 67/VII-387)

Tamāmın éyledi bir bir rivāyet “Tamamını **bir bir** anlattı.” (FŞ 466/106)

Tā kéçe kündüz, hafta ay, yılğa hisāb āsān érür “Gece gündüz, **hafta ay** ve yıllar boyu, hesabı kolaydır.” (MSD 129)

Yörüdüm yolunda mén kéçe kündüz “Gece **gündüz** senin yolunda yürüdüm.” (ŞMM 71/4)

Köñülni tġ-ı belā birle pāre pāre kılayın “Gönlü bela kılıcı ile **parça parça** yapayım.” (ÇŞAG IV/5)

Yay kış bu mey-i hecr içip ölmegenim “**Yaz kış** ayrılık şarabını içip ölmemişim.” (ŞHD 330)

2.2.4.2.3.2. İsim Tamlaması Yapısındaki Zarflar

Çağatay Türkçesindeki bu tür zarflar, Türkiye Türkçesinde de yaygın olarak görülmekte olup belirtisiz isim tamlaması biçimindedir.

Mēni cān u cihāndın hecr vaḳtı kim melūl étkey “**Ayrılık vakti** beni candan ve cihandan usandırdı.” (NŞ 398/2)

Maḥşer küni nétkey nāme-i siyāh “**Mahşer günü** felaket haberli mektup ne yapar?” (MK-AŞN IV 276/6)

Nā-geh ol berḳ-ı yamannıñ yaşansa uruş küni “Eğer o yaman şimşegin (kılıcın) **savaş günü** ansızın parıldasa...” (MSD 173)

2.2.4.2.3.3. Sıfat Tamlaması Yapısındaki Zarflar

Türkiye Türkçesinde de çok yaygın olan bu zarflar, sıfat tamlaması yapısındadır.

Bir kéçe tüşte kördüm ol zūlf birle yüzni “**Bir gece** o saç ile yüzü düşte gördüm.” (NŞ

395/3)

Her akşam tañ atkunça bîdârlıǵlar “**Her akşam** tan atınca uykusuzlar...” (FK 158/1)

Tagka her dem yüzlenür-mén yaş töküp feryād étip “**Her zaman** ağlayıp feryat ederek dağa bakarım.” (BV 58/3)

Yüz fâtihamı yüzünge her şubh oqur mén “Yüz Fatihayı **her sabah** yüzüne okurum.” (LD 168/6)

Néçe yıllar uşbu tavır devr-i gerdün kılğa-mén “**Nice yıllar** (yıllarca) bu tavırla (bu şekilde) dünyayı dolaşacağım.” (ŞHD 197/6)

2.2.4.2.3.4. Edat Grubu Yapısındaki Zarflar

Çağatay Türkçesindeki bu tür zarflar, isim ve isim görevli kelimelerin edatlarla birlikte oluşturduğu kelime grupları biçimindedir.

Ay kimi köster yüzün ol burcdın “Yüzünü o köşeden **ay gibi** göster.” (SH 42b/785)

Kökte gül-nārī bulutlar dék kézer ol āhlar “O ahlar, gökte nar çiçeği renginde olan **bulutlar gibi** gezer.” (NŞ 149/1)

Gerd dék çıķ kökke yā tofraǵ dék yolında yat “**Toz gibi** göğe çık ya da **toprak gibi** onun yolunda yat.” (BV 73/6)

Gül bile sūsen keten yañlıǵ bolur mehtāb ara “Gül ile susam mehtapta **keten gibi** olur.” (NŞ 180/4)

Rişte-i la’liñ hayāli köz sarı kelmektedir “Dudaklarının hayali **gözümün önüne** gelmektedir.” (NŞ 390/5)

Ol çü yétti köz uçı birle temāşā eylemes “O **göz ucu ile** bakmaz.” (NŞ 239/5)

İşķ sırrın her kişi séndin burun bilmes édi “**Senden önce** hiç kimse aşkın sırrını bilmezdi.” (ŞHD 7/2)

Mén yigne kibi boldum u müşkil bu hayālüm “İğne gibi oldum, bu hayalimin gerçekleşmesi zor.” (LD 160/3)

2.2.4.2.3.5. Zarf-Fiil Grubu Yapısındaki Zarflar

Bu tür zarflar, zarf-fiillerin oluşturduğu kelime gruplarıdır.

Meger ki köz yumup açkunça nāz oñın attıñ “Meğer göz yumup açınca naz okunu attın.” (BV 597/4)

Ĝamıñdın kéçe tañ atkunça yıǵlar / Tañ atkaç daǵı kün batgünçe yıǵlar “Gece senin üzüntünden tan atınca ağlar; tan atınca da gün batınca da ağlar.” (ZFMM 3/29)

Nazarǵa kélip genc-i bī-intihā “Sınırsız hazine nazara gelip...” (Sİ 89/630)

Ölüm uykusıǵa barıp cihāndın boldum āsūde “Ölüm uykusuna varıp (dünyadan ayrılarak) rahatladım.” (BD 28/1)

Tañ atkanda andaķ kim oyun eǵāl de’bi bolur. “Sabahleyin çocukların âdeti oyun oynamaktır.” (MN I 47/T34)

Her aqşam tañ atkunça bīdārliǵlar “Her akşam tan atınca uykusuzlar...” (FK 158/1)

2.2.4.2.3.6. Kısaltma Grupları Yapısındaki Zarflar

Bu tür zarfların Çağatay Türkçesindeki belli başlı örnekleri aşağıdadır.

Kim ten-i zārım kibi baştın ayaķ āzār-mén “Ağlayan vücudum gibi baştan ayağa kırıldım.” (NŞ 472/1)

Ezeldin ebede işim boldı şād “Ezelden ebede işim şad oldu.” (ŞHD 49/3)

Kündin küñge yıǵlap avkatım öter “Günden güne ağlayarak günlerim geçer.” (BOD 52a/6)

Tañlası ol yan yana sürdi cemel “Sabah o yan yana deve sürdü.” (LT 205/CLII-2605)

Lāle éñiñ hacāletidin yıldı bir çıķar “Lale dudakların utancından yılda bir çıkar.” (LD 257/2)

2.2.4.2.3.7. İsnat Grubu Yapısındaki Zarflar

Çağatay Türkçesindeki bu tür zarflar, biri diğerine isnat edilen iki ismin oluşturduğu isnat grubu yapısındaki zarflardır. Örneğine çok sık rastlanmaz.

*Her kişi rüz-ı ezelde bolsa ger **bahtı kara*** “Herkes geçmişte kara bahtlı olsa.” (E-TDA 5 9/4)

2.2.4.2.3.8. Birleşik Kelime Yapısındaki Zarflar

Çağatay Türkçesindeki zarfların bir kısmı yapıcı birleşik kelime niteliğindedir. Bunlar genellikle iki ayrı kelimeden oluşan ve anlamca tek bir kavramı karşılayan sözlerdir. İncelenen eserlerden tespit edilen örnekler aşağıda özetlenmiştir:

*Koyma **bukün** cāmıma devrān meyi **Bugün*** kadehime dünya (talih, kader, felek) şarabı koyma.” (HE-AŞN III 43/2)

*Ertegüsün **halk** oğlu körünüške keldiler érse Cengizni körmediler.* “**Ertesi gün** insan kılığına girdilerse de Cengiz’i göremediler.” (DC f. 15r/7)

*Néteg **kılurlar.*** “**Nasıl** yapacaklar?” (ŞT 91a/16)

*Şām-ı hicrān rüz-gārıñ tīre **névçün** kıldı dép* “Hicran akşamı (ayrılık gecesi) rüzgârın **niçin** karanlık yaptı demiş.” (GS-AŞN II 28/4)

Néyüçün ki köp vāki’dur. “**Niçin** pek çoktur?” (ML 173/10)

*Ol tün ol kişver **serūser** yarumış* “O gece ülke **baştan başa** parlamış.” (LT 44/XIX-410)

2.2.4.3. İşlevleri Bakımından Zarflar

Çağatay Türkçesi eserlerinde yer alan zarf görevli kelimeler, işlevleri bakımından zaman zarfları, durum (nitelik) zarfları, yer-yön zarfları, azlık-çokluk (miktar) zarfları ve soru zarfları olmak üzere beş gruba ayrılmaktadır.

2.2.4.3.1. Zaman Zarfları

Fiilin karşıladığı oluş ve kılışı zaman bakımından tamamlayan, sınırlandıran zaman zarflarının Çağatay Türkçesine ait incelenen eserlerden tespit edilen belli başlı örnekleri

aşağıda verilmiştir:

Démegil kim 'ışık ezeldin kısmet olmuş cânıma / Ey Hüseyinî bu nasîb olmuş maña andın burun “Ey Hüseyinî, (kader) aşkı **ezelden** canıma kısmet etmiş, bu sebeple bana bu hâl **ondan** (sevgiliden) **önce** nasip olmuş.” (HBDS XXXVI/7)

Andın soñ güzel şāh carçı çağırtırdı. “**Ondan sonra** güzel şah bir haberci çağırttı.” (BOD10b/9)

Bir sâ'atdın soñ bir muḳtedi başını secdedin köterip ḳaradı. “**Bir saatten sonra** arkadan gelen (biri) başını secdeden kaldırıp baktı.” (ŞMM 103/11)

‘İşk yolıda mén özüm der-be-der ḳıldım bu kün “**Bu gün** aşk yolunda kendimi perişan ettim.” (ŞMM 25/1)

Başımnu dağı burunraḳ ayağıñğa saldım “Başımı da **daha önce** ayağına saldım.” (NŞ 424/2)

Közleriñe dāyim kanlı yaş urdum “Senin gözlerine **daima** kanlı yaş vurdum.” (BOD 102a/4)

Ertegüsün ḥalḳ oğlı körünüşke kældiler érse Céngizni körmediler. “**Ertesi gün** insan kılığına girdilerse de Cengiz'i göremediler.” (DC f. 15r/7)

Ey ki evvel ḳāmetiñ vaşfını şimşād éyledim “**Önce** boyunu şimşad ağacına benzettim.” (NŞ 412/1)

Evvel ü āḥir Muḥammed ol turur “**Önce ve sonra** Muhammet odur.” (ŞHD 4/2)

Ḥalā ki müyesser bolur ol mey bile hoş ḥāl “**Hâlâ** o şarabın etkisindedir.” (NŞ 526/8)

Kimсени ḳoymas hemḫe çüñkü dehr-i dūn yigit “Alçak yiğit **hiçbir zaman** kimseyi koymaz.” (NŞ 80/4)

Cāñga yitmey ol henüz āfet kélürni bilmedim “**Henüz** cana ulaşmayan (can kaybına yol açmayan) afet geldiğini bilmedim (görmedim).” (NŞ 402/1)

Tağça her dem yüzlenür-mén yaş töküp feryād étip “**Her zaman** ağlayıp feryat ederek dağa bakarım.” (BV 58/3)

Her kéçe hicrān gamıdın bu köñül şeb-gîr iter “Bu gönül, **her gece** (hiçbir gece) ayrılık acısından uyuyamaz.” (ŞHD 52/1)

Her kün ol gül-ruhka ‘azm-i gül-şen érmiş anladım “**Her gün**, o gül ruhluyla gül bahçesi olma niyetindeymiş, anladım.” (NŞ 432/2)

Her lahza néçe muñga bolur mübtelā başım “**Her an** buna ne kadar müptela olur başım?” (AD 42a XXXI/13)

Yüz fātiḥanı yüzüne her şubḥ okur mén “Yüz Fatihayı **her sabah** yüzüne okurum.” (LD 168/6)

Ol kuyaş yüzlükni her tün yād kılmaḫdur işim “İşim, o güneş yüzlüyü **her gece** anmaktır.” (NŞ 407/1)

Her zemān köñlüm helāk olsa né gam çün cān ara “Gönlüm **her zaman** helak olsa canda nasıl bir gam (üzüntü) olur.” (NŞ 436/3)

Biz émdi Téñri rızası üçün cānlarımızdın kéçtüğ. “Biz **şimdi** Allah rızası için canlarımızdan geçtik.” (ÇKT 4b/13)

Kéçe ol ay kim yüzün zülf içre pinhān éyledi “**Gece**, o ay ki yüzünü saçının içine gizlemiş.” (YED 17/6)

Kündüz ol ayğa yite alğay mu yā Rab yā Rabım “Ya Rab, **gündüz**, o aya ulaşacak mı?” (NŞ 415/1)

İşğ sırrın her kişi séndin burun bilmes édi “**Senden önce** hiç kimse aşkın sırrını bilmezdi.” (ŞHD 7/2)

Sonıda beyle fehm étsün peyāmım “**Sonunda** haberim böyle açıklansın.” (FŞ 202/83)

Dédi ḥiddetle tünd ü pür-āteş / Nécesin şimdi ey büt-i ser-keş “Ey dik başlı put, **şimdi** nicesine hiddetle, sertlikle, ateş dolu konuştu.” (HHM 176/729)

*Yoğ ‘aceb ger kéçe **tañ atğunça** giryāndur közüm* “Gece **tañ vaktine** kadar ağalarım ki bunda şaşılacak bir şey yoktur.” (NŞ 399/3)

***Tün** çemen içre niğābın almış ol gül yüzidin* “**Dün** çimende (bahçede) o gül (sevgili) yüzünden örtüsünü almış.” (MSD 570)

*Şi’r oğıdı **tün kéçe** gūyende yüzün vaşfıdın* “**Dün gece** okuyucu, senin vasfının anlatan şiir okudu.” (MSD 555)

***Tüne kündin beri** barça yérım ağıry turur* “**Gece gündüz** her yerim ağrıyor.” (ŞT 93a/15)

*Ol keme **tañla tüş vaqtında** kélür bolğay dédi.* “O gemi, **yarın düş vaktinde** gelmiş olacak, dedi.” (DC f. 5r/4)

***Üç kündin soy** bu dünyādın kéter sén.* “**Üç günden sonra** bu dünyadan gidersin.” (ŞMM 223/19)

Munı hem alarnıñ yana biri bil “Bunu da **yine** onların (onlardan) biri bil.” (Sİ 90/649)

*Hālime kélgeç **yana** feryād kılmağdur işim* “Benim hâlim **yine** feryat etmektir.” (NŞ 407/2)

*Ve **yene** aydılar.* “Ve **yine** konuştular.” (ŞMM 103/23)

*Zülfünüz hayrānı mén kim **yilda bir** yelda bolur* “Saçınızın hayranıyım ki **yilda bir** kez uzun olur.” (LD 148/2)

***Yıllardur** anıñ melāmet ve ‘azāmetidin kütulmadım.* “**Yıllardır** onun melāmet ve azametinden kurtulamadım.” (MN I 317/T140)

*Andın bu tārīhkaça **yigirmi beş yıldur** kim ol devletka müşerrefdür.* “O zamandan bu tarihe kadar **yirmi beş yıldır** ki o devletle şereflenmiştir.” (MN I 320/T140)

2.2.4.3.2. Durum (Nitelik) Zarfları

Sıfat ve zarfların niteliklerini, fiilin meydana geliş biçimini belirten durum (nitelik)

zarflarının Çağatay Türkçesindeki işlevleri aşağıda özetlenmiştir:

a) Bir hareketin oluşma biçimini, niteliğini bildirirler. Nitelik bildiren bütün isimler ve özellikle nitelik sıfatları zarf olarak da kullanılabilir.

*Eşk hecride közüüm **aķ** etti andaķ kim mamuķ* “Gözyaşı ayrılığında gözümü pamuk gibi **beyaz** yaptı.” (NŞ 81/4)

*Hidāyet-i nebevīni **çünānçi** kolğa alıp* “Peygamberlerin yolunu **öylece** ele alıp...” (ŞMM 100/19)

*Ķara bōrkin **ēgri** koyup başığa* “Kara kalpağını başına **eğri** (olarak) koyup...” (Sİ 231/2743)

*Cihān içre hem-derd **kem** bolsa taņ yoķ* “Dünyada dert ortağı **kötü** olsa bunda şaşılacak bir şey yok.” (NŞ 134/4)

Pāre pāre düşe bu günbedden “Bu kubbeden **parça parça** düşe.” (HHM 118/42)

Sénsiz eşkim yamğuri séylini řūfān éyledim “**Sensiz** gözyaşımın selini tufan eyledim.” (GS 445/1)

*Mén yaman bardım, velī sin **yaķsı** kal* “Ben **kötü** oldum, fakat sen **iyi** kal.” (ME 44/BN 274a)

*Néçe él katlığa me'mūr eyleben ol ğamzeni / **Yaşurun** līkin méniņ sarı işāret şalğa sēn* “Pek çok insanı katletmek için o gamzeni memur kılmakla beraber **gizlice** beni işaret edersin.” (HBDS XXXV/6)

b) Benzerlik, eşitlik bildirirler.

Ay kimi köster yüzüñ ol burcdın “Yüzünü o köşeden **ay gibi** göster.” (SH 42b/785)

*Néçe eşikdin eşikke **gedā kibi** yéteyin.* “Kapıdan kapıya dilenci **dilenci gibi** dolaşayım.” (BD 116/2)

*Her yara **ķan kibi** aķzur la'l-pāreler* “Her yara **kan gibi** kırmızı parçalar akıtır.” (NŞ

153/1)

Mecnūn kēbi kézdim néçe yıl deşt ü beyābān “Çöllerde nice yıl **Mecnun gibi** gezdim.” (ŞMM 28/8)

Ol şanem kim su yaqasında perī téğ oturur “O gül, su yakasında **peri gibi** oturur.” (ÇŞAG IX/1)

Boyu birle saçını téğ yarattı “Boyu ile saçını **denk** yarattı.” (ML 173/9)

Mén yigne kibi boldum u müşkil bu hayālüm “**İğne gibi** oldum, bu hayalimin gerçekleşmesi zor.” (LD 160/3)

c) Birliktelik ifade ederler.

Bir birimiz bile şöbet tutar érdük. “**Birbirimizle** sohbet ederdik.” (NMŞF 76/140)

Bizni sévüp bizge tapınsun déduk /Könli biziñ birle avınsun déduk “ Bizi sevip bize tapınsın dedik, gönü bizimle avınsun dedik.” (MZE 273)

Yégey anı oğlı uşağı bile “Onu **çocukları ile** birlikte yiyecek.” (MZE 190)

Bir kün sunıñ yaqasında yigitler birlen oynay turur érdi. “Bir gün suyun yakasında **gençlerle** oynuyordu.” (ŞT 88a/16)

Zalim bilen aşlā bolmağul yoldaş “**Zalimle** asla yoldaş olma.” (BOD 54a/4)

ç) Görecelik bildirirler.

Bilgenimçe kavmnı alıp baray “Milletini **bildiğim kadar** alıp varayım.” (LT 129/LXXX-1580)

d) Sebep bildirirler.

Āhiri haq anı acıdın öldürgen “Sonunda Allah onu **acıdan** öldürmüş.” (BOD 71a/8)

Kirip tülkü bigin düşmen inide ölgey açlıkdın “Tilki gibi düşman inine girip **açlıktan** ölecek.” (MSD 84)

Köktekiler titrer alar derdidin “Göktekiler **onların derdinden** titrer.” (MZE 545)

Firāğhdın efgār boldum. “**Ayrılığından** kederlendim.” (ME 54/ BN 275a)

Yağında taḥṣīl üçün şehrga kélipdür. “Yakında **tahsil için** şehre gelmiştir.” (MN I 274/T127)

Biz émdi Téğri rızası üçün cānlarımızdın kéçtük. “Biz şimdi **Allah rızası için canlarımızdan geçtik.**” (ÇKT 4b/13)

e) Karşılaştırma bildirirler.

Ḳıl uçıça kılmadı te'sīr aña “Ona **kıl ucu kadar** etki etmedi.” (LT 116/LXXIX-1395)

f) Anlamı pekiştirirler.

Şeh başı üze avuç avuç saç “Şahın başına **avuç avuç** saç.” (LM 67/VII-387)

Yem-yeşil görünürdi baḥr-ı semā “Gökyüzü (denizi) **yemyeşil** görünürdü.” (HHM 217/1218)

g) Olasılık (ihtimal), tereddüt, şüphe ve şaşırma ifade ederler.

Yoğ 'aceb bolsa kimeçi aña Nūḥ “Nuh Peygamber ona gemici olsa bunda şaşılacak bir şey yok.” (SS-AŞN III 392/14)

Belki lāle cāmı dék kan içre pinhāndur közüm “**Belki** gözüm lale kadehi gibi kan içinde gizlidir.” (NŞ 399/1)

ğ) Kesinlik bildirirler.

Aña çün fiğhdın aṣla haber yoğ “Ona (onun için) fıkıhtan **asla** haber yok.” (NŞ 683/3)

Toğrup ulğatmadı herğiz bu ajunnuy dāyesi “Bu dünyanın dayesi (dadısı, süt ninesi) **asla** doğurtup büyütmedi” (MSD 540)

Tüş körer hīç şeksizin ol şām “O gece **şüphesiz** düş görür.” (SS-AŞN III 348/9)

h) Sınırlama bildirirler.

Yalguz il tirgüzgüçi yok kim érür cellādı hem “**Sadece** yaşatanı değil, celladı (öldüreni) da odur.” (NŞ 408/4)

ı) Tekrarlama bildirirler.

Mundın artukrağ méni sén bir yolu ferhād kıl “Bundan daha fazla sen beni **bir kez** sevinçli yap.” (LD 149/3)

Yanı baştın yana tapkay édi ihyā tilmīz “Öğrenciler, **yeni baştan** canlanacak.” (FK 135/1)

Ve yine aydılar. “Ve **yine** konuştular.” (ŞMM 103/23)

Zülfünüz hayrānı mén kim yıldı bir yelda bolur “Saçınızın hayranıyım ki **yıldı bir kez** uzun olur.” (LD 148/2)

i) Üleştirme bildirirler.

Barçasını bir bir ayıttım saña “Hepsini sana **bir bir** anlattım.” (MZE 247)

Birin birin néteyin ay u serv ile gülüni “Ay, servi ve gülü **birer birer** ne yapayım?” (NŞ 111/2)

j) Vasıta bildirirler.

İğnesi birle Mesīh ağzın tikip urmas nefes “Mesih ağzını **iğnesi ile** dikip nefes vurmaz.” (FK 229/2)

Qalem birle kâğıdka dürler saçar. “**Kalem ile** kağıta inciler saçar.” (SGBÇÇ-HKÇTÜA I/1a)

Éylegeyler kanat bile sāye “**Kanatla** gölge yapacaklar.” (SS-AŞN III 341/12)

Belālar tağını hecriñde tırnağım bile kazdım “Senin ayrılığında belalar dağını **tırnağımla** kazdım.” (BV 218/3)

k) Yaklaşıklık bildirirler.

Bir iki sā'at muña meşgūl édim. “**Bir iki saat** bununla meşgul idim.” (LT 274/CXCIII-3585)

2.2.4.3.3. Yer ve Yön Zarfları

“Fiilin gösterdiği oluş veya kılışın mekân içinde, yerini ve yönünü belirten zarflardır.” (Korkmaz, 2007b, 243). Çağatay Türkçesinde bu tür zarflar, ya yer ve yön gösteren isimlerin zarf olarak kullanılmaları ile ya bu tür kelimelerin bazı isim çekim ekleri olarak zarflaşmaları ile ya da yer ve yön gösteren isimlerin bazı edatlarla kullanılmaları ile oluşmuştur.

Éyle yérge yéttiler kim yoǵtur andın narı yol “Öyle bir yere ulaştılar ki **ondan sonra** (öteye) yol yoktur.” (NŞ 390/3)

Ança boldı ten oǵıñdın içkeri taşǵarı yol “Ten okundan **içeri** ve dışarı öylece (onun gibi) yol oldu.” (NŞ 390/1)

Çergede ya ħod kéyin ya ilgeri “Sırada ya **arka** ya **ön** (LT 218/CLIX-2790)

Rişte-i la'liñ ħayāli köz sarı kélmekkedir “Dudaklarının hayali **gözümün önüne** gelmektedir.” (NŞ 390/5)

Mén ü éy dostlar mundın narı mey birle mey-ħāne Ey dostlar, **bundan öte** mey ile meyhane.” (BD 90/4)

Ger tapsa bu sözidin nedāmet / Ol narı vü siz beri selāmet “Eğer bu sözden pişmanlık duysa **o tarafa** ve **size doğru** selamet var.” (LM 209/XXII-1819)

Bir kün méni taşǵarı yiberdi. “Bir gün beni **dışarı** gönderdi.” (NMŞF 91/180)

Taşǵaru hem yétti 'ışǵıñ mülkige dīvār best “Senin aşkının mülküne (mülkü için) (yapılan duvar) **dışarıya** kadar ulaştı.” (NŞ 77/5)

Yoǵaru olturur né kim tilese “İsteyen herkes **yukarı** oturur.” (NŞ 699/1)

Andağ ki yukarı bağa almay “Öyle ki **yukarı** bakamaz.” (LM 134/XIV-1046)

2.2.4.3.4. Azlık-Çokluk (Miktar) Zarfları

Bir sıfatın, bir zarfın veya bir oluş veya kılışın miktarını, ölçüsünü, derecesini belirleyen, bunları azlık-çokluk bakımından pekiştiren ve “Ne kadar? Ne derece?” sorularını karşılayan (Korkmaz, 2007a, 517; Korkmaz, 2007b, 29) bu tür zarfların Çağatay Türkçesindeki işlevleri aşağıda verilmiştir:

a) Eşitlik derecesi gösterirler.

Her bāğı bu dünyānıñ iki miqdārınça bolğay. “Her bağı, **bu dünyanın iki miktarı kadar** olacak.” (ÇFK 24a/18)

Kıl uçıça kılmadı te’sīr anı “Ona **kıl ucu kadar** etki etmedi.” (LT 116/LXXIX-1395)

Zerre çağlık bérmemiş raħm ĩzid ol ħūn-ħāreğā “O kan yutana **zerre kadar** merhamet etmemiş.” (LD 250/4)

b) Üstünlük derecesi gösterirler.

Fenā deyride sāyillıķnı sulṭānlığdın artuķ tut “Kötü kaderinde dilenciliği sultanlıktan **daha üstün** gör.” (FK 473/9)

Barı ŗehlerdin artuķ taptı baħŗıŗ “Bütün ŗahlardan **fazla** baħŗıŗ buldu.” (Fŗ 123/8)

c) Aşırılık derecesi gösterirler.

Ol ħal’a tamām taŗdın ĩrdi ve asru uluğ taŗlardın yasap ĩrdiler “O kale tamamen taŗlandı ve **çok** büyük taŗlardan yapılmıŗtı.” (ÇZTKUÖB 241a/11)

Kim anıñ ħaŗında Mecnūn asru kōp dānā ĩmiŗ “Onun karŗısında Mecnun **çok fazla** bilgili imiŗ.” (BV 267/1)

Buņa bir ħāre olmaz ĩse eger / Ćok yaŗatmaz bēni helāk ĩyler “Buna bir ħare bulunmazsa eğer (bu dert) beni **çok** yaŗatmaz, helak eder.” (HHM 173/687)

Nevāyī ħıĭ bilmen kim unağay mu kōñül “Nevāyi, gönül kabullenecek mi (boyun eğecek

mi), **hiç** bilmiyorum.” (NŞ 412/7)

Yaman yahşığa köp zılm étmegil kim ger budur devrān “İyi kötüye **çok** eziyet etme ki devran budur.” (NŞ 398/7)

ç) Fiilin ölçüsünü, miktarını gösterirler.

Az dégen az yanılır, az yégen az yıkılır “Az konuşan **az** yanılır, **az** yiyen **az** yıkılır.” (ÜLT 60/69)

2.2.4.3.5. Soru Zarfları

Fiilleri soru yoluyla tamamlayan bu tür zarfların Çağatay Türkçesindeki belli başlı örnekleri aşağıda verilmiştir:

Bu né yürümek bu né āsān yüriş “Bu **nasıl** yürümek, bu **nasıl** kolay yürüyüş?” (MZE 539)

Né üçün hemmedin ki efzalidür mén “**Niçin** ben herkesten faziletliyim” (MEMÜ 44/4)

Néçün biri birini téler Türk (ü) Hindüvek “Türk ve Hindu, birbirini **niçin** ister?” (ŞHD 63/4)

‘Azāb kördüm munça nédin “**Neden** bunca (bu kadar) azap gördüm?” (BOD 56b/9)

Tiriglikte néyiçün kırlurlar nizā “Hayatta iken **niçin** kavga ederler?” (Sİ 127/1191)

Néyüçün kim nazm ‘ilminin rütbesi be-gāyet béyik rütbedür. “**Niçin** şair ilminin (nazım bilgisinin) rütbesi (derecesi) çok büyük bir rütbedir.” (ME BN /270a)

Néyçün aranızda-dur meşāfāt “**Niçin** aranızda mesafeler var?” (LM 241/XXV-2156)

Éy ki dér siz kim Hüseyinī né üçün bīmārdur “Siz Hüseyinî’ye **niçin** hasta dersiniz?” (HBDS XXII/6)

Nédin kim togar kimse ölmek için “İnsan **niçin** ölmek için doğar?” (Sİ 56/139) (II)

Néyçün ki Türk alfāzınınū vāzi’ı asru köp vaqtda mubālağa izhārī kılip cüz’ī meşhūmāt

üçün alfāz vaz' kılıpdur. “**Neden** Türkçe sözlerin yapıcısı, hemen her fırsatta aşırılığa kaçıp en ufak kavramlar için sözler ortaya koymuştur?” (ML 169/16)

2.2.5. SAYI İSİMLERİ

“Sayı, bir kelimenin karşıladığı kavramın teklik-çokluk yani sayı bakımından görünümünü yansıtan dil bilgisi kategorisidir. Sayılar, varlıkların miktarını, tane olarak hesabını bildiren kelimelerdir. Sayılar, soyut sayıları bildirdiklerinde ve ad görevi yüklediklerinde bağımsız olarak kullanılırlar.” (Korkmaz, 2007b, 181-182).

Sayı kavramını gösteren isimler, Tekin (Tekin, 2003a, 128-135), Gabain (Gabain, 2000: 74-77), Karamanlıoğlu (Karamanlıoğlu, 1994, 97-103), Eckmann (Eckmann, 2003a: 79-83), Grönbech (Grönbech, 2000: 25-27) gibi Türkologlar tarafından ayrı bir başlık altında incelenmişken; Hacıeminoğlu (Hacıeminoğlu, 2008, 62-63), Ergin (Ergin, 1990, 237-239), Banguoğlu (Banguoğlu, 2000, 353-356), Korkmaz (Korkmaz, 2007a, 387-393) gibi Türkologlar tarafından ise “Sıfatlar” başlığı altında ele alınmıştır.

Gabain, basit bir asıl sayının sadece özel durumlarda isim olarak görev yapabileceğini, türemiş sayı isimlerinin ve belirsiz sayı kelimelerinin zamirlerin hâl eklerini alabileceğini ve bu özellikleriyle de temelde isimlerden farklı olduklarını belirtir (Gabain, 2000: 102).

Grönbech, sayı kelimeleri ile diğer isimler arasında sentaks bakımından bir farkın olmadığını; şekil yönünden ise çok az farkın olduğunu belirtir. Grönbech'e göre farkın çok az olmasının sebebi, Türkçe isim kavramının çok yönlülüğüdür. Sayı kelimeleri de isimler gibi cümlede soyut ve somut olarak kullanılabilir (Grönbech, 2000: 25-26).

Çalışmamızın bu bölümünde, sayı kelimeleri, aslında birer isim olduğu ve cümledeki kullanımına göre sıfat, zamir, zarf görevi kazandığı için ayrı bir başlık altında incelenmiş; ancak sıfatlar bölümünde de ele alınmıştır. Çağatay Türkçesi eserlerinde geçen sayı türleri aşağıda değerlendirilmiştir:

2.2.5.1. Asıl Sayı İsimleri

Sayı kavramını gösteren kelimelerdir. Çağatay Türkçesindeki asıl sayı isimlerinden bir kısmı şunlardır: *bir, iki, ikki, üç, dört, beş, altı, yéti, yétti, sékiz, sékkiz, toğuz, toğğuz, on,*

yigirmi, yigirme, otuz, ottuz, kırk, elliğ/k, altmış, altmış, yétmış, yétmiş, séksen, toğsan.

Çağatay Türkçesine ait incelenen eserlerden tespit edilen örnekler aşağıda özetlenmiştir:

Bir kına **iki** kılıç sığmas. “**Bir** kına **iki** kılıç sığmaz.” (ŞT 83b/16)

Yana Türk alfāzda kımsanmağ ve kızganmağ iki garīb lafzdur. “Yine Türkçe sözlerden ‘kımsanmak’ ve ‘kızganmak’ **iki** tuhaf sözdür.” (ML 172/23)

Bizniñ kélürimizni eşitip kaçıp bu ayılğan üç yurtğa bardılar. “Bizim geldiğimizi işitip kaçarak bu söylenen **üç** yurda vardılar.” (ŞT 65b/6)

Tört ma'nâsı bolğay “**Dört** anlamı olacak.” (ML 174/19)

Ve andağ lafz hem tapılır ki bés ma'nâsı bolğay. “Ve şöyle bir söz daha bulunur ki **beş** manası vardır.” (ML 174/20)

Altı aylığ Nūh tūfānıca bozğay dehrni / Altı kün kıalsa közüm yaşı bu tuğyāni bil “**Altı** aylık Nuh Tufanı gibi dünyayı bozacak. Gözyaşlarım **altı** gün aksa bu taşkınlığı bil.” (NŞ 564/5)

Hükümüñ bile yétti kök muṭābıq “Senin hükmünle **yedi** gök mutabık.” (LM 29/I-20)

Sékiz uçmağ anda bir şudrun kibi “Orada **sekiz** cennet bir şadırvan gibi.” (LT 210/CLV-2680)

Ol ki toğkuz çarğ eyvāni özin köp kördi pest “O **dokuz** felek eyvanı (köşkü) kendini çok alçak (alçakta) gördü.” (NŞ 565/11)

Ol on kız kim on işte érdi māhir “O **on** kız **on** işte usta idi.” (FŞ 331/15)

Ammā yüz mertebe andın revānrağ ve yağsırağ vāki' boluptur. “Fakat ondan **yüz** kat daha akıcı ve güzel söylenmiştir.” (MN I 461/T229)

Tapıp bés yüz ü belki miñ yıl “**Beş yüz** belki **bin** yıl bulup” (Sİ 114/996)

Asıl sayı isimlerinin Çağatay Türkçesinde kullanılış şekli ve işlevleri aşağıda

özetlenmiştir.

a) Asıl sayı isimleri, iyelik eklerini alarak zamir görevi üstlenirler.

Eger yüzdin belki miñdin biri bu tilni örgenip söz aytsa hem her kişi işitse bilür. “Eğer yüzde belki binde **biri** bu dili öğrenip bir-iki cümle söylese herkes anlar.” (ML 169/13)

İkisi ana ken̄ ēdiler “**İkisi** ona cariye idi.” (LM 122/XII-922)

Dāyimā çın ikkimizni éyledi bir néçe şād “Gerçek, **ikimizi** daima şad eyledi.” (E-TDA 5 13/5)

İkkinizniñ hālini éyley beyān “**İkinizin** hālini anlattı.” (LT 146/XCVIII-1810)

Üçige hem aytdı. “**Üçüne** de söyledi.” (ŞT 68b/14)

Siz üçüñizdin özge kişi qalmadı. “Siz **üçünüzden** başka kişi kalmadı.” (ŞT 68b/15)

Yana törtin dağı aytay yek-ā-yek “Yine **dördünü** de birer birer söyleyeyim.” (SM 105/78)

b) Asıl sayılar, isim türünden kelimeler olarak kullanıldıklarında hâl eklerini alabilir.

Ruḡbet olmasa ol ikkinij arasında “O **ikisinin** arasında nem olmasa.” (NŞ 558/2)

Kim ikisin birbiridin sındurup “**İkisini** birbirinden ayırıp” (LT 205/CLII-2610)

Siz üçüñizdin özge kişi qalmadı. “Siz **üçünüzden** başka kişi kalmadı.” (ŞT 68b/15)

Yana törtin dağı aytay yek-ā-yek “Yine **dördünü** de birer birer söyleyeyim.” (SM 105/78)

Altmışka ‘ömr koyğanda kadem “**Altmışa** ayak bastığında...” (LT 268/CLXXXIX-3505)

Yaşı toksandın ötüp érdi. “Yaşı **doksanı** aşmıştır.” (MN I 68/T48)

Ebyātı ‘adedi **yigirmi beş miñge** yakınlaşıpdur. “İki mısralık manzum sözlerinin sayısı

yirmi beş bine yaklaşmıştır.” (ME 12/BN 270a)

c) Tarihlendirmede günler ve yıllar asıl sayı isimleri ile ifade edilir.

Ve tārīḥ ikki yüz on beşde ötüptür. “Tarih **iki yüz on beşte** ölmüştür.” (NMŞF 25/23)

Tā tārīḥ toḳkuz yüz birde ki ol tārīḥdin yigirmi yıl ötüp érdi. “Tarih **dokuz yüz birde**, o tarihten yirmi yıl geçmiş idi.” (NMŞF 2/Ü17b)

Yétti yüz yigirmi birde dünyādın ötti. “**Yedi yüz yirmi birde** öldü.” (NMŞF 373/598)

ç) Asıl sayı isimleri, türlü yollarla “yaklaşıklık” ifade eder.

İki sayı yan yana getirilerek;

Bir iki sâ'at muḥa meşgûl édim. “**Bir iki** saat bununla meşgul idi.” (LT 274/CXCIII-3585)

Étip beş altı kaḫre sûtke muḫtâc “**Beş altı** damla süte muhtaç etmiş.” (FŞ 84/18)

Sayılarla +çA eki getirilerek;

Yüz iki yüzçe kişi birle ḳazaḳ “**Yüz, iki yüz kişi kadar** evsiz barsız...” (HE-AŞN III 46/9)

Bulunma hâli eki almış sayı isminden sonra *yavuk /yavukça* “yakın” kelimesi getirilerek (Eckmann, 2003a:80): *üç yüz miḅge yavuk* “üç yüz bine **yakın**” (B 12a:12) (Eckmann, 2003a:80)

Néce “nice” kelimesi ile;

Yoḳ bir néce nüktedîn güzîrim “**Birkaç** nükteden başka çarem yok.” (LM 254/XXVII-2298)

d) “Bir” sayı isminin Çağatay Türkçesinde ifade ettiği anlamlar aşağıda özetlenmiştir:

“Aynı” anlamını ifade eder.

*Çün sên ü biz barçamız **bir** cins-biz* “Çünkü sen ve biz hepimiz **aynıyız.**” (LT 133/LXXXIV-1645)

*İkki menzilni **bir** kıllurlar édi.* “İki menzili **aynı** yaparlar idi (birleştirirlerdi).” (SS-AŞN III 383/8)

“Bir defa” anlamını ifade eder.

*Ķabā-yı ‘āriyetni her ayda **bir** kéyer* “Ödünç (eğreti) kaftanı her ay **bir defa** giyer.” (LD 77/6)

“Sadece” anlamını ifade eder.

***Bir** o kıaldı ata yüzini körmey / **Bir** o kıaldı anadın sütge toymay* “**Bir** (sadece) o kaldı baba yüzü görmeyen, **bir** (sadece) o kaldı ana sütüne doymayan.” (FN 5/27)

Zarf görevinde kullanılır.

*Hālime **bir** baķmadılar aĝniyālardın* “Zengilerden hiçbirisi hālime **hiç** (bir kez) bakmadı.” (ZFEM I 304/15)

*Barçasını **bir bir** ayıttım saņa* “Hepsini sana **bir bir** anlattım.” (MZE 247)

Belirsizlik sıfatı görevinde kullanılır.

***Bir** kün méni taşķarı yiberdi.* “**Bir** gün beni dışarı gönderdi.” (NMŞF 91/180)

*Kél, **bir** şabāķ Téņri yolıda yél, éy şabā* “Ey sabah rüzgârı, **bir** sabah Tanrı yolunda es.” (MSD 47)

Sayı sıfatı görevinde kullanılır.

*Bular olarĝa koynıķ **bir** butun béríb oĝul balasın aldılar.* “Bunlar, onlara koyunun **bir** butunu verip çocuklarını aldılar.” (DC f. 9r/10)

e) Çarpma ifadesi, *katla* (*ķat* “kat, tabaka”), *mertebe*, *nevbet* “çaĝ, zaman, devir” kelimeleriyle ifade edilir (Eckmann, 2003a: 81).

Yüz cefâ kılsa maña bir katla feryād éylerem “Bana yüz eziyet etse **bir kez** feryat etmem.” (NŞ 411/2)

İlig tofrağğa urmağ ikki nevbet “Eli **iki kere** toprağa vurmak...” (SM 109/122)

Dūzahmı otı dünyānı otıdın yétmiş derece sūzāndur. “Cehennemın ateşi, dünyanın ateşinden **yetmiş derece** daha yakıcıdır.” (ŞMM 104/19)

Vāy kim yüz katla kılgay érdim öz ‘ışkımnı fāş “**Yüz defa** aşkıımı açığa vurdum.” (HBDS XXIX/2)

Ammā yüz mertebe andın revānrağ ve yağsırağ vāki’ boluptur. “Fakat ondan **yüz kat** daha akıcı ve güzel söylenmiştir.” (MN I 461/T229)

f) Kesirler sayı isimleri ile ifade edilir.

Malımnıñ üçde biri kim yüz séksen miñ kızıl tenge turur. “Malının **üçte biri** yüz seksen bin kızıl tengedir.” (ÇFK 10a/6)

Hisāb éylep tapılmay miñde biri “**Binde biri** hesaplanmadan bulunmaz.” (FŞ 185/27)

Yüzde birin kıлмаğay kim asru köp boldı savuğ “Çok soğuk olduğu için **yüzde birini** yapmayacak.” (ŞHD 136/6)

2.2.5.2. Sıra Sayı İsimleri

Varlıkların sırasını veya derecesini bildiren sayı isimleridir. Çağatay Türkçesinde sıra sayı isimleri aşağıdaki şekillerde oluşturulur:

a) +InçI, +UnçI ekiyle yapılırlar.

İkinçi kün ötmış érdi bĚşek “**İkinci** gün tereddütsüz geçmişti.” (LM 103/XI-738)

Ki on toğkuz érdi üçünçi bölük “**Üçüncü** bölük on dokuz idi.” (Sİ 109/923)

b) +lAnçI ekiyle yapılırlar.

Ķozı Yavı Ĥān Oğuz Ĥānnıñ béşlençi oğlı turur. “Kozi Yavı Han, Oğuz Han’ın **beşinci**

oğludur.” (ŞT 85a/4)

Toğuzlançı ayda Çéngiz Hānıñ oğlanları şehrni aldılar. “Dokuzuncu ayda Cengiz Han’ın oğulları şehrni aldılar.” (ŞT 74a/18)

Salur Kazannı altı arça ötüp yéttileñçi arçada Oğuz Hānğa yétkürüp tururlar. “Salur Kazan’ı altı kuşak geçip yedinci kuşakta Oğuz Han’a ulaştırmalarıdır.” (ŞT 99a/9)

c) “Evvelgi, burunğı” kelimeleri “birinci” anlamını ifade edebilir.

Avvalğı maqālat, alar bile bu faķār arasında ötken ittifāķī umūr ve ğarāyıblıĝ sözler. “İlk sözler onlarla bu fakir arasında geçen anlaşmaya dayalı işleri ve garip sözleri kapsar.” (HM T759a 1)

Burunğı nāmeĝa kıldı muţābıķ “Birinci nameye mutabık etti.” (uydurdu) (FŞ 115/82)

2.2.5.3. Üleştirme Sayı İsimleri

Nesneleri sayıca paylaşırma ve dağıtırma bakımlarından ifade eden sayı isimleridir. Çaĝatay Türkçesinde üleştirme sayı isimleri aşıĝıdaki yollarla yapılır:

a) +Ar, +şAr ekleriyle yapılırlar.

Kim birer yanıdın ayrıldı otuz altı hutūţ “Otuz altı yol (çizgi, yazı) birer birer yanından ayrıldı.” (FK 293/7)

Hān bu kuşlarını körüb her kayusına mişer tenge alapa bérđi. “Han, bu kuşları görüp hepsine biner tenge alapa verdi.” (DC f. 27r/16)

b) Bir örnekte +rar eki ile yapıldığı görülmüştür.

Kişi başıĝa ikirer batman “Kişi başına (her kişi için) ikişer batman.” (MDF 1882)

b) Sayı isminin tekrar edilmesiyle yapılırlar.

Tamāmın éyledi bir bir rivāyet “Tamamını bir bir anlattı.” (FŞ 466/106)

c) Vasıta hâli eki almış sayı ismi ile yapılırlar.

Eger birin birin alfāz vaz'ida kim alar taqşır kılıpdurlar. “Onların eksik kaldıkları sözleri **birer birer** ortaya koymuşlardır.” (ML 173/10)

Birin birin néteyin ay u serv ile gülü **birer birer** ne yapayım?” (NŞ 111/2)

2.2.5.4. Topluluk Sayı İsimleri

Belirttikleri nesnelere arasında yakınlık, birlik olduğunu gösteren ve bir nesne topluluğu bildiren sayılardır. Çağatay Türkçesinde topluluk sayı isimleri aşağıda belirtilen şekillerde yapılırlar:

a) +Av (<-ağu /-egü) eki ile yapılırlar.

İkev birbirige mahfī sözlegende / Harāmdur kim kulağın salsa anda “**İkisi** birbiriyle gizli konuştuğunda (konuşurken) onlara kulak vermek haramdır.” (FN 18/27)

Üçevniñ kaşr ara boldı hırāmı “Köşkte **üçünün** nazlı nazlı yürüyüşü oldu.” (FŞ 222/109)

Nédin ki rūhıñadur çār-mīh bu törtev “Neden bu **dördü** senin ruhuna çarmıktır?” (FK 531/3)

Qalır érenler ayağında bilgil uş toquzav “Bu **dokuzu** erenlerin ayağında kalır, bil.” (ŞHD 246/9)

b) +ağu, +egü eki ile yapılırlar.

Biregü kılğan günāhların yağ kılsa her seher Hudāyğa tazarru' ve zārī kılsa. “**Birileri** işlediği günahlarını hatırlasa, her sabah Allah'a yalvarsa.” (ŞHD 168a)

Kél ikegü baralı şubh u seher “Sabah (seher vakti) **ikimiz** varalım.” (ŞHD 84/1)

c) +ALA(sI), +LA(sI) eki ile yapılırlar.

İkkelesin tamām kılıp kélđi. “**İkisini** de tamamlayıp geldi.” (MN I 337/T151)

Üçelesiniñ başın kéltürgey. “**Üçünün** başını getirecek.” (MN I 439/T195)

*Sizde bar **törtelesi** bir biridin āfetraḳ* “Sizde **dördü** de birbirinden güzel olan afet var.”
(LD 201/5)

***Toḳḳuzalasını** yana bir mıṣrā’dın hem istiḥrāc ḳılıp...* “**Dokuzunun** anlamını da bu mısradan çıkarmış.” (ME 26/BN 272a)

ç) +AvlA(n), +AvlA(gü) eki ile yapılırlar.

Ekavlagüsi keṇaṣ étib köcmege niyet ḳıldı-lar. “**İkisi** de düşünüp taşınıp göç etmeye karar verdiler.” (DC f. 39r/13)

*Çıḳıp ṣeh-zāde birle ṣāh **ikevle** / Vezīr-i kār-dān birle **üçevle*** “Şehzade ile şah **ikisi** çıkıp işten anlayan vezir ile **üçü**...” (FŞ 235/50)

*Né hoş bolḡay **ikevlen** mest bolsaḳ vaṣl bāḡında* “**İkimiz** vuslat bağında sarhoş olsak ne hoş olur.” (GS 31/1)

*Éy cefā-ger bir vefā ḳıl kim **ikevlen** bolḡa-biz* “Ey eziyet eden (sevgili) vefalı ol ki **ikimiz** bir araya gelelim.” (NŞ 274/5)

SONUÇ

“Çağatay Türkçesinde İsim” adlı bu çalışmayla, Çağatay dönemine ait eserlerdeki isimler ve isimlerle ilgili dil özellikleri incelenmiştir.

Çalışma, esas itibarıyla “Giriş”, “İnceleme” ve “Sonuç” olarak iki ana bölümden oluşmaktadır. “Giriş” bölümünde Çağatay Türkçesi, edebiyatı ve dil özellikleri hakkında genel bilgiler verilmiştir. “İnceleme” bölümünde isimler; yapıları, fonetik özellikleri, kullanılışları, işlevleri bakımından incelenmiş; isimlerin aldığı yapım ve çekim eklerinin Çağatay Türkçesindeki ses ve kullanılış özellikleri, söz dizimi içindeki işlevleri örneklerle gösterilmiş ve ortaya çıkan sonuçlar maddeler hâlinde aşağıda belirtilmiştir:

1) Eski Türkçe döneminde çokluk eki olarak kullanılan *ğUn*, *+An*, *+^ot* *+s* ve *+^z* gibi ekler, Çağatay Türkçesinde kelime bünyesinde kalıplaşarak bu işlevini kaybeder. Söz konusu eklerin geldiği isimlerin çokluk şekli de *+lAr* eki ile yapılır: *Türk bégler* “Türk beyler” (ML 171/11), *yığaçlar* “ağaçlar” (SGBÇÇ-HKÇTÜA 4/93b).

2) Düzlük-yuvarlaklık uyumunun tam olarak gelişmediği Çağatay Türkçesinde I. ve II. teklik şahıs iyelik ekleri genellikle bu uyuma uyar. Ancak Eski Türkçeden itibaren yalnızca düz şekilleri mevcut olan III. teklik şahıs iyelik eki, Çağatay Türkçesinde de aynı şeklini muhafaza eder. Ekin yuvarlak ünlülü şekli nadir olarak karşımıza çıkar: *könlüne* “gönlüne” (NŞ 106/9), *közün* “(onun) gözünü” (MN 42/6).

Diğer yandan I. ve II. teklik şahıs iyelik eklerindeki dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşan yuvarlaklaşma Harezmi Türkçesinin izi olarak devam eder: *devründe* “(senin) zamanında” (HPM-AŞN IV 121), *şevkumnu* “isteğimi” (NŞ 156/3). Kimi zaman da ek ünlüsünde düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak düzleşmeler görülebilir: *boyu* “(senin) boyun” (NŞ 76/3), *oğlu* “(senin) oğlun” (DC f. 39r/7).

Çağatay dönemi eserlerinde görülen iyelik eklerinin Türkçede genel şekilleriyle kullanılmış iyelik eklerinden farkı ise yuvarlak ünlülü isim kök ve gövdelerine getirilen I. ve II. çokluk şahıs iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü *+mUz*, *+ηUz* şekillerinden çok, düz ünlülü *+mIz*, *+ηIz* şekillerinin kullanılmış olmasıdır. Bu kullanılıştaki yardımcı ünlü, genellikle *+U+mIz*, *+U+ηIz* şeklinde yuvarlaklığı muhafaza eder: *kulluğunuz* “kulluğunuz” (LD 34/5), *ötünümüz* “ricamız” (ŞT 87b/13).

3) Eski Türkçe döneminden beri gördüğümüz *zamir n*'sinin isim çekiminde ortaya çıkması durumu, ilk kez Çağatay dönemi eserlerinde farklılık göstermeye başlar. Çağatay dönemine ait mensur eserlerde III. teklik şahıs iyelik eki ile bulunma ve çıkma hâli ekleri arasına çoğunlukla *zamir n*'si gelmez: *aralarıda* “aralarında” (ML 171/14), *Türkçesidin* “Türkçesinden” (MN I 123/T74). Ancak manzum eserlerde vezin gereği *zamir n*'sinin kullanımı yaygındır: *Téñri yolunda* “Tanrı yolunda” (YZ-HBÇYZ 7b/64); *heybetindin* “heybetinden” (FN 4/16). Ayrıca işaret zamirleri ile çokluk eki arasına da *zamir n*'si gelmez: *uşbular* “bunlar” (ŞHD 38/3).

4) Hâl eklerinin kullanımına gelince; Çağatay Türkçesi, ilgi hâli ekinin ünsüzle başlayan *+nIη*, *+nUη* şeklini genelleştirmesiyle Eski Türkçe ve Batı Türkçesinden farklılık gösterir. Ama *+Iη*, *+Uη*'lu şekiller de özellikle zamirlerde görülebilir: *biziη* “bizim” (MZE 273), *siziη* “sizin” (HSHB-AŞN IV 59).

İlgi hâli ekinin sonundaki *damak n*'sinin düşmesi sonucunda ortaya çıkan ve günümüz Özbek Türkçesinin konuşma dilinde yaygın olarak kullanılan *+nI* eki de özellikle Klasik Sonrası Dönem eserlerinde yaygın olarak ilgi hâli çekiminde kullanılır: *bağni gülleri* “bağın gülleri” (BOD 84a/9), *enbiyāni barçası* “peygamberlerin hepsi” (SASA 33/182). Ayrıca iyelik ekleri üzerine ilgi hâli eki getirilmemesiyle ortaya çıkan eksiz belirtili ilgi hâli de yaygın olarak görülür: *eşkim yağğuri* “gözyaşımın seli” (GS 445/1), *ğamzen oқа* “(senin) gamzenin oku” (NA-CAB 275).

5) Çağatay Türkçesi Eski Türkçenin zamirlere getirdiği *+nI* ekini yükleme hâli olarak genelleştirir: *keyikni* “geyiği” (DC f. 8v/6), *yafrağni* “yaprağı” (MK-AŞN IV 271/1). Ek, III. teklik şahıs iyelik ekini almış isimlerden sonra *+n* biçiminde de görülür: *balasın* “yavrusunu” (HE-AŞN III 64/6), *hırşın* “(onun) hırsını” (ÜLT 60/69). Ayrıca Batı Türkçesinin etkisiyle ekin *+I* şekli de yaygın olarak karşımıza çıkar: *yamanı* “kötüyü” (NŞ 328/8), *ol yığaçı* “o ağacı” (HE-AŞN III 48/2).

6) Çağatay Türkçesinde yönelme hâli ekinin *+GA*, *+KA* şekli yanında Batı Türkçesinin etkisiyle açıklanabilen *+A* şekli de yaygın bir kullanılışa sahiptir. Yönelme hâli eki, Türkçe kökenli kelimelerde, kalınlık-incelik uyumuna büyük ölçüde uyarken Arapça ve Farsçadan geçmiş kelimelerde uyumun tam olarak işlediği söylenemez: *hüsniğa* “(onun) güzelliğine” (NŞ 461/7), *katlimğa* “katlime” (GS 598/7).

7) Tarih boyunca herhangi bir ses değişikliğine uğramayan bulunma hâli eki, Çağatay

Türkçesinde +*DA* biçimindedir. Ek; ünlü uyumlarına uymakla birlikte ünsüz uyumuna tam olarak uymaz: *Türkçede* “Türkçede” (ML 170/9), *yigitlikde* “yiğitlikte” (Sİ 278/3466).

8) Çağatay Türkçesi eserlerinde, çıkma hâli ekinin yaygın olarak görülen +*DIn* şekli yanında Batı Türkçesinin etkisiyle +*dAn* şekli de görülür: *kuyaştun* “güneşten” (NŞ 302/4), *defterinden* “(senin) defterinden” (ŞHD 7/2).

9) Çağatay Türkçesinde isimlerin vasıta hâli çekimi, +*n*, +*In*, +*Un* eki ve *ile* edatının ekleşmesiyle oluşmuş +*LA* eki ile yapılır. Çağatay dönemi eserlerinde topluluk sayıları oluşturan +*AvLA* ekinin +*n* vasıta hâli eki ile kullanıldığı örnekler mevcuttur: *ikevlen* “ikisi” (GS 31/1). Ek tekrarı olarak nitelendirilen ve ekin mevcut anlamına güç kazandırmak veya onun artık aşınmaya yüz tutmuş olan anlamını yeniden tazelemek için yapılan bu tarz kullanıma bu dönem eserlerinde sıklıkla rastlanır.

10) Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli, +*çA* eki ile yapılır. Eklendiği kelime ile başka bir kelime arasında çekim eki olarak görev yapan +*çA* eki, bu kullanılışı sırasında yanındaki kelime ile yapıca kaynaşmaya, eski anlamından biraz farklı olarak *barça*, *ança*, *bunça*, *munça* gibi sıfat, zamir ve zarf görevli yeni kelimeler oluşturmaya başlar.

11) Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak dönemi eserlerinde edatlarla karşılanan sınırlama işlevi, ilk olarak Çağatay Türkçesi döneminde +*GAçA*, +*KAçA* eki ile karşılanmaya başlar: *BağdādğaçA* “Bağdat'a kadar” (BOD 82a/9), *bu tār ihkaça* “bu tarihe kadar” (MN I 320/T140).

12) Köktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde yön gösterme hâli eki olarak çok sık karşılaşılan +*GArl*, +*gerü*, +*Karl*, +*karu*, +*rA* ekleri Çağatay Türkçesinde canlılığını kaybederek kullanılmaya devam eder: *ilgeri* “ileri” (ŞT 65b/16), *taşkarı* “dışarı” (NŞ 390/1).

13) Çağatay Türkçesinde soru eki genellikle *mU* biçimindedir. Ancak ekin *mI*lı şekillerine de rastlanır. Ek, orijinal metinlerde kelimeye bitişik olarak da ayrı olarak da yazılabilmektedir: *Ay mudur yüzün, yāhūd hūrşīd-i tābān, éy şanem* “Ey sanem (güzel), yüzün ay midir, yoksa parlak güneş midir?” (MSD 765), *Közgü içre ‘arızın ‘akşi mi érkin cilve-ger* “Ey cilveli sevgili, aynadaki yanağının aksi mi ki?” (NŞ 477/4).

14) İsim türünden kelimeleri yüklem yapma görevi sebebiyle çalışmamıza konu olan

ek-fiildeki kip ve zaman kavramı, Çağatay Türkçesinde de şekil ve zaman ekleri (geniş zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart) ile karşılanır.

15) Çağatay Türkçesinde ek-fiilin geniş zaman çekiminde *ir-* fiili genellikle düşer: *Rahmetiñdin ümmîl-vârmin*. “Rahmetinden **ümitliyim**.” (M-AŞN IV 11). *Îr-* ek-fiilinin düşmediği örnekler de mevcuttur. Bu durum daha çok I. teklik şahıs ve III. teklik ve çokluk şahıs çekimlerinde görülür: *Men bir **kul irür-mén** saña dünyâda bahâsız* “Ben dünyada senin için değersiz bir **köleyim**.” (MSD 428). *Barçasınıñ munda érür évleri* “Hepsinin evi **buradadır**.” (SH 33a/ 646).

III. şahıs çekimlerinde *tur-* fiilinden ya da onun ekleşmiş şekli olan *-dUr* ekinden yararlanılır. Ancak *-dUr*'lu şekil daha yaygındır: *A**k** turur anuñ tozı birle yüzüm* “Yüzüm onun tozu ile **aktır**.” (SH 34a/653). *Çonlarım a**şş**dur cānāne* “(Meyvelerimin) büyükleri sevgili için **faydalıdır**.” (MEMÜ 48/24).

Zaman zaman anlamı pekiştirmek için *tur-* fiili ve *-dUr* bildirme eki I. ve II. teklik şahıs çekimlerinde de kullanılmıştır: *Bu cihān içre **méndür mén** efzūn* “Bu dünyada en çok (beğenilen) **benim**.” (MEMÜ 48/26). *Méniñ babam turur sēn*. “**Benim babamsın**.” (ŞT 87b/16).

16) Ek-fiilin olumsuz çekimi *é(r)mes* “değil” kelimesi ile yapılır. Ancak bazı örneklerde Batı Türkçesinin etkisiyle *degül* “değil” sözü de kullanılmıştır: *Lāy**ı**k émes sēn bu şeref burcına* “Bu şeref köşesine **layık değilsin**.” (MZE 100). *Sen **gāfil degül-sēn** men gāfil-men*. “Sen **gafil değilsin**, ben gafilim.” (DC f. 34r/6).

17) Çağatay Türkçesinde ek-fiilin görülen geçmiş zaman çekimi, *ir-* fiiline *-di* görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle oluşturulur. Çekim sırasında iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Çekimlerde zaman zaman *ir-* fiilinin *i-* şeklinde olduğu görülür: *Mén **kiçik érdim***. “Ben **küçük idim**.” (NMSF 80/152). *Bir iki sâ'at muña **meşgül édim*** “Bir iki saat bununla **meşgul idim**.” (LT 274/CXCIII-3585).

18) Çağatay Türkçesinde ek-fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi, *ér-* (*é-*) fiiline duyulan geçmiş zaman eki *-miş* getirilerek yapılır. Ancak bir örnekte I. çokluk şahıs çekiminin *é(r)miş* ek-fiili ile değil, Özbek Türkçesinde isimlerin duyulan geçmiş zaman çekimini yapan *eken* kelimesi ile yapıldığı görülmüştür. Bu örneğin tespit edildiği *Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi* adlı eser, Çağatay Türkçesinin Klasik Sonrası Dönemine aittir. Bu

dönem eserlerinde mahalli Özbek ağızlarının etkisi oldukça fazla hissedilmektedir. Dolayısıyla bu örnek de bu etkinin bir sonucudur.

19) Çağatay Türkçesinde ek-fiilin şartı, genellikle *ér-* (*é-*) fiiline *-se* şart ekinin getirilmesiyle yapılır. Klasik Sonrası Dönem eserlerinde ise zaman zaman bu çekimin, *bol-* fiilinin *-sa* şart ekiyle kalıplaşması sonucu oluşan ve Özbek Türkçesinde ek-fiilin şart çekimini yapan *bolsa* kelimesiyle yapıldığı görülmüştür: *Men bülbül ésem, séni çemendin küniler-mén* “Ben **bülbül isem** seni çimenden kıskanırım.” (MSD 409). *Niçük aña yitalmasmen egerçi dōstuş bolsam* “Senin dostun isem neden onun mertebesine yetişemem?” (MN 12/73).

20) Köktürkçeden itibaren sıfat yapan ek olarak kullanılan *+IIG*, *+IUG* ekinin Çağatay dönemi eserlerinde, Kıpçak Türkçesinin etkisiyle düz ünlülü şekilleri mevcutken; ek ünlüsünün, *g/ğ* seslerinin düşüşü sırasında Oğuzcanın etkisiyle yuvarlaklaştığı da görülebilir. Ek ünlüsü kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumlarına genellikle uymakla birlikte özellikle Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde bu uyumlara uymayabilir: *kayguluğ könlüm* “kaygılı gönlüm” (NŞ 79/5), *mevcluğ su* “dalgalı su” (BV 175/1), *yaralığ şayd* “yaralı av” (FŞ 248/50).

Diğer yandan ekin *g/ğ* ünsüzünü düşürmüş *+II*, *+IU* şekli de Çağatay Türkçesine ait eserlerde aynı işlevle varlığını sürdürür: *kizli* “gizli” (ŞHD 31/1), *tumanlı kün* “dumanlı gün” (ŞT 87a/2).

21) Eski Türkçeden itibaren çok sık kullanılan *+IIK*, *+IUK* eki de Çağatay dönemi eserlerinde ünlü uyumlarına uyar. Ancak Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerde uyumun işlemediği görülür: *dostlik* “dostluk” (BOD 83b/3), *ıranlık otu* “ayrılık ateşi” (BOD 39b/1). Çağatay Türkçesinde soyut ve somut isimler türeten bu ek, isimden isim yapan *+çI* eki ile zaman ifade eden isimler türetir: *béş künçilik yol* “beş günlük yol” (FŞ 256/61), *miñ yılçılık* “bin yıllık” (LT 41/XVII-370), *yüz yılçılık yol* “yüz yıllık yol” (GS 653/7).

22) Çağatay Türkçesindeki birleşik isimler, daha çok isim tamlaması ve sıfat tamlamasına dayanır: *köz yaşı* “gözyaşı” (FŞ 364/24), *Bozoğ* “Bozok” (ŞT 78b/13). Alıntı kelimelerle oluşmuş birleşik isimlere de çok sık rastlanır: *dil-rübā* “gönül kapan, gönül alan” (UHEP-HKÇTÜA 16/5), *dür-dāne* “inci tanesi” (BD 90/2).

23) Çağatay Türkçesinde *bu, şol, ol, uş, uşal, uşbu, uşol, uşul* kelimeleri işaret sıfatı olarak kullanılır. Özellikle Klasik Sonrası Dönem eserlerinde “bu” işaret sıfatının *bu* şeklinin yanında nadiren *bol* ve *bul* şekilleri de görülmektedir. *uş+ol* kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen “şol” kelimesinin sıfat görevinde kullanılmasına dair ise çok az örnek bulunmuştur: *Bol şehiriñ kādīsı kim, mollāsı kim?* “**Bu** şehrin kadısı, mollası kimdir?” (ŞMM 124/11), *bul demde “bu zamanda”* (MN 2/3), *şol deryā “şu deniz”* (ŞHD 189/3).

Son olarak diyebiliriz ki canlı bir varlık olan dil, geçmişten günümüze değişerek gelişen geniş kapsamlı bir sistemler bütünüdür. Bu bütün içinde her dil unsurunun önemli bir görevi vardır. Bu unsurlar üzerinde yapılacak çalışmalar, onun derin yapısının ortaya çıkarılmasında etkili olacaktır. Çağdaş Türk Lehçelerinin oluşmasında da çok önemli bir rol oynayan Çağatay Türkçesi bünyesindeki isimlerin durumlarının belirlenmesi de eski ile yeni arasındaki bağlantının kurulması ve karşılaştırılması bakımından çok önemlidir. Bu sebeple çalışmamızın Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçeleri alanında yapılacak diğer çalışmalara kaynaklık edeceğini umut ediyoruz.

KAYNAKLAR

- Acarlar, K. (1971). “Çıkma Durumunda ('den' hâlinde) Sözcüklerin Tümcede Türlü Kullanılışları”. *Türk Dili Dergisi*, XXIV (235), 34-37.
- Abdurahmanov, G. A., Ş. Ş. Şaabdurahmanov ve A. P. Hacıev. (1975). *Özbek Tili Grammatikası I Tom Morfologiya*. Taşkent: Özbekistan SSR Fan Neşriyatı.
- Abdurahmanov, H., A. Rafiyev ve D. Şadmankulova. (1992). *Özbek Tilining Ameliy Grammatikası*. Taşkent: Okıtuvci Neşriyat.
- Abdurahmanov, N. ve A. Rüstemov. (1982). *Kadimgi Türkiy Til*. Taşkent: Okıtuvçi Neşriyat.
- Abik, A. D. (1999). “Ali Şîr Nevâyî'nin Zübdetü't-Tevârîh'i Üzerine”. *TDAY-Belleten*, 1996, 1-6.
- Abik, Ayşehan Deniz (2005). *Meyveler Münazarası Doğu Türkçesi*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Abik, Ayşehan Deniz (2006). *'Alî Şîr Nevâyî Hamsetü'l-Mütehayyirîn, Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Adalı, Oya (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Aksan, Doğan (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.
- Alışık, G. S. (2004). “Şeybânîler Dönemi İçin Kaynak Araştırmaları: Mihmân-nâme-i Buhārâ”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 118-140.
- Alpay, G. (1972). “Yusuf Emiri'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası”, *TDAY-Belleten*, 1973, 103-125.
- Alpay, G. (1974). “XIX. Yüzyıl Özbek Edebiyatına Genel Bir Bakış”. *TDAY-Belleten* 1973-1974, 253-263.
- Alpay-Tekin, Gönül (1994). *Alî Şîr Nevayî, Ferhâd ü Şîrîn*. Ankara: TDK Yayınları.
- Altınörs, Atakan (2003). *Dil Felsefesine Giriş*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum.

- Alyılmaz, C. (1999). “Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?”. *Türk Gramerinin Sorunları II* içinde (s. 403-415). Ankara, TDK Yayınları.
- Arat, R. R. (1987). Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bunun ile İlgili Tâbirler, *Makaleler I* içinde (s. 180-203). (hzl. O. F. Sertkaya). Ankara: TKAE Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arslan-Erol, Hülya (2008). *Bozoğlan (Yûsuf Bég ve Ahmed Bég) Destanı/İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aşçı, Ufuk Deniz (2010). *Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerîm Mûsâ-nâme, İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*. Konya: Palet Yayınları.
- Atabay, N., S. Özel ve A. Çam. (1981). *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atabay, N., İ. Kutluk ve S. Özel. (1983). *Sözcük Türleri (Ad, Sıfat, Belirteç, Adıl, İlgeç, Bağlaç, Ünlem, Eylem)*, (hzl. D. Aksan). Ankara: TDK Yayınları.
- Atacık, D. A. (2008). *Türkiye Türkçesinde İstem (Valenz)*. Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Atalay, Besim (1943). *Divanü Lûgat-it-Tercümesi I-IV*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydın, Mehmet (2000). *Dil Bilimi El Kitabı-Temel Kavram ve Konular*. Samsun.
- Banguoğlu, Tahsin (2000). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Barutçu Özönder, F. Sema (1996). *'Alî Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn, İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Başdaş, Cahit. (2006). “Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler”, (*I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, 26-27 Eylül 2006*), Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006, s. 1-6.
- Bilgegil, M. Kaya (1984). *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Biray, Himmet (1999a). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*. Ankara: TDK Yayınları.
- Biray, H. (1999b). “İsimler ve İsimlerin Sınıflandırılması”, *Türk Gramerinin Sorunları II* içinde (s. 3-8). Ankara, TDK Yayınları.

- Borovkov, A. K. (1954). Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî. (çev. Rasime Uygun) *TDAY-Belleten*, 59-96.
- Boz, E. (2007). “Adın Yükleme (Nesne) Durumu ve Tümencin Nesne Ögesi Üzerine”, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, 2/2, 102-108.
- Buran, Ahmet (1996). *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Buran, A. (1999). “Türkçede İsim Çekim Ekleri”, *Türk Gramerinin Sorunları II* içinde (s. 263-277). Ankara, TDK Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet (2001). *Türk Dili Tarihi I, 2*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Canpolat, Mustafa (1995). *Ali Şir Nevayî, Lisânü't- Tayr*. Ankara: TDK Yayınları.
- Canpolat, M. (2002). “Çağatay Dili ve Edebiyatı”. *Türkler Ansiklopedisi* içinde. (VIII, 769-776). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Coşkun, Volkan (2000a). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Coşkun, V. (2000b). “Tarihî Türk Lehçeleri ve Özbek Türkçesinde Zaman ve Mekânda Sınırlama Görevi Üstlenen Yapılar”. *TDAY-Belleten 1997*, 429-438.
- Crystal, David (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell Publishing.
- Çelik, Ülkü (1996). *Alî-şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn*. Ankara: TDK Yayınları.
- Çetindağ, Yusuf (2006). *Ali Şir Nevai'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Demir, Tufan (2006). *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Kurmay Kitabevi.
- Demir, Necati (2005). *Abdülazîz Bin Mahmûd el-İsfahanî, Sifâtu'l-Haremeyn (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. (çev. A. U. Elöve) İstanbul.
- Dinçer, H. (2008). *Zakircân Furkat Eserler Mecmuası I (275-378. s.) (Metin-İnceleme-Sözlük)*. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Tokat.
- Duman, M. (2008). “Eski Türkiye Türkçesi Devresinde +IA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine”. *Turkish Studies, International Periodical For the Languages*,

Literature and History of Turkish or Turkic, 3/3 345-355.

- Duran, S. (1956) “Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler”. *TDAY-Belleten*, 1-110.
- Durgut, H. (2004). “Türkçede Yalın Hâl Kavramı Üzerine”, *TDAY-Belleten*, 2, 71-78.
- Eckmann, J. (1998). Harezmi Türkçesi, *Tarihî Türk Şiveleri* içinde (s. 173-210) .(çev. M. Akalın) Ankara: TKAE Yayınları. 3. Baskı.
- Eckmann, J. (2003a). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. G. Karaağaç) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eckmann, J. (2003b). Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 208-243). (hzl. O. F. Sertkaya) Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2003b). Gedai Divanı'ndan Parçalar, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 343-388). (hzl. O. F. Sertkaya) Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2003b). Ubeydullah Han'ın Eserlerinden Parçalar, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 407-438). (hzl. O. F. Sertkaya) Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2003b). Çağatay Dili Hakkında Notlar, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 133-144). (hzl. O. F. Sertkaya) Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2003b). Harezmi Türkçesi, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 1-38). (hzl. O. F. Sertkaya) Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2003b). Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şâhî ve Divanı, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 287-310). (hzl. O. F. Sertkaya) Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2003b). Sadî Gülistan'ının Bilinmeyen Çağatayca Bir Çevirisi, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 273-285). (hzl. O. F. Sertkaya) Ankara: TDK Yayınları.
- Emre, Ahmet Cevat (1945). *Türk Dilbilgisi Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki*

Gelişimleri Üzerine Gramer Denemesi . İstanbul: TDK Yayınları.

- Emre, A. C. (1954). “Türkçede Cümle: I. Ünlemden Cümleye”. *TDAY-Belleten*, 105-180.
- Eraslan, K. (1968). “Seydi Ali Reis'in Çağatayca Gazelleri”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI, 41-54.
- Eraslan, K. (1970). “Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair”. *TDED*, XVIII, 113-124.
- Eraslan, Kemal (1987). *Hüseyin-i Baykara Divanından Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eraslan, K. (1992). “Çağatay Şâiri Atayî'nin Gazelleri”. *TDAY-Belleten 1987*, 113-164.
- Eraslan, K. (1993a). “Çağatay Edebiyatı”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde. (VIII, 168-176).
- Eraslan, Kemal (1993b). *Alî-şîr Nevâyî Mîzânü'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eraslan, Kemal (1996). *Alî-şîr Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eraslan, Kemal (1999a). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eraslan, K. (1999b). “Zamirler”, *Türk Gramerinin Sorunları II* içinde (s. 335-345). Ankara, TDK Yayınları.
- Eraslan, Kemal. (1999c). “Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu”. (3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı), *Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1999c, s. 381-385.
- Eraslan, Kemal (2001). *Âlî Şîr Nevâyî, Mecalisü'n-Nefâyis I, II*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erbay, F. (2003). *Muhammed Bin Ahmedü'z-Zahid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı (inceleme-metin-sözlük)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya.
- Ercilasun, A. B. (2001). “L, N, R'den Sonra Niçin T?”. *TDAY-Belleten 2000*, 191-194.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Ercilasun, A. B. (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi”. *Dil Araştırmaları*, (2), 35-56.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon I*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdal, Marcel (2000). “Clitics in Turkish”. *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics, Lincoln College, Oxford, August 12-14, 1998* (Edited by A. Göksel and C. Kerslake), Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Brill.
- Ergin, Muharrem (1990). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1992). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Fidancı, M. (1994). *Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Gabain, A. Von (1945). *Özbekische Grammatik*. Leipzig und Wien.
- Gabain, A. V. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın) Ankara: TDK Yayınları.
- Gedik, S. (2010). *Baba Rahim Meşreb'in Kitâb-ı Mebde-i Nûr Mesnevisi (İnceleme-Metin-Gramer-Dizin)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Gemalmaz, E. (1996). “STT'nde İşaretsiz (∅) Görev Ögeleri Üzerine”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (6), 1-5.
- Gencan, Tahir Nejat (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gökşen, E. N. (1974). “Çıkma Durumu (-den) ve Kapsamı”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, XXX (279), 973-978.
- Gözütok, Avni (2008). *Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr (Gramer-Metin-Dizin-tpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Grönbech, K. (2000). *Türkçenin Yapısı*. (çev. M. Akalın) Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük)*.

Ankara: TDK Yayınları.

Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Etimolojik Sözlük Denemesi I A-N*. Ankara: TDK Yayınları.

Gülsevin, G. (2004). "Türkçede 'Sıra Dışı Ekler' ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine". (*V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004*), TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 1267-1283.

Gülsevin, Gürer (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yayınları.

Güneş, Sezai; Türk Dili Bilgisi, Tarihî Gelişim, Ses, Ek, Kelime ve Cümle Bilgisi, DEÜ Matbaası, İzmir 2003.

Güzelova, H. (2001). *Başlangıçtan XVII. YY'a Kadar Çağatay Türkçesinde Nesir Dilinin Gelişimi*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Öğretmen Kitapları Dizisi, MEB Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: TDK Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Hatiboğlu, Vecihe (1972). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Hatiboğlu, V. (1974). "Türkçede Eklerin Kökeni". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, XXIX (268), 331-340.

Ivanics M. ve M. A. Usmanov. (2002). *Das Buch der Dschingis-Legende (Defter-i Çingiz-nâme) I*. Szeged.

İpek, B. (2009). "Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Enklitik Edatları". *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/3, 1199-1212.

İz, F. (1962). "Yakini's 'Contest of the Arrow and the Bow'". *Németh Armağanı*. (hzl. J. Eckmann, A.S. Levend, M. Mansuroğlu) Ankara: TTK Yayınları. 267-287.

Kaçalın, M. (1990). *Çiñggiz Kağan Târihi Çevirisi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış

Doktora Tezi. İstanbul.

- Kahraman, T. (1999). İsim Çekimi Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri, *Türk Gramerinin Sorunları II* içinde (s. 278-297). Ankara: TDK Yayınları.
- Karaağaç, Günay (1997). *Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karaağaç, Günay (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karacan, Turgut (1974). *Nevî-zâde Atâyî, Heft Hân Mesnevisi*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Karahan, Leylâ (1997). *Türkçede Söz Dizimi Cümle Tahlilleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (1999). “Yükleme (accusative) ve İlgi (genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”. (3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 1996), Ankara 1999, s. 605-611.
- Karaköse, S. (1994). *Nev’î-zâde Atâyî Divânı*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Malatya.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1989). *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karaörs, Metin (2006). *Alî Şir Nevâyî, Nevâdirü’ş-Şebâb*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karasoy, Yakup (1998). *Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karasoy, Y. (2003). “Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Han’ın Bilinmeyen Üç Şiiri”. *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (13), 105-114.
- Kargı Ölmez, Z. (1995). “Eyyûb ve Çağatayca Şiirleri”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, 105-170.
- Kargı Ölmez, Z. (1995). “Eyyûb ve Çağatayca Şiirleri'ne Ek”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 6, 167-173.
- Kargı Ölmez, Zuhâl (1996). *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.

- Kargı Ölmez, Z. (2007). “Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5 (9), 173-219.
- Kaşgarlı, Sultan Mahmut (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*. İstanbul: Orkun Yayınevi.
- Kaşgarlı, S. M. (2004). “Uygur Türkçesindeki la Edatı Üzerine”, (*V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 20-26 Eylül 2004*), TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 1731-1735.
- Kaup, W. Bang (1980). *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları*. Erzurum.
- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, Önal (1996). *'Âlî Şîr Nevâyî, Fevâyidü'l- Kiber*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, Ö. (2001). “Doğu Türk Yazı Dili Araştırmaları III: 'Ubeydu'llâh Han: Arapça ve Türkçe Hikmetler”. *Türkoloji Dergisi*, 14 (1), 27-60.
- Kılıçoğlu, V. (1951) “Türk Gramerinde Yeni Araştırmalar”. *DTCF Dergisi*, IX (3), 260-275.
- Kocasavaş, Y. (1999). Türkçede Zamirler, *Türk Gramerinin Sorunları II* içinde (s. 347-361). Ankara, TDK Yayınları.
- Kocasavaş, Y. (2003). “Çağatay Metinlerinde Görülen la Hakkında”. *Türk Dünyası Araştırmaları* (242), 183-188.
- Koç, Nurettin (1996). *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Koç, N. (2002). “İyelik Ekleri, Fiilimsiler ve -sa/-se Eki Üzerine”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2002/I (605), 430-437.
- Kononov, A. N. (1956). *Çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri*. (çev. S. Paylı) Moskova-Leningrad 1956.
- Koraş, H. (1998). *Özbek ve Uygur Türkçelerinde İsim*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Kayseri.
- Korkmaz, Zeynep (1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine

- Bir Deneme, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I* içinde (s. 12-84). Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Türkçede -n Zarf-Fiil ile -pan/-pen Eki ve Türemeleri, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I* içinde (s. 179-194). Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yûsuf ve Züleyhâ Mesnevîsinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I* içinde (s. 304-342). Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2005). “Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu”. (*V. Türk Kültürü Kongresi I (Dil), 17-21 Aralık 2002*), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2005.
- Korkmaz, Zeynep (2007a). *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2007b). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kornfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. London and New York.
- Köktekin, Kâzım (2007). *Yusuf Emiri Dîvanı, Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Köprülü, M. Fuad (1989). *Edebiyat Araştırmaları 2*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kunos, Ignaz (1902). *Sejx Sulejman Efendi's Cagataj-Osmanisches Wörterbuch. Budapest*.
- Kut, Günay (2003). *Ali Şir Nevâyî, Garâ'ibü's-Sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kuznetsov, P. İ. (1995). “Türkiye Türkçesi Morfoetimolojisine Dair”. *TDAY-Belleten*, 193-262.
- Küçük, S. (2010). “Tarihî Türk Lehçelerinde Renk Adlandırmaları”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5 (1), 556-577.
- Levend, Ağâh Sırrı (1965). *Ali Şir Nevaî, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği I*. Ankara: TDK Yayınları.
- Levend, Ağâh Sırrı (1966). *Ali Şir Nevaî, Divanlar II*. Ankara: TDK Yayınları.

- Levend, Agâh Sırrı (1967). *Ali Şir Nevaî, Hamse III*. Ankara: TDK Yayınları.
- Levend, Agâh Sırrı (1968). *Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV*. Ankara: TDK Yayınları.
- Lübimov, K. (1959). "Türkçede Kaç İsim Hâli Var?". *Türk Dili Dergisi*, 8 (85-86), 688-690.
- Lübimov, K. (1960). "Çekim Teriminin Anlamı Nedir? II (Gramer Terimleri Meselesinin Halline Doğru)". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, IX (104), 408-412.
- Mahdûm, A. N. (1993). *Sûfi Allâhyâr ve Sebâtü'l-Âcizîn'i*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Mansuroğlu, M. (1949). "Türkçede Zamir Çekimi". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, III, 501-518.
- Mert, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hâl Kategorisi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum.
- Nalbant, M. V. (2004). "Türkçe Enklitik Edatı 'LA'". (*V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 20-26 Eylül 2004*), TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 2157-2173.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2008). *Dîvânü Lugâti't-Türk Grameri-I İsim*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Ölmez, M. (2003). "Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003, Mustafa Canpolat Armağanı*, (hzl. A. Ata, M. Ölmez). Ankara. 135-142.
- Öner, M. (1999). "Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi". *Türk Dili* (565), 10-18.
- Öner, M. (2003). "Edatların 'Karşılaştırma' ve 'Sınırlandırma' Bağlantıları". *TDAY-Belleten, 1999/I-II*, 147-157.
- Öner, M. (2007). Tatar Türkçesi, (s. 679-748). *Türk Lehçeleri Grameri* (ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.

- Özçelik, S. ve M. Erten. (2000). *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Diyarbakır.
- Özkan, N. (1999). “İsme Gelen Ekleri de Alan Bir Fiil Gövdesi: Belir-”. *TDAY-Belleten 1996*. Ankara: TDK Yay., 213-220.
- Öztürk, Rıdvan (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Öztürk, R. (2007). Özbek Türkçesi, (s. 291-354). *Türk Lehçeleri Grameri* (ed.: A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öztürk, E. (1999). *Zakircân Furkat Mesnevîler (Çeviri Yazılı Metin-Gramatikal Dizin)*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon.
- Paçacıoğlu, Burhan (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Rüstemov A. (1990). *XV-XIX. Asrlar Özbek Tili Morfologiyası*. Taşkent: Özbekistan SSC Fan Neşriyatı.
- Sadık, M. (2006). *Üss-i Lisân-ı Türkî*. (hızl. R. Toparlı, A. Ilgın) Ankara: TDK Yayınları.
- Sarıca, B. (1996). *Allâhyâr Süfî'nin Fevzü'n-Necât'ı (İnceleme, Metin, Sözlük)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi. Van.
- Saussure, F. D. (1979). *Genel Dilbilim Dersleri II*. (çev. B. Vardar) Ankara: TDK Yayınları.
- Sev, G. (2004). “Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı”. (*V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 20-26 Eylül 2004*), TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 2655-2666.
- Sev, Gülsel (2007). *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Seyhan, T. O. (2003). “Zahuriddin Muhammed Babür'ün Mübeyyen Adlı Eseri”. *İlmî Araştırmalar 15*, 91-112.
- Seyhan, Tanju Oral (2004). *Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza, Mübeyyen Der Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Seyhan, T. O. (2005). “Ali Şir Nevayî-Sirâcü'l-Müslimîn 1 (Giriş-Karşılaştırmalı Metin)”. *Modern Türklük Araştırma Dergisi*, 2 (4), 88-120.

- Seyhan, T. O. (2007). “Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”. *Modern Türklük Araştırma Dergisi*, 4 (2), 116-145.
- Sinanoğlu, S. (1957). “Basit Cümlede Nesne ve Tümleç”. *Türk Dili*, (5-6), 368-371.
- Sinanoğlu, S. (1960). “Yöneliş Düşümlü Ad”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, IX (103), 337-339.
- Şaabdurahmanov, Ş., M. Askarova, H. Hacıyev ve Diğerleri. (1980). *Hazırge Özbek Edebiy Tili*. Taşkent: Okıtuvçi Neşriyat.
- Şavk, Ülkü Çelik (1996). *Alî Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnûn*. Ankara: TDK Yayınları.
- Şişman, B (2008). “'Defter-i Çingiznâme' ve Türk Destanlarındaki Kahraman Tipolojisi Açısından 'Cengiz Han'”. *The Journal of International Social Research*, 1/2, 434-470.
- Tanç, M. (2003). “Son Dönem Çağatay Türkçesi ve Ömer Han”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. (15), 111-118.
- Tekin, Talat (2003a). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: TDAD: 9.
- Tekin, Talat (2003b). *Makaleler I Altayistik*. (hızl. E. Yılmaz, N. Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tekin, T. (2003b). Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine, *Makaleler I Altayistik* içinde (s. 129-138). (hızl. E. Yılmaz, N. Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tekin, T. (2003b). Üze Zarfı Hakkında, *Makaleler I Altayistik* içinde (s. 197-204). (hızl. E. Yılmaz, N. Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tekin, T. (2003b). On The Origin Of The Turkic Genitive Suffix, *Makaleler I Altayistik* içinde (s. 347-352). (hızl. E. Yılmaz, N. Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı, II* içinde (s. 1-69). Ankara: TKAE Yayınları.
- Tekin, F. (2001). *Agehi Divanı (Ta'vizü'l Aşikin)'in Dil Özellikleri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum.
- Tekin, F. (2008). “19. Yüzyıl Harezmi Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî)”. *Gazi*

Akademik Bakış, 2 (3), 199-210.

- Teres, E. (2009). *Çağataycada Söz Yapımı*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Timurtaş, Faruk Kadri (2005). *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Toklu, Osman (2003). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Topaloğlu, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Toparlı, Recep (1998). *Hârezmi Hâfız'ın Divanı, İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toparlı, R. ve H. Vural. (2007). *Harezmi Türkçesi. Tokat: Öncü Basımevi*.
- Tören, Hatice (2001). *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî, (İnceleme-Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Turan, S. (2006). *Kıpçak Türkçesinde Kelime Yapımı ve Çekimi*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri.
- Türk Lehçeleri Grameri* (2007). (Edt: A. B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Türkay, Kaya (2002). *Alî Şîr Nevâyî, Bedayiu'l-Vasat (Üçüncü Dîvân)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türkçe Sözlük (2005). Ankara: TDK Yayınları.10. Baskı.
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Ansiklopedisi: Özbek Edebiyatı, 14.-15.-16. Özbek Yazılı Edebiyatı (Latin Harflerine ve Türkiye Türkçesine Aktaran: Mehmet Aça (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-27617/ozbek-edebiyati-14-15-16ciltler.html>) (03.01.2011).
- Uygur, C. V. (2007). Karakalpak Türkçesi, (s. 543-622). Türk Lehçeleri Grameri (Edt: A. B. Ercilasun). Akçağ Yayınları, Ankara.
- Uzun, Nadir Engin (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual Kitabevi.
- Üstünova, K. (2007). “Yalın Durum Karmaşası”. *Turkish Studies, Türkoloji*

Araştırmaları, 2/2, 736-748.

- Üstünova, Kerime (2008). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Vardar, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Kitabevi.
- Vural, H. (2002). “Son Dönem Çağatay Şairlerinden Zakircan Furkat'ın Manzum Mektupları”. *TDAY-Belleten. II*, 147-180.
- Vural, H., A. O. Solmaz ve R. Karaatlı. (2010). *Çağatay Türkçesi*. Tokat: Taşhan Kitap.
- Yazıcı Ersoy H., (2007). Başkurt Türkçesi, (s. 749-810). Türk Lehçeleri Grameri (Edt: A. B. Ercilasun). Akçağ Yayınları, Ankara.
- Yener, M. L. (2007). “Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine”. *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, 2/3, 606-623.
- Yıldırım, Talip (2010). *Hüseyin Baykara Dîvânı, İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Hat Yayınevi.
- Yılmaz, Ş. (1997). “İyelik Ekinin Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki Şekilleri ve Kullanımları”. *Türk Dili*, (543), 285-288.
- Yılmaz, H. (2003). “Çokluk Eki -lar/-ler Üzerine”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (15), 125-130.
- Yücel, Bilâl (1995). *Bâbüür Dîvânı*. Ankara: AKM Yayınları.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*. (çev. Y. Gedikli) İstanbul: Cem Yayınevi.
- Zülfikar, Hamza (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yayınları.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Filiz Meltem ERDEM UÇAR

Uyruğu: T.C. (Türkiye)

Doğum Tarihi ve Yeri: 01.01.1977, Nevşehir

Medeni Durumu: Evli

Tel: 0505 910 56 59

Fax:

Yazışma Adresi: Nevşehir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Doktora	EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü	2011
Yüksek Lisans	NÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü	2003
Lisans	GÜ Eğitim Fakültesi	1997

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2009-2011	NEÜ Fen-Edebiyat Fakültesi	Arş. Gör.
2003-2008	NEÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	Misafir Öğrt. Elemanı
1998-2009	Nevşehir Rauf Nail Akman İ.Ö.O.	Türkçe Öğretmeni
1997-1998	Mardin Derik Lisesi	Türk Dili ve Ed. Öğrt.

YABANCI DİL

İngilizce

YAYINLAR

1. ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2011). “Çağatay Türkçesinde Sınırlama Hâli”. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* (29). s. 421-446.
2. ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2011). “Çağatay Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri”. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 6/1. s. 1827-1834.
3. ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2008). “Nevşehir Ağzlarında Eski Türkçe Arkaik Unsurlar”. *Bildiriler (I. Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Sempozyumu)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları. s. 91-95.